
Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

АБДУРАҲМОН МУНИФ. *Олис йўлнинг сабоқлари. Роман.....3*
ФРАНЦ КАФКА. *Жараён. Роман.....75*

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ВЛАДИМИР МАЯКОВСКИЙ. *Шодигимнинг боисин сўранг.....66*

ПУБЛИЦИСТИКА

В.А.ТЎРАЕВ. *Исониятга глобаллашув таҳдидлари.....115*

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

АБДУҒАФУР РАСУЛОВ. *Улуғ салтанатнинг шаклланиши.....136*

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЕВГЕНИЙ ЗАГОРЯНСКИЙ. *Морфи қиссаси.....139*

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус Аъзамов
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Ғайрат Шоумаров
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипбергенов
Баҳром Қурбонов
Саидахрор Ғуломов
Пўлат Ҳабибуллаев

Жаҳон адабиёти, 11. 2003.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир **Г.МУҲАММАДЁРОВА**
Рассом **Ю.ГАБЗАЛИЛОВ**
Техник муҳаррир **М.НИЗОМОВА**
Мусахҳиҳлар **Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА**
Компьютерда саҳифаловчи **Н.ҚОДИРОВА**

Теринга берилди 10.09.2003 й. Босишга рухсат этилди 01.12.2003й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1500 нусха. А-5181 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2003 й.

Абдурахмон МУНИФ

Олис йўлнинг сабоқлари

Роман

УЧИНЧИ ҚИСМ

Бошлиғининг ишончини қозон ва уни авайлаб асра. Бошлиғинг таклиф қиладиган режаларни рад қилишдан ўзингни тий. Аммо аввал суриштириб бил – бу режалардан у сени биринчи воқиф қиялтимийўқми? Ҳамма масалада унинг фикрини маъқулла. Сўнгра бу режаларни маъқуллагандан кейин, уларга ўзингни тузатишларингни кирит, лекин шундай қилгинки, бу тузатишларнинг ҳаммаси бошлиқдан чиқаётгандай кўринсин. Агар режа яхлитлигича сени қаноатлантирса, бу режадан бир қадам ҳам чекинмаслик кераклигига бошлиғингни ишонтир. Лекин бу босим ўта назокатли шаклда — сира малол келмайдиган тарзда қилинмоғи керак.

Лоуренс.

I

Мистер Рэндли... Бу ерга бир келинг. Бу ерга келиб, бўлаётган воқеаларни ўз кўзингиз билан кўрмасангиз бўлмайди. Узоқдан туриб маслаҳатлар бериш – осон. Нореал нарсалар тўғрисида ёзиб, унинг ҳаммасини доно мулоҳазаларга тўлиб-тошган теран гаплар деб хаёл қилиш мумкин. Қаламингизни бир чеккага қўясиз-у, ўзингизга эрк бериб, қўл-оёғингизни узатиб керишасиз, сигаретнинг кўкиш тутуни ичида бениҳоя теран бир фароғатни ҳис этиб, “Ҳаммаси жойида! Ҳаммаси яхши! Биз ғалаба қозонмоғимиз керак!” деб ўйлайсиз. Сизнинг ҳаётингиз фақат музаффариятлардан иборат бўлган. Ҳатто сиз бир вақтлар бошингиздан кечирган мағлубиятлар ҳам бугун назарингизда асабларингизни енгил қитиқлаб ўтган саргузаштлардай кўринади. Сиз шу тарзда хато қарашлар бағрига ботиб борасиз. Аммо мен сизга айтиб қўяй – аҳвол муглақо сиз хаёл қилганингиздек эмас, бугунлай бошқача. Сиз менга юбориб турган йўриқномаларингиз амалла ошириб бўлмайдиган йўриқномалар. Улар хаёлпараст одамнинг орзулари, холос. Бу ерга келсангиз, ҳаммасини ўз кўзингиз билан кўриб, ишонч ҳосил қиласиз. Сиз, “Воқеаларни тезлаштирманг. Қария зўр-базўр юрипти, бу ердаги гуруҳларнинг кўпчилиги эса бизнинг томонда”, — дейсиз. Мен эса ҳозирги фурсатда дўстларимизнинг нечоғлик ишонса бўладиган одамлар эканини текшириб кўришни жуда муҳим деб биламан. Эҳтимол, ҳарбий операция ўтказишга ёхуд блокада уюштиришга ҳожат бордир. Албатта, бунақа ишлар чекланган характерга эга бўлади ва кўпроқ руҳий ҳужумни эслатади. Бу масалада сизнинг фикрингизни кутаман”.

Давоми. Боши ўтган сонда.

Питер истехзо билан ўйлади:

“Ҳа, қария чиндан-да зўр-базўр юрганга ўхшайди. Аммо қўққисдан у биз кутмаган ҳолда тетиклашиб кетиб, ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб ташласачи? Мен бу Шарқ одамларини биламан. Уларнинг хаёлларида нималар борлигини ва ўзларини қандай тутишларини ҳам биламан. Ҳозирча уларнинг ҳаммаси жуда осойишта, бизга дўст, ночор, тўла-тўкис бўйсунишга тайёрдай кўринишади. Кейинги лаҳзада эса бир силкиниб, уйқудан уйғонгандай бўлишади, ана унда, уларнинг қандай иш тутишларини олдиндан айтиб бериб бўлмай қолади. Кошки эди – воқеалар қандай тус олишини олдиндан чамалаб билишнинг иложи бўлса! Унда биз бу воқеаларни қандай бошқариш йўлларини билган бўлардик. Шарқнинг кучи унинг пинҳонлигида ва унинг хатти-ҳаракатларини олдиндан билиб бўлмасликда.

Бироқ бу ҳали ҳаммаси эмас. Мистер Рэндли, кўпчилик бизнинг тарафимизда, деди. Бунақа маълумотларни у қаердан олдийкин? Одам шунчалик ҳам содда ва лақма бўладими? Менинг шаънимга қанча хушоматлар айтишиб, табассумлар ҳали қилишган. Агар мен ҳам мистер Рэндлига ўхшаб эсимдан оққан бўлганимда эди, уларнинг ҳаммасини жиддий қабул қилган бўлар эдим. Ва шу билан бу ердаги аҳволимиз аллақачон вой бўларди. Шарқ одамлари қуруқ ваъдалар беришга моҳир. Оғир фурсатларда эса улар қўрқиб кетишади ва кимки кўп ҳақ тўласа, ўшанинг томонига ўтиб кетишади. Мистер Рэндли буни тушунмайди ёки тушунишни истамайди. Шарқ одамлари ҳамма нарсдан фақат шахсий манфаат қидиришади, лекин ўзларининг фойдалари нимада эканини кўпинча аниқ ҳисоб-китоб қилиша олмайди ва кўпгина бемаъниликларга йўл қўйишади. Маҳаллий зобитлар жуда писмиқ, уларни умуман тушуниб бўлмайди. Бизнинг фахрийларимиз эса ўтмиш хотиралари билан яшайди, улар жуда ҳам ҳолдан тойган ва сусткаш. Уларнинг калласи арзимайдиган майда-чуйдаларга тўлиб кетган, улар билан жиддий гаплашишнинг имкони йўқ.

Ишлар мана шу аҳволда. Йўқ. Бу умумий аҳволнинг бир қисми, холос. Қолганларини ўйласам, кечалари босинқираб чиқаман. Улар кундузи ҳам хаёлимдан кетмайди. Бизнинг америкалик дўстларимиз учрашганда елпатак бўлиб кетишади. Хохолаб, хандон отиб кулишади, ичишади, гўё дунёни сув босса, тўпиқларига чиқмайдигандай ҳеч нарсага парво қилмай, ўзларини енгил-елпи тутишади. Ҳеч нарсани жиддий муҳокама қилишни исташмайди, кейинги пайтларда ўзларини биздан олиб қочишяпти. Учрашганда фақат битта гапни такрорлашади: “Ҳовлиқиб, ишни пачава қилманлар. Қарияга кредитлар ваъда қилиб, ҳар нарсага кўндирса, бўлади”. Ёки шу зайлда бошқа бирон шунга ўхшаган нарсани таклиф қилишади.

Шундай туюладики, гўё буларнинг ҳеч қайсисининг улар учун сариқ чақалик аҳамияти йўқ, гўё улар бутунлай бошқа ишлар билан банд. Аҳвол шунақа бўлгандан кейин улар билан бир нарса тўғрисида битишиб олиш ғоятда амри маҳол. Мистер Рэндли уларни шундай баҳолайди: “Бу ковбойлар – жуда ярамас махлуқлар. Албатта, улар жуда ҳам бадавлат, хоҳласа, совға-салом билан, хоҳласа, сотиб олиб, иш битиради. Аммо ҳозирги вазият ҳалдан ташқари мураккаб, бунақа вазиятда улар гаплаша олмайди. Ахир, бу асов отни совутиш эмас-ку...”

Ҳа, мистер Рэндли, от дейсиз, от қаёқда, бутун бошли уюр деяверинг. Бироқ биз ҳозир уларга аввалги “ковбойча” қолипларни улоқтириб ташлаб, бошқача меъёрлар билан ёндошмоғимиз керак. Ахир, улар қурраи заминнинг бошқа бурчакларида бизни лақиллатиб кетишмадими? Ахир, улар билан рақобатлашамиз деб биз озмунча бой бердикми? Улар ўйинда катта босишдан чўчишмайди. Фақат эндиликда аҳвол анча жиддийлашиб кетди. Вазият ҳам биринчи қарашда кўринганига қараганда анча жиддийроқ. Мистер Рэндлининг бир мақтангани эса тушади: “Минтақанинг бу бўлаги бизники. Дунёдаги биронта ҳам куч уни биздан тортиб ололмайди. Бу ернинг ҳар қаричини биз ўрганиб чиққанмиз. Бу ердаги ҳар бир одам бизга таниш десам, Питер, муболаға қилаётган бўлмайман. Уларнинг ҳар бири билан тил топишдик. Бизнинг ёрдамимиз бўлмаса, улар нима ҳам қилиша оларди? Уларга ҳар йили тонналаб олтин билан ҳақ тўлайдиган азамат топиладими? Агар биз уларга ҳақ тўламасак ва ёрдам бермасак, улар қанақа салмоққа эга бўларди? Бизнинг

бу ердаги ишимиз шунчаки савдо-сотиқдан кўра катгароқ бир нарса. Биз биринчи навбатда, цивилизация тарқатиш вазифасини бажаряпмиз. Инсонпарварлик вазифаси. Шунинг учун биз ишимизда шубҳа-гумонларга берилмаслигимиз керак. Биз уларнинг манфаати йўлида жуда катта куч ва меҳнат сарфладик – буни ким инкор эта олади? Натижа мана мен деб яққол кўришиб туришпти. Булар – мактаблар, касалхоналар, автомобил йўллари. Гапнинг индаллосини айтганда, биз уларнинг хўжайини”. Бироқ буларнинг бари шунчаки жўн гаплар эмас, мистер Рэндли. Шарқ одамлари ўзига хос тоифадаги одамлар. Улар кўникилган тасаввурларга тўғри келмайди. Мен дўстларимизнинг оғзидан кўплат марта заҳархандага тўла аччиқ сўзлар эшитганман. Масалан, менга шундай дейишган: “Сизлар ўн йиллардан бери шу ердасизлар. Сизлар бу мамлакатдан шунақа катта даромадлар олдиларингки, уни айтиб адо қилиб бўлмайди. Уни баҳолаш ҳам қийин. Хўш, натижа нима бўлди? Биз бошимиздан кечираётган қийинчиликларга бир назар ташланг. Кўзингизни очиб, ўзларингга нисбатан қанақа нафрат уйғотганингизни кўринг! Бу нафрат сизга эмас, сизларга алоқадор ҳаммага тарқалади. Сизлар кўп хато қилдиларинг, бағоят кўп хато қилдиларинг, уларнинг азобини биз тортяпмиз”.

Ношукурчилик – Шарқ аҳлининг яна бир сифати. Мен бунга ўз тажрибамда бир эмас, бир неча марта ишонч ҳосил қилганман. Қандай қилиб мистер Рэндли бемалол, хотиржам юришпти – сира ақлим бовар қилмайди. Унинг ёзганини бир ўқиб кўринг: “Кейинги пайтда мен баъзи бир дўстларимиз масаласида сизнинг айтганларингизда шубҳа-гумон оҳанглари ҳис қилишман. Албатта, одамларни баҳолашда сиз билан бизнинг фикрларимиз ҳамма вақт ҳам бир жойдан чиқвермайди. Бундан ташқари, мен сиздан доимо имкони бор қадар хушёр бўлишни, ҳамма нарсага шубҳа билан қарашни талаб қиламан. Аммо соғлом хушёрлик нигилизмга айланиб кетса, теварак-атрофингиздаги одамларнинг биронтасига ҳам ишонмай кўйсангиз ёхуд бизнинг дўстларимиз ўзларига ишончсизлик билан қараётганингиздан хабардор бўлиб қолишса, мен ишингиздан мутлақо рози бўла олмайман. Шарқ одамлари сиркаси сув кўтармайдиган бўлади. Айни чоқда, улар манманлик касалига ҳам чалинган. Шу вайдан улар кўпинча бир томонламаликка берилиб кетишади. Биз томондан эҳтиётсизлик билан ўйламай айтилган бир оғиз гап кифоя – улардан маҳрум бўлиб қолаверамиз. Шундоқ бўлгач, ҳаддан ташқари эҳтиёткор бўлинг, ҳар нарсани гапираверманг. Сўнгги мактубингизда баён қилган янги кузатишларингиз ҳозир ўрганиляпти. Лекин сизга аввал берилган йўриқнома ўз кучида қолади. Сиз уларни кечиктирмай, аниқ бажаришга мажбурсиз”.

Мистер Рэндли фақат панд-насиҳатлар билан чекланмайди. Унинг олдидан тошширигини олиб, чопар келди, биз у билан кўшгина муаммоларимизни атрофлича муҳокама қилдик. Брэд Аллен менга мистер Рэндлининг айнаган нусхаси бўлиб кўринди. Унинг гапириш тарзи ва ўзини тутишлари кекса одамга ўхшайди. Ҳолбуки, у ҳали элликка ҳам кирган эмас. Сўзларни тишларининг орасидан чиқариб гапиришга ҳаракат қилади. Бу билан ўзини донороқ ва салобатлироқ кўрсатмоқчи бўлади, шекилли. Ҳолбуки, менинг назаримда, у қип-қизил аҳмоқ. У менга Рэндли мактубида айтган гапларни такроран айтиб берди, холос. Айтганда ҳам, айнан Рэндлининг сўзлари билан айтди. Улар мендан нима кутишяпти? Қани ўша аввалги йўриқномалар? Ёки Рэндли Цюрихда менинг қаршимда кўрсатган томошалари қаёққа гойиб бўлди? Ўйиборингизда бўлсинки, буларнинг ҳаммаси ҳали дастлабки чамалар, холос, — деди у. Юриш-туришингизда шунақа вариантлар бўлиши мумкин. Манзилга етганингизда ўзингиз аниқлаб оласиз. Энг муҳими, Питер, ўзингизни йўқотиб қўйманг, қандай вазиятда ўзингизни қандай тутишингизни аниқ билиб олинг. Ишингизнинг миси чиқиб қолмаса бўлгани”. Ана энди мистер Рэндли бу ердан минг миллар нарида ўтириб олиб, ҳамма ишларга, ҳатто майда-чуйдаларга ҳам аралашидан тўхтамаяпти. Боши-кеги кўринмайдиган юраксиқар йўриқномаларни бажаришни талаб қилади. Яна бунинг устига-устак, менга беҳуда насиҳатлар ўқигани манави қўрқоқ тентакни юборишпти. Юборган одами кетишдан олдин шундай деди: “Мистер Рэндли мендан куйидаги гапни сизга етказишимни сўради: Сизнинг бурчингиз унинг кўрсатмаларини бекаму кўст бажаришдир. Ҳар хил кузатишлар ва телба-тескари гояларга сарф қилмоқ учун бизнинг беҳуда вақтимиз йўқ”.

Муҳтарам мистер Рэндли... Ўзингиз бир келинг. Ҳаммасини ўз кўзингиз билан кўринг — шунда амин бўласиз — каллангиз сифмайи ошиб-тошиб кетаётган ажойиб, бири биридан гўзал ғояларнинг биронтаси ҳам бажариб бўладиган гоё эмас. Агар сиз менга узлуксиз жўнагиб турган йўриқномаларга қараб иш юритадиган бўлса, Тринидадда, Мексикада ва Индонезияда қозонган ғалабаларимиз бу ерда мағлубиятга айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Ўтмишда биз фойдаланиб келган ва бизга ота-боболаримиздан мерос бўлиб қолган усулларнинг кўпчилигини бугун қайта кўриб чиқиш керак. Агар шундай қилинмаса, биз ҳаммамиз ютқаздик деб ҳисоблайверинг. Менинг бунга ишончим комил, мистер Рэндли, гапимга ишонаверинг. Дўстимиз А. кейинги пайтларда ғоятда ўжар ва серзарда бўлиб қолди. Менда шундай таассурот туғилдики, бундан кейинги мулоқотларингизни давом эттиришнинг фойдаси йўқ. Узоқ-узоқ танаффуслардан кейин мен ўзимни мажбурлаб у билан учрашиб, масалаларимиз бўйича келишиб олишга уриниб кўрдим, лекин у ҳар гал унга олдиндан буни обдон ўйлаб кўриши ва кимлар биландир алоқа боғлаши кераклигини баҳона қилиб, учрашувдан ўзини олиб қочаверди. Эҳтимол, унинг ўзини олиб қочишига ва ҳадиксирашига сабаб шу бўлгандирки, унинг баъзи бир дўстларини қамаб қўйишганди. Агар сиз у билан бундан кейин ҳам ҳамкорлик қилишимда давом этишим керак деб ҳисобласангиз, бизнинг учрашувларимизда М. ҳам ишгирик энтани маъқул. Негаки, М. нинг унга таъсири катта. Айни чоқда, мен ўйлайманки, у К. деган одам билан ҳар қандай алоқани тўхтамоғи керак, чунки унинг салбий таъсири бизнинг манфаатларимизга зарар етказиши мумкин.

* * *

“Наҳотки, Питер Дональд ҳақиқатан ҳам бу ерда шу қадар узоқ турган бўлса?” — деб ҳайрат билан ўзидан сўрар ва бир вақтнинг ўзида ҳам ифтихор туйғуси, ҳам маҳзунлик билан бош чайқарди у. Унинг хизмат сафари бу қадар чўзилиб кетишини у хаёлига ҳам келтирмаган эди. Ахир, Рэндли ҳам сафари у қадар чўзилиб кетмаслигига уни ишонтирган эди-да. Буни у жуда яхши эслайди. Дастлабки пайтларда унинг ўзи ҳам маҳаллий шароитта бу қадар узоқ вақт дош бера олишига ишонмаган эди.

Неча мартабалаб, уни ҳамма нарсага қўл силтаб кетвориш иштиёқи ўртади. Ҳар бир мактубида у таътилга чиқиб, Ватанига бориб келишга ижозат сўрарди. Ва ҳар гал ўз илтимосларига жавоб олгандан кейин ишонч ҳосил қилардики, бу ердаги ишларни тўғри келганча ташлаб кетаверишнинг сира имкони йўқ. Албатта, Питерни ҳали бу ерда турмоқ кераклигига ишонтириш учун улар ҳар хил чора-тадбирларни кўришар, шу жумладан, турли-туман ваъдаларни ҳам қалаштириб ташлашар эди. Аммо уни бу ерда жуфтакни ростлашдан туғиб турган нарса юрагида пайдо бўлиб қолган иштиёқ эди. “Ҳақиқатан ҳам, буларнинг ҳаммасини ярим йўлда қандай ташлаб кетиш мумкин? — деб ўйларди у. — Борди-ю, ишнинг каттаси мен жўнашим билан бошланса нима бўлади? Мен ўзим шу қадар қийналиб барпо этган нарсани қандай қилиб бировнинг қўлига топшираман? Шунчалик ҳаракат қилгандан кейин, шунчалик зориқиб кутишлардан сўнг, ҳаммаси барбод бўлса, нима бўлади? Бунда менинг айбим йўқ деб ўзимни ўзим оқлаб юраманми? Мен таътилга бориб келгунча, бошқалар ишнинг пачавасини чиқарипти дейманми? Кейин мен ўзимни ўзим кечира олармикин?” Бу саволларга ўзича тундик билан шундай жавоб қайтарарди. “Сирасини айтганда, кўпи кетиб, ози қолди. Шунча вақт чидаган одам яна озгина кутиши ҳеч гап эмас. Тўғри, бу ердаги ҳаёт оғир, жуда чалқашиб кетган. Аммо кўниксанг, ҳамма нарсани енгиб ўтиш мумкин. Одам ҳамма нарсага ҳам мослашиб кета олади”.

Питер ҳарбий асирлар лагерида ўтказган кунларини эслади. Ана у ҳаётни оғир деса арзийди. Ҳозир-чи? Албатта, ҳаммаси яхшилик билан хотима топтоғи керак. “Ғолиб бўлиб қайтганимдан кейин узундан-узоқ таътилга чиқаман. Яшаш тарзимни ўзгартираман. Кундузлари тушлиқдан кейин ухлайман. Оқшомлари ҳеч нарсага қўл урмайман. Менинг жисмим ҳам, қалбим ҳам ҳар томонлама

чинакам дам олишга муҳтож. Лекин бундай қилишга менга имкон беришармикин? Ҳойнаҳой, дарров бошланса керак: “Сиз бизга жуда ҳам зарурсиз. У ерда биз қандай сиёсат юритишимиз кераклиги тўғрисида бизга тезислар тайёрлаб беринг. Ахир, сиз, Питер, бу минтақа бўйича энг йирик мутахассиссиз. Биз тўлалигича сизга ишонамиз. Фақат сизгина тактикани аниқ белгилаб бера оласиз. Йўқ, Питер, бунақа масъулиятли фурсатда сиз ҳамма нарсани ташлаб кетаолмайсиз. Ҳатто биз рухсат берган тақдирда ҳам дам олишга кетмайсиз. Сиз бундай қилмайсиз. Узоқ таътилга кейинроқ, яна бир-икки ойдан кейин чиқасиз. Ҳозир эса вазият жуда ҳам мураккаб. Келажак кўп жиҳатдан ҳозир аниқланади”.

Питер бунақа хом хаёлларга тез-тез берилиб турарди. Кўпинча туйғулар билан йўриқномалар бир-бирига зид келиб қоларди, йўриқномаларни эса у буза олмасди. “Бу – сизнинг шахсий ишингиз эмас, Питер, сиз зиммангиздаги бурчингизга лоқайд қараёлмайсиз. Керакли самараларга эришмоқ учун сиздан ўта абжир бўлиш талаб қилинади. Сиз билдирган фикр-мулоҳазаларнинг ҳаммасини биз ижобий баҳолаймиз ва уларни эътибор учун қабул қиламиз. Аммо энг муҳими — ҳозирги босқичда йўриқномаларга аниқ амал қилиш эканини унутманг”.

Питер тузоққа тушиб қолганини ҳис қилди. Чиндан-да Лондонда ўтирганлар гирт нодонлар ... Бу бемаза йўриқномаларга амал қилиш мумкин деган фикр уларнинг калласига қаёқдан келаркин-а? Рэнди, Эдуард ва бошқалар ўзлари келиб, аҳвол ҳақиқатда қанақа эканини кўриб, шахсан ишонч ҳосил қилмоқлари керак. Агар улардан бирорталари бу ерга келиб шароит билан танишиб, ўзлари юборадиган йўриқномаларни қайтариб ўқиб чиққанларида, биринчи йўлиққан дарахтгаёқ ўзларини осиб қўйган бўлишарди. Кошки эди шунақа қилишса... Бадтар бўлишмайдими? Уларнинг гашига лақиллайвериш эса Питернинг жонига тегди. Бас-да энди! Бироқ нима қилмоқ керак? Бу ердан мингларча миля нарида мовий кабинетларда ўтириб олиб, паға-паға сигара тутунлари орқали ҳодисаларни кузатаётган жанобларни қандай ишонтириш мумкин. Фақат талаб қилишни билишди: “Питер, фалонни қил. Питер, пустонни қил! Питер, бемаънилик қилиб қўйма! Питер, йўриқномани аниқ бажар!”

2

Орадан анча ойлар ўтгач, Питер шаҳарда жуда кўп одамлар билан алоқа ўрнатди. Кўпгина давраларда у таниқли шахсга айланди. Ундан олдин ўзга мамлакатларда ишлаган кўпгина ватандошлари каби у ҳам мемуарлар ёза бошлади.

У бу мамлакат, унинг одамлари, табиати ҳақидаги таассуротларини қоғозга тушириб қўйишни хоҳлаб қолди. У мутлақо бошқача бир ҳаёт тарзига кўниккан одам. Шунинг учун диний расм-русумлар, кундалик урф-одатлар унга ғалати туюлади. Уларни қоғозга тушириб қўймоқ керак. Ҳа, у буларнинг барини батафсил ёзмоқни истайди, аммо кундалик юмушлардан бунинг учун деярлик вақт ортмайди. Унинг улгургани шу бўляптики, кўпинча мухтасар, бетартиб қайдлар билан чегараланапти. Чинакамига муҳим воқеалар тўғрисида ёзишдан у ўзини олиб қочарди. Ўзининг ишқий саргузаштларини одамлар билан баҳам кўргиси келарди-ю, бироқ айбдорлик туйғуси уни бундан тийиб қоларди. Сирасини айтганда, ишқий алоқалар ҳам унинг зиммасидаги вазифани бажаришда муҳим омил сифатида режалаштирилган эди. Ушбу саргузаштлар бу ерда беҳудуд ҳаёт саҳроси ўртасидаги кичкинагина ям-яшил воҳага ўхшарди.

Унинг аёллар билан муносабати мураккаб кечди. Баъзан бошқа аёллар билан нечоғлик моҳирона муносабатлар ўрнатганига ва уларни ром қила олганига ўзи ҳам ҳайрон қоларди.

Баъзи бир алоқалари мутлақо тасодифий характерга эга эди. Бундай алоқаларни у режалаштирган эмас, аслини сўрасангиз, унчалик истамас эди ҳам. Мулоқотни бошлашга бошлаб кўярди-ю, кейин ўзи ҳам қизишиб кетганини сезмай қоларди. Бошланишида ҳаммаси бир зумда ўтиб кетадигандек кўринарди

— нима бўлипти, у бор-йўғи эрмак учун арзимас бир ишқий можарони бошлади-да, ҳамемай бу унинг жонига тегади-ю, йиғиштиради. Бунақа воқеалар авваллари ҳам неча маргалаб рўй бериб турган. “Лекин шарқ аёлларининг бошқача бир сеҳру жодуси бор. Улар чиндан-да Шарқни англамоқ учун, унинг сирларини кашф этмоқ учун — бир очқич. Улар сира ҳам чеклаб ўтирмай, ўзларини тўла-тўкис бахшида этаверадилар. Аммо айни чоқда улар ғазаб отини минганда ғазаблари ҳам шу қадар оташин ва ҳудудсиз бўлади. Улар жуда ҳам кечки”. У Ширин билан мулоқотларини хаёлидан ўтказар экан, дилидан шу гапларни ўтказди. Мистер Рэндли аёллар тўғрисидаги мулоҳазаларида ҳақ эди. Айниқса, Ширин масаласига тааллуқли жойларида. “Агар ҳаммасини Ширин гапириб бермаганида, мен уларнинг каллаларида нималар борлигини қайқдан билардим?” деган фикр кечди унинг кўнглидан. Айни чоқда, у ўзи билан ишлаётган одамлар қалбининг энг теран пучмоқларида ҳам кириб бора олгани учун жуда гурурланиб кетди.

У ўқтин-ўқтин аёллар билан кечирган саргузаштлари тўғрисида нималарнидир қоралаб қўярди, лекин тафсилотларини очмай, умумий тарздагина баён этарди. Кейинчалик эса ўз қайдларини қайта ўқир экан, у бундай саҳифаларни йиртиб олиб яшириб қўйди. Бу саҳифаларда жуда кўп фикрлар мавжуд эди, бир вақтлар фикрга шу қадар бой бўлганини у хаёлига ҳам келтиролмади. Ёки қоғозга муҳрлаб қўйилган жиловсиз эҳтиросларни олайлик. Баъзан бу тасвирлар унга навқирон йигитнинг хаёлларидек туюлади. Улар унинг ҳозирги ёшига муносиб эмас. Баъзан у ўзининг ёши ва ҳозирги аҳволи тўғрисида, бажараётган юмушининг муҳимлиги ҳақида ўйлаб кетар ва ўзига ўзи “бу қоғозлар бирор бегонанинг қўлига тушиб қолса, нима бўлади?” деб савол берарди. Гап йўқ — бунақада Питер Макдональд ҳаммага кулги бўларди, холос.

Ишлар ундан абжирлик билан қатъий ҳаракатлар қилишни талаб этарди. У бўлса, ишлаш ўрнига кўпинча ўзининг Ширин билан кечган ширин саргузаштлари ҳақида хаёл суриб ўтирган бўлади.

Унинг бу бегона шаҳарга келганига бармоқ билан санарли кунлар ўтди, холос, лекин у аллақачон Ширинда қандайдир ўзгаришлар рўй берганини пайқайди. Байрутда Ширин жуда жозибадор ва латофатли кўринган эди. Питернинг назарида, у истаган вақтда гаҳ деса, қўлига қўнишга тайёрдек кўринганди. Бу ерда у бутунлай бошқа бир аёлга айланди-қолди. У жуда эпчиллик билан ҳеч кимга билдирмайдиган қилиб, ўзи билан Питер ўртасида кўзга кўринмайдиган бир тўсиқ барпо этди-ю, ўзини Питердан анча тортди. Буни у бағоят назокат билан амалга оширди. Питердан узоқлашгандай кўринган билан, барибир, қўл теккизиб бўлмайдиган тегма-нозик бўлиб кўринмас ва айни вақтда, ўзи Питер томонга бирор қадам қўяй ҳам демасди. Ватанига келиб, унинг ҳусн-жамоли ҳам очилиб кетди. У оқиллик билан иш тутиб, ҳуснини намойиш қилишга интилмасди, лекин уни пайқамасликнинг ҳам иложи йўқ эди. Ширин ичкиликка ҳам бошқача муносабатда бўла бошлади. Бошданоқ ҳеч қанақа ичкиликни оғзига олмаслигини арз қилди. Питер келганидан кейинги биринчи учрашувдаёқ уни мажбурлаб бир-икки қадаҳ ичирмоқчи бўлди. Бу ўтиришда ўша Аббос билан Мирзодан бошқа яна икки жуфт эр-хотинлар ҳам бор эди. Ширин жуда қатъий тусда вино ичишдан бош тортди. Питер унинг феъл-атворидаги бу ўзгаришнинг сабабини билолмай гаранг эди. Рост, Аббос Питерга ҳеч ким эшитмайдиган қилиб шипшитиб қўйди — яқинда бегона одамлар даврасида Ширин ҳаддан ташқари кўп ичиб қўйишти. Эндиликда, албатта, жуда зарур бўлиб қолса, Ширин ичмоғи мумкин, лекин фақат дўстлар даврасида ва ичганда ҳам бир-икки қултум ичади, холос.

Ишларнинг бошланиши шунақа бўлди. Аслини олганда, у Шириндан нима истайди? Питерга ундан нима керак? Питер бу тўғрида узоқ ўйлаб, роса боши қотди. Ўзининг унга бўлган туйғуларини чамалаб, текшириб кўрмоқчи бўлди. Ширин Питернинг устидан анча-мунча ҳукми ўтадиган бўлиб қолганини ҳис қилди. Ширин яна шуни англадики, у Питерга бутунлай рад жавобини ҳам бериши мумкин, лекин истаса, унинг юрагининг тўрига ўралиб олиб, Питерни истаган куйига ўйнатса ҳам бўлади.

Байрутда Ширин Питерга яна-да ёқиб қолди. Уларнинг орасида жуда осонлик билан ишқий муносабатлар авж олиб кетиши мумкин эди. Аммо Питер Ширин пишиб турган олма, “оғзимга туш” деса, чирт этиб бандидан узилди-ю, оғзига тушади деб ишонгани Питерни шаҳдидан қайтарди. “Ҳовлиқма, Питер. Унинг кўзлари нечоғлик даъваткорлик билан чақнаётганини пайқадингми? Сен билан гаплашгандаги ноз-карашмаларини сезясанми? У нимани назарда тутаётганини англамоқ учун катта ақл эгаси бўлиш шарт эмас. Ҳамма нарса ўз-ўзидан аён кўриниб турипти. Шундоқ бўлгандан кейин, вақти-соғи келгунча, унга тегма, ўз ҳолига қўй. Унинг сеҳру-жодуларига ўзингни бефарқ қилиб кўрсат. Шундай қилсанг, унинг юрагига бадтар ўт ёқасан. Шундан кейин сен уни осонгина кўлга кирита оласан. Аммо бу ишдан унинг газаби кўзиб қолса, ўзинг унинг кўрбони бўлиб қолишинг ҳеч гап эмас. Ҳозир у сенинг тўғрингда айни шунақа режалар тузаётган бўлса, ажаб эмас”. Сўнгги пайтларда Питерни ана шунақа ўйлар борган сари кўпроқ банд этмоқда эди.

Ҳа, Ширин бу ерда бутунлай бошқа аёл бўлиб қолди. Улар бу ерда тўшланишган пайтларда, Ширин кўпинча кўшни хонага кириб кетарди. Хонанинг эшиклари ланг очик эди. Хоналарнинг иккови учун битта айвон бор эди. Ширин яққол кўриниб турарди. Қулай ўриндиққа ўтириб олган Ширин ҳам ҳаммани бемалол кўриб турарди. Унинг нигоҳи эркаларни тарқ этиб, девордаги сувратларга ўтар, ундан очик айвонга ўтар, кейин мебелларга кўчарди. У ўрнидан туриб, пластинкани алмаштириб қўярди. Шириннинг бундай қилиги ёнида гурунга аралашиб, чақчақлашиб ўтирганидан кўра уни кўпроқ ҳаяжонга солар эди. Питер уни ўзларининг кичик давраларига қайтаришга, қандайдир бўлмасин, унга яқинлашишга ҳарчанд уринмасин, Ширин ўзини олиб қочар ва уни яқин йўлатмас эди. Ҳар кунги Шириннинг суврати Питернинг кўз ўнгидан нари кетмасди. Питер уларнинг уйига борганда Ширин уйда бўлмаса, унинг юрагини алланечук гашлик чулғаб оларди. Питер гапни айланттириб, Шириннинг йўқлиги сабабини билиб олишга уринарди. Аббос “у бир ёққа кетди” ёки “у чарчаган, дам оляпти” деб гапни қисқа қиларди. Бироқ Питер ана шу беозор, жўнгина гаплар замирида қандайдир бошқа бир нарса яшириниб ётганини ғира-шира ҳис қиларди. Баъзи бир белгиларга қараб Питер Аббос билан Шириннинг ўзаро муносабатлари ҳар қанча силлиқ кўринишларига қарамай, бутунлай бегубор эмас деган хулосага келди. Улар кўпдан бери ниманидир яшириб келишади. Биринчи қараганда ҳамма нарса жуда жойида, жуда содай кўринади-ю, лекин аллақандай сув ости тошлари ҳам мавжудлиги аниқ. Тўғри, одоб-ахлоқнинг ташқи белгиларга кўп ҳам маҳлиё эканини айтмаганда, Ширин шахси барча жувонлардай эди. У сиполик билан стол ёнига ўтирар, даврадагиларни ҳар хил таомлардан олиб ўтиришга таклиф қилар, нимадан бошлаб тамадди қила бошлаш кераклигини, ҳатто қайси таомни қандай тановул қилиш кераклигини тушунтирар, совуққина оҳангда тўйиб қолмаслик кераклигини уқдирар, ҳали унинг ўзи пиширган ширинликлар борлигини, унга жой олиб қўйиш зарурлигини айттарди. Унинг ҳар бир ҳаракатида кишини асир қиладиган латофат бор эди. Унинг овози одамга хуш ёқар, уни эшитганда Питернинг баданлари жимирлаб кетарди. Унинг ҳар бир ҳаракатидаги нафосатни айтмайсизми? Гоҳ бошини бир силкиб, пешонасига тушиб турган бир тола сочини тўғрилаб қўяди, гоҳ чўзилиб, керишгандай бўлади, гоҳ эснайди ва шу заҳоти хижолат чекиб, оғзини кафти билан яширади ва жарангдор оҳангда кулади. Баъзан улар билан бирга курсига ўтириб, оёқларини кичкинагина курсичага қўйиб олар ёки гиламга узатиб, бежирим тўшиқларини кўз-кўз қиларди. Яна бошқа ҳолларда эса уйнинг бир чеккасида турган тахтиравонни эслатувчи ўриндиққа ўтириб олиб, оёқларини олдида турган стул устига қўярди. Питер жувоннинг ҳар бир ҳаракати унинг эҳтиросларини алангалатаётганини ҳис қилди. Қани эсди — уни бағринга боссанг-у, “дод” деб юборадиган даражада қаттиқ қиссанг! Питер Ширинни кўтариб олиб, рақс оҳанглирида гир-гир айланишни кўмсади. Ширин, афтидан, унинг қалбида жўш ураётган эҳтиросларни сезарди, шекилли — гоҳ Питерни янада жунбушга келтириб, гоҳ ўзини тегма-нозик қилиб кўрсатиб, оловга ёғ қуйгандай, уни бадтар алангалатарди.

* * *

Ҳали орадан унча кўп вақт ўтгани йўғ-у, лекин Питер элчихоналардаги қабулларда ва маҳаллий зодагонларнинг зиёфатларида сезиларли сиймога айланиб қолди. Уларда деярлик ҳар гал Аббос билан Ширин ҳам иштирок этар эдилар. Питер бу йиғинларда баъзи бир аёллар билан яқинлашишни мақсад қилиб олиб, аёлларнинг кўнглини олиш бобидаги маҳоратини синаб кўрмоқчи бўларди. Улар билан гап сотишар экан, хандон отиб кулар ва уларнинг шаънига мақтовлар ёғдириб, ҳушомад қилишдан тўхтамас эди. Баъзида эса у жувонлардан бирортаси билан атайин айвонга чиқиб ёки бошқа бирор залга кириб, хилватда қолишга ҳаракат қиларди. Бундай қилишдан мақсади эса Шириннинг эътиборини тортиш, унинг рашқини келтириш эди. Аммо надоматлар бўлсинки, Ширин унинг чакана айёрликларига сира парво қилмас, уни кўрмаганга олиб, нигоҳини бутунлай бошқа томонларга тикиб оларди. Аммо қалбининг қаърида эса Ширин унга нисбатан муғлақо бефарқ эмас эди. У, албатта, Питернинг қалбини яқка ўзи бутунлай эгаллаб олишни ўйларди. Лоқайдлик ўйини бир неча муддат давом этди. Кейин қутилмаганда у бошқача тус олди. Икковлари ҳам оқибат қандай бўлишини ҳали билмай туриб, бу хатарли ва айни чоқда жозибали ўйинга берилиб кетишди.

“Сирасини айтганда, бу кўзичоқдан менга нима керак ўзи? — деб Питер ўзига ўзи савол берарди. Бу ўйинга менинг вазифам ичига кирадиган бир нарса деб қараш керакми ёки бўйдоқ эркакнинг шунчаки эрмагимми?” Ниҳоят, у бу саволга сира иккиланмай жавоб берадиган фурсат ҳам келди. “Э-э, жин урсин бу Рэндли деганларини. Бу аёл менга ёқди. Жуда ёқди. Улар нима деб ўйласалар ўйлайвермайдими — садқай сар!”

Ўйин давом этаверди. Бу ўйинда кичкина галабалар ва мағлубиятлар, кўтарилишлар ва тушишлар мавжуд эди. Ўйин қинғир-қийшиқ йўллардан давом этарди. Эртага нима бўлишини айтиб беришнинг иложи йўқ эди. Уларнинг теварагидаги ҳаётнинг томир уриши эса борган сари тезлашиб, кўпириб-тошиб бормоқда эди. Тўғри, баъзан бир неча лаҳза танаффус бўлиб қолади, ҳамма нарса барқарор аҳволга киргандек, бир тўхтамага етиб келгандек кўринади. Аммо кейинги лаҳзада жунбушга келган ҳодисалар тўғриси ҳамма ёқни босиб кетади, унинг селдай ёпирилиб келишини ҳеч нарса тўхтата олмайдигандай кўринади.

Намойишлар кун сайин оммавийроқ тус олиб борарди. Иш ҳатто қон тўкилишигача бориб етди. Ўлганлар ва жароҳат олганлар бор. Шаҳар ёпиб қўйилган. Давлатнинг тагига зил кетган, у безгакка чалингандай қақшаб-қалтирамоқда. Питернинг юрагини ваҳима босмоқда...

“Бу ерда бизнинг масаламиз узил-кесил бартараф қилинди. Биз ҳар қанча қуйиб-пишмайлик, аввалги мавқеимизни энди қайтара олмаймиз. Мен ҳар томонда хатар борлигини ҳис қиляпман. Ҳаддан ташқари эҳтиёт бўлмоқ керак, бу ваҳшийлар сира иккиланиб ўтирмай, одамни ўлдириб юбораверишади. Агар мени ўлдириб қўйишса, ҳукумат доиралари шунчаки узр сўраб қўяқолишади, хато қилинипти, айбдорлар жазоланади деб таъзия билдиришади. Бироқ бу билан Питер Ж.Макдональд тирилиб қолмайди”. Энди уни фақат битта масала қийнайди: “Ана шу ўйинларнинг ҳаммасидан менга нима наф? Нима учун мен бу можароларга аралашиб юрибман? Бу шўрпешона мамлакатга нимага келдим? Фараз қилайлик — монархия голиб келади-ю, аввалги мавқеларини тиклайди. Нима бўлади — маошга бир неча фунт қўшилиб қоладими? Биронга медал ёки нишон тегадими? Шахсий ишингда Фаҳрий ёрлик пайдо бўладими? Яъни мистер Питер Ж.Макдональд монархияга буюк хизматлар кўрсатди деб тан олинадими? У аро йўлда қолганди, ўзини қийнаётган бу саволларга жавоб топа олмай хуноб эди, айни чоқда жон-жаҳди билан муваффақият қозонишдан умидвор эди. Бу шухрат унга шон-шавкат келтирмоғи керак. “Кел, қўй, шу икки пулга қиммат масалаларни, — деб мулоҳаза юритарди у. — Мен бажараётган вазифа олдида уларнинг тариқча аҳамияти йўқ. Гап юксак принциплар ҳақида, империянинг улғу манфаатлари тўғрисида кетяпти, шундоқ экан, уларнинг олдида менинг шахсий манфаатларим нима бўпти? Менингина эмас, балки бутун цивилизациянинг келажаги масаласи нима бўпти? Менинг бу ерда қилаётган ишларим менинг шахсий манфаатларим, орден-у нишонлар,

ёрликлар-у инвонларга қиёс қилиб бўлмайдиган даражада муҳимроқ. Бу ерда бизни таҳқирлашди ва биз буни кечириш ниятида эмасмиз. Бизга қарши қулоқ эшитмаган тадбирларни қўллаб, бу мамлакат империя номусини лойга қориб ташлади, адолатнинг элементар нормаларини оёғости қилди. Ҳамма қонунлару, ҳамма битимларни бузишди. Шу билан улар тўхтаб қолишгани йўқ. Бизнинг табааларимизни 24 соат ичида мамлакатдан қувиб чиқаришди. Британия табаалари бамисоли бошпанасиз мушукларга ўхшаб, мамлакатларига қайтиб кетиш учун аэропортлар ва денгиз портларининг кутиш залларида навбат кутиб ўтиришди. Уларнинг автомат кўтарган солдатлари эса тўё ашаддий қотиллар ва ўғрилари кўриқлаётгандай аэродромлар ва портларни қуршаб олишганди. Менинг ватандошларимни аэродромда одамлар тўдасига қўшиб юборишди. Бунақа разил манзарага қандай чидаш мумкин? Бизнинг одамларимизни таҳқирлаган, уларни мамлакатдан қувиб чиқарган одамлар, наҳотки бунинг учун биз уларнинг олдида бош эгиб таъзим қиламиз ёки бунақа қилиқлари учун миннатдорлик билдирамиз деб ўйласалар? Наҳотки, улар ўзларининг бу қилиқларида бирон-бир мантиқ кўрсалар? Ёки бу бизнинг хизматларимиз учун билдирган миннатдорчиликларими? Мамлакат учун энг оғир вақтларда бу ерга келган юзлаб ва минглаб одамларнинг меҳнати-ю саъи-ҳаракатлари қаёққа кетди? Уларни одам қилмоқ учун биз қанча тер тўкканимизни, қанчалар жонимиз ҳалак бўлганини улар билишармикин? Шарқ деганлари шу экан-да! Шарқона табиат деганлари шунақа бўлар экан-да! Улар орқандан қачон зарба беришларини икки дунёда ҳам била олмайсан! Мунча разил, мунча пасткаш бўлишмаса бу одамлар! Разил бўлганда ҳам шунчаки разил эмас. Улар бировга ёмонлик қилмасдан туролмайдилар. Ёвузлик баайни уларнинг табиатига, қон-қонига сингиб кетган, ҳаётларининг мазмунига айланган.

Буюк Британия! Ўтмишнинг, бугунги куннинг, келажакнинг империяси — тарсаки еб, индамай кетаверадимми?! Авваллари қачон бунақа воқеалар бўлган? Бу ерда, Шарқда тарихни ўқимайдилар, унинг фактларини билмайдилар. Ёки Буюк Британия узоқ вақт Наполеонга дош берганини буткул унутиб юбордиларми? Ўшанда Буюк Британия Наполеонни эркатой боладай кўриб, жаҳон кенгликларига ўйинқароқлик қилишига йўл қўйиб қўйганди. У бениҳоя ҳаддидан ошиб кетди ва бугун дунёни отасидан мерос қолган деб ўйлади. Ана шундан кейингина Буюк Британия унинг суякларини мажақлаб, ўзи жон таслим қилгани оролга жўнади. Агар бу ерда тарихни ўрганганларида, эҳтимол, бу номаъқулчиликларни қилмаган бўлишармиди? Хайр, майли, тарихни ўқимаган бўлишса, ўқишмабди-да! Қандай қилиб уларнинг таъзирларини бериб қўйишимизга ақллари етмаса, ўзларидан кўришсин! Тўғри, биз оғир қадам одамлармиз, лекин қадамларимиз қатъий ва илғаб бўлмайдиган. Бизнинг йўлимизни ҳеч нарса тўса олмайди. Биз йўлимизда учраган ҳар қандай ахлатни супуриб ташлаймиз. Биз шундай қилишга мажбурмиз, агар шундай қилмасак, дунё тўс-тўполон бўлиб кетади, ёшлар кексаларга қарши бош кўтаришади, ожиз ва заиф одамлар улуғ одамларга кун бермай қўяди, манави худо уриб қўйган мамлакатлар эса ҳаммага хархаша қилиб, халқаро муносабатлар ҳақидаги тасаввурларини мажбурлаб ўтказа бошлайдилар. Цивилизация ва гуманизм манфаатлари йўлида, бу халқларнинг ўзларининг манфаатлари йўлида ҳам ҳали анча иш қилмоғимиз керак. Империя раҳбарлик қилмаса, империя ёрдам бермаса, буларнинг ўзларининг кучи нимага ҳам етарди? Биз уларни жазоламай, шундай қолдираверсак, нималар бўлмасди дейсиз?! Таназул юз берарди, қашшоқлик авж оларди”.

Питер ана шундай мулоҳаза юритарди. Унинг ўзи ўз олдига қўядиган ва бошқалар унга кўндаланган қиладиган боягига ўхшаш масалалар уни довдиратиб қўя олмас эди. Уларга жавоб бериш осон эди. Албатта, ҳамма ҳам унинг фикрига қўшилавермас эди, лекин унинг ўзи ўзининг ҳақлигига астойдил ишонар эди. Албатта, у ичидаги ҳамма гапини ҳаммага ҳам тўкиб солавермас эди. Суҳбатдошининг кимлигига, қандай одамлигига қараб ё ёзилиб гаплашар ёхуд гапни калта қилиб қўяқоларди. Аммо ўзининг ҳақлигига комил ишончини ҳеч нарса ўзгартира олмасди. Ахён-ахёнда уни қаттиқ гапшантирадиган ягона нарса — Лондоннинг тутган йўли, у ердан келаятган буйруқлар, Питернинг назарида, бемаънидан бемаъни бўлса-да, уларни бажаришга мажбурлиги эди.

Бундай ҳолларда у мистер Рэндли билан, бошқа директорлар билан бир стол теграсида ўтириб, баҳслашишни, тортишиб, ўзиникини маъқул қилишни жуда-жуда истарди. Албатта, Питер уларни гапга ишонтира оларди. Улар Питернинг масалага нечоғлик зийраклик билан қараётганига, тахминлари нақадар асосли эканига амин бўлишарди. Аммо надоматлар бўлғайки, улар олисда эди, ёзишмалар орқали баҳс олиб бориш эса унчалик шойиста иш эмас.

Шу билан бирга унинг қалбини доимо хавотирлар ўртар эди. Афсуски, бу хавотирлар бошлиқларга ёт эди. Питернинг хавотирлари эса борган сари ўсиб бормоқда эди. Гап шундаки, у “империя дўстлари” деб аталмиш доирага кириб қолган баъзи бир одамлардан қутулиш ниятида эди. Аммо Лондон бошқача қирда эди. “Гап нафақат садоқатда, — деб фикран норози бўларди у. — Масала анча-мунча жиддий. — Лондон ўлиб-тирилиб ўзининг дўстларга садоқатли эканини намойиш қилишга интилади. Ҳолбуки, бу дўстларнинг ўзи ким? Аслини суриштириб келганда, бир ҳовуч ебтўймас, очкўз қаланғи-қасангилардан иборат улар. Улар нафақат очкўз ва пасткаш одамлар, бундан ташқари, уларнинг ҳаммаси аллақачон айнаб қолган қари-қартанлар. Улар ёрдам беришдан кўра, кўпроқ гап сотиш билан овора. Уларнинг бисотида ўтмиш ҳақидаги хотираларидан бошқа ҳеч вақо йўқ. Улар эскича ҳаракат қилишади. Уларга суяниб иш юритмоқчи бўлган одам ташаббусни қўлдан бериб қўяди, келажакда кўплаб учрайдиган қийинчиликларга қарши туриш қобилиятини йўқотади. Бу одамлар шахс сифатида аллақачон адои тамом бўлганким, Лондон бунини тушунмоғи керак. Йилг этган одамликлари қолган эмас. Улардан бирон-бир эски пайпоқчаллик ҳам фойда йўқ. Уларни алмаштирмаса бўлмайди. Уларга ҳар хил инъомлар бериш мумкин, уларга истаган нарсаларини берса бўлади, фақат улар билан бошқа ҳамкорлик қилиш керак эмас, ортиқ уларга суяниб бўлмайди. Фарба таҳсил олган янги авлод пайдо бўлди. Улар билан алоқани йўлга қўйса, келажакда улар бизнинг суянчигимиз бўлмоқлари мумкин. Менинг назаримда, улар бу иш учун батамом пишиб етилган. Негаки, бизнинг маданиятимиз уларга яқин, бизни ҳаракатлантираётган омиллар уларга тушунарли, биз нимани исташимизни, нега бошқача тарзда эмас, айна шунақа ҳаракат қилаётганимизни билишади. Улар аллақачон анча-мунча тажриба орттириб улпурганлар. Биз бунини истаймизми, истамаймизми — бундан қатъи назар, келажак шу авлодни ки бўлади. Ҳозирги тирик мўмиёлар, ҳавойи хаёлпарастлар билан ишлашгандан кўра, шу авлод билан ҳамкорлик қилиш минг марта аъло.

Лондон бунини тушунмоғи керак. Бунинг ўрнига эса мистер Рэндли бир неча кун олдин менга қуйидагича йўриқнома юборипти: “Бу гўдакларни қўйинг. Уларда тажриба йўқ. Ҳозирги пайтда улар биз учун лузуми йўқ ортиқча юк бўлади, холос”. Мистер Рэндли ҳам ҳамма нарсани ўтган асрларнинг қаричи билан ўлчайди. У ҳозирги пайтда ҳамкорлик қилаётган одамлари ҳали ҳам куч-ғайратга ва шижоатга тўла деб хаёл қилади. Бундан ҳам ортиқ адашиш бўладими? Агар у бу ерга келиб, улар билан ўзи учрашиб кўрганида, эҳтимол, бутунлай бошқача гапларни айтган бўлармиди? Мистер Макдональд, — деган бўларди у, — чақиринг гўрковларни! Бу тирик мурдалар учун биродарлик қабрларини кавлай бошлашсин!” Ишончим комил, ҳозирги шароитни у айнан шундай баҳолаган бўларди. Бироқ афсуслар бўлсинким, мистер Рэндли ҳам хаёллар дунёсида яшашни афзал билади, унинг калласи ҳам ўтмиш ҳақидаги хотираларга тўлиқ.

Албатта, кечаги дўстларимиздан хавотирланмасак, бўлмайди. Лекин бу ҳали камлик қиладиганга ўхшайди. Америкаликларни бир кўринг-а! Улар ёпирилиб келиб ётишипти — гоҳ саёҳатчилар қиёфасида келишади, гоҳ бизнесмен бўлиб келишади. Нима қилишаётгани қоронғи. Ҳозирча уларнинг нима билан шуғулланаётганини айтиб беролмайман. Учрашиб қолганимизда ўзларини гўлликка солишади, сигарета тутишади, хохолоб кулишади. Фақат битта нарса аниқ — улардан яхшилик кутиб бўлмайди. Кийинишлари ҳам дилсиз, масхарабозларга ўхшаб пала-партиш ола-қуроқ кийинишади. Ҳўш, буларнинг замирида нима ётади? Ахир, уларнинг ҳаммаси бу ерга археологик бойликларни тамоша қилишга, шарқ тилларини ўрганишга, маҳаллий манзаралар ва масжидларни томоша қилишга келишмаган бўлса керак? Уларга саволлар бериб,

суриштира бошласанг, ҳаммасига чап беришга ҳаракат қилишди. Ёки бўлмаса, шунчаки чап бериб қўя қолишмайди-да, уялмай-нетмай, ҳамма нарсани қоралашга тушишади. Улар ҳатто сизларнинг хатти-ҳаракатларингиз туфайли бу ердаги аҳвол шунчалик аянчли даражага етиб келди деб даъво қилишади. Лекин, — деб илова ҳам қилишади улар, - ҳали ҳамма нарса қўлдан чиққанча йўқ. Шунақа дейишади-да, кейин ортиқ бу мавзуга қайтишмайди. Зоҳиран қараганда гўё улар бу ишларга аралашгилари келмагандай кўринади, ҳолбуки, шунга қарамай, биздаги маълумотларга қараганда, уларнинг ўзлари хуфёна ишларини бир лаҳза ҳам тўхтатишмайди. Қарияга анча-мунча нарсалар ваъда қилишди, биз билан унинг ўртасида воситачилик қилишни таклиф қилишди. Яна аллақандай ғалати лойиҳаларни суқийштиришаётганлари ҳақда миш-мишлар юришти.

Америкаликларни мен тушунолмайд қолдим. На уларнинг фикрлаш тарзини биламан, на уларни ҳаракатлантираётган омиллардан воқифман. Ҳолбуки, мистер Рэндли уларнинг истилосига ишонмайди. Улар биз учун бирон-бир мураккаблик туғдириши мумкинлигига мистер Рэндли бир лаҳза ҳам ишонмайди. У ёзади: “Бизни муштлашишга жалб қилишнинг кимга ҳам кераги бор, Питер? Аввалига сиз дўстларимиздан юз ўгиришимизни, улар билан алоқаларимизни бас қилишни, дўстларимизни қўлқопдай алмаштириб туришни таклиф қилдингиз. Лекин бу сизга кифоя қилмади. Энди бўлса, иттифоқчиларимизга қарши курашга бел боғлабсиз. Жин урсин, сизнинг яна қанақа истакларингиз бор — ёзиб юборинг!”

Рэндли бу мактуб билан чекланмайди. Ўзининг вакиллари Брэд Аллен ва Вильям Томсонлар орқали менга айнан қуйидаги гапларни тайинлаб юборишти: “Агар ҳозир сиз кўз ўнгимда пайдо бўлиб қолганингизда, ҳамма қилган номаъқулчиликларингиз учун мен ҳеч бир иккиланмасдан қулоғингиздан чўзиб, ўзингизни бурчакка турғазиб қўярдим”.

Мистер Рэндлининг нега бундай деяётганини мен-ку пайқаб турибман. Бироқ ҳамма гап шундаки, у мени тушунмайди ва менинг ғояларимдан биронтасини ҳам қабул қилишни истамайди. Шундай вазиятда қолганимдан кейин мен нима қилишим керак эди? Ёлғиз бўлсам ҳам курашмоғим ва ҳар қандай қилиб бўлса-да, ғалаба қилмоққа интилмоғим керак-да!

Бунақа аҳволда ақлдан озиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Одамнинг қўл-оёғини боғлаб қўйиб, муштлашувини кутиб ўгиришади-я! Нима деса бўлади — бунақа одам курашга ярайдими? Қалбимнинг қаърида мен келгуви маълумиятни ҳис қилиб турибман. Унинг белгиларини жуда аниқ ҳис қилишман. Гап бу ўринда эски дўстларда эмас, балки бизни баргараф қилишга шайланиб, яширин тарзда пичоғини қайраб турган янги душманларимизда! Ҳозирча улар ўзларини яхши тарбия кўрган одамлардек туттишяпти. Менга нисбатан бирон ёмонлик қилишгани йўқ, аксинча, яхши муомалада эканликларини кўз-кўз қилишга тиришишади. Суҳбатларда ҳам одоб сақлашади. Лекин булар одамни хотиржам қила олмайди. Одатда гурунлар ширин табассумлар, хушомадлар, олди-қочди гаплардан бошланади, аммо бирон жиддий муаммони муҳокама қилмоққа уринишнинг биланоқ, тақа-тақ тўхтайтиди. Тўсатдан улар сени биринчи марта кўраётгандек ётсираб қоладилар, табассумлар ғойиб бўлади, кўзларида нохуш учкунлар пайдо бўлади. Хушомадлар ўрнини душманлик руҳидаги оҳанглар, кесатиқ ва пичинглар, ҳатто дўқ-пўписалар эгаллайди. Мушкул вазиятдан қандай қутулиш йўллари ҳақидаги гапни билиб туриб, ўтмиш хатолари тўғрисидаги гапга буриб юборишади. Қанақа ўтмиш дейсизми? Биз улар учун нимаики қилган бўлсак, ҳаммасини ҳозирги кунда уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини бузиш учун қилинган ишлар деб баҳолашади. Зоҳиран улар ҳар қанча сертавозез бўлишмасин, айни чоқда, бизнинг шаънимизга турли таҳқирли гапларни айтишдан тўхташмайди. Улар кўча-кўйларда намоёиш қиладиган оломоннинг озидан чиқадиган ҳақоратлардан мутлақо фарқ қилмайди: орқаворотдан бизни ўғри деб аташади, гўё бу мамлакатни талон-торож қилган эмишмиз, халқнинг қонини зулукдек сўриб олган эмишмиз, уни очликка маҳкум қилибмиз, ҳақоратлабмиз, унинг ҳаётида шундай муаммоларни туғдирибмизки, мамлакат бу муаммоларни ҳал қилишни ҳеч қачон удалай олмас эмиш.

Маҳаллий аҳоли тўғридан-тўғри кўз ўнгимизда ваҳший ҳайвонга, йиртқичга айланиб бормоқда. Бизнинг ходимларимиз дахлсизлик ҳуқуқига эга. Агар улар шу ҳуқуқдан фойдаланмаганларида ва агар биз уларнинг мамлакатига меҳмон бўлмаганимизда, бизни тилка-пора қилиб ташлашлари турган гап эди. Мана шундай қайноқ шароитда Питер Макдональд ҳар бир қадамини минг ўйлаб босмоғи керак. У хато қилиш ҳуқуқидан маҳрум. Мистер Рэндли мактубларида ҳам, ўқтин-ўқтин жўнатиб турадиган бетамиз вакиллари орқали ҳам шуни талаб қилади. Мен эсам ғолиб чиқмоғим керак...

Шириннинг кучоқларида одам эҳтирос жунбушидан бутунлай эс-ҳушини йўқотиб қўймоғи мумкин. Бу аёл гоётда маккора, сеҳру-жодуси зўр. У менинг бугун жону танимни эгаллаб олди. Ҳойнаҳой, кейинги ҳаётимни ҳам расво қилиб бўлган бўлса, не ажаб? Аммо шаҳар ҳаёти қандай кечаётганини айнан шу хотин орқали билиб олиш мумкин-да... Питер буни ҳеч қачон эсидан чиқармайди. Айни шу аёл туфайли Рэндлини ҳам, Шарқ одамларини ҳам, ҳаётда рўпара келадиган яна кўп нарсаларни ҳам енгиб ўтаман”.

3

Эркак одам Шарқда аёلسиз қандоқ турмуш кечири олади? Патриция жужиклари билан бирга келганида нима бўларди? “Агар Патриция келганида, - деб хаёлидан ўтказди у, — у кўп вақтини куёш селида чўмилиб ўтказган бўларди. Бу машғулотдан бўш вақтларида эса қўланса ҳидларга тўлиб-тошган танг-тор бозор кўчаларида юриб, бўлар-бўлмас нарсаларни харид қилган бўларди. Кейин хуррам бир овозда завқ-шавқ билан ҳайратланиб, бидирлаб кетган бўларди: “Буни қара, азизим! Нақадар ажойиб-а! Ҳаммаси қўлда тикилган. Кашталарининг нафислигини қара — жуда ажойиб! Лондондагилар буни кўриб, ҳайратдан оғизлари очилиб қолади. Шунақа нарсалардан яна олмасам бўлмайди. Ахир, буни кўрсанг-чи, Питер — ҳақиқий антиқа буюм-а! Музейга қўйса арзийдиган ноёб нарса! Ҳозир бўлмаса, бир неча йилдан кейин, албатта музейдан ўрин олади. Сен нима дейсан?” Мен Патриция харид қилган нарсаларни томоша қиламан, мақтайман, ичимда эса ана шу ҳеч кимга кераги йўқ, бунинг устига, анча-мунча турқи совуқ, бўлар-бўлмас нарсаларни сотиб олмоқ учун бир неча минг миля йўл босиб овора бўлиб юришнинг ҳожати бормиди деб энсам қотади... Аёл зотини сира тушуни бўлмайди-да!”

Хаёл уммонига шўнғиган Питер ўзининг бу мамлакатдаги омонат алоқаларини бирма-бир хаёлидан ўтказди ва бу ерга ёлғиз ўзи келиб тўғри иш қилганини ҳис этди. Агар Патриция ёнида бўлса, ҳаёти беқиёс мураккаблашиб кетарди. “Менга бор ҳақиқатни айтавер, Питер. Утинман — аччиғинг келмасин. Мен, ахир, ҳаммасини пайқаб турибман. Анави аёл билан ораларингда нима бор? Менга очигини айтавер... Фақат аччиғинг келмаса бас...” Эртаси кунийёқ Патриция лаш-лушини йиғиштириб, Лондонга жўнаб қолади. “Бу аёлни кўришга ортиқ тоқатим йўқ! У ҳагто алоқаларингни пардалаб ўтиришни ҳам эп билмаяпгги, қайтанга, мени ҳамма нарсани кўриб билсин деяпги, шекилли. Бамисоли у менинг юзимга: “Ана шунақа, хоним! Энг оддий Шарқ аёли ҳам сизни йўлда қолдириб кета олади. Сизнинг Питерингизни бўлса менинг истаган канизагим бемалол йўлдан ура олади, оёғини ўпишга мажбур қилади. Ҳа-ҳа! Менинг кучоқларимда у мумдай юмшаб, ипакдай майин бўлиб кетишини бир кўрсангиз эди, хоним! Баайни гўдакнинг ўзи! Ие, сиз ҳали унинг бунақалигини билмаганмидингиз? Ёки тафсилотларини тапириб берайми? Кўйинг, ундан кўра, ўзингиз кўра қолинг. Қовоқлари тагидаги кўкимтир ҳалқани кўряпсизми? Қўли-чи? Қадаҳ тутганида қўлининг қалпирашига бир қаранг! Энди менга қаранг! Ёки сизга яна нимага қарашингиз кераклигини айтиб берайми? Кечаси ҳаммаси сизга аён бўлади, ҳаммасига ўзингиз амин бўласиз. Лекин ўзи ҳам ёнимда ётганда очилиб кетади. Мен уни ишга солиш йўлини яхши биламан. Сизга йўл бўлсин!” деб баралла айтишга чоғланаётгандай кўринади. Шунга ўхшаган фикрлар ҳам унинг миясида ғимирлаб кўярди. У жони ҳузур-ҳаловат билан ҳоғинлик ўртасида талашда қолганини ҳис қилди. Орқасига ўгирилиб қарар экан, Питер сўнги пайтларда унинг ҳаётида ўзгаришлар содир бўлганини кўрди. Гарчи у ҳозир ҳам ҳар

қандай даъватни қабул қилишга тайёр бўлса-да, ўзига ишончини анча йўқотиб қўйганди. Ширин аста-секин унинг бутун фикри-зикрини эгаллаб олди, ҳаётининг бир қисми бўлиб қолди. Питер бу алоқадан кўрқар ва айни чоқда жон-жаҳди билан уни кўмсарди.

Аввалига Ширин ўзига яқин йўлатмади. Унинг бунақа мағрурлиги Питернинг бадтар ичини қизигди ва унга яна ҳам мубтало қилди. Қачон нимадан бошлаш кераклигини фақат Шириннинг ўзигина биларди.

— Менинг назаримда, инглизнинг аёл кишига муносабати қанақалигини билиш бирам қийинки...

— Ҳм... Инглизни дейсизми? Бошқа эркаклар қандай бўлса, у ҳам шунақа эркак. Нима, сиз уларнинг ўртасида бирон-бир фарқ бор деб ўйлайсизми?

— Билмадим... Лекин кўпинча мен сизнинг қарашларингизни, феъли-атворингизни тушунолмай хуноб бўламан.

— Кўпинча дейсизми? Лекин ҳамма вақт ҳам эмас-а? Баъзан ҳаммаси тушунарли бўлади-а?

— Ҳа, албатта, мистер Макдональд.

— Қани-қани, айнан нима сизга тушунарли-ю, нимани тушуна олмайсиз?

— Айтаверайми?

— Ҳа, айтгинг-да...

— Йўқ, қўйинг. Журъатим етмайди.

— Журъатим етмайди дейсизми? Сиздан кўрққувлик экан-ку!

— Йўғ-е, унақа деманг. Мен бир ожиза, мунгли аёлман. Ўзимни қандай тутишни ҳам билмайман.

— Лекин ана шу заифалингиз жуда ҳам чиройлик-да! — Унинг овози титраб кетди. Бу титраш унинг Ширинга бўлган ҳақиқий муносабатини ошқор қилиб қўйди. — Шарқ деганлари кўп ажойиб нарса экан-да! Ҳамма нарса мафтункор, ўзига тортади ва айни чоқда сирли... Уни фақат ичида юрибгина тушуниш мумкин. Аммо шунда ҳам бошқаларнинг ёрдамисиз гарб одами уни тушуна олармиди? Мен аёл кишининг ёрдамини назарда тутяпман.

— Нима демоқчи бўляпсиз, мистер Макдональд?

— Жўнгина айтганда, хоним, гарб одами бу ерда ўзини қандай тутиш кераклигини билмайди. У ҳамма вақт ўзига ўзи аллақандай хатоларни қилиб қўйгандай туюлаверади. Баъзан эса хатолар жуда қимматга тушади. Шу сабабдан мен сусткашроқ бир одамга ўхшаб кўринаман. Тўғри қиялганми-йўқми деган шубҳа-гумонлар мени қийнагани-қийнаган.

Питер муғомбирлик билан жилмайиб, илова қилди:

— Назаримда, мен анча-мунча равшан қилиб тушунтириб бердим, шекилли. Гапларимни уқдингизми, хоним?

— Сизнинг гапларингиздан кейин билганларим ҳам чалкашиб кетди. Мен бир нарсани ўйлаб юрардим, сиз менга бугунлай бошқа нарсаларни гапиряпсиз.

— Биласизми, мен шунчаки жўнгина баъзи бир фикрларимни билдирмоқчи эдим. Уларни айлангириб ўтирмасдан тўша-тўғри айтиб қўя қолдим. Оқибати шу бўлдики, сиз мени бугунлай тушунмай қўя қолдингиз.

— Яъни, масалан, қандай қилиб?

— Гапларимга тушунмаганингизни ўзингиз айтдингиз-ку, ахир!

— Ҳм... Сизга нима деб тушунтирсам экан. Мен буни назарда тутган эмас эдим.

Ширин кўққисдан бошини карашма билан сарак-сарак қилиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Питер ҳам унинг кўзларига қараб жилмайди. Питер Шириннинг ҳамма гапини жуда яхши анлаганини пайқайди. Сирасини айтганда, Ширин атайин Питернинг ичини қиздирапти — уни одатдаги шароитда айтишга журъат қила олмайдиган гапини ичидан суғуриб олишга ҳаракат қиялпти. Питер маънодор қилиб деди:

- Ҳа, биз бир-биримизни яхшироқ англаб олмағимиз учун ҳали вақт керак экан.

- Тўғри айтасиз, мистер Макдональд. Мен гапингизга қўшиламан.

Ширин бир лаҳза тараддудланиб қолди, яна бирон нарса айтсаммикин, йўқми деб ўйланди. Кейин ошқора ишва билан Питерга қараб туриб, жилмайиб гап қотди:

— Сиздан битта нарсани сўрасам бўладими, мистер Макдональд?

— Ҳа, албатта, сўрайверинг.

— Сўрасам тўғри жавоб берасизми?

Питер қасам ичаётгандай қўлини кўтарди:

— Ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни гапиришга, ҳақиқатдан бошқа ҳеч нарсани гапирмасликка ваъда бераман...

Питер кулди, Ширин унинг кулгисига жўр бўлди, кейин икковлари ҳам индамай қолишди. Питер эса жилмайганча унга қараб, нима дейишини кутиб турарди.

— Қани, марҳамат, сўрайверинг, хоним.

Ширин бошини чайқлади. Питернинг назарида Ширин уни адаштириб келмоқ учун чангалзор ичига бошлаётгандай туюлди. У Шириннинг фикрини тусмоллаб билиб олмоқчи бўлди.

— Мен сизнинг ҳамма саволларингизга жавоб беришга тайёрман, хоним. Қани, сўрайсизми?

У ғамза билан жавоб берди.

— Келинг, бу гапни қўя қолайлик. Бошқа бирон гапдан гаплашсак ҳам бўлади-ку!

— Бошқа гапдан дейсизми?

— Ҳа. Масалан, об-ҳаво тўғрисида. Кийим-кечаклар ва мода ҳақида гаплашсак ҳам бўлаверади. Ёки сизни қизиқтирган бошқа бирор мавзу бордир. Майлими?

— Ҳа, албатта, хоним. Бироқ аввал сизнинг саволларингизни эшитсам дегандим. Ўзингиз мени қиздириб қўйдингиз-ку!

— Ҳечқиси йўқ, мистер Макдональд. Шунчаки арзимас саволлар эди.

Ширин кулиб юборди ва ўрнидан турди. Айвонга қаради, гўё қўшни уйдан бирор товуш эшитгандай, у томонга назар ташлади. Питернинг гапини тингламоқчи бўлгандай, хиёл бошини эгиб, унга кўз қири билан қаради. Улар уйда ёлғиз эдилар. Биринчи марта ёлғиз қолишлари. Аббос авваллари ҳам уларни ёлғиз қолдириб хонадан у ёқ-бу ёққа чиқиб турарди, лекин ҳеч қачон ўзининг қасрга ўхшаган каттакон уйдан ташқарига чиқиб кетмасди. Одатда у сон-саноксиз хоналардан бирига кириб олиб, у ердан телефон орқали гаплашар ёки меҳмонларни қабул қиларди. Баъзан эса айвонда ўриндикда мудраб ўтирарди. Бу гал эса Питер кириб келиши билан аллақандай зарур иш вазидан уларни тарк этиши кераклигини айтди. Питер қайтиб кетмоқчи бўлди, лекин Аббос дарров қайтиб келишини айтди. “Кўпи билан ярим соатта, мистер Макдональд, эҳтимолки, ундан ҳам тезроқ қайтарман”. Питер иккиланиб қолди, аммо Шириннинг ўзи унинг учун масалани ҳал қилиб қўя қолди.

— Шу ерда кутиб тура қолинг, мистер Макдональд. Келинг, эрим қайтгунча, у ёқ-бу ёқдан валақлашиб ўтира қолайлик. Сизни зериктириб қўймасликка ҳаракат қиламан. Сиз бемалол кетаверинг, - деди у Аббосга қараб жилмайиб. — Кеч қолиб юрманг, азизим. Бўлмаса, мистер Макдональд бизни субутсиз шарқ одамлари деб аташдан тоймайди.

— Ҳа, албатта, кеч қолмайман, - деб жавоб берди Аббос.

Ҳаммаси шундан бошланди. Питер Ширин билан суҳбатини имкони бор қадар ҳеч ким бузмаса, дерди. Аммо у билан ёлғиз қолгани ҳамон юраги такапука бўлиб кетди. Шунинг учун ҳам у манави шамаларга тўла ғалати гурунгни бошлади. Аббос бир соатча йўқ бўлиб кетди, бу Питерга бир лаҳза бўлиб кўринди, холос. Ширин жуда гўзал эди, уларнинг суҳбати гарчи ўртада тайинли бирон гап айтилмаган бўлса-да, кишини жуда ҳаяжонга соладиган суҳбат бўлди. “Ҳатто унинг гапириш тарзида ҳам латофат бор-а! — деб ўйлади Питер. - Ҳатто унинг шамалари ва қочиримлари ҳам ғашимга тегмаяпти. Бирор нарсани билиб олишга ҳаракат қилганингда бунақа илмоқли гаплар жуда энсангни қотиради. Мен ўйлагандан кўра Ширин анча ақлпроқ экан. Наҳотки, шу жувон меники бўлади? Шошма, Питер, ҳовликма”.

Бир неча муддат ўтгач, уларнинг гурунги бошқача тус ола бошлади:

— Бугун кечқурун учрашамизми, Ширин?

— Шунақа саволлар беришга кучингиз қолишти-да?

— Учрашсак, ўзинг кўрасан.

— Нимани кўраман?

— Нимани бўларди, менинг қанақалигимни-да... Ҳали белда қувват кўп.
 — Сўнги мартабада менга бундай кўрингани йўқ.
 — Мен жуда ҳориган эдим. Лекин бугун оқшом учрашмасак бўлмайди.
 — Йўқ, азизим. Ҳафсалам пир бўлмай қўяқолсин.
 — Ҳафсалам пир бўлмасин дейсанми? Ё тавба! Қанақа аёл-а! Аёл эмас,
 бамисоли тубсиз кудуқнинг ўзи.

— Озингизга келганини қайтармай гапираверинг. Лекин мен бунга ўзим амин бўлдим-ку! Бу, ахир, ғийбат эмас...

— Шундоқ бўлса ҳам, сен...

У жумлани тутата олмади. У кўп нарсаларни айтмоқчи эди, бироқ бирдан ўзини беҳол сездди. “Қон сўрадиган арвоҳга ўхшайди-я, ҳар қандай эркакни ҳам кўз очиб юмгунча қуруқ тери билан устухонга айлантириб ташлайди. Аниқроқ айтганда, скелетга айлантиради”. Питер бу аёлсиз яшаёлмаслигини, уни ҳар дақиқа кўриб туриши кераклигини ҳис қилди. Аммо жувоннинг кўлларини кўлига олиши биланоқ бутун вужудидан қувват кетади, юрагида ҳайиқиш пайдо бўлади. Бошига қон югуради ва ўзи нима қилаётганини билмай қолади. Бундай дақиқаларда у “Ҳовлиқма, Питер, ўзингни кўлга ол. Бу аёлга мрамар ҳайкалдай қара. Майли, нигоҳинг бу гўзаллик салтанатида истироҳат қилсин, унга суқланиб қара, токи тирик экансан, ҳар бир лаҳзадан фойдаланиб, бу мавжудотнинг ҳар бир ҳужайрасини роҳатланиб томоша қил. О, мунча ҳам ажойиб аёл бўлмаса бу жувон! У шунчаки оддий бир аёл эмас! У бир вақтнинг ўзида муз билан аланганинг омухталигидан ўзга нарса эмас!” Бу аёл бутунича унинг хаёл отини ўзига қаратиб, асир қилиб олганди. Питер асоратдан қутулишга кўп ҳаракат қилди, лекин ҳамма ҳаракати беҳуда кетди. Шундан кейин у ўзини бутунлай оқим ихтиёрига топшириб қўйди.

Ширир ғоятда эҳтиросли ва талабчан маъшуқа экан. Баъзан урғочи шердек газабнок бўлиб кетади. У Питерни бағамом ҳолдан тойдирди. Лекин бу, барибир, жувондан кўнгили узиб кетолмади. “Аёл эмас, шайтоннинг ўзгинаси. Ҳеч ким унга тенг келолмайди”, — дерди у ўзига ўзи. Питер қачонлардир бўлмасин алоқада бўлган аёлларининг ҳаммасини бирма-бир эслаб чиқди. Улар унчалик кам эмас эди. Питер улар билан ёшлик йилларида — йигирма йил аввал учрашар эди. У уларнинг ўша пайтдаги чеҳраларини, шаклу шамойилларини эслашга уринди.

У пайтларда Питер кучга тўла навқирон йигит эди, қизларга хушомад қилишда жуда чапдаст эди, бир зумда уларни ўзига маҳиё қилиб қўярди. У қизлар билан мулоқотда бўлар экан, бирор марта белининг қуввати панд берганини эслолмайди, лекин биронта ҳам аёл уни ҳеч қачон Ширинчалик ҳолдан тойдиролган ҳам эмас. “Қарияпман, — деб ўйлади у ғамгинлик билан. — Эркакнинг қуввати адоқсиз эмас. Бунақа эҳтиросли аёлнинг кўлига тушсанг, адои тамом бўлганингни ўзинг ҳам билмай қоласан. Ишқ ўйинларида бу жувон чарчаш нималигини билмайди. Эҳтимол, унга бирор ёшроқ йигитнинг рўпара бўлгани маъқулми?”

Ана шу хаёллар оғушида ўтирган Питер Шириннинг келганини пайқамай қолди. Бирдан унинг чеҳраси Питернинг юзига яқинлашганда, унинг кўзлари Питернинг кўзларига тушганда, у сесканиб тушди.

— Қувватингни эҳтиёт қил, азизим Питер. Сен Лондонингга қайтиб борганингда ўқланган милтиқдек жангга шай бўлмоғинг керак. Ахир, сени хотининг кугиб турипти-ку!

Шундай деб Ширин хохлаб кулиб юборди.

— Кечкурун келасанми? — деб сўради у жувондан.

— Бугун кечкурун бандман. Бошқа одам билан, ха-ха-ха!

— Ҳазилингни ҳам, жиддий гапингни ҳам тушуниб бўлмайди-я! Нима бало, ҳар оқшомда жазманинг янгилиниб турадимми?

Ширин унинг сочларини чангаллаб, енгилгина тортқилади. Питер унинг кўлларини ушлаб олиб, уларга лабини босди. Бугун Ширин унга тутқич бермаётгандай эди. Ҳолбуки, Питер айни шу куни Ширинга жуда-жуда мушпоқ эди. У севгилиси Ширинни тутиб қолиш учун нима қилишини, уни келишга кўндиршиш учун нима дейишини билолмай хуноб эди.

Питер уларнинг ораларидаги мулоқот қандай бошланганини эслашни

истамасди. Бу тўғрида ўйлашнинг ўзидаёқ одам телба бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Лекин кейин-чи? Уларнинг муносабатлари қандай ривожланиб борганини эслар экан, у калондимоғлик билан ифтихор туйғусини ҳис қилди, унинг шуҳратпарастлиги қаноат тошгандай бўлди. Унинг кўнглидан “Мана, Шарқ маликаси ҳам оёғим остида. Бугун Шарқ шунақа бўлади. Уларнинг ҳаммаси, шу жумладан, Қария ҳам пойимга бош уриб келади”. Бу тўғрида ўйлар экан, у ёлғиз қолган ҳолларда ўзидан мамнун бўлиб жилмайиб кўярди.

Ширин билан муносабатлари бенўхта муносабатларга айланиб кетди. Орқага қайтишнинг иложи йўқ эди. Кексайиб бораётган Аббос имкони бор даражада ўзини ҳеч нарсани пайқамасганга соларди. У лоқал хотиним ҳам, бу инглиз ҳам мени яхши кўради, ҳурмат қилади деб ўзини ишонтиришга ҳаракат қиларди. У Ширинга ортиқча юк бўлиб қолишдан кўрқарди. Унинг хотини унда ўзига ишонч туйғусини уйғотар ва Аббос бу туйғуни кўпроқ муддатга сақлаб қолишни истарди. Аббос хотинининг мутакаббирлик билан индамай юришини ёки газаб билан ўдағайлашини кўтара олмасди. Аббос бунақа дақиқаларда ўзини бахтсиз ҳисоблар ва ёлғизликдан ҳўрлиги келиб кетарди. Бирдан унинг боши айланар, аъзой бадани бўшашиб кетарди. Начора, унинг билан Питернинг орасида бирор гап бўлган бўлса-да, ҳар қалай буни ошкор қилмай, ҳаёли ва иболи аёлдай кўриниб юрипти-ку! Ичида газаби тўлиб-тошиб кетаётган бўлса-да, юзида эрига ҳурмат бажо келтириб турипти-ку! Питер бўлса бундай вазиятда Аббоснинг феъли-атвориға таажжуб қилишдан бўшамасди.

4

Аббос билан Шириннинг ўзаро муносабатлари зиддиятли ва мужмал экани Питерга аён эди. Ширин – Питер уни фикран урочи шер деб атаган – тинчш нималигини билмасди. У тиниб-тинчимас, ҳаммани жунбушга келтириб ҳаракатга солишга интиларди. Кўп чекади. Баъзан бирданига тутақиб кетади, лекин дарров жаҳлидан тушади ҳам. Баъзан эса кўққисдан хилватнишин бўлгиси келиб қолади, ҳеч кимнинг турқини кўришга тоқати бўлмайди. Аббос унинг кутилмаган инжиқликларидан юрак олдириб қолган. Аббос уни гашини келтириши ёхуд кайфиятини бузиши мумкин бўлган ҳар қандай нарсдан имкони борича атайлаб асрашга ҳаракат қилади. Унинг бемаъни қилиқларини – Аббос хотинининг ортиқча шўхликларини шундай деб атарди – кўрмасликка интилади. Унинг алоқаларини ҳам билиб билмагандай бўлиб юради. Ҳар қандай алоқа қилмасин, хотиним четарадан чиқмайди деб ўзини овунтиришга интилади... У бунга ўзини ишонтира олдими? Акс ҳолда, хотинининг тавба-тазарруларига нисбатан унинг муносабатини қандай изоҳлаш мумкин? Шириннинг кўзларида ёши шапқатор. Боши эрининг елкасида – у ялиниб-ёлбориб туноҳидан ўтишни сўрайди.

– Азизим... Мени кечиринг... Хўп десангиз оёғингизни ювиб, шу сувни ичай, майлими...

– Яна бирор номаъкулчилик қилиб кўйдингми, товукмия?

– Йўқ, азизим. Бунақа деб ўйламанг...

– Бўлмаса, нима бўлди? Бу тавба-тазаррунинг боиси нимада?

– Сизга ишқим туфайли тунларим бедор ўтыпти, азизим.

– Шунинг учун узр сўраясанми? Вой, бетамиз-ей...

– Наҳотки, мендан марҳаматингизни дариг тутасиз?

– О, Ширин! Сени жонимдан ортиқ кўраман. Сен бўлмасанг, нима қилардим мен? Кўзичоғим, сен бўлмасанг, ҳаётим ҳар қандай маънодан маҳрум бўлади!

– Шунақа сўзларингиз учун сизни яна минг бор ортиқроқ яхши кўраман!

– О, парвардигор! Ширин, жону жаҳоним. Кошки эди сенинг шу гапларингни ҳар куни эшитсам... Сенга бўлган муҳаббатимни, назаримда, кўшимча бирор далил билан исбот қилишга ҳожат бўлмаса керак. Сен ўзинг ҳаммасини кўриб, билиб турибсан, жонгинам.

– Мен ҳам! Мен ҳам сиздан ҳаминша худди шунақа сўзларни эшитишга муштоқман. Улар менга жуда ҳам керак, жонгинам! Сиз индамай қолган кезларда бунақа сўзларни бошқа истаган бирор кимсдан эшитмасам бўлмайди...

— Хўш, қани, гапир-чи — шунақа гапларни айтадиган бошқа бировни топдингми?

— Мени кечиринг, бу гап оғзимдан чиқиб кетди.

— Ҳм... Билмадим-ов... Билмадим...

Аббос унга маҳзун қарайди. Хотинининг бетлари кўз ёшидан ҳўл бўлиб кетган. Аббос унинг ёшларини артиб, кўзларига тикилади. Унинг қалбида хотинига муҳаббат туйғуси билан унинг вафодорлигига шубҳа-гумонлар курашади. У саросимада. Таранг сукунат чўмади. Ширин пиқиллаб йиғлашда давом этади ва ўзини эридан нари олади. Кейин ўзини тўшакка ташлайди, хўнг-хўнг йиғлашларидан елкалари титрайди. Аббос унга қараб, юраклари эзилиб кетади. Нима қилиш керак? Шўрлик қўзичоғи! У бечора ҳам жуда куйиб кетди-да! Аббос аста қадам босиб унга яқинлашади. Лоақал гапларини равшанроқ қилиб гапирганда эди... Лекин айна чоқда у Шириннинг ошкора тавба-тазаррусидан чўчир эди. У каравотга омонатгина ўтириб, авайлаб унинг бошини кўтаради. “У қандай ҳам кўрқинчли гуноҳни қила олади? — деб ўйлади у. — Бу ерда менинг ҳам гуноҳим катта бўлмоғи керак. Вақтида яхши қарамаганман”. Аббос ўз турмушларидан баъзи бир воқеаларни эслайди. Мана, Ширин том маънода унинг бўйнига осилиб олган. Сукунат бағрида фақат унинг овози эшитилади:

— Менга тавба-тазарру қилма, азизим. Ҳар қандай гуноҳинг бўлса, кечирдим. Ҳаммасини унутиб юбордим.

Ширин яна юзини ёстиққа босиб, каравот узра ётипти, бошини сарак-сарак қилиб йиғлашда давом этяпти. Худди бир нарсадан алам чеккан болага ўхшайди. Юзларидан оқиб тушаётган ёшлардан кўзи қизариб кетган. Аббос эҳтиётлик билан унинг юзини ўзига қаратади, сочларини орқасига ташлаб, хотинининг чеҳрасига ён томондан қарайди. Ширин унга кўз қири билан қарайди, Аббос ночоргина аҳволда сўрайди:

— Мен нима қилай, азизим, айт!

— Мени кечиринг, азизим.

— Нима гуноҳинг учун кечирай сени?

— Гуноҳ иш қилиб қўйдим... Зино...

— Зино?!

Яна кўз ёшлар. Хотини яна юзларини унинг кўкрагига босади. Пиқиллайди... Аббос аламдан нима қилишини билмайди.

— Шунақами? Шунақа дегин... Ширин, қўзичоғим... Бўлди, бас қил, ким экан у? Ортиқ чидаёлмайман.

— Мен чидай олар эканманми?

— Нима гап ўзи, тузукроқ гапирсанг-чи!

— Тузукроқ гапирсам, кечирасизми?

— Ахир, мен биламан-ку, азизим, сен гуноҳ иш қилишга қодир эмассан. Сен, ахир, жуда покиза, қўй оғзидан чўп олмаган бир инсонсан! Хаёлларинг чувалиб кетган, холос.

— Ҳа-ҳа... Мен ҳеч қанақа ёмон иш қилганим йўқ. Лекин... Лекин...

— Майли, майли, қани, тур ўрнингдан, қўзичоғим. Бўлди, бас қил... Бор, юзингни ювиб кел, ҳеч нарсани кўрмагандай бўлиб кетасан. Бошқа жувон бўлиб қоласан.

— Бошқа?

— Э-э, йўғ-ей... Сен яна ўша аввалги — мен билан ва яхши кўрган Ширин бўлиб қоласан.

— Ҳали ҳам мени яхши кўрасизми?

— Ҳали бунга гумонинг ҳам бормиди, азизим?.. Бўлди, бас қил, жоним... Ахир, бунинг бари номаъқулчилик-ку!

— Менинг гуноҳимдан ўтдингизми?

— Гапнинг учини чиқарганинг ҳамоно ўтганман, азизим.

— Ҳатто мен жуда жиддий номаъқулчиликлар қилган бўлсам ҳам-а?

— Ҳар қандай гуноҳингдан ҳам ўтдим, азизим.

— Биласизми? У менинг билагимдан ушлади, мен кулиб юбордим. Тўғрироғи, икковимиз ҳам кулиб юбордик. Кейин у “сизни яхши кўраман” деди.

- Бор-йўқ гап шуми?
- Ие, бу ҳали камми? — деб овозини кўтарди Ширин. — Наҳотки, мени бирон-бир жиддийроқ иш қилишга қодир деб ўйласангиз?
- Йўқ, йўқ... Мен бирон жиддийроқ кор-ҳол юз берди деб ўйловдим-да...
- Сизнинг назарингизда, аҳтимол, бу арзимас воқеадир. Мен эса ҳеч қачон ўз-ўзимни кечира олмайман. Кечадан бери ҳаёт мен учун заҳар-заққумга айланди... Ёки сиз билакни ушлатишдан ҳам нари бориш керак эди деб ҳисоблайсизми?
- Ҳадеб ўзингга ўзинг бунчалик жабр қилаверма! Ҳечқиси йўқ. Бу тентак ичиб олса, нима қилаётганини ўзи билмай қолади.
- У эмас, айбод мен-ку, ахир. Наҳотки шуни тушунмасангиз? Менинг карашмаларим уни рағбатлангирди-да!
- Хўш, шундоқ бўлса, нима қилипти? Бор-йўғи — ақлли, мафтункор бир аёл бир бадмаст эркак билан холи қолипти...
- Мен дарҳол ўрнимдан туриб, чиқиб кетишим керак эди. Мен шундай қилмадим, азизим.
- Қўй, бўлди, ўзингни қийнайверма, азизим. Мен сенинг бунчалик куйинчаклигингни билмаган эканман. Бу гаплар гапириб ўгиришга ҳам арзимади, сен бўлсанг пашшадан фил ясаб, ваҳима қилиясан. Ўзингни жуда қийнаб юбординг-ку! Нима балоларни гуноҳ деб ҳисоблаб юрибсан. Кечалари уйқундан путур кетди. Энди бўлса, тавба қилиб, узр сўраясан. О, жонгинам-ей, тинчлана қолсанг, нима бўларди, Ширин?
- Мени кечирдингиз-ку! Шундайми?
- Йўқ! Йўқ, йўқ ва яна йўқ! Буларнинг бари шунақа майда гапларки, уларда кечирингизга арзийдиган ҳеч вақо йўқ.
- Энди билдим. Мени қийнаш сизга ёқар экан!
- Қаёқдан олдинг бу гапни, Ширин? Сен гуноҳи азимга ботанинг ва тавба-тазарру қилишинг кераклиги ҳақдаги гап қаердан миянгга ўрнашиб қолди?
- Ҳар нима бўлганда ҳам, шунақа бўлиб қолди-да! Шундоқ ҳам мен ўзимни жуда ёмон ҳис қилияпман.
- Гуноҳингни кечирдим, азизим. Албатта! Агар шу сенга зарур бўлса, ҳар қанча гуноҳинг бўлганда ҳам, ҳаммасидан кечардим.
- Бу гаплардан кейин Шириннинг чеҳраси очилиб, кайфияти кўтарилиб кетди. У Аббоснинг бўйнига осилиб, юзи-кўзи аралаш ўпа бошлади:
- О, жонгинам! Сиз дунёдаги ҳамма эркаклар ичида энг аълосисиз! Сизни дунёда ҳаммадан ҳам ортиқ севаман.

* * *

Питернинг янги дўстлари унга ҳикоя қилиб берганига қараганда, бу эврилишлар тўйдан кейин бир неча ой ўтгандан сўнг содир бўлган. У пайтларда Ширин ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган қизалоқ эди. У Аббоснинг саройига кўчиб келгандан сўнг бу ерда беғам ва беғубор болалик ҳавоси майдонга келди. Ширин бу одамни яхши кўрарди, лекин бу бақувват эркак Шириндан анча-мунча ёши улуг эди. Ширин мавжуд анъаналарга хилоф ўлароқ, уни яхши кўрарди. Ширин туғилиб ўсган оила теваарагида ҳар хил фисқу-фасод гийбатлар кўп юрарди. Аббос шунга қарамай бу оиланинг қизига уйланди. Унинг биринчи хотини бир неча ҳафталар аввал вафот этган эди. “Гапнинг индаллосини айтганда, — деди у ўзининг яқин дўстларига, — бу менинг шахсий ишим. Бу ишга қизнинг ҳеч қанақа дахли йўқ. У покиза, бокира бир қиз, унинг ҳеч қанақа қусури ё кемтиклиги йўқ. Гийбатларнинг ҳаммаси эса фирт ёлгон гаплар. Мен бу оилани жуда яхши биламан. Мулақо тоза одамлар. Ҳаммалари баайни фариштанинг ўзи. Қани, менинг гапимни номаъқул дейдиганлар борми? Бу ёққа чиқсин, мен гаплашиб қўяман. Мен тақроран айтаман — бу менинг шахсий ишим. Бунақа ишни ҳар ким ўз раъйига қараб ҳал қилади”.

Шундай қилиб, Ширин унинг хотини бўлди. У ҳали жуда ҳам ёш эди, кулписи ҳам болалардай жаранглор эди. Ширин унга мисоли бир мушук боладай

қўринарди. Айниқса, у Аббоснинг қаршисида гиламга чўккалаб олиб, бошини унинг тиззалари орасида яшириб олганида ёки унинг ҳар бир хатти-ҳаракатини завқ-шавқ билан кузатиб, ҳайратга тўла кўзларини унга тикиб турганида шундай бўларди.

Кунлар ўтиб борар, навқирон Ширин ҳам янги сифатлар касб этиб борарди. Унда аста-секин балоғат белгилари пайдо бўлди. Катта қасрдан аввалгидай ҳайиқиш, қўрқиш ғойиб бўлди. У уйдаги анжомларни дидига мослаб қайта жойлаб чиқди, деворларда осиелик турган расмлар ва гиламларнинг ҳам ўрнини алмашгирди. У мулозимлар ва хизматкорларга буйруқ беришни ҳам ўрганиб олди, ҳатто баъзан дастурхон тузашда бирон қусур топса ёки меҳмонларнинг хизматини бажо келтиришда мулозимлар нўноқлик қилиб қолса, Ширин уларни жеркиб, уришиб ҳам қўярди. Ширин қартайиб қолган бир арман аёлининг ёрдамида инглиз тилини ўргана бошлади, лекин кўп ўтмай, унинг ўқитиш усуллари Ширинга ёқмай қолди. Шунда у Аббосдан бошқа муаллим топиб беришни илгимос қилди. “Нима деяётганини унинг ўзи эшитмайди, — деб зорланди у Аббосга. — Тишларининг орасидан чиқариб гапирди. Бу аҳволда мен ажнабий тилни ўргана олмайман”. Кекса арман аёл кетди. Унинг ўрнига бошқа муаллима келди. Бу жувон ёш, тиниб-тинчимаган, қувноқ эди, шу сифатлари аввал Ширинга маъқул келди, аммо орадан кўп ўтмай, уни ҳам ўзгартиришни талаб қилди. “Қип-қизил аҳмоқ, ўта бефаросат! У шу қадар асабимга тегяптики, дарслар сира миямга кираётгани йўқ”. Муаллимликка эркак кишини олишни талаб қилиб туриб олди. “Эркаклар аёлларга қараганда жиддийроқ бўлади. Эркак одам муаллим бўлса, масъулиятни ҳис қиласан ва ўлиб-тирилиб ҳафсала билан ўқийсан”. Ана шу тарзда ҳар гал янги бир баҳона топиб, у муаллимларни алмашгириб турди.

Ширин бутунлай бошқача одам бўлиб қолди. Бу қасрга биринчи марта қадам босганидаги тортинчоқ қизалоқдан ҳеч нарса қолгани йўқ. Узининг жарангдор кулгиси билан қасрнинг тантанавор ҳавосини жунбушга келтирган фаришга-сифат махлуқадан ҳам ҳеч нарса қолгани йўқ. Бу қизалоқ жарангдор кулгиси билан ўзининг мавжудлигини билдириб турар ва қалбидаги ҳуркакликни қувиб чиқаришга ҳаракат қиларди. Эндиликда у анча қўйилиб қолди, баланд овозда жарангдор қилиб кулишни бозорчи хотинларга муносиб иш, менинг макомимдаги аёлга сира ярашмайди деб ҳисоблайдиган бўлиб қолди. Унинг шакли-шамоили ҳам ўзгарди. Авваллари унинг қалди-қомати ғоятда нозик бўлганидан Аббос уни гизол деб атарди. Эндиликда эса унинг қалди-қомати ҳам балоғатга етган аёл каби йўғон тортиб қолди. Териси аввалгидай опшоқ ва майин эди. Сочини эса у турли-туман тажрибаларга дучор қилиб, ҳар кўйга соларди. Турмакларини тез-тез ўзгартириб турар, ҳеч иккиланмай, сочини ҳар хил рангларга бўяйверарди. Баъзан шунақа рангларга бўяр эдики, оқибатда ўзи ҳам бениҳоя сўхтаси совуқ қўринарди. Ниҳоят, у сочини калта кесдириб, оқ ранга бўяб юрадиган бўлди. Унинг бу турқи Аббосга жуда маъқул тушганди. Бунга қадар у хотинининг ўз сочи устида ўтказган беҳисоб тажрибаларини масхаралаб кулиб юрди. Ниҳоят, у Шириннинг оққа бўялган калта сочларини маъқуллаб, бу машмашадан қутулди. У ёшлигидан бошлабоқ сочини шунақа турмаклаган аёлларни ёқтирар эди.

Айтмоқ лозимки, бу дунёда ўзгараётган фақат Шириннинг ўзи эмас эди. Сезилмас тарзда Аббоснинг ўзи ҳам ўзгариб бормоқдайди. Аббос хотинига уйланган дастлабки йилларда анча бақувват, мардона сиёғи билан мақтаниши мумкин эди. Қарилик яқинлашгани сари у кучдан қола борди. Гарчи у ҳали ҳам анча бақувват кўринса-да, сиёғидан айтганини қилдира оладигандай, айниқса, ғазабга минган чоқларида қаҳри қаттиқ бўладигандай кўринса-да, у теварак-атрофидагиларга буйруқ бериш иқтидорини йўқота бошлаган эди. У ғазабга минган вақтларда бир сўзли бўлиб олар, бир гапини ҳеч ким иккита қила олмас эди. Ширин бўлса ўзига ишончи орта боргани сари, ҳамма нарса унга тобе, ҳамма унинг фармойишига мунтазир эканини англай боргани сари, унда ҳамма нарсдан қониқмаслик туйғуси ҳам ўса борди. Бўлар-бўлмас нарсаларга ғашлик қилиши кўпайгандан кўпайди. У шунчаки ўзига тўқ аёл эмасди, у ҳаддан ташқари бой аёл эди, лекин шундай бўлса-да, унинг кўнгли алланечук бошқа нарсани тусар, нима эканини эса унинг ўзи ҳам билмас

эди. Ҳар ҳолда, гап кийим-кечакларда, бири-биридан янги ҳашаматли либосларда ҳам эмас эди — кўзи очлик билан мол-дунё йиғиш босқичида Ширин буларнинг ҳаммасига роса тўйган эди. Ҳаддан зиёд ошиб-тошиб кетган молу дунё тезгина жонига тегди, Шириннинг ўзи харид қилган буюмлар ҳам ҳеч кимга сариқ чақалик наф келтирмай, бефойда лаш-лушлар тарзида уюлиб ётарди. Аввалига Ширин уларга андармон бўлиб юрди — навларга ажратди, саранжомлади, кейин эса бу ишлар ҳам жонига тегди. Бир замонлар Ширин Аббос билан ўрталарида фарзанд бўлмаганидан кўп куйиб юрди. Ширин бола кўришни истар ва лоақал битта меросхўр дунёга келмоғи учун қўлидан келган ҳамма ишни қилишга тайёр эди. Кейин маълум бўлдики, ёши улғайиб қолганига қарамай, бу ишда айбдор Аббос эмас, Шириннинг ўзи экан. Бундан қаттиқ изтиробга тушган Ширин аста-секин янгича турмушга кўника бошлади. Шириннинг танишлари ва дўстлари давраси анча кенгайди. Қасрда ва унинг теварагини ўраб олган боғчада анжомларнинг жойини ўзгартиришга ҳавас Ширинда ана ўшанда пайдо бўлган эди. Ҳавасга у уйида кучук ва мушуклар асрай бошлади. Лекин булар ҳам унга катта қувонч олиб келмади. Ҳамон ҳаётдан унинг кўнгли тўлмаган эди.

Маълум бир муддатдан кейин Шириннинг энса қотишлари жиндайгина баҳона билан лов этиб тутоқиб кетишларга олиб келди. Ана шундай бесабаб газаб отига минган чоғларида у ҳатто шафқатсизлик қилишга ҳам қобил бўлиб қоларди. Арзимаган айблари учун хизматкорларни ишдан ҳайлаб юборарди. Қўл остида аламини олиш учун бирор одам рўпара келмаса, ётоғига кириб ётиб оларди-да, бир неча кунлаб қорасини кўрсатмас эди. Бундай кунларда бутун қаср сукунатга чўкарди. Ҳар томонда худди электр токидай одамни уриши мумкин бўлган таранглик пайдо бўларди. Истаган хатолик катта жанжалга сабаб бўлмоғи мумкин эди.

Аббос бундай пайтларда хотинига кўрқиб қарарди. Айни чоқда, унга раҳми келарди. Шириннинг бунга ўхшаш “иштанлашлари”ни ҳар нима қилиб бўлса-да, тўхтатишга ҳаракат қиларди. Хизматкорларга унинг хос хоналарига яқинлашишни ҳам тақиқлаб қўяр, овқатни унинг олдига ўзи кўтариб кирар, ҳар хил йўллар билан кўнглини олишга тиришарди. Аммо ўқтин-ўқтин Аббос ҳамма нарсдан қўлини ювиб қўлтиғига ургиси келиб кетар, бундай пайтларда унинг миясида хотиним билан ажрашсаммикин деган ўй гимираб қоларди. Лекин бунақа фикр унинг миясида узоқ туриб қолмас эди. У ўзига ўзи дашном бера бошлар ва тез орада яна Ширинни қандай қилиб тинчлантиришни ўйлай бошларди. Шириннинг кайфияти тузукроқ бўлган чоқларда эса, у турли ҳийла-найранглари ишга солиб, бу “эълон қилинмаган уруш” ҳолатига хотима кўйишга ҳаракат қилар, уни саёҳатларга олиб борар, совға-саломларга кўмиб ташлар, зиёфатма-зиёфат олиб юрарди. Баъзан эса пойтахтнинг ичидаги баъзи бир иморат ва кўчмас мулкани унинг номига хатлаб берарди. Бу ишларни аввалдан пишириб қўяр ва Ширинга қутилмаган совғадай тақдим этарди. Бошқа галларда эса у Ширинга олис мамлакатларга саёҳат учун чипталар олиб келарди. Ширинга эса чемоданларни жойлашни буюришдан бошқа иш қолмас эди. Ширин саёҳатга жўнаб кетишга жуда оз вақт қолибди-ку, деб ёки мен бутун саёҳатга жўнаб кетишга мутлақо тайёр эмасман, деб жавоб беради. Бу гапдан ҳам Аббос ранжимайди. У сафарни кейинга қолдиради, саёҳатлар идорасига кўнгиноқ қилиб, йўқ ердаги баҳоналарни қалаштириб ташлайди. Бу сабабу баҳоналарини баён қилар экан, Ширинга қараб қўяди — у мамнунга ўхшаб кўринарди.

Уларнинг биргаликдаги турмушларида ночорлик нишонлари кўриниб қолди. Ҳаёт дарёси ножоиз бир ўзанга бурилиб кетди ва уларнинг ҳеч қайсиси бунга қаршилик қилишга ёхуд бирор нарсани ўзгартиришга ноқобил эди. Уларни бир-бирларига боғлаб турган нарса нима экани ўзларига ҳам қоронғи эди, улар йўл қўяётган хатолар бўлса туриш-турмушларининг ажралмас қисмига айланиб қолди. Агар бошида Ширин майда-чуйда кирдикорлари дарҳол кечирим сўрашни талаб қилади деб ҳисоблаган бўлса, ўзига-ўзи кучи етмай қолганини айтиб, ўзини оқламоқчи бўлган бўлса, узоқ-узоқ йиғлаб, эрининг кечирмаслигига қўймаган бўлса, эндиликда у Шириндан асар ҳам қолмаган эди. У ҳаётни тўймас эҳтирос билан ютоқиб қабул қилувчи бир аёлга айланди.

У нимаики қилмасин, бундай қилишга ўзини тўла ҳақли деб ҳисобларди, акс ҳолда, ҳаёт унинг учун қизигини йўқотиб қўярди. Бировнинг эътирозига тоқат қилолмайдиган, темир мантиққа ва букилмас матонатга эга бўлган бу аёл Аббосни ўз иродасига бўйсундириб олишга муваффақ бўлди. Унинг қилиқлари Аббосга аввал ҳақоратдай туюлди, аммо кейинчалик номаълум сабабларга кўра, Шириннинг бу қилиқларига парво қилмай кўйди ва Ширинга уйланганини дунёда ҳар нарсадан юқори турадиган олий неъмат деб ҳисоблайдиган бўлди. Шундоқ бўлгач, майда-чуйда можаролар унинг турмушига оғу сола олмайди!

Нафси ёмон, лаззатларга иштиёқманд Ширин қандай ишга кўл урмасин, ҳаммасини моҳирлик билан амалга оширадиган бўлиб қолди. Қарта ўйнаганда мўлтанилик қилганида буни том маънода юксак санъат билан қиларди. Буни кўриб, теварагидаги энг муғомбир ва энг эпчил қиморбозларнинг ҳам ҳаваси келиб кетарди. Ҳарчанд мўлтонилик қилмасин, чехрасидан гоёта беозор ва мулоғим табассум аримас эди. Унинг хатоси маълум бўлиб-негиб қолса, ҳамма унинг гуноҳидан ўтар, негаки, у шу қадар самимий таассуф билан хатосини тан олардики, ҳатто баъзан кўзларида беихтиёр ёш қалқарди.

“Кошки, бу хатолардан қочиб қутулишнинг иложи бўлса, — дерди Ширин бошини сарак-сарак қилиб. — Истайсанми, йўқми — хатолар лоп этиб қаршингдан чиқиб туради. Қанақа ёмон кучлар бу хатоларни туғдираркин-а?”

* * *

У Питерни Байрутда учратганида унинг тўғрисида қаҳр билан совуққина ўйлади: “Бу одам бошқаларга ўхшамайди. У тулкидай айёр кўринади. Агар у йиқилса, гумбирлаб йиқилади. Мен уни орқасидан туртиб юбораман”.

Тунларда у Аббоснинг ёнида ётиб, нима қилмоқ кераклигини ўйлаб, пухталаб чиқарди.

5

Ожиз Аббос бу аёлнинг асоратида. Бу ажнабийларга қарши бирон нарса қилиш кўлидан келмайди, бироқ буни очиқ тан олишга бўйни ёр бермайди. Лекин унинг кўйган ҳар бир қадами, амалга оширган ҳар бир хатти-ҳаракати тасдиқлаб турипти: ҳа, бу одам ожиз эди. Буни тушунса бўлади, — деб ўзини ўзи ишонтирарди у. — Уларга ишонса бўлади. Биздан фарқ қилароқ, хорижликларга ёлғон ва мунофиқлик бегона. Улар очиқ одамлар, писмиқ эмас, ичидаги борини тўғридан-тўғри ошкор этаверадилар. Бундан ташқари, лафзи бор, субутли одамлар. Айтган гапларини эсларидан чиқаришмайди. Яшириб нима қиламиз? Уларнинг ёрдамисиз биз ҳеч нарсани уддалай олмаймиз...” Бу ўйлардан кейин унинг хаёлида хотиралар жонланди.

Аббос уларнинг ваганига илк бор келганларини эслади. У пайтларда Аббос ҳали жуда кичкина эди. Қишлоқдаги кўпгина бошқа одамлар сингари, унинг отаси ҳам қашшоққина бир одам эди. “Лекин худога минг шукур, қашшоқ бўлса ҳам, жуда ақлли эди. Худо одамни зийракликдан маҳрум қилмаса, у ҳар бир қадамини пухта ўйлаб босади, ҳар хил номаълумчиликлар қилмайди. Уша кезларда бизнинг қишлоғимизда ва нафақат бизникида, балки кўшни қишлоқларда ҳам фаллоҳларни шайтон ақлдан оздириб кўйгандай кўринарди. Марҳум отам уларни эсларини йўқотмасликка, ҳар хил тентакларнинг гапига кирмасликка даъват қилди. Фақат бундан ҳеч қанақа фойда бўлмади. Аллақасдан уларнинг миясига биз инглизларни енга оламиз деган фикр жойлашиб қолипти. Бунинг нима бўлиши олдиндан ҳам маълум эди: сон-саноксиз одам нобуд бўлди. Омон қолганлари эса яна аввалгидек қашшоқлик ва нодонлик ичида ҳаёт кечиршда давом этди. Улар шу аҳволда умрларининг охиригача қашшоқлик исканжаларида ҳаёт кечирадилар.

Худо раҳмат қилгур отам ғалаёнлар, зўравонликларни ёқтирмас эди. Тартибсизликлар кўпганида у бир чеккада турарди. Фаллоҳлар уни ғалаёнчилар фойдасига хайри иона қилишга мажбур этишганда, у пул берарди. Бироқ пул бера туриб уларнинг юзига айтадиганини айтарди: “Ҳали кўп пушаймонлар

бўласизлар. Бу беъмаъниликларни қўйинглар. Бундан ҳеч қачон яхшилик чиқмайди...” Бунга жавобан улар отамни масхаралаб кулишарди, холос, инглизлар ютқазади дейишарди. Улар шундай хом хаёллар билан ҳаёт кечиришарди. Энг муҳими шундаки, отам ҳар қанақа ғалаён-у исёнлардан четда турар эди. Кейин ғалаён тор-мор келтирилди. Тўғри, жанг анча давомли ва оғир кечди, аммо охир-оқибатда исёнчилар мағлубиятга учрадилар. Лекин гап бунда эмас. Гап шундаки, инглизлар ҳужум қилиб келаётгандаги жанглардан бирида исёнчилар уларнинг йўлига пистирма қўйдилар. Шундан фойдаланиб улар бир қисм инглизларни маҳв этдилар, қолганлари тарақайлаб қочиб қолишди. Биз қишлоқнинг бир чеккасида яшар эдик. Учта инглиз бизнинг уйимизга бостириб кирди. Улар отамни ўлдириб қўйишга эъди, аммо Оллоҳ жонга аро кириб қолди. Отам уларни уйга яшириб қўйди ва улар уч кеча-ю уч кундуз қораларини кўрсатмай, уй ичида биқиниб ётишди. Аввалига улар хавотир бўлишди, отамни ғалаёнчиларга тарафдор деб ўйлашди, бизни, албатта, уларга тутиб беради деб ишонилди. Аммо бир кун ўтди — ҳеч нарса рўй бермади. Ғалаёнчилар қочган инглизларни излаб уйларда тинтув ўтказиш бошлаганда отам уларни алданга муваффақ бўлди. Шундагина инглизлар отамнинг бошқаларга ўхшамаган одам эканига амин бўлишди. Энг муҳими шундаки, инглизлар ғолиб келишгандан сўнг отамни қуруқ қўйишмади — унга миннатдорчилигини изҳор этишди. Инглизлар ҳеч нарсани унутишмайди. Улар отамга дарё бўйидан каттагина ер ажратиш берилди. Қисқа муддат ичида унинг ишлари юришиб кетди. Албатта, кўплар унга ҳасад қиларди, бироқ отам фақат тер тўкиб, меҳнат қилиш билан кифояланганда, бизга тузукроқ мерос қолдирмоғи амримаҳол эди. Отам жуда кўп ишларди, даласида меҳнат қилаётган фаллоҳларнинг қандай ишлаётганларини қаттиқ назорат қиларди, уларнинг тепасида турган назоратчиларга ишонмасди, қайси қишлоқдаки ери бўлса, ҳаммасини эринмай, отда айланиб чиқарди. Шундай қилиб, уч-тўрт йил ичида отам нафақат бизнинг қишлоғимизда, балки бутун вилоятда энг таниқли ва энг сўзи ўтадиган одамлардан бирига айланди. Ўша кезларда мамлакатда рўй берган кўпгина ўзгаришлар оқибатида у парламент аъзоси бўлишга розилик берди. Ундан бадавлатроқ бўлган одамларнинг кўпчилиги банкротликка учраб синди, негаки, улар ё ғалаёнда ўзлари ишпирок этишанди ёки ғалаёнчиларга ёрдам беришанди. Бундайларга инглизлар аёвсиз муносабатда бўлишди. Улар ҳеч кимни сиқиб-сувини ичганлари йўқ, лекин кимда-ким йўлларига гов бўлган бўлса, ундайларни мажаклаб ташлашди. Бунақа кулфатлар кўпларнинг бошига тушди — кимларнидир мамлакатдан қувиб чиқаришди, кимларнингдир молу мулкларини мусодара қилишди, кимларнидир Ҳиндистон ёхуд Африкага бадарга қилишди. Аммо ғалаёнчилар билан алоқада бўлмаган одамлар хотиржам яшашда давом этишди. Ҳеч ким уларнинг мушугига “пишт” демади, бадавлатлар бадавлатлигича, қашшоқлар қашшоқлигича қолаверди. Лекин кимки инглизлар билан ҳамкорлик қилган бўлса, ёки ҳатто тасодифан уларга ёрдами теккан бўлса, уларнинг ҳаммаси салмоқли инъомлар олишди.

Бизнинг қариндош-уруғларимиздан баъзи бирлар, шу жумладан, бадавлатлари ҳам исёнчиларга ёрдам берган эди. Хўш, оқибати нима бўлди — ҳаммалари хору гадо бўлишди, отамнинг ҳузурига қўлларини чўзиб келадиган бўлиб қолишди.

Марҳум отам ўқтин-ўқтин шундай дерди: шамол қаёқдан эсаётганини билмоқ керак. Бунга билсанг ва шамолнинг йўналиши бўйлаб ҳаракат қилсанг, бошинга ҳеч қанақа кулфат тушмайди. Агар шамолга қарши бораман дейдиган бўлсанг, шайтон сени йўлдан оздиради-ю, бунинг эвазига жуда катта ҳақ тўлашга мажбур бўласан.

Кўп ақлли одам эди отам раҳматлик, қай вазиятда ўзини қандай тутишни биларди. Инглизлар ўзларига ёрдам берган одамни сира унутмайдилар. Мабодо отам уларга зарар етказганда, уйда яширинган учта инглизни исёнчиларга тутиб берганида, улар отамни дарҳол отиб ташлаган бўларди. Оллоҳнинг ўзи уни ҳам, уйдаги учта инглизни ҳам ўзи сақлаб қолди — ғалаёнчиларнинг йўлини бошқа томонга буриб юборди.

Инглизлар ғалаба қозонгандан кейин учинчи куни уларнинг командири ёнида отам қутқариб қолган иккита солдат билан бирга бизникига келиб,

шундай деди: “Буюк Британия ўзига хизмат кўрсатган одамнинг хизматларини ҳеч қачон унутмайди. Унинг қилган иши бу одамнинг нафақат ақл-заковатидан, балки зўр матонатидан ҳам далолат беради”.

Бу воқеани Аббос ўқтин-ўқтин ўзининг энг яқин дўстларигагина айтиб берар ва кўпинча ҳикоясини янги-янги тафсилотларга тўлдириб борарди. Кўпинча у шундай дерди: “Ношукур бўлиш керак эмас. Инглизлар, ахир, бизга ҳеч қандай ёмонлик қилгани йўқ-ку! Улар иқтисодийгимизга жон киргиздилар. Мактаблар қуришди, темир йўллар ўтказишди, кўпгина хасталикларга барҳам беришди. Яна анча-мунча фойдали ишлар қилишди. Буларни инкор қилиб бўлмайди-ку! Қандай қилиб уларга қарши бориш мумкин? Ҳатто итлар ҳам бундай қилишга қодир эмас”.

Эндиликда турли доираларда рўй бераётган воқеалар унинг гапини келтирар эди. “Бу телбалик қанча давом этмоғи мумкин? Уларнинг оталари исён кўтаришга уриниб кўришди. Хўш, бундан нима чиқди? Бир неча муддат мобайнида улар голибликка эришдилар. Ёки ўзларича ўзларини голиб ҳисоблаб юришди. Аммо инглизлар зўрроқ экан. Бир куннинг ўзида уларни тор-мор келтиришди. Ҳозирги бадавийлар бирор нарсдан умидвор бўлишлари мумкинми? Инглизлар эса жуда ақлли, кучлари ҳам керагидан ортиқроқ. Албатта, улар сабр-тоқатли бўлишни ўрганиб олишди. Улар бизнинг халқнинг феъли-атворини ҳам билиб олишди. Аммо бардошнинг ҳам чегараси бор. Бу тала-тўполончи авомни тамом бўлди деб ҳисоблайверинг. Уларнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Улар истаган вақтда қайтиб келишлари мумкин ва биринчи келганларидаги каби ҳамма ёқни дорларга тўлдириб ташламоқлари мумкин. Бу оломон билан ади-бади айтишиб ўтиришмайди. Бу ерда қаттиққўл ва қаҳрли юрак билан иш юритиш керак. Фақат шу йўл билангина инглизлар давридаги тартибларни тиклаш мумкин, мамлакатда барқарорлик ўрнатса бўлади. Уларга эркинлик берилди, эштитмасизми? Уларнинг ҳам эс-ҳушлари бор, мамлакатни бошқара олишади, демократик жамият қуришади деган тўхтамга келишди. Ана шундан кейин бошланиб кетди-ку! Шунақа бошландики, қўяверасиз! Эндиликда минбарга чиқиб, сафсата сотмаган битта ҳам итдан тарқаганни топа олмайсиз. Бунақалар минбарга чиқмаган бўлса, елкаларида бақирок, маҳмадона шерикларини кўтариб юришган, улар оғизларини тўлдириб, бақириб, ҳайқириб, инглизлар шаънига, улар билан ҳамкорлик қилган ҳар қандай одамлар шаънига лаънатлар ёғдиришган. Масалани бошқача ҳал қилиш керак. Минглаб дорлар керак. Турмалар ҳар хил вайсақилар ва безорилар билан тўлиб-тошсин — халқни бадавлат одамларга қарши қайраб соладиган, бойларни лаънатлашга чорлайдиган безорилар керак эмас. Куч билан тартиб-интизом ўрнатадиган кучларни кучайтириш керак. Ҳамманинг орқасидан кузатув ўрнатиш керак, ҳатто эру хотинлар қачон тўшакка ётишларидан ҳам хабардор бўлмоқ керак. Агар шундай қилинмаса, минглаб исёнлар пайдо бўлади. Агар ҳозир исёнлар олови ҳаммани ҳам чулғаб олмаган экан, яқин келажақда ҳам шундай бўлиб қолади деб ким ҳам қафолат берар эди. Модомики шундоқ экан, буларнинг барининг олдини олмоқ учун жуда кескин чоралар кўриш лозимлигига инглизларни ишонтирмоқ керак. Бу гал мен уларни англаёлмай қолдим, жуда ҳам бардошли бўлиб кетишди-я! Сабр-қаноатларининг кети кўринмайди. Ё тартиб ўрнатишга қодир эмаслар, ё қулай фурсат келишини кутишяпти. Наҳотки, қулай фурсат етиб келмаган бўлса? Ҳар қандай қилиб бўлса-да, Макдональдни кўндириш керак. Агар у ҳам ўжарлик қилса, Лондонга ўзим бораман. Рост, бу инглиз кейинги пайтларда анча толиққан кўриняпти. Мўлжалга тегмай, ёнидан ўтиб кетган камон ўқига ўхшайди. Хаёлида нималар борлигини сира билиб бўлмайди. Ҳар нима деганинда ҳам инглизларнинг янги авлодлари аввалги авлодлари қаршисида ип эшюлмайди. Улар ўзларини чинакам хўжайин сифатида тугишар эди, ҳеч нарсани назар-писанд қилишмасди, ҳеч қачон чарчаш нима эканини билишмасди. Бу мамлакатнинг ҳар битта гишгини териб, барпо этган — ўшалар! Иморатни қурганларидан кейин бу бино унда яйраб-яшнаб истиқомат қиладиганлардан кўра бақувватроқ бўлади. Кўп безовта замонлар келди-да! Макдональд ҳар қанча жилмаймасин, ҳар қанча у-бу ишларни қилаётган бўлмасин, унинг ҳамма талабларимизни Лондонга жўнатиб турганига ишончим комил бўлмасин, барибир, ҳамма ишларнинг жойида

эканига кўнглимда гумоним бор! Агар у бирор иш қилаётган бўлса, уни ўз иродасига ёки ўз эътиқодларига шилоф тарзда қилипти. Албатта, унинг менга муносабати хавотир бўлиш ёки шубҳа-гумонларга бориш учун ҳеч қанақа асос бермайди, лекин эътироф этмоқ керакки, орамиздаги фарқ ўртамизда ўтиб бўлмас бир жарлик барпо этади. Мен унга тан бераман — у яхши таҳсил кўрган, вазиятни тўғри баҳолай билади, узоқни кўра олади. Бунинг устига у жуда ақлли ва ўзини қандай тутиш кераклигини яхши билади. Лекин ҳар нима деганда ҳам, Томсон, Арнольд, Майкллар ва, умуман, яна бошқа инглизлар чиндан ҳам унга қараганда ғайратлироқ ва ундан кўра тезроқ қарор қабул қира оладилар. Ҳолбуки, ҳозир жуда кўп вақт беҳуда музокараларга сарфланмоқда. Мен ҳамма гапни очик-ойдин айтмасдан туролмайман, чунки бу чайналишлар замирида нозик бир ҳисоб-китоб ётган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бироқ, барибир, ич-ичимда музокараларни бу тарзда олиб бориш усулига сира-сира рози бўлолмайман. Ёки Макдональднинг юраги дов бермаётганмикин? Ундай деса, мен унга ҳаммасини тушунтириб бердим-ку, истаган дақиқада зарба беришга қодир эканимизни айтдим-ку! Катта кучларни ҳам жалб қилишимиз мумкин. Лекин бу ҳали ҳаммаси эмас. Тузумнинг барқарорлигини оддий фуқаронинг феъли-атворига қараб баҳолаш қийин. Кўча баайни сув тўлатилган катга хумга ўхшаган гап. Уни истаган йўналишда олиб кетса бўлаверади. Нега энди биз ҳар қадамда кўчанинг фикрига қараб, аланг-жаланг бўлмоғимиз керак? Оломон нима деб айюҳаннос солаётганини ҳадеб унга таржима қилиб беравериш жонимга тегиб кетди. Оломон гоҳ бир гапни, гоҳ бутунлай бошқа гапни айтиб, бақириб-чақириб турса, нима бўпти? Аммо баъзи бир инглизларнинг инжиқлиги одамни ўлдириб ташлайди-да. Фақат инжиқлиги эмас, уларнинг сусткашлиги ҳам одамни сиқиб юборади. Бизнинг улар билан муносабатларимиз шунақа чалкашиб кетганки, унда бирор нарсани ўзгартириш ёхуд кескин узиб ташлашнинг имкони йўқ. Уларни бирор нарсага инонтирмоқ учун ақл бовар қилмайдиган даражада куйиб-пишмоқ керак. Масалан, ўша ўзимизнинг Макдональдни олайлик. Ўлпудай ўжар, аммо дарҳол ўзига ром қилишни билади. Тўғри, баъзан ортиқча қизишиб кетади. У бир гапни, лафзли одам эканини тан олмаслик мумкин эмас. Жозибаси кучли. У бу ерда пайдо бўлган кундан бошлабоқ бизнинг турмушимизда ўзгариш вужудга кела бошлади. Некбинлигимиз ортди, кўпроқ қувониб, хурсанд бўладиган бўлиб қолдик. Бизниқига у расмиятчиликни йиғиштириб қўйиб, истаган вақтида кириб келаверади. Унинг бу одати ҳам менга маъқул келади. У билан бирга бўлсанг, томирларингда янги қон кўпира бошлагандай бўлади. Ширинни биласиз — ўжар бир жўжа товуқ, нима кунларни солмади у менинг бошимга. Ҳатто у ҳам бутунлай ўзгариб, бошқа одам бўлиб қолди — бир гапириб ўн кулади, жуда хушчақчақ. Ҳолбуки, уйингда турмуш издан чиққан бўлса, биров ташқаридан келиб уни тузатиб бермайди. Энг муҳими шундаки, менинг бўталоғим мени севадиган ипақдай мулоийм хотин бўлиб қолмоғи керак. Эҳтимол, у Макдональдга таъсир ўтказар. Мен Ширинни биламан — агар у бирор нарсани хоҳлаб қолса, то ниятига етмагунча уни ҳеч ким тўхтатиб қололмайди. Бу инжиқ инглиз эса бажону дил Ширин билан учрашиб туришга иштиёқманд кўринади, Шириннинг ёнида бўлса, унга жон кириб қолади. Ширин ҳамма вақт бизнинг даврамизда бўлса, яхши бўларкан. Бунинг иложини ўйлаб қўймоқ керак. Агар Ширин уни бизнинг қарашларимизга мойил қилиб берса, жуда зўр бўларди-да! О! Шундай аёллар борки, уларнинг оёқлари остига бутун бошли салтанатларни келтириб ташлайдилар. Ҳолбуки, бизга жуда арзимас бир нарсга керак, холос — у бизнинг фикрларимизни Лондонга етказиб турса ва уларни ҳаракат қилишга кўндиришга ёрдам берса, бас. Ана унда биз ҳал қилувчи натижани қўлга киритар эдик. Ва бу чўзилиб ҳам кетмасди”.

Аббос оғир хўрсинди. Бутун умри мобайнида у бегона бировнинг қиёфасида юрмоққа мажбур бўлган эди. Мана, ниҳоят фурсат етиб келди — у ҳал қиладиган зарба бериш вақти бўлганини ҳис этди. “Ўзининг бойлигидан маҳрум бўлган одам нима деган одам бўлади? — деб савол берди у ўзига ўзи маҳзунлик билан. — Яна қанақа бойлик денг? Ернинг ўзидан қанчасини тортиб олишди. Мальун фаллоҳлар менинг ихтиёримдан бутун бошли қишлоқларимни олиб қўйишди. Кошки эди иш фақат шунинг ўзи билан хотима топган бўлса!

Ҳозир улар бутунлай йиртқич ҳайвон қиёфасига кириб олган. Ҳамма нарсани вайрон қилишга тайёр. Кўзларида ғазаб чақнайди, ҳар бир сўзларида, ҳар бир ҳаракатларида — нафрат. Улар яна нимани исташади? Ҳар кунни янги дўқ, янги таҳдид, бизни суд қилишмоқчи, ҳамма молу мулкимизни тортиб олишмоқчи, ўзимизни турмага ташлашмоқчи! Бу қаланғи-қасанғилар тўдасидан яна нималар чиқаркин?”

“Йўқ, улар бизнинг ҳаммамизни фонус устунларига ўрнатилган сиртмоқларга тортмагунча, кўнгиллари жойига тушмайди, — деб ўйларди у баъзан жуда тушкунлик билан. — Уларнинг кўкрагида нафрати шу даражада қайнаб-тошиб ётиптики, улардан ҳеч қанақа шафқат кутиб бўлмайди. Мен бу авомни биламан. Уни ҳеч нарса йўлдан қайтара олмайди. Ҳар қанча бўлса ҳам, уларга кам кўринади”.

Унинг хаёли ўтмишга, бир замонлар вазир бўлиб турган даврларга кўчди. У пайтларда у бошини баланд кўтариб, қаддини адл тутиб юрарди. Бош вазирнинг ҳузурига вақтида бемалол кириб чиқаверарди. Унинг ҳар бир сўзи қонун ҳисобланарди, ҳар бир фармойиши сўзсиз бажариларди.

“Йўқ, Аббос, — деди у ўзига ўзи қатъий оҳангда, — агар сен жаъмики имкони бор ва имкони йўқ чораларни кўрмасанг, кўрғанда ҳам айни шу кушларда кўрмасанг, кейин кеч бўлади. Унда келгусида сени бахтсизликлардан бошқа ҳеч нарса кутмайди. Зудлик билан ҳаракат қилмоқ керак. Инглизларчи? Уларни инонтирмоқ керак. Агар улар сусткашлик қилсалар, бу бизга жуда қимматга тушади. Қандай қилиб уларни инонтира бўларкин?”

6

“Эркак зоти учун хотин кишининг асоратига тушиб қолишдан кўра хатарлироқ нарса йўқ дунёда, — деб ўйлади Питер. — Аёл киши эркакни асоратга олгач, тўхтаб қолмайди. Гўё кўп асрлар мобайнида аёлни мазлума ҳолига солиб эзиб келганлари учун аламини олаётгандай аёл уни маймундай ўйната бошлайди, унга буйруқлар беради, уни ўз измига бўйсундиришга ҳаракат қилади. Ҳа. Лекин унга бу ҳам камлик қилади. Аёл киши ҳаммиша ўзининг устунлигини ўрнатишга ҳаракат қилади ва бунинг учун исталган воситани қўллашдан тап тортмайди. Аёл ғазаб отига минганда эркак киши унинг кўнглини олмақ учун кўлидан келган ҳамма ишни қилмоғи керак, унинг қаҳру ғазабига, дағдағаларига чидашга мажбур, унинг ҳаддан ошишларига дош бермоғи лозим. Шуни ҳам айтмоқ керакки, аёлнинг индамай туриши ҳам қирон келтирувчи даҳшатли қурол бўлиши мумкин. Аёлнинг кучи — унинг заифлигида. Аёл эркакнинг иродасини емириб боради ва уни латтага айлангириб қўяди. Эркак ўзининг тешик бир идишга айланиб қолганини сезмайди ҳам. Эркак эса ўзини аввалгидай бақувват, мустақил ҳисоблаб, ҳали ҳам чиранишини қўймайди, ҳолбуки у билмайди — муҳорабани у аллақачон бой бериб бўлган, у узил-кесил мағлуб бўлган. Аёл айни ана шундай натижага эришмоқни кўзлаган.

Ўқтин-ўқтин Питер ана шунақа фалсафазликка берилиб кетар экан, уларнинг ёрдамида кўпгина воқеа ва ҳодисаларнинг мағзини чақишга ҳаракат қиларди. “Агар бу қойдани, умуман, аёл кишининг аҳволини белгиловчи бир қонун ўрнида қабул қилинса, — деб мулоҳаза юритарди у, — унда бу қонун Шарқда аниқроқ ва кескинроқ намоён бўлади. Шарқда аёл заифлик пардаси остига яшириниб олиб, эркак устидан тўла-тўқис ҳукмини ўтказади. Шарқда аёл кучлироқ, лекин бу мана ман деб кўзга ташланиб турмайди, айниқса, оврўпаликнинг кўзига ташланмайди. Зоҳиран у аёлнинг тортинчоқлигини, заифлигини, кўз ёшларини кўради. Кўз ёшлари аёлга ўз моҳиятини яширишга хизмат қилади. Аёл ўзининг қувватини кўз-кўз қилмайди, аммо у эҳромга кириши биланоқ бошқа ҳамма санамлар ва илоҳлар тумғарақай бўлиб кетади. Уларнинг ўрнини аёлнинг ўзи эгаллайди. Ширин — мушукдан ҳам муғамбирроқ. Аввалига у менинг бўйнимга осилиб олди, кўзларимга ғамзали кўзларини қадади, гўё мен осмондан оёғимни узатиб тушган махлуқдай, мени аврашга ҳаракат қилди. Ҳар нарсада менинг кўнглимни олишга ҳаракат қиларди, кўнглимда йилг этган истакни топиб, уни бажо келтиришга ҳаракат қиларди.

Буларнинг барини у шунақа чапдастлик билан қилардики, қойил қолмай илож йўқ эди. Мен бошдан-оёқ тўлалигича унинг измига тушиб бўлганимни пайқагач, менинг танамгина эмас, жонимни ҳам эгаллаб олганига ишонч ҳосил қилгач, шундан кейингина у ўзининг сеvimли ўйинини бошлади. Бу — емириш ўйини эди. Энди у ўзини жуда ҳам ҳориган қилиб кўрсатади, ҳамма нарсдан ҳадиксираётгандай ёки ҳамма нарса жонига теккандай ҳаракат қилади. Аммо ҳар бир кўл ҳаракати, кирикларининг ҳар пирпираши, ҳар бир ним табассуми билан бутунлай бошқа нарсага шама қилаётганини билдиради. О, қаттол-а! Сен бунақа йўлдан уриш санъатини қаердан ўргангансан-а? Уни қанчалик моҳирлик билан беҳато ишлатасан-а? Йўқ, бу аёлни англамоққа одам боласининг кучи етмайди”.

Питер Ширин билан боғлиқ ҳамма майда-чуйда тафсилотларни бирма-бир хаёлидан ўтказди — бу тафсилотлар хотирасига бир умр муҳрланиб қолган эди. Шундай муҳрланган эдики, гўё у ҳаяжонга солган кинофильмдан лавҳалар кўраётгандай эди.

Уша биринчи оқшомда ёмғир қаттиқ ёғиб турганди. Ҳақиқий жала куйганди. Момақалдироқ гумбирлади, чақмоқнинг тиллари ялт-юлт қилиб осмонни ёригди. Момақалдироқ одамнинг ваҳимасини келтирар, юракларни зирқиратиб юборарди. Улар боққа қараган кенг деразанинг рўпарасида ўтирар эдилар. Жунбушга келган табиат кучлари олдида сўзлар ўринсиздай кўринар, шунинг учун улар чақмоқ чақинларини кузатиб, ёмғирнинг тинимсиз шовуллашига кулоқ солиб ўтиришарди. Уларнинг нигоҳлари бир-бирига тўқнашганда ҳар икковлари ҳам кўнгилларидан бир хил туйғулар кечаётганини ҳис қилишди. Кўққисдан чироқ ўчиб қолди. Ширин ўриндиқда бир чеккада ўтирарди. Аббос билан Питер эса бир-бирларига яқин ёнма-ён ўтиришарди. Чироқ ўчиб қолганда Ширин беҳосдан “вой” деб юборди ва кўрқув аралаш овозда деди:

— Бунақа ваҳимали туллардан жуда кўрқаман. Айниқса, ўзим ёлғиз ўтирган бўлсам... Лекин худога шукур, бу ерда икковларингиз ёнимдасизлар, — деб кўшиб кўйди у енгил тортиб.

Бу сўзлардан кейин Питер Шириннинг кўли кўлига текканини ҳис қилди. Жувон унинг билагини кафти билан аста босиб кўйди, бундан Питер қаттиқ ҳаяжонланиб кетди ва бутун вужудида титроқ турганини ҳис қилди. Ширин унинг билагини янада қаттиқроқ қисди, Питернинг тавдаси оташга айланди. У ўриндиқда кимир этмасдан ўтирар, калласи говлаб, кўз олди қоронгилашиб кетганини ҳис қиларди. Жувоннинг кўлидан алланечук иссиқ чиқиб турарди. Питер қизнинг бу даъваткор ҳаракатига жавоб қайтаргиси келди, унинг бармоқларини силагиси ва уларга энгашиб, қизнинг кўлидан ўпкиси келди. Аммо бирдан чироқ ёниб қолса ва Аббос Питерни жиноят устида кўриб қолса, нима бўлади? Жувон эса қоронгида унинг билакларини сиқийиши давом эттирарди. Питер таваккал қилмоқчи бўлди: нима бўлса бўлар... Орадан қанча вақт ўтганини айтиш қийин. Улар сукунат ичида ўтиришишти, ёмғир ҳали ҳам кўйиб ётишти, лекин момақалдироқ анча тиниб қолди.

Бирор воқеа рўй бермоғи даркор эди. Сеҳру жодуни бузиб, кечаётган лаҳзаларга чинлик хоссасини қайтармоқ учун кимдир бирон оғиз гап айтгани яхши бўлармиди?

Аббос кўққисдан мужмалроқ оҳангда сўради:

— Ширин, шамларимиз қаерда?

— Шамларми? Нима қиламиз уларни?

Унинг овозидан сал-пал энсаси қотгани сезилиб турарди.

— Нима қилардик? Қоронгида ўтираверамизми?

— Кўрқасизми? Менга ўхшаб-а?

Унинг кулгиси зўрға эшитилди ва шу лаҳзадаёқ тинди.

Сукутдан сўнг Аббос жавоб берди:

— Бунақа об-ҳавода ким ҳам кўрқмас экан?

— Мен бўлсам эркаклар ҳеч нарсдан кўрқмайди деб ўйлаб юрар эканман, - деди Ширин сал-пал кесатик билан ва Питернинг кўлини маънодор қилиб қисиб кўйди.

— Сиз-чи, мистер Макдональд, сиз ҳам Аббосга ўхшаб момақалдироқдан кўрқасизми?

— Бироз қўрқаман... Табиат билан ҳазиллашиб бўладими, - деб бўғиқ овозда жавоб берди Питер. Овози унинг ўзига олислардан келаётган акс садодек туюлди. Ҳозир унинг хаёлида бутунлай бошқа нарсалар ҳақдаги ўй ҳукм суради.

Яна сирли ва айни чоқда жуда маънодор қўл сиқишлар... Чақмоқ чақиб, хона бир лаҳза ёришиб кетди, уларнинг қотиб қолган башараларини зулмат ичидан юлиб олгандай бўлди. У бир ситтаб қўлини тортиб олмоқчи бўлди, лекин ҳар эҳтимолга қарши бундай қилишдан ўзини тийди. Шу лаҳзада унинг нигоҳи Аббоснинг нигоҳи билан тўқнашди. Унинг чехрасида Питер табассум кўрди.

— Бориб шамни топиб келмасам бўлмайди, - деди Питер. — Бутун оқшом қоронғиликда ўтириб бўладими?

Ширин хушхол овозда жавоб берди:

— Парда кўтарилиши олдида театр залида ўтирибман деб тасаввур қилаверинг. Ахир бу лаҳзалар жуда гўзал-ку!

— Бизнинг тамоша кўрсатишимизни истаб қолдингми дейман-да.

— Нима қилипти? Зўр иш бўларди-да...

— Хўш, бу зулмат қўйнида қайси пьесани саҳнага кўямиз?

— Билмасам... Аҳамияти йўқ. Қайсини кўйсақ ҳам, барибир.

У бироз жим қолди, кейин яна боягидек қувноқлик билан сўради:

— Сиз нимани таклиф қиласиз, мистер Макдональд?

— Мен нимани таклиф қилардим? — Савол унинг учун кутилмаган бўлди.

— Сиз нимани назарда тутяпсиз?

— Биз билан бирга бирор спектаклни қўйишда иштирок этишни истамайсизми?

— Ҳа, ҳа... Албатта, албатта, - деб шоша-пиша жавоб берди Питер қоронғида жувоннинг кафтлари билагини яна қисаётганини ҳис қилиб. Бироз ўнгланиб олгач, у хотиржам оҳангда давом этди:

— Ҳозир биз бағоят гўзал бир асарни саҳналаштирамиз. Астойдил ҳаракат қиламиз. Фақат қайси асарни кўямиз? Ҳеч ким пьесанинг на бошини, на охирини билади? Ҳм... Майли, ҳечқиси йўқ. Энг муҳими шуки, биз унинг қаҳрамонларимиз.

— “Отелло”ни кўйсақ, нима дейсиз, мистер Макдональд?

— Майли, розиман. Жуда зўр фожеа!

Чироқ ёнди. Питернинг башараси лаҳча чўғдай эди, қадаҳ тутган қўллари сезиларли даражада титгарди. Қадаҳдаги виски тўкилиб кетмаслиги учун уни апил-тапил ичиб юборди. Шу лаҳзанинг ўзида хаёлига Ширин билан навбатдаги учрашувни кутиш кераклиги, улар ҳозир бир-бирларини тарк этишлари лозимлиги тўғрисидаги фикр келди. Бу фикр чидаб бўлмас даражада оғир фикр эди. Бироқ унинг қўлидан нима келади? У кутишга мажбур. Қонининг кўприб, кулоқлари шанғиллаётганига қулоқ солиб туриб кутади.

Ширин худди уйқудан уйғонгандагидай керишди ва ўриндиқда бошқача алфозда ўтириб олди. Кейин оёқларини узатиб, туфлисини ечи ва рўпарасида турган ўриндиқ устига оёқларини қўйди. Унинг намхуш кўзлари мудроқ босгандай кўринарди, бироқ Питер уларда ўзига йўналтирилган даъватни кўрди ва вужудида кўзгалган ҳаяжонини зўр-базўр босиб олди. Гап-сўзлар ҳалеганда қовушавермади, ҳатто бу оқшом Аббос ҳам эсидан адашгандай туюларди, ҳар хил тошқинлар, чақмоқлар ҳақида гапирарди. Аббос борган бир қишлоқда яшиндан ҳатто бир неча одам ва жонзотлар нобуд бўлипти. Сайёрада иқлим ўзгариб бораётганини, ўзарганда ҳам яхши томонга ўзгармаётганини гапирди. Аббос тинимсиз гапирар, гапирганда ҳам алланечук асабийлашган ҳолда гапирарди. Гўё шу гаплари билан анави икковининг ўртасида пайдо бўла бошлаган алоқани узиб ташламоққа чоғлангандай кўринарди.

Ўша оқшомни эслар экан, Питер ўзига ўзи дашном берди: “Вақтида ўзимни тўхтатиб қолмоғим керак эди. Агар шундай қилганимда, ҳозир вазият менинг измимда бўлар эди. Таассуфлар бўлсинки, инсон ҳамма вақт ҳам ўз қилмишларини бошқаришга қодир эмас. У неча мартабала шафқатсиз тақдирнинг чангалига тушиб қолди. Эрақ билан аёл ўртасидаги алоқа табиий ва зарурий нарса. Аммо бу ўзаро муносабатларни бошқарувчи қонунлар анча мураккаб ва

аниқ эмас. Ҳар ҳолда, мен уларни англаб олишга қийналаман. Акс ҳолда, бизнинг ўртамизда кейинча содир бўлган воқеаларни қандай изоҳлаш мумкин? Бу аёлга нисбатан менда пайдо бўлган энгиб бўлмас ишғиёқни қандай тушуниш мумкин. Бу шунчаки унга ўрганиб қолиш ёки уни қўмсанг эмас. Шундай дея изоҳласа, бу анча ибтидоий изоҳ бўларди. Бу ўринда қандайдир каттароқ бир нарса бор. Ҳозирги мугълигимга барҳам бериш учун мен алоқамизни таҳлил қилиб чиқмоғим, ўзимни ўзим таҳлил қилмоғим керак”.

Питер эслади - ўша оқшом у одатдагидан кўпроқ ичиб қўйди, кейин эса ўзини тўхтата олмай қолди. У Ширин шаънига узлуксиз алёрлар айтиб, қадаҳ кўтарар, у билан қадахини чўқиштирар ва шу йўл билан Аббос олдидаги хижолатпазлигини энгиб ўтишга ҳаракат қиларди. Ширин бўлса унинг беадаблигини рағбатлантиришдан бошқани билмас, ҳамма макрини ишга солиб, уни ўзини ўзи фош қилувчи қилиқлар қилишга даъват этгандай бўларди. Питер Шириннинг ҳар бир ҳаракатида унинг қаршилигини ва қатъиятсизлигини энгиб ўтишга интилишни кўрарди. Мана, масалан, Ширин лабларини ялаяти — нима бўпти, ғайришуурий тарзда қилинган оддий ҳаракат. Лекин нега унинг тилининг учи лаблари узра керагидан ортиқроқ тимирскиланиб қолди? Киприкларнинг пирпираши-чи? Улардан ҳам кўз узишнинг сира имкони йўқ. Улар гўё тузоққа илинган қушчаларнинг қанотига ўхшайди. Шириннинг бироз хирқироқ овози ҳам Питерни ҳаяжонга келтирар эди. Қўлларининг ҳар бир ҳаракати уни сеҳрлаб олгандай бўларди. Бу ҳаракатлар уни жалб қилиш учун атайин қилинган ҳаракатлар бўларди. Мана, у устидаги фуфайкасини ечиб ташлади, кейин оёғининг учи билан уни бир томонга улоқтирди. Питерга эса бу фуфайка кўкрагига қараб отилган ўқдай туюлди. Ширин ўтирган ўриндигидан турганида теварак-атрофини жаннат боеларининг муаттар ҳидлари тутиб кетгандай бўлди.

Аёл кишининг истеъдоди — унинг ўзини тута билишида намоён бўлади, - деб ўйларди у эндиликда. — Аёл киши худди шу жиҳати билан бошқа аёллардан ажралиб туради. Ширин бундан мустасно. Аммо бу истеъдоддан ташқари унда яна бир нарса борки, бу нарса бошқа биронта ҳам аёлда йўқ, Ширин — бу жумбоқ. Бу жумбоқни ечишга биронта ҳам оддий одамнинг кучи етмайди”.

Шириннинг тимсоли бир лаҳза бўлсин, Питернинг хаёлидан нари кетмас эди. Баъзан бу тимсол бутун дунёни тўсиб қўярди. Питер Ширин билан боғлиқ бўлган ҳар қандай майда-чуйда нарсани ҳам сон-саноксиз марталаб эслашга тайёр эди. Аввалига у жуда кўп нарса беради. Лекин шуниси борки, олаётган одам унинг ўзига ўхшаб, ебтўймас бўлмоғи, жуда зўр олиш қобилиятига эга бўлмоғи зарур. У тарвуз юкланган юк машиналарини эслади — ҳайдовчилар қоронғи тушганида турли-туман савдогарларга мол етказиб беришади. Кечки пайтлар сайр қилиб юрар экан, Питер юк машиналарининг олдида туриб қоларди. У ўзини харид қилмоқ учун яхшироқ тарвузни топиш мақсадида уларни кўздан кечираётган одамдек кўрсатарди. Аслида эса у салга эзиладиган бу молни ҳаммоллар қандай туширишларини жон-дили билан тамоша қиларди. Икки киши машинанинг устида, яна икки киши пастда, машинанинг ёнида. Улардан ташқари бу жонли ҳалқани тўлдирадиган яна икки киши бор. Оғир-оғир тарвузлар потиллаб учган қушлардек сапчиб, ҳаммолларнинг қўлларидан қўлларига учиб ўтар экан, Питер уларнинг парвозини завқланиб ва суқланб тамоша қиларди. Ишчилардан бирортаси жиндай адашса, ўйин дарров тўхтарди. Машина устида турган ишчи абжирлик билан тарвузни иргитар, пастда тургани уни чаққонлик билан илиб олар ва ўз навбатида учинчисига иргитарди. Питернинг қойил қолиб, анграйганча тамоша қилиб турганини кўрган ҳаммоллар ҳар гал унга бор хунарларини намоёиш қилишга ҳаракат қилишарди ва тарвуз ҳавода учиб бораётганда яна бирор алламбало қилиқлари билан Питерни ҳайрон қолдиришга уринишарди.

“Улардан анча нарсани ўрғаңса бўлар экан, — деб ўйлади Питер. — Ширин анави ерда — юқорида туради. Ўйинни Ширин бошлаб беради. Унинг қандай бўлишини ҳам Ширин белгилайди. Унинг ҳаракатига жавоб бермасанг, бир лаҳза анграйиб қолсанг, ўйин тамом бўлади. Ўйинда Ширин ғолиб чиқади. Питер Макдональд бўлса, мағлуб бўлишга сира кўнмайди, у ўйиннинг тўхташини ҳам истамайди”.

Ҳа, ўша оқшом Шириннинг яқинлигидан у чинакамига маст бўлди, ичган шароби эса сира таъсир қилмас эди. Шунда маккорона хотираси Рэндлиннинг иборалари билан тилга кирди: “Агар сиз ҳатто энг яқин дўстларнинг даврасида ҳам ўзингизга эрк бериб, жиндай бўшашадиган бўлсангиз, бу жуда ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Мен нима тўғрисида гапираётганимни тушундингизми, мистер Макдональд? Мен сизга ўзимнинг қарашларимни мажбурлаб синдираётгандай кўришим мумкин. Лекин сиз менинг тажрибама ишонаверинг. Агар одам ўз устидан ўзи назоратни йўқотиб қўйса ва бу, айниқса, унга ёқимли шароитда юз берса, у латтага айланиб қолади ва шунақа ишлар қилиб қўядики, кейин анча вақтгача бу ишларига пушмон еб юради. Ҳамиша вақтида ўзингизни тўхтата билинг, ичадиган сўнгги қадаҳингизни бошқа жойга бориб ичганингиз маъқул. Бу сабоқни яхшилаб эслаб қолинг. Вақти-соати келганда, сиз менинг маслаҳатимни эслаб, мендан роса хурсанд бўласиз ва уни бошқа дўстларингизга айтиб юрасиз”.

Аббос мақтанчоқлик билан деди:

— Бугун ўзимни жуда яхши ҳис қиляпман. Ҳар қанча ичкилик бўлса, кўрдим демайман.

— Э-э, қўйинг, - деди Ширин. — Сиз ҳар оқшом ҳам ҳар қанча ичкилик бўлса, кўрдим демайсиз. — Мен ҳарчанд сизни тўхтатишга ҳаракат қилмай, камроқ ичишга кўндиришга ҳаракат қилмай, ҳамма ҳаракатларим беҳуда кетади. Тан оламан.

— Нима учун сен мени ҳузурдан мосуво қилмоқчи бўласан? Ким сенга бунақа ҳуқуқ берган.

— Сизнинг саломатлигингизни ўйлайман, азизим. Ҳеч қачон қувватдан қолманг дейман-да.

— Мен буқадай бақувватман. Билиб қўй. Ҳамиша шундоқ бўлиб қоламан.

— Лекин кўп ичганингиз анча-мунча бўшашиб қоласан! Бир бошласанг, ўзингни тўхтата олмайсан. — Ширин бир зум гапдан тўхтаб, кулиб юборди. — Мана, мистер Макдональдга бир қара. Меёрида ичади...

Питер калондимоелик билан жавоб берди.

— Мен бугун ҳар қачон ичадиганимдан кўра кўпроқ ичяпман.

— Аввалги оқшомлардагидан кўра кўпроқ ичяпсизми? — Ширин шубҳа билан бошини чайқаб қўйди-да, кўзларини қисиб, яна кулди. — Бунинг сабаби нима бўлсайкин, мистер Макдональд?

— Ҳм... Сабабими?... Сабаби...

Ширин тергов қилаётган одамнинг ичидан гапни суғуриб олаётган оҳангга деди:

— Афтидан, мистер Макдональднинг сабабларига бизга ўхшаш оддий одамларнинг фаҳми етмаса керак.

Орага сукут чўкди. Бир-бирларига қараб олишди, жилмайишди. Ва яна Шириннинг енгил кулгиси эшитилди.

— Бу сабаблардан биронтаси аёл киши бўлиб чиқмасин тагин, мистер Макдональд?

У энди тап тортмай, Ширинга ошиқона нигоҳ билан тикилди.

— Гапирсангиз-чи, мистер Макдональд, ўртада аёл борми?

— Ҳа, - деб сохта масъулият билан жавоб берди Питер. — Аёлсиз куни ўтадиган бирор эркак топилармикан?

Аббос қадаҳини кўтариб, Питер билан чўқиштирди.

— Мистер Макдональд, - деб таклиф қилди у. - Қалбингиз маҳрамининг саломатлиги учун.

Ширин ҳам қадаҳини кўтарди ва голиб чиққан одамнинг оҳангида алёр айтди:

— Ўша аёл учун...

7

Ўша оқшом аллақачон ўтмишга айланиб бўлган бўлса-да, унинг ҳамма тафсилотлари Питернинг хотирасида яхши сақланиб қолган эди. Гуё бу воқеалар куни кеча рўй берганидек, уларнинг муҳри Питернинг хотирасидан мутлақо

ўчиб кетмаган эди, лекин унинг ўзи ўша пайтдан бери бутунлай ўзгариб кетди. Унинг ҳаётига янги ҳодисалар ёриб кирди ва у уларнинг ажралмас бир қисмига айланиб, бу воқеалар бағрига сингиб кетди.

Аммо ўша оқшомдан кейин рўй берган ҳодисаларнинг ҳаммаси эса энди унчалик кескин таъсир қилмас, кундалик ташвишлар билан бўлиб, хотирада тез хира тортарди. Питер бу аёл тўғрисида ўйламаслик учун ўзи билан ўзи ўлиб-тирилиб курашар, бироқ курашгани сари жувоннинг тимсоли унинг хаёлотини кенгроқ эгаллаб оларди. Ниҳоят, Питер бу ишда ўзининг мағлуб бўлганини тан олишга мажбур бўлди. “Бу жувон танлайдиган атирлар ҳам алланечук ўзгача. Улар одамга худди, гиёҳдай таъсир қилади. Зарур бўлган пайтларда мен неча марталаб ўз гапимда қатъий туришда ҳаракат қилдим, лекин бу ҳаракатларнинг ҳаммаси беҳуда кетди. У пайдо бўлиб қўлини узатиши билан, қўллари тиззамга текканида, кафти билан пешонамни силаганда, қулоқларимдан чўзиб, сочларимни титкилаганда ортиқ ихтиёрим ўзимда қолмайди. Шу заҳотиёқ бутун қатъиятим қаёққадир гойиб бўлади, ўзимни бутунлай йўқотиб қўяман, Ширин талаб қилган нарсаларнинг ҳаммасини бажо келтиришга тайёр бўламан. Ҳолбуки, яқин-яқинларда у бор-йўғи бир мафтункор кўзичоқдай эди, қўйнимда бирам ювош, бирам ёқимтой эдики... Бугун эса у бамисоли ургочи шер. Унинг инжиқликларини олдиндан айтиб бериб бўлмайди. У айнан бир вақтнинг ўзида бирор нарсани хоҳлаши ҳам, хоҳламаслиги ҳам мумкин. Сизни хоҳлаганингизча эмас, ўзининг айтганидай ҳаракат қилишга мажбур қилади. Узлуксиз равишда менга ўзининг шартларини буюради, мен нима қилиб унинг кўнглини олишни билмай ҳам қолдим”.

Рэндининг сўзлари Питернинг эсида эди. “Агар сиз бирор аёлнинг кўнглини овлаб, унинг устидан ҳукмингизни ўтказса оладиган даражага етган бўлсангиз, билингки, қўлингизда муваффақият калити пайдо бўлишга ва сиз бундан бўён ишни ўзингизга зарур бўлган ўзанга буриб юборишингиз мумкин. Аёл киши ҳар қандай жойга ҳам суқилиб кира олади. Мақсад сари элтадиган йўлни у қандай барпо этишини ҳали ўзингиз кўрасиз. Аммо унинг ишларини назорат қилиб турунг, унинг ёлғиз ўзининг ҳаракат қилишига йўл қўйманг. Акс ҳолда аёл сиз аввалдан назарда тутмаган муаммоларни келтириб чиқаради. Ана унда бутун фикри-зикрингизни асосий иш устида жамлаш ўрнига сиз бу муаммоларни ечиш билан банд бўласиз. Шунча гапларга қарамай, Питер, бирор аёл жигарингиздан уриб қолганини ҳис этсангиз, шу заҳотиёқ ўзингизни қўлга олинг. Эсингизда бўлсин – сиз овчидан ўлжага айланиб қолишингиз мумкин. Бу ҳолда ҳеч иккиланмасдан уни тарк этинг, ҳатто у жуда қимматбаҳо ахборотлар хазинаси бўлганда ҳам ва сиз у орқали ҳокимиятнинг энг олий табақалари қўйнига қўл солиш имкониятига эга бўлсангиз ҳам, дарҳол ундан юз ўтиринг. Негаки, эркак киши аёлнинг етовига тушиб қолса, ўз устидан ҳукмини буткул йўқотиб қўяди. Сиз буни тушунапсизми?”

Питер бош ирғади. Унинг бу қилиғи Рэндининг гапини келтирди. У энсаси қотганини яшириб ўтирмади. “Исо ҳақиқа қасамлар бўлсинким, сиз ҳеч нарсани тушунганингиз йўқ. Сизнинг назарингизда буларнинг ҳаммаси бемаъни бир комедияга ўхшайди. Сиз, умуман, бу гапларни тушунишга тайёр эмас экансиз. Негаки, агар маданий жамиятларда аёл киши эркакларнинг хатти-ҳаракатига жиддий таъсир кўрсатиш қобилиятига эга бўлса, Шарқда у илоҳа, уни тавоф қиладилар”.

Рэндли гапини бўлиб жиндай танаффус қилди, сўнгра бошқача – анча дўстона оҳангда гапини давом эттирди: “Ҳайрон бўлманг, Питер, фақатгина аёл киши аёл бўлгани учун Шарқда илоҳлардан бири бўлган эмас. Унинг танасининг муайян қисмлари ҳам илоҳийлаштирилган. Эҳромларнинг деворларида уларнинг сувратлари чекилган ва уларга қурбонликлар қилинган. Қадимгилар уни ҳосилдорлик ибтидоси деб аташган, ҳолбуки, амалда улар лаззат манбаини кўзда тутишган. Тушунапсизми, Питер?”

Ўша куни Рэндли аёллар тўғрисида жуда кўп гапирди. Шефининг ёшлик йилларидаги ишқий саргузаштларини Питер ҳозирга қадар эслайди. Шефи ҳозир ҳам қариб қуюлгани йўқ. Албатта, швейцариялик аёл уни тузоғига ёмон илтириган эди, чунки у Рэндининг ожиз жойларини яхшилаб билиб олганди. Шефнинг анчадан бери ҳеч нарсага ярамай қолгани бошқалардан кўра шу

аёлга яхши маълум эди. Шунинг учун бирорта текисроқ жувонни кўриб қолса бас, теварагида гирдиқапалак бўлаверади. Бир куни у Питерга ўзини яқин олиб, жилмайиб гапириб қолди: “Бошқаларни қўяверинг-у, лекин мен аёлларни яхши биламан. Негр аёлларини ҳам, мулат аёлларни ҳам, Жануби-Шарқий, осиелик яноқдор аёлларни ҳам кўрганман. Ўзимизникилар тўғрисида-ку гапирмай қўя қолса ҳам бўлади”. Рэндли шу заҳотиёқ ўзининг ўткирлигини намоёиш қилмоқчи бўлди, шекилли, котиба қизларидан бирини ҳузурига чақирди. Кенг юбка кийган, худди қушчадай қувноқ бир қизалоқ кириб келди. Рэндли қовоғини уйиб, бошини бироз эгди: “Менга қара, — деб мурожаат қилди у қизалоққа, — қани, айт-чи, кўкарган жойинг қай аҳволда?”

Қизалоқ қикқираб кўлди-ю, ҳеч нарса деб жавоб бермади. Рэндли унинг ёнига бориб, эркалаттаннамо бетини энгилгина чимчилади. “Нима бало, мендан уяляпсанми, бўталоғим. Қани, бўлмаса, ўзим кўриб қўяқолай”. Қизалоқнинг хижолат чекаётгани ва жиндай кўрқиб кетгани яққол сезилиб турарди. Шундоқ бўлса ҳам, у гап қайтармай, юбкасини баланд кўтарди. Такаллуфсизлик билан уни кўздан кечирар экан, Рэндли деди: “Ҳа, моматалоқ бўлиб кетипти. Тузалгандан кейин менга айт, бошқа жойингни кўкартириб қўяман. Тушунарлими?” Котиба қиз индамади. Аммо унда нимадир ўзгариб қолгани сезилди. У бир қур Питерга кўз қирини ташлади-да, жилмайиб, ғамзали овоз билан сўради: “Бирор юмушингиз бормиди, мистер Рэндли?”

- Сен тўшакда эҳгиресли бўлишни ўрганиб олишинг керак. Тушундингми? Эркакларга ҳаммадан ортиқ шу ёқади, эслаб қол. — Бир неча муддатли маънодор сукутдан кейин илова қилди: — Энди, майли, борақол, лекин айтганларимни яхшилаб мияннга жо қилиб ол”.

Питерга бу гаплар жуда малол келди. Ўзининг Ширин билан муносабати анча чуқурлашиб кетганини ва уни тарк этишга ёхуд унутишга кучи етмаслигини ўйлаб, Питер бу алоқани давом эттиришга имкон берадиган ўнлаб баҳона-ю сабаблар излашга тутинди. “Наҳотки, мен Ширин билан алоқамни узган тақдиримдагина Рэндлига керак бўлсам? — деб мулоҳаза юритарди у. — Рэндли мендан яна нимани талаб қилмоғи мумкин? Ахир, бу чолнинг билиб олгани бир нарса — у ўз тобеинларига бўлар-бўлмас йўл-йўриқларни тикиштиргани тикиштирган. Айниқса, қариб мияси айнаб қолгандан бери яна ҳам авжга миниб олди. Ёшгина котиба қизга қилган муомаласини қаранг. Ҳайвондан бадтар аҳволга солди-я! “Инъомлар” тарқатар эмиш. Минг лаънат-е... Қариб айнаган чол!”

Питернинг кўз ўнгида Ширин гавдаланди. Териси бирам нафис, бирам мулойим... “Бу аёлдан нур таралиб туради. Ўзининг сўнмас хусни таважжухини, баданининг навқиронлигини бу аёл қандай усул билан сақлаб тураркин-а? Авваллари ҳеч бунақасини кўрмаган эдим”. Питер ҳузур қилиб кўзларини юмди-да, хотиралар оғушига берилди. Бир неча дақиқадан сўнг қарахатлигини сидириб ташлаб, кўққисдан ўзидан ўзи жаҳли чиқиб кетди: “Офтобда соатлаб ҳаракатсиз турадиган анави эшакка ўхшашим қолувди. Мендан йўриқларни оғишмай бажаришни талаб қилаётган Рэндли ўзига бир ташқаридан назар солиб кўрганда бўлар эди. Нима бало, ўзи Тринидаддаги, Мексикадаги ва яна бошқа ўнлаб жойлардаги кирдикорларини унутганми дейман-да? Йўқ. У аёллар билан алоқаларидан ифтихор қилади. Негр аёллари, сариқ танли таннозлар тўғрисида энг оддий нарсалар ҳақида гапирётгандай бамайлихотир ҳикоя қилади. Шундан кейин насихат бошланади: “Питер, уни қил! Питер, буни қилма!” Мен ҳам бирор аёл билан дон олишиб қолган бўлсам, нима бўпти? Мен унинг насихатларини қадрлайман, лекин ҳар нима бўлганда ҳам ҳаммаси бир ўзимга боғлиқ-ку? Ширин билан муносабатларимиз жуда қалинлашиб, орамиздан қил ўтмайдиган даражага етиб қолган бўлса-да, мен у билан ҳар доим кўришиб туришни истасам-да, калламни йўқотиб қўйганим йўқ-ку! Хушёрликни бой бераётганим йўқ, оғиз очмаслигим керак бўлган масалалардан унга гапирётганим йўқ. Ўзимнинг ҳар бир қадамимни аввалбошдан роса пухта ўйлаб қўймоқдаман. Тўғри, бу аёл ўқтин-ўқтин мени ўлгудай толиқтириб, жонимни суғуриб олгандай бўлади. Лекин у менга жуда катта ёрдам ҳам беради-ку? Аббоснинг назарида (айтганча, Аббос кўп жиҳатдан Рэндлининг ўзи) ҳамма аёллар бамисоли кўғирчоқ. Кўғирчоқлар... Мен Аббоснинг ичида нималар

кечаётганини аниқ кўриб тураман. Унинг тўғрисидаги ҳамма гапдан хабардорман, ҳатто соат нечада уйкуга ётиб, нечада ўрнидан туришигача биламан. Унинг дўстларидан кўпчилигини ҳатто кўрмаган бўлсам-да, худди Аббоснинг ўзидек батафсил ўрганиб чиққанман. Аббос ўзининг ички кийим-кечакларини қаерга тахлаб қўйишидан ҳам воқифман. Жавоннинг қайси тоқчасида кўйлақлари, қайси тоқчасида пайпоқлари туришигача менга маълум. Агар Ширин бўлмаса, буларнинг ҳаммасини мен қаёқдан билардим? Мен қизиққан нарсаларнинг ҳаммасини батафсил билиб олишимга у бажонудил кўмаклашади. Яширмайман, у кейинги пайтларда жиндай ўзгариб қолди. Ҳозир у аввалги Ширин эмас. Лекин мандан аввалгидай хизматини аяётгани йўқ. Ҳозир менга ишқи тушиб қолган. Эҳтимол, бунинг сабаби менинг ажнабийлигимдир. Эҳтимол, мендаги унга маъқул бўлган нарсани у бошқалардан топа олмагандир. Мана, мен ҳам унинг маъшуғига айландим. Лекин нима бўлганда ҳам, у тушунмоғи керак-ку — мен мудом унинг инжиқликларига ҳайбаракалчалик қилолмайман. Бу жиҳатини олганда у чиндан ҳам ёввойи мушукнинг ўзи! О, жиндай ёшроқ бўлганимда саз бўларди-да! Ёки манави ҳолдан тойдирувчи кундалик ишларни айтмайсизми? Унда буларнинг ҳаммаси менга анча-мунча енгил туюлган бўларди. Лекин, жин урсин, Ширин менинг ҳамма қийинчиликларимдан яхши хабардор. Лекин, барибир, ўзиникини талаб қилаверади. Ҳар ҳолда, мен Аббосни кўп жиҳатдан тушуна олмайман. Унинг кўнглида нима гаплар борикин? Ва умуман, у қанақа одам ўзи?”

Питер Лондонда унга Аббос тўғрисида нималар дейишганини эслашга уриниб кўрди. У билан Байрутда биринчи учрашувларининг тафсилотларини хотирасида жонлантирмоқчи бўлди. Ҳозирги Аббос аввалгисидан яққол фарқ қилади. У Лондондаги ҳамкасабалари берган таърифларга ҳам тўғри келмайди. Аслида эса у беқиёс даражада фаросатсиз ва ўжар бир одам. “Урмоқ керак, мистер Макдональд! Урганда ҳам бор куч билан урмоқ керак. Ўйланиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Ҳаммаси шундоқ ҳам равшан. Кўчага қараб, одамларнинг кайфиятини билиб бўлмайди. Кўчама-кўча юрадиган вайсақиларнинг ибтидоси ҳам, интиҳоси ҳам бор. Булар лов этиб кўринган тўйғулар, холос. Бизнинг аҳволимиз яна барқарорлашгандан кейин ўзингиз кўрасиз намоёнларни, бироқ улар энди бизни қўллаб-қувватлайдиган намоёнлар бўлади”.

Аббос бу гапларини шу қадар кўп такрорлар эдики, уларни эшитишга Питернинг тоқати қолмаган эди. Аббоснинг Питерга маъқул бўлган бирдан-бир жиҳати шунда эдики, у инглизларнинг ҳамма нарсасига чин юракдан ихлос кўйганди. Аббос Англияни ҳар нарсадан юқори кўярди. “Британия” сўзи унинг тилидан тушмасди. У дунёдаги ҳамма нарсани Буюк Британия билан таққосларди. Унинг ҳамма либоси, ҳатто ички кийимлари ҳам инглизча эди.

Буларнинг бари жуда яхши эди, лекин Питер медалнинг орқа томонини ҳам кўрмай қололмас эди. “Бу одамлар том маънода бизга чинакамига ёрдам беролмайди, - деган қарорга келди у узоқ мулоҳазалардан кейин. — Биринчидан, улар одамни бир зумда толиқтириб қўяди. Иккинчидан, улар бошдан-оёқ ҳокимиятни яна ўзларига қайтариш ишгиёқи билан ёнадилар. Улар учун ҳокимият — пировард мақсад, биз учун эса ҳокимият — восита, холос. Агар улар бирон сабаб билан ҳокимиятни қўлга киритишга муваффақ бўлишмаса, дарҳол Буюк Британия шаънига беҳисоб лаънатларини ёғдирадилар, уни “илоҳа жойинг жаҳаннамда бўлсин” дея қарашга тушишади. Албатта, Аббос бунақа гапларни ташига чиқармайди. Аммо бунақа одам билан мулоқот қиламан деган инсон ҳаддан ташқари эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилмоғи керак”.

8

Дастлабки пайтларда Питер билан Мирза Муҳаммаднинг муносабатлари унчалик кўнглидагидек бўлмади. Гоҳ у жуда беғам ва ҳамма нарсага бепарво қарайдиган, гоҳида эса жуда безовта ва ҳар нарсадан ҳадиксирайверадиган одамдай кўринарди. Кутилмаганда рўй берадиган бундай эврилишларнинг

сабабини Питер тушуна олмасди. Уни бу ҳол анча хижолатга соларди, чунки у Мирза Муҳаммад билан иш юзасидан мустаҳкам алоқалар боғлаш ниятида эди. Питернинг Мирза Муҳаммад тўғрисида ҳосил қилган тасаввури, асосан Рэндли айтган гапларга тўғри келарди. Тўғри, Рэндли Мирза Муҳаммаднинг бир вақтлар армия офицери бўлганини айтгани йўқ, лекин вақти-соати билан буни Питернинг ўзи билиб олди.

— Истасангиз, қайси турдаги аскарлар сафида хизмат қилганингизни айтиб бераман, - деди Питер бир куни Мирзага.

— Менинг собиқ офицер эканимни қаёқдан била қолдингиз, мистер Макдональд?

— Бу мана мен деб сезилиб туради. Кўпгина майда-чуйдаларга қараб, сизнинг армияда хизмат қилганингизни билиб олиш мумкин.

— Яхши. Ундоқ бўлса, менинг зобит бўлганимдан далолат берувчи биронта белгини айтинг.

— Айтдим-ку, бу ҳамманинг кўзига яққол ташланиб туради.

— Лоақал биттасини аниқроқ айтинг.

— Айтмаганга қўймайсиз, шекилли.

— Ҳа, йўқ демасангиз, мен буни эшитишдан мамнун бўлардим.

Питер ўзини имтиҳон бераётган талабадай ҳис қилди. Унга нима десайкин? Бу тахмин унда қаёқдан пайдо бўлиб қолганини Питернинг ўзи ҳам билмасди. Зудлик билан бирор нарса ўйлаб топиш керак. У фикрларини бир жойга тўшлаб олиш мақсадида, Мирзага синчиклаб тикилди. Мирза унинг довдираб қолганини сизди ва жиндай кўмаклашиб юбормоқчи бўлди.

— Агар сизга бу тўғрида Лондонда айтишган бўлса, бунда тортишиб ўгиришнинг ҳожати йўқ. Агар бундай белгиларни сиз ўзингиз топган бўлсангиз, бу бошқа гап. Ундай бўлса, менинг собиқлигимда далолат бериб турган белгилар нима эканини ўзим ҳам билиб қўйсам ёмон бўлмасди. Ахир, сиз билан бизнинг ишимизда “ўзини фош қилиб қўймаслик” ғоят муҳим-ку! Акс ҳолда, бир зумда сиртмоқ тагига бориб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Бу гаплар тушунарли бўлса керак, мистер Макдональд.

- Лондонда мен гаров боғлашганман. “Менга бу одам тўғрисида ҳеч нарса деманглар. Ҳаммасини бориб, ўзим билиб олишга ҳаракат қиламан” деганман. Мен ҳар хил нарсаларни тусмоллаб кўрдим, лекин биринчи дақиқаларданоқ буни билиб олиш керак эди. Бунга эришдим деб ўйлайман. Шундоқ эмасми, мистер Мирза?

— Сиз мени янада қиздириб қўйдингиз, мистер Макдональд. Лондон сизга ҳеч нима демаган экан-да, мен тўғримда ихтиёрингизда ҳеч қанақа маълумот йўқ экан-да? Шундай экан, ўзимни нима билан фош қилиб қўйганимни билишим керак-да. Келгусида ишимда буни ҳисобга олардим.

— Очиғини айтганда, буни сизга тушунтириб беришга қийналаман. Бирданига жўнгина бир тарзда ҳар хил мулоҳазалар туғилиб қолди. Шу мулоҳазалар заминидан сиз офицер бўлгансиз деган ишонч туғилди.

— Начора, гапингизга қўшимасдан иложим йўқ, мистер Макдональд. Аммо ўйимни охирига етказиб қўймоқ учун, сизга яна битта савол беришимга изн берсангиз. Модомики, сиз менинг қайси турдаги қўшинларда хизмат қилганимни суриштириб қолибсиз, бу шунчаки бекорчиликдан туғилган қизиқиш бўлмаса керак?

— Сиз ҳаммасини жуда мураккаблаштириб юборяпсиз, мистер Мирза. Мен шунчаки тусмоллаб топдим. Бор гап шу. Гаровни ютганим учун бир яшик виски оламан, холос.

— Қайси турдаги қўшинларда хизмат қилганимни айтиб берсангиз, мен ўзим сизга бир яшик виски қўяман.

Питер Мирзага тикилиб қараб қолди: у Мирзанинг таниш офицерлардан бирортасига ўхшаш-ўхшамаслигини аниқлашга тиришмоқда эди. “Қўшинларнинг қай тури ҳарбийларга қандай муҳр босар экан — буни аниқлаш унчалик ҳам осон иш эмас. Нимага энди у менинг саволимга ёпишиб олди? Синаяптими? Ёки бошиданоқ бизнинг ҳамкорлигимизга қандайдир ўзига хос йўналиш бермоқчи бўляптими? Ноқулай вазиятга барҳам бериш учун у ўзини мағлуб деб тан олишга қарор қилди.

— Қасамлар бўлсинки, сиз... сиз кўшин турларидан бирига мансубсиз... О, кей! Сиздан бир яшик виски қарздорман. Ўзингиз маъқул кўрадиган навларидан бирини айтинг — манзилга етиб боришим билан ўшанақасидан жўнатиб юбораман. Сиз шунга хоҳлаяпсиз-ку!

— Демак, сиз ютқаздингиз?

— Шунақа деб ўйлаяпман... Қайси вискини маъқул кўрасиз?

— Мен хизмат қилган кўшинлар турида қайсинисини афзал кўришса, мен ҳам ўша навни яхши кўраман.

Мирза қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, уларнинг гурунгини тинглаб ўтирган Аббос ҳам кулди.

Икки эркакнинг гурунги Ширинга маъқул келди. У уларга мамнуният билан қараб жилмайди. Кейин кулги тўхтагач, у сўради:

— Шундай қилиб гаровинглар нима билан тугади?

— Икковимиз ҳам ютқаздик, — деди Мирза. — Мистер Макдональд ҳам, мен ҳам. Сиз ютдингиз.

— Мен ютдим?

— Ҳа, албатта. Мистер Макдональд ютқаздиш йўлини билади. Қачон ютқазиб, қачон ютиш кераклигидан яхши хабардор.

Питер гап қотди:

— Баъзан одамнинг оғзидан бирор гап чиқиб кетади-да, уни нима учун айтганини ўзи ҳам билмайди. Бехосдан шунчаки айтиб юборган бўлади. Мен бу гапни шунинг учун айтманки, жаноб Мирза билан нима мақсадда армия тўғрисида гап бошлаганимни, очигини айтганда, ўзим ҳам билмайман. Гап йўғида бир гап-да, деб айтиб юборган бўлсам керак-да. Балки унинг спортчиларникига ўхшаган келишган қадди-қоматига қараб шунақа дегандирман. Балки яна бошқа бирон нарса бўлгандир. Кўйинг-чи, мен билмайман...

— Демак, гаровни бой бердингиз, мистер Макдональд?

— Бой бердим. Тан оламан, - деди у бажону дил. - Қани, энди менга сирингизни оча оласизми? Ютқазганга яраша, ютқазганим узил-кесил ва тугал бўлсин-да, жаноб Мирза.

— Сиз астойдил сўраяпсизми, мистер Макдональд.

— Ҳа, шунақа деб ҳисоблайверинг.

Мирза ҳикоясини бошлади. Ҳикоянинг бошиданоқ Питерда шундай таассурот туғилдики, Мирза ўзи тўғрисида эмас, бошқа биров ҳақда гапиряпти. Бу одамга Мирзанинг мутлақо дахли йўқ. Мирзанинг ҳикоясидан маълум бўлдики, у аввалига ҳар хил турдаги кўшинларда хизмат қилган, кейин ниҳоят тақдир тақозоси билан разведкага тушиб қолган.

— Разведка кўшин турларига бевосита алоқадор эмас, — деди Мирза бироз шухратгалаблик билан. — У ҳамма кўшин турларини бирга олганда ҳам, разведка улардан юқорироқ туради. — У жилмайди ва Питерга қараб кўзини қисиб қўйиб давом этди:

— Ҳаётимда ҳеч қачон рад этмай, қаттиқ риоя қилган бирдан-бир нарса — ҳарбийча кун тартибидир. Эрта туриш, солдатчасига бадантарбия қилиш, эрта ётиш, ҳамма вақт шаҳдам бўлиш, бардамликни қўлдан бермаслик. Кейинги пайтларда ҳам худди аввалги даврлардагидек бу тартибга қаттиқ риоя қиламан. Эҳтимол, шунинг учун мени кўрган одам ҳарбий бўлса керак деб ўйлаши мумкин. Ҳолбуки, менинг кўпгина ҳамкасбаларим, шу жумладан, менга қараганда анча-мунча ёшлари ҳам ҳамма орденлари-ю нишонларига қарамай, қисқа муддатда оддий фуқароларга айландилар-қолдилар.

Мирза Муҳаммаднинг юз ифодасидан унинг ўзидан мамнунлиги кўриниб турарди.

— Буларнинг бари мени бир зоҳиддек ҳаёт кечирар экан, деган маънони билдирмайди, — деди у овоз чиқариб мулоҳаза юритаётгандай. — Мутлақо. Ҳозир, мана, маишат қиляпман. Ичиб ўтирибман. Бу масалада ҳам ҳозирги ёшларни анча орқала қолдириб кета оламан.

Буларни гапирар экан, унинг нигоҳи мудом бир буюмдан иккинчисига кўчиб турди. У бирон нарсани эсламоқ учун ёки керакли иборани қидириб,

гапини бўлиб, сукут қилганидагина нигоҳи бир нуқтага қадалиб қоларди. Бироқ бу узоқ давом этмас эди. Мирза яна гапира бошлар ва унинг нигоҳи ҳам жонланиб, хона бўйлаб тўхтовсиз изгишини давом эттирарди.

Мирза Питерга маъқул келди. Питер дарров унинг ақл-заковатини-ю, фаросатини пайқади, унинг разведкада офицер бўлиб хизмат қилгани эса Питернинг назарида Мирзанинг қадрини икки баравар ошириб юборди. “Агар яширин ишимизни керагича ўрнига қўя олсак, биз яқин кунлар ичидаёқ юқоридаги гапларнинг ҳаммасидан батафсил хабардор бўла оламиз, - деб ўйлади Питер қониқиш билан. — Бугун дунёда разведка жуда катта аҳамиятга эга. Бу ерда эса унинг роли ҳамма жойдагидан ҳам ортиқроқ. Унинг ёрдамида биз ортиқча шовқин-суронсиз, ҳеч кимнинг диққат-эътиборини жалб қилмай, кўпгина муаммоларни ҳал қила оламиз”. Рэндли бир гал Питерга шундай деганди: “Биз, мистер Макдональд, кундуз ёруғида иш олиб бормаймиз. Анъанавий усуллардан бошиданоқ воз кечамиз. Улардан фойдаланадиган бўлсак, бир зумда чувимиз чиқиб қоларди. Модомики, биз бу осёликлардан тарсаки еган эканмиз, унинг қайтимини бериб қўямасак бўлмайди. Бошқалардан фарқ қилароқ, бизнинг таслим бўлиш ниятимиз йўқ ва оқ байроқни кўтармаймиз ҳам. Энг муҳими эса — зинҳор-базинҳор уларга орқамизни кўрсатмаймиз, акс ҳолда, орқамизга тепки еб қолишимиз мумкин. Мен, ахир, шарқ одамларини беш панжамдай биламан-ку. Агар уларга яхши муомала қилсанг, фикрларига қўшилсанг, баҳсларда ён берсанг, улар дарҳол сурбет бўлиб қолишади. Улар фақат зўрлик тилини тушунишади, холос. Шундагина улар ювош бўлиб қолишади ва белгиланган чегарадан чиқишмайди. Уларнинг табиати шунақа. Улар билан уларга тушунарли усуллар ёрдамида муомала қилиш керак. Истаган жойда, Питер, мантиққа амал қилиш мумкин, фақат бу ерда эмас. Бу ерда мантиқ деган нарса ҳеч қандай қимматга эга эмас. Биз улар билан ошкора ихтилофга киришиш ниятидамыз дея ўйлай кўрманг. Улар билан ошкора ихтилофга киришиш — жуда катта хато бўлар эди. Фақат хуфия сиёсат юритмоқ керак, Питер. Бизнинг одамларимиз аста ва сезилмас тарзда иш юритмоқлари керак. Бу — уларга қақшатғич зарба бериш учун қулай шароит пишиб етилгунга қадар давом этмоғи лозим. Бу бизнинг ягона йўлимиз бўлмоғи керак”.

— Қаторимизда Мирзага ўхшаган одамлар бўлса, биз ҳамма нарсдан воқиф бўлиб туришимиз мумкин, — дея мулоҳаза юритарди Питер. — Биз яширин ҳолатда қолаверамиз ва у ердан худди сувости кемасидан кузатгандек, юқорида бўлаётган нарсаларнинг ҳаммасини кузатиб турамыз. Бу жараёнда маҳаллий разведкачилар ҳал қилувчи роль ўйнамоқлари керак. Улар одамларни яхши билади, уларнинг кундалик туриш-турмушидан, ўзаро муносабатлари ва бир-бирлари билан алоқаларидан яхши хабардор. Шундоқ бўлгандан кейин улар керакли дақиқаларда воқеалар жilовини қўлга олиб, уларни ўз назоратлари остига ола биладилар. Бугун биз ҳар қачонгидан ҳам мақсадга жуда яқинмыз”.

Умумий неқбинлик кайфиятига қарамасдан Питерни қийнаётган шубҳа-гумонлар ҳам етарли эди. “Нима учун Рэндли менга Мирзанинг разведкачи эканини айтмадийкин? Бундан Лондоннинг хабари бормикин? Бизнинг топширигимизни бажармоқ учун бу одам етарли ақл-заковатга ва дадилликка эгамикин?”

Питер кўққисдан Рэндлининг йўриқларидан бирини эслади: “Сиз бирга ишлагингизга тўғри келадиган одамлар тўғрисида гапириб ўтирмайман. Ўзингиз билиб оласиз. Ихтиёримиздаги маълумотлар келажакка умид билан қарашга имкон беради. Бироқ бу етарли эмас. Биласизми, шарқ одамларининг кайфияти тез-тез ўзгариб туради. Уларнинг табиати жуда ҳам ўзига хос. Шунинг учун бизнинг ишимиздаги энг муҳим нарса — бевосита мулоқот, доимий алоқа. Ёзишмалар, умумий кўрсатмалар беришнинг аҳамияти бугун унчалик эмас. Уларни эркин ҳаракат қилишларига имкон бериб, ўз ҳолларига ташлаб қўйиш эса ножиждий бир иш бўларди. Бу жуда катта зарар келгириши мумкин. Борган жойингизда сиз ўзингизни билиб олмоғингиз, вазият билан ва одамлар билан танишиб олмоғингиз керак бўлади. Уларга ўзингиз лозим топган тарзда муносабатда бўлаверинг. Муваффақиятнинг гарови шунда. Агар биз ишни ўз ҳолига ташлаб қўйсак, у ерда одамларимиздан ажралиб қолишимиз ҳеч гап эмас. Улар чўпонсиз қолган қўйдаи ҳар тарафга тирқираб кетишади,

қоринларини тўйгаздиган ва кўтонга ҳайдаб борадиган бошқа хўжайин излаб қолишади. Бу гапни яхшилаб эслаб қолинг, мистер Макдональд. Сизга тўла эрк берман – борган жойингизда одамларингизни, уларнинг қобилиятларини ўрганинг. Мен атайин улар тўғрисида ҳеч нарса демаягман, негаки, менинг эзмалигим вақти-соати келиб, сизга кулгили кўришиб қолиши мумкин. Қария Рэндлиннинг гап сотишдан бошқа иши йўқ экан-да, деманг. Мен тўғримда бундай деб ўйлашингизни истамайман. Ҳаммасини ўзингиз бориб, ўз кўзингиз билан кўриб, билиб олинг”.

“Сирасини айтганда, Рэндлиннинг йўли мутлақо тўғри, - деб ўйлади Питер. - У менга ишонадиган, вазиятга қараб иш юритишимга имкон берадиган. Мирза Муҳаммад бизга жуда кўп эшикларни очиб бериши мумкин. Ана шунда ҳовлиқиб, шошиб қолмаслик керак, мистер Макдональд. Сен учун жуда қулай имкониятлар туғиладиган – уларни қўлдан чиқарма”...

9

Кўп сафар қилиш, кузатиш, одамлар билан мулоқотга киришиш – баъзан олам ҳақида ўқилган китобларга қараганда кўпроқ маълумот бериши мумкин. Питер бир неча марта Мирза, Аббос ва Ашраф билан учрашгандан кейин ана шундай хулосага келди. Бу фикр унинг калласига Мирза билан суҳбатлашиб ўтирганда келди. Одатда кам гапирадиган Мирза бу гал уч-тўрт оғиз жуда қимматли мулоҳазалар айтди. Бу пайтга келганда Питер Мирза билан муносабатлари охир-пировардида жуда яхши бўлиб кетишига астойдил ишониб қолган эди. Ҳатто Аббос ҳам Мирза билан Питернинг турунларини тинглаб ўтирганда ўзининг ватандоши учун гоётада фахрланиб кетарди. Ўқтин-ўқтин у Питерга маънодор қилиб қараб кўяр ва бу қарашидан “Бизга ишонаверинг, ишончингиз, албатта, самара беради” деган маънони уқиб олиш мумкин эди.

Ашраф билан учрашувлар аҳён-аҳёнда бўлиши ва бир зумгина давом этишига қарамай, бунинг устига бу учрашувлар бир-бирларига ишонқирамай қараш шароитида ўтса ҳам, Питер бу одам ўзига хос маънода гоёта ноёб одам эканини пайқаб олди. Унинг маълумотларига, воқеаларга берадиган баҳоларига бемалол ишонавериш мумкин эди. Ашраф мунтазам равишда мамлакат бўйлаб сафар қилиб турар, бўш вақтларида эса жонини жабборга бериб ҳуқуқшуносликни ўрганарди. У ҳам Кенжага ўхшаган кампап эди, аммо оғзидан чиққан ҳар калимани тилга баҳосида баҳолаш мумкин эди. Ашрафнинг ҳар қандай маълумотини Питер дарҳол шифрлаб Лондонга жўнатар ва унга махфий мактуб илова қилиб, унда ўзининг изоҳларини баён этарди. “Бу одам Лондоннинг янги ташаббус билан чиқишини талаб қиляпти. Ҳамма имкониятларни батафсил ўрганиб чиқиш гоёта зарур! Бошқалар биздан олдинроқ отни қамчилаб қолмасликлари учун кечиктирмасдан ҳаракат қилишса яхши бўлар эди. Бу одамнинг фикри шунақа. Реал шароитда бу гапларнинг тўғрилигини тўла тасдиқлашпти”.

Ишга доир масалаларда Питер дабдурустдан гапни индаллосидан бошлашга ҳаракат қилмасди. Бунда у Рэндлиннинг йўриқларига амал қиларди. Бундан ташқари, унинг ўз сезгилари ҳам ҳар қандай ишда аввал яхшилаб ҳар томонни пухта ўрганишга, вазиятни тўла эгаллаб олишга, шундан кейингина музокараларни бошлаб юборишга даъват қиларди. Шундай қилинса, музокараларни билимдонлик билан хотиржам олиб бориш мумкин. Ҳали компанияда савдо-сотик ишлари бўйича директор бўлиб юрган кезларидаёқ у доимо ўзига ўзи уқдирарди: “Бирор нарсада ўзинг манфаатдор эканингни зинҳор-базинҳор ошқора қилиб бўлмайди. Рақибнинг бундан хабардор бўлиб қолса борми, шу заҳотиёқ сенинг манфаатпарастлигингдан фойдаланишга тиришади ва сени жиддий ён беришларга боришга мажбур қилади. Ҳолбуки, сен ҳеч нарсада ён бермаслигинг мумкин эди. Бирор одамни ёки бирор нарсани кузатар экансан, ҳеч қачон ўзингнинг ҳақиқий ниятларингни ошқор қила кўрма. Акс ҳолда, бировларнинг ҳақиқа пул тўлаб юришинга тўғри келади”.

Бу ҳақиқатларнинг ҳаммаси Питерга ёд бўлиб кетган эди. Унинг кулоқларида Рэндлиннинг маънодор насиҳатлари ҳозир ҳам акс садо бериб турарди: “Сиз, Питер, ишни йўқ ердан бошлайсиз. Ҳар ҳолда, шундай деб тахмин қилса

бўлади. Ўзингизни мутлақо ёлғиз ҳис қилиб иш бошланг. Ўзингизнинг усулларингизни ишга солиб, янги танишган одамларингизни текшириб кўринг. Улар тўғрисида биз сизга айтган гапларнинг ҳаммасини бутунлай эсдан чиқаринг ва ҳаммасини бошидан бошланг. Фақат шу йўл билангина сиз кўпгина хатоларнинг олдини ола биласиз ва содир бўлаётган нарсаларнинг ҳаммаси учун масъул бўла оласиз. Аммо бу ҳали ҳаммаси эмас. Одамлар билан ўзаро муносабатлар ўрнатар экансиз, ҳар бир қадамнингизни пухта ўйлаб кўймоғингиз керак бўлади. Агар бу жараён бироз чўзилиб кетса, ҳечқиси йўқ, Ишончингизни одамларга кам-камдан ва хотиржам улашинг. Гапларимни уқдингизми, эй “Шарқ сайёҳи”?”

Иш шу насиҳатлар билан чекланиб қолгани йўқ, албатта. Рэндининг сақлаб қўйган насиҳатлари бағоят кўп эди. У баайни ҳаваскор роҳиб сингари насиҳатларини аямай тўкиб соларди. Ҳаваскор роҳиб ҳам яхшироқ ёдлаб олиш учун ваъзаларини қайта-қайта айтaveraди. Насиҳатлар тушлик пайтида ҳам тўхтамас эди. Оқшомги зиёфатлар вақтида ҳам бирдан Питер ўтиришни бўлиб, эсига келиб қолган навбатдаги насиҳатини Питерга айтиб қоларди. У Питернинг елкасига қўлини ташлаб олиб, шундоққина қулоғига шивирлаётгандай паст овозда гаширарди. У олис сафарларга кетаётган ўзига панд-насиҳатлар қилаётган отага ўхшарди. Аммо Питерни чинакамига қизиқтирган нарсаси — қариянинг Шарқ ҳақидаги ва Шарқ халқлари тўғрисидаги мулоҳазалари бўлди.

Жўнаб кетиш арафасидаги сўнги оқшомда Рэндли Питерга шундай деди: “Марҳамат қилиб, мени кечиринг, азиз дўстим. Мен сизни гап-сўзларим билан анча қийнаб қўйдим. Аммо сиз бажаришингиз керак бўлган вазифа анча жиддий вазифа. Бизнинг Шарқдаги истиқболимиз шу вазифани қанчалик муваффақият билан адо этишингизга боғлиқ. Сиз Питер, Шарқнинг нима эканини билмайсиз. Шарқнинг бойликлари, албатта, биз учун фавқуллода катта аҳамиятга эга, лекин бу ҳали ҳаммаси эмас. Шарқ — бу келажак, истиқбол ва биз бунга ичимизда тан олмоғимиз керак. Шарқ кимнинг қўлида бўлса, келажак ўшанинг қўлидадир. Сиз бу фикрни яхшилаб сингдириб олмоғингиз керак. Яна нима десамикин? Ҳа-я! Шарқ одамлари бор. Улар мустақил қарор қабул қилишни билишмайди. Уларнинг ҳаммаси тақдирчиликка ва ўзгаларнинг қилиқларини тақдорлашга мойил. Масаланинг моҳияти ҳам ана шунда!” Рэндли таассуфини яширишга уриниб, жилмайди. У седи — Питер унинг гапларини тузукроқ уққани йўқ, эҳтимолки, ўзича бутунлай бошқача талқин ҳам қилгандир. Масалага равшанлик киритиш мақсадида Рэндли ҳамма гапни янада очиқроқ айтишга жаҳд қилди. У Питерни қўлтиқлаб, балконга олиб чиқди. Ҳаво жуда совуқ эди. Илма-тешик булуғлар осмонда шу қадар паст сузиб юрардики, черковларнинг гумбазига ёхуд дарахларнинг учларига тегиб кетай-тегиб кетай дерди. Питер баданидан совуқ ўтиб, жунжиқди, аммо чидамоқ керак эди. Бунинг устига Рэндли фитнакорларга ўхшаб шунақа жиддий бир қиёфага кирдики, уни бирон фавқуллода муҳим баёнот бермоқчи деб ўйлаш мумкин эди. Питер жуда ноқулай аҳволга тушиб қолди. У тезроқ хонага қайтдию киришни ва бир қўлгум-икки қўлгум коньяк ичиб, жиндай исиниб олишни истарди. Ахир, шефнинг навбатдаги панд-насиҳатларини ўша ерда ҳам эшитса бўлади-ку! “Бошлиқларнинг зуваласи бошқа ердан олинган бўлади, — деб ўйлади у. — Шунга қарамай, одамлар камдан-кам ҳолларда уларнинг устидан кулади. Ҳолбуки, кўпинча уларнинг хатти-ҳаракатларида на мантиқ, на маъно бор”.

Питер билинар-билинемас жилмайди. Яхши ҳамки, Рэндли унинг фикрларини уқолмайди. Бироқ чол сўхбатдошининг кайфиятини сезиб қолди, шекили. Бир неча дақиқа индамай турди-да, кейин узрли оҳанда деди: “Бир қўлгум тоза ҳаво ўпкаларга малҳам бўлса-да, ичкарига қайтиб кирганимиз маъқулга ўхшайди. Тоза ҳаво каллани ҳам тозалайди, бир-биримизни яхшироқ тушунадиган бўламиз. Сиз гапимга қўшиласизми, бўталоғим?” Питер жилмайиб бош иради. Балконга олиб чиқадиган эшикни ёпиб, Рэндли ўриндиққа ўтирди ва оёқларини узатди. Қўли билан имо қилиб, Питерни ҳам ёнидаги ўриндиққа ўтиришга таклиф қилди.

Бир неча муддат улар индамай ўтиришди. Рэндининг қандайдир муҳим бир гапни айтмоқчи бўлаётганини сезиб, Питер сабр-тоқат билан кутиб турарди. Шунинг учун ҳам чол ҳурпайиб, ўзига бунақа сирли тус бериб олди. “Биз

Шарқда тўқнаш келган нарса, Питер, — деди ниҳоят Рэндли, — ўта муҳим бир ишдир. Биринчи қарашда кўринганига қараганда ўн чандон жиддийроқ. Энг гаройиб жойи — содир бўлиб бўлган воқеада эмас, энди содир бўладиган воқеада. Рўй берган воқеага биз бир амаллаб чидашга ҳаракат қиламиз. Янги шароитга мослашишга уриниб кўрамиз. Лекин бундан биз муайян азият чекамиз ва у жуда ёқимсиз оқибатларга олиб келади. Аммо бир нарса борки, биз зинҳор-базинҳор унга тоқат қилиб, индамай туrolмаймиз. Гап жуда хатарли вируснинг тарқалиши ҳақида кетяпти. Бу қанақа вирус эканини сиз биласизми? Таассуфлар бўлмайким, Шарқ ана шунақа, Шарқ одамлари ана шунақа. Мен боя айтганимдек, улар мустақил қарор қабул қилишга қодир эмаслар. Лекин улар жуда моҳир тақлидчилардир. Улар сардорнинг орқасидан муғълик билан кушхонага кетаётган подага ўхшайди. Сиз жўнаб кетаётган мамлакатда рўй берган воқеалар эртага бошқа мамлакатларга ҳам кўчиб ўтиши мумкин. Тушунасизми, Питер? Бу Шарқнинг ўзига хос хусусияти. Бир вақтлар бизнинг бу ердаги мавқеимиз жуда мустаҳкам эди. Энди бўлса оёғимиз тагидаги замин бўшашиб қолди ва биз таянч нуқтасидан маҳрум бўляпмиз. Бу жараён тўхтайдими ёки ҳаммаси асфаласофилинга кетадими — айтиш қийин. Мана шу ўринда сизнинг ҳамма қобилиятларингиз керак бўлади, йигит!”

Питернинг боши говлаб кетди. Ўзи учун ифтихор туйғуси, кишини маст қилувчи бўлғувчи хатар туйғуси, яна Питер сўз билан ифода этиб беролмайдиган алланарса — буларнинг бари ёқимли тарзда қонни кўпиртирарди, у Рэндлининг гапига нима деб жавоб беришни билмай эсанкираб қолди. Унинг эсанкираши туфайли юзага келган сукутга дарҳол барҳам бериш учун нималардир қилиш кераклигини ўтқир ҳис қилган. Питер ўзи учун кутилмаганда телефон гўшагини кўтариб, иккита виски буюрди. Бу ишни у деярлик гайришуурий тарзда қилди ва Рэндли ҳам эътироз билдирмади. Икковлари ҳам жиндай бўлса-да тарангликдан кутулишни ва фикрларини йиғиб олишни истарди. Питер Рэндлининг рўпарасидаги ўриндикқа ўтиб ўтирди. Бу чол гапирётганда Питер унинг юз ифодалари қанақа эканини кўришни истарди. Унинг биронта ҳам сўзини ёхуд шамасини эътибордан четда қолдирмаслик керак, уларнинг замиридаги маъноларни уқиб олиш керак. “Эҳ, кошки эди сал ёшроқ бўлсам, — деди Рэндли хўрсиниб. — Қани энди мен ҳозир қирқ ёшда бўлиб қолсам, эллиқда бўлиб қолсам ҳам майли, бунинг оложи бўлмаса, майли, олтмишдаёқ бўлай. Лекин ундан ортиги бўлмайди. Агар шундоқ бўлиб қолсам, сира иккиланмасдан сиз билан бирга кетардим. Ўзининг зиддиятлари билан Шарқ доимо мени чорлаб туради, лол қолдиради, хаёлимни жунбушга келтиради”.

У бир зумга индамай қолди, бироз ўйланиб ўтирди-да, кейин бугунлай бошқа оҳангда давом этди: “Шарқда бизнинг қарор қабул қилишимизга тўғри келади. Модомики, бу ишни қилишимиз муқаррар экан, қарорларимиз жуда аниқ ахборотларга асосланмоғи керак. Бу масалада разведка ўзини кўрсатмоғи керак. Бизнинг ихтиёримизда ахборот қанча кўп бўлса, биз шунча енгилроқ ҳаракат қиламиз ва шунақа қарорлар қабул қиламизки, улар вазиятни бизнинг фойдамизга ўзгартиришга қобил бўладилар. Яна бир бора таъкидлаб айтаман, Питер, бу муҳорабада биз ғолиб чиқмоғимиз керак. Агар биз ютқизадиган бўлсак, бу мағлубият ортидан кўпдан-кўп янги талафотлар силсиласини бошлаб келади, унда ҳатто худонинг ўзи ҳам буни тўхтатишга ожизлик қилиб қолади. Бунақа муваффақиятсизликлар бизнинг империямизга барҳам берилди, биз энди Шарқдан туёғимизни шикиллатиб қолмоғимиз керак, деган маънони билдиради. Шунинг учун менинг сиздан умидим катта. Мен сизнинг у ерда жуда кўп юмушларни адо этишингизни тилайман. Чунки у ерда айни сизга қарорлар қабул қилишга тўғри келади”.

Улар ҳар қайсиси ўз хаёли билан банд ҳолда виски симириб ўтиришарди. “Бунақа имтиҳонни бир ўзим топширмоғим қийин бўлади-ёв, — деб мулоҳаза юритарди Питер қайғуриб. — Чолнинг ҳаётий тажрибаси жуда катта. Унинг оёғи етмаган жой, мулоқотда бўлмаган одами йўқ ҳисоб. Лоақал дастлабки пайтларда чол у ерда — менинг ёнимда бўлиб қолганида унинг менга берадиган ёрдами бебаҳо бўларди. Йўқ, у, албатта, ўзининг швейцариялик қилтириқ хоними билан бу ерда қолишни афзал билади. Мен эса у ерда ёлғиз ўзим

жўнамоғим керак. У ерда мени ваҳшийлар кутиб турипти, мен улар билан жангга киришиб, бу жангга ғолиб чиқмоғим керак”. Шу чоғда унинг вужудини ёлғизлик туйғуси қамраб олди. У ўзини ночор ва бечора ҳис қилди.

Рэндли яна нимадир деб гап бошлади, бироқ Питер унинг гапларининг маъносини уқмай, паришонхотирлик билан тинглаб ўтирарди. Чол буни пайқаб қолди ва кутилмаганда кулиб юборди. “Қўрқманг, Питер, — деди у суҳбатдошининг хаёлидан кечаётган гапларни пайқаб. — Сиз у ерда ёлғиз бўлмайсиз. Бизнинг одамларимиз у ерда етарли даражада кучли ва таъсир қуввати ҳам катта. Аҳил бўлсангиз қисқа муддатда тоғларни ағдариб ташлайсизлар! Ҳамма нарса ишончли ахборотга боғлиқ ва у ердаги бизга содиқ одамлардан қандай фойдаланишга ҳам боғлиқ”.

Энди бу ерга келиб ўша одамлар билан учрашгач, Питер англади — Рэндлининг гаплари ҳақойи гаплар эмас экан. Маҳаллий агентларга юқори баҳо берганида чол мутлақо ҳақ эди. Бу одамлар билан биринчи учрашувдан кейиноқ Питерда топшириқнинг муваффақият билан адо этилишига ишонч пайдо бўлди. “Бир-биримиз билан яқинроқдан танишиб олганимизда яхши бўлар эди, — деган ўй ўтди Питернинг хаёлидан. — Хайр, майли. Бошқа ишларга ҳам ўтиш фурсати келди”.

Мирза билан биринчи учрашувдан кейин Питер ғалатироқ аҳволга тушиб қолди. Питерга бу одам билан жуда эскидан бери таниш бўлгандай туюлди — турли-туман масалаларга уларнинг қарашларида муштараклик шу қадар кўп эди. Бу, айниқса, отлар ва аёллар ҳақида гап кетганда ошкор бўлиб қолди. Бўлғувси сафар тўғрисида гап қўзғолганда эса маълум бўлдики, икковлари ҳам масаланинг моҳиятини жуда яхши англаш эканлар ва уларнинг фикрлари бир хил экан. Фақат сиёсат ҳақида гап бошланганда Мирза баъзи гапларда иккилангандай бўлди ва ҳатто баъзи мавзулардан ўзини олиб қочишга ҳам уринди. Буни ҳис этиши билан Питер бир олгин қондани эслади. Бу қондани у компанияда ишлаб юрган вақтларидаёқ эшитган эди. Кейин Рэндли унга буни бир неча мартага эслатди: “Таомни, Питер, паст оловда пиширинг. Паст оловда пиширилган таом тотлироқ бўлади”.

Питер эслади — танишувларининг бошида Мирза нимадандир ҳайиқиб, қўрқув аралаш жилмаяр эди, табассуми бир зумда ғойиб бўлар, унинг ўрнини тигиз фикр ифодаси эгалларди. Питер қизиқиш билан Мирзанинг буюмдан буюмга кўчиб юрган безовта нигоҳини кузатди. Мирза буни пайқаб, безовталана бошлади. Кейинроқ Питер бошқа нарсани сезди: Мирза шундай жойни танлаб ўтирардики, Питер рўпарадан унинг чеҳрасини кузата олмай қоларди.

Уларнинг “Атир гул” қаҳвахонасида ўтган биринчи учрашувидан кейиноқ Питер Мирзанинг яхши тарбия кўрган одам экани тўғрисида бир тўхтамга келган эди. Мирзанинг ҳар бир ҳаракати ва ҳар бир қилиғини, қадаҳга музни қандай солиши, Шириннинг пальтосини кийишга қандай ёрдамлашиши, сигаретани қандай тутишларини кузатар экан, Питер Шарқ одамларига хос бўлган аллақандай умумий белгиларни илғаб олишга ҳаракат қиларди. Вақти-вақти билан уларнинг қилиқлари Питернинг гашига тега бошлади: бу қилиқлар нечукдир ясама, бир марта ўрганиб олиб, кейин ҳеч ўзгаришсиз такрорланаверадиган қилиқлар эди. Улар ўзларини саҳнадаги артистлардай тутишарди — аллақачон кўниқиб кетган, жон-жонларига сингишиб кетган ҳаракатлар ва қилиқларни такрорлашдан нари ўтишмасди. Буларнинг орасида Питер лоқал Мирзанинг нимаси биландир ажралиб туришини истар эди. Аммо Мирза ҳарбий одам эди — унинг ҳам одатлари ва қилиқлари аллақачон бир қолишга тушиб, қотиб қолган эди. У ўзининг консерватизми билан ҳатто фахр қилар, ҳар куни куёшнинг илк нурлари билан бирга уйғонишини, кунни, албатта, бадантарбиядан бошлашини гапириб мақтанарди. Аста-секин Мирзанинг маданий одамники каби кўринган ҳаракатлари Питерга арзон-гаров ўйиндай туюла бошлади.

“Шарқ одамлари, — деб ўйларди Питер, — ҳаминша аллақандай ролни ижро этишади. Аллақандай намуналарга шу қадар ҳафсала билан тақлид қилишадими, охир-пировардида, бу одамнинг энсасини қотира бошлайди. Рэндли уларни ҳаминша бир сардорнинг етoviда юрадиган пода билан қиёслаганда ҳақ экан...”

Кейинчалик Питер тез-тез бу фикрга қайтадиган бўлиб қолди. Айниқса, кундалик ташвишларга кўмилиб кетганда ва Шарқдаги ҳаёт анча толиқтирувчи ва зерикарли кўринганда у шундай қиларди. Аббос ҳар гал ўзининг узундан-узоқ баҳсларини бошлаб юборганда Питернинг гайририхтиёрий тарзда энсаси қота бошларди. Негаки, Аббос баҳс қилар экан, мавзудан мавзуга сакрайверарди ва ҳеч қанақа заруриятсиз баландпарвоз гапларни жуда кўп гапирарди. Аббоснинг ҳарбий атамаларга ишқибозлиги ҳам Питернинг гашини келтирарди. У икки гапнинг бирида катта стратегия, кичик стратегия, қуршов, қамал, кучларни жамлаш, кучларни сочиб юбориш ва ҳоказо каби атамаларни қўллайверарди. Кўпинча Питер билан суҳбатлашганда у бир варақ қоғозга бу сўзларни ёзиб ўтирар, уларни доира ичига олар, ҳар хил чизиклар ва кўрсаткичлар чизарди. Мирза бу жимжималарга қараб кулиб қўярди. Гурунг тамом бўлгандан кейин у бу қоғозларни олиб, худди бирор анъанавий маросимни адо этаётгандай, эринмай ёқиб юборарди. Буларнинг бари ҳар гал такрорлангани такрорланган эди. Питернинг муаммоларни муҳокама қилишда бошқача тартиб ўрнатишга бўлган уринишлари Аббоснинг қаттиқ қаршиликларига дуч келарди. Аббоснинг турли чизмалар ва схемаларга маҳиллигини Питер шунчаки болаларга хос ўйинқароқлик деб ҳисобласа-да, охир-пировардида унга ён беришга мажбур бўлди. Аббоснинг қилиқлари Питернинг гашини келтирса-да, сабр-тоқат билан унга чидамоқ керак эди, негаки, Питер Мирза билан алоқага фақат Аббос орқалигина чиқа оларди.

Мирза табиат ва отлар ҳақида гапирганда ёки ўзининг Ҳиндистон ва Англияда ўқигани тўрисида ҳикоя қилганида Питерга жуда самимий ва дилкаш одам бўлиб кўринарди. Бироқ гап мавзуи айланиб, сиёсатга кўчиши биланоқ у аввалгидек кам гап ва ўта эҳтиёткор бўлиб қоларди. Аввалига Питер буни сиёсат бобида Мирзанинг унчалик тажрибаси катта эмаслиги билан изоҳлаб юрди. Бундан ташқари, ҳарбийларнинг умуман, бунақа гап-сўзларга унчалик ҳуши бўлавермайди. Кейинроқ бундай изоҳ Питерни қаноатлантирмай қўйди. Ҳар гал у Мирзада янги белгиларни кашф этарди. Масалан, Питер шуни пайқадикки, ҳар гал бирор қизиқарли турунга киришар экан ва бунинг устига дастурхонга ичкиликлар тортилганини кўрар экан, Мирза бутунлай ўзгариб кетарди. Унинг нигоҳи ҳар томонга йўналишдан тўхтарди, одатига кўра, тез-тез лабларини тишлаб қўйишини ҳам бас қиларди, ҳаракатлари бир маромга тушиб, салобат касб этар, сўзлари ҳам дона-дона ва равшан бўлиб қоларди.

Ўқин-ўқин Мирза Питернинг кўзига ана шундай кўринарди. Лекин ҳамма вақт ҳам эмас. Унинг кайфияти истаган вақтда ўзгариб қолиши мумкин эди. Питер Мирзанинг ташқи омиллар таъсирида дарров жунбушга келишини пайқайди. Улар бирга тўпланишганда, Мирза сира жойида тинч ўтира олмасди: у ҳадеб хонанинг у бурчагидан бу бурчагига ўтаверар, ўтирган ўриндиқларини алмаштираверар, баъзан эса ҳатто энг жиддий баҳслар давомида ҳам тик туришни маъқул кўрарди. Агар бундай вақтларда қўққисдан бегона товуш эшитилса ёки эшик тақиллаб қолса, хонага биров кириб-нетиб қолса, Мирза асаблари таранглашиб, ҳурпайиб оларди. Четдан туриб, уни диққат билан кузатиб борадиган Питер буларнинг барини характернинг хусусиятлари билан изоҳларди. Фақат кейинчалик бафуржа мулоҳаза юритиб кўриб, англадики, ишнинг ўзига ҳослиги бу одамнинг хулқи-атворида муҳр босган экан, унинг алоҳида қилиқларини ҳосил қилган, бениҳоя сергак бўлишга ўргатган.

Питер ҳаммаша Мирзанинг фикр дунёсига чуқурроқ кириб боришни, унинг ўйларида нималар борлигини, ниятлари қанақа эканини, нималарни фикрлаб пиштаётганини билишни истарди. Унинг айтган фикрлари ва луқмаларини таҳлил қилаётиб Питер боши берк кўчага кириб қолди. Танишган пайтларидагига қараганда Мирза янада каттароқ жумбоққа айланиб қолди. Аста-секин уларнинг муносабатлари совий бошлади ва улар бир-бирларидан ҳадиксирайдиган бўлиб қолишди. “Уларнинг иккови ҳам Шарқ одами, — деб ўйларди Питер Мирза билан Аббос тўғрисида. — Айни ана шу нарса уларни бирлаштириб туради. Бироқ уларнинг орасида фарқ ҳам бор. Масалан, Мирза жуда эҳтиёткор, камгап. Аббос эса сир сақлашни билмайди. Ҳозирги босқичда бизга кўпроқ тўғри келадиган одамни танлашга тўғри келса, мен ҳеч иккиланмасдан Мирзага ўхшаган одамни танлаган бўлардим. Аммо у осонлик

билан ёллаш мумкин бўлган одамлардан эмас. Вақти-вақти билан ўзи истаб қолса, бирдан қулфи дили очилиб кетади, бироқ бу камдан-кам ҳолларда юз беради, кўпинча у ичимдагини топ деб қоядай ўшшайиб ўтираверади. Индамай бизнинг суҳбатимизни тинглаб ўтиради, баъзан эса ҳатто бизга орқасини ўгириб олади-да, деразага қараб ўтираверади. Ҳа, у ғалати одам, унинг кўп жиҳати кишида қизиқиш уйғотади. Лекин ҳар нима бўлганда ҳам, мен уни иродамга бўйсундириб олмоғим керак”.

Аммо Мирза осонликча бировнинг йўлига юраверадиганлардан эмас. У ўзининг ҳар бир қадамини — энг майда тафсилотларигача ўйлаб босади, унинг мулоҳазалари ҳаминча босиқ ва, албатта, пессимистик бўлади. Аббос билан баҳслари кўпинча жуда кескин шаклларга кириб кетади. Баъзан шундай туюладики, агар уларнинг баҳсида Питер иштирок этмаганда, ораларидаги тортишув жанжалга айланиб, улар юзкўрмас бўлиб кетишарди. Аммо аҳвол, аслида, бунақа эмас эди. — Аббос билан Мирза ҳар қанча талашиб-тортишишмасин, барибир дўст бўлиб қолишаверарди. “Шарқ одамлари жуда қизиққон бўлади ва кўпинча ҳақларидан ошиб кетишади, — деб ўйларди Питер Аббос билан Мирзанинг ўзаро муносабатларини англашга уринар экан. — Баъзан бу жанжални эслатади. Улар ишни муҳокама қилишдан кўра бир-бирларини кўпроқ чандиш билан шуғулланишади. Ҳар битгалари ҳеч қанақа заруриятсиз ҳам тўнларини тескари кийиб олаверадилар. Аммо шундай бўлса-да дўст бўлиб қолишаверади. Ҳаммадан ажабланидиган жойи ҳам мана шунда!”

Бошида Питерга аниқ бўлиб кўринган нарса, аста-секин хира торта бошлади. У ҳар қанча ҳаракат қилиб тиришмасин, барибир, кўп нарсани англаёлмай қолаверди.

10

Мен бу маълум шаҳарга қадам қўйганимдан бери, бу ерда ҳали бирор куним хотиржамлик билан тинч ўтгани йўқ. Шароит ҳамма вақт қизигандан қизиб туради. Ҳаммаёқ баайни дошқозондай қайнаб туради, кўчадаги тартибсизликлар вақтинчагина тўхтайдилар, кейин яна янги куч билан бошланиб кетади. Менинг назаримда, кун ўтган сайин улар қаҳрлироқ ва тизгинсизроқ бўлиб бормоқда. Кўчаларда хорижийларга ҳужум қилишлар ҳам кўпайиб қолди — уларнинг кўпчилиги оломоннинг қўлига тушиб, тилка-пора бўлиб кетмаслик учун кўчага чиқишдан қўрқиб қолган. Музокаралар ҳам боши берк кўчага кириб қолган кўринади. Биз ҳеч қанақа битимга келишга олмасак ҳам ажаб эмас. Аниқроқ айтганда, ҳеч қанақа ижобий натижага эришга олмасак керак.

Хуллас калом, умидвор бўладиган деярлик ҳеч нарса қолмади. Қанақа вазиятга тушиб қолганимизни Лондондагилар билиши керак. Қанақа оқишларга ва қандай мунофиқларга кунимиз қолганидан Лондоннинг хабари бормикин? Рэндли кун бўйи ўзининг иссиққина ўриндиғида ўтириб олиб, йўриқномаларини битиш билан банд бўлса керак. Жумладан, сўнги йўриқномасида у шундай деб ёзганди: “Сизнинг зиммангизга янги кўрсатмаларимизни аниқ бажариш вазифаси юкланади. Асосий умидимиз аввалгидай ҳали ҳам Мирзадан экани доим ёдингизда бўлсин. Ўзингизнинг кейинги барча қадамларингизни у билан бамаслаҳат қўйинг. Аббос масаласига келадиган бўлсак, биз яқинда у билан Лондонда музокаралар олиб бориш ниятидамыз. Буни унга маълум қилиб қўйинг ва жўнаб кетишига ёрдам беринг. Биз Мирза ва Аббос билан, шунингдек, бошқа шахслар билан ҳамкорлик қилишда давом этиш бўйича сизнинг фикр-мулоҳазаларингизни муҳокама қилишга тайёرمىз. Биз америкаликлардан бунчалик хавотир бўлишга ўрин йўқ деб ҳисоблаймиз, нима деганингизда ҳам улар бизнинг дўстларимиз. Америкаликлар бизга билдирмасдан ўзларига битим тузишга уринишларига шубҳа билан қараймиз. Америкаликлар бизни хабардор қилишиб, уларнинг ҳамма алоқалари вақтдан ютишгагина қаратилганини маълум қилишди. Шу муносабат билан сиздан Мерфи ва бошқалар билан сира кўнглингизни хижил қилмай, ҳеч қанақа ёмон нарсани ўйламай, аввалгидек дўстона муносабатда бўлишда давом этишингизни сўраймиз”.

Шу йўриқномадан кейин Рэндли Питерга шахсий характерда мактуб

йўллади: “Хато қилиб қўйганимни тан олмаслигимнинг иложи йўқ, — деб ёзган эди у. — Биз сизнинг таътилга келиб-кетишингизга рухсат бериб, ишларимизнинг боришини бу ерда сиз билан юзма-юз ўтириб муҳокама қилиб олганимизда яхшироқ бўлар экан. Ҳозир эса сизга у ердан чиқиб келиш анча мушкул. Биз учун ҳозирги жорий давр нақадар муҳим эканини мен сизга тушунтириб ўтиришим шарт эмас. Ҳатто мен ҳозир сиздан келиб кетинг деб илтимос қилган тақдиримда ҳам ўзингиз кела олмас эдингиз. Ахир, бизнинг умумий ишимизнинг муваффақияти яқин келажақдаги бир неча ой ичида у ердаги воқеаларнинг қандай ривожланишига боғлиқ-да. Сизга кўп кутишга тўғри келди, бошингиздан анча воқеаларни кечирдингиз; яна жиндай бардош қилинг. Тушунаман, бу айтишга осон. Ишингизнинг оғирлигини ҳам, иқлим шароитининг енгил эмаслигини ҳам жуда яхши тасаввур қиламан. Аммо ишончим комилки, сиз ҳаммасининг улдасидан чиқасиз ва ўз бурчингизни шараф билан адо этасиз.

Менинг мактубим шахсий характерга эга. Мен нега сизга бунақа мактуб ёзаётганимни тушунишингизни истар эдим. Гап шундаки, бир қатор жорий муаммолар муносабати билан билдирган мулоҳазаларингиз Лондондаги раҳбариятни анча ташвишга солиб қўйди. Сиздан илтимос — бундан буён келгувсида олдинга сурмоқчи бўлган ҳар қандай янги ғоялар ва таклифларингизни жўнатишдан олдин пухтароқ ўйлаб кўрсангиз. Ҳозир шароит бир йил аввал бўлган шароитга мулҳоқ ўхшамайди. Ҳатто бир неча ой олдин ҳам аҳвол бир нав эди.

Сиз нимани исбот қилмоқчи бўляпсиз, қизиққон дўстгинам? У ёқда содир бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасидан биз жуда яхши хабардоримиз. Сиз бўлсангиз ўзингизнинг яширмай очиқ айтган мулоҳазаларингиз билан бу ерда баъзан душман орттириб оляпсиз. Улар қанақа душман эканини сиз ҳатто хаёлингизга ҳам келтира олмайсиз. Масалан, маълумотномаларингиздан бирида шундай деб ёзибсиз: “Бу одамлар билан ҳамкорлик қилишда давом этишингиз бутунлай бефойда ва у бизнинг ақлимиз қосирлигидан далолат беради, холос деб ҳисоблайман. Бу ланж ва ялқов одамларни бошқа одамлар билан алмаштириш керак, деб ҳисоблайман. Агар сиз улар билан ҳамкорлик қилишда давом этишимни талаб қилсангиз ишнинг натижалари учун масъулиятни зиммамдан соқит қиламан”. Бунақа гапларни ёзишга қандай журъат қилдингиз, Питер? Яна бунинг устига бунақа дағал шаклда-я! Биз тушунамиз — сиз олдинги маррада кураш олиб боряпсиз. Бироқ сиёсатни сиз белгиламайсиз-ку? Мавқеларни сиз аниқлаб бермайсиз-ку? Мистер Молди май ойи ўрталаридаги сиз билан учрашувдан кейин жуда жангари кайфиятда юрипти. У сиздан эшитган гапларидан анча ранжиб юрипти. Бунинг устига сиз анча кескин ибораларда гапирибсиз. У тўғридан-тўғри шундай деди: бизга ақл ўргатаётган бу тирмизакнинг ўзи ким? Қасқдан келиб қолди у? У қайси сиёсатга тарафдор? Ким уни ўша ерга жўнатган? У ўз ғояларини бизга қачонгача мажбурлаб сингдирмоқчи бўляпти?”

Мени тўғри тушунинг, азизим Питер, лекин бунақа мавқеъ муқаррар тарзда жуда нохуш оқибатларга олиб келади. Шунинг учун сизга маслаҳатим: фикрларингизни ичингизда сақланг, ошкор қилаверманг. Агар бу сизга оғирлик қилса, ҳамма гапингизни шахсий мактубда Цюрихга ёзиб юборинг. Агар сиз мени ўзингизнинг ҳақлигингизга ишонтира олсангиз, мен сизнинг қарашларингизни ҳимоя қила бошлайман ва бошқаларни ҳам бунга ишонтириш учун қўлимдан келганча уриниб кўраман. Бунинг учун у қарашларни сизнинг нуқтаи назарингиз сифатида эмас, ўзимнинг фикрларим сифатида олдинга сураман. Агар борди-ю, сиз бизнинг йўриқномаларимизни бажаришга ноқобил бўлиб чиқсангиз, мен таассуф билан таъкидлашга мажбурман — иш сиз учун ҳам, биз учун ҳам жуда ёмон оқибатлар касб этмоғи мумкин. Бу тўғрида тузуккина ўйлаб кўринг, токи сиз билан биз икковимиз бирон маъқул ва манзур қарашларни ишлаб чиқиш имконига эга бўлайлик. Мен ана шу мулоҳазаларнинг барчасини айтишни лозим деб топдим. Негаки, бу икковимизга ҳам тааллуқли ва бизнинг келажагимизга бевосита алоқадор. Айтганча, мен ёшимни яшаб бўлган одамман, бу дунёдан ортиқча даъволарим ҳам йўқ. Мени кўпроқ бизнинг келажагимиз ташвишлантиради. Буларнинг бари сиз учун интиҳо эмас, ибтидо бўлишини истайман”.

На чора, Лондонда истаган нарсаларини ўйлашлари ва ўзлари билган қарорларини қабул қилишлари мумкин. Лекин уларнинг ғоялари ва қарорлари жуда аҳмоқона бўлади. Агар йўриқномалар тузадиган ва бирор масалани ҳал қилишга қурби етадиганлардан бирортаси бу ерга келиб, бироз туриб кетганида, ўзининг жаъмики бемаъни қўлланмаларини ахлат қутисига улоқтириб урган бўларди.

Шу кунларда шаҳар тушовини узган шайтонни эслатадиган бўлиб қолган. Бирон дақиқа тинчлик йўқ. Бизнинг одамларимиз кўрқиб қолишган. Улар ҳар кун янги таклифларни ўртага ташлашади, бу таклифлар эса бир кун олдин жўнатганларига бутунлай зид бўлади. Америкаликлар масаласига келадиган бўлсақ, улар бизга афсус-у надоматлар билан қарайдиган бўлиб қолишган. Тўғри, бу тўғрида ошкора гапиришмайди. Уларнинг муносабатлари кинояларида, пичингларида, жилмайиб туриб айтадиган луқмаларда, баъзан эса очикдан-очик масхаралаб қилишларида сезилиб туради.

Сўнги кунларда мен вазиятда баъзи бир ўзгаришлар содир бўлганини кўрдим. Аммо эндиликда бу тўғрида Лондонга хабар қилишдан чўчияпман. Агар уларга буларнинг ҳаммаси тўғрисида ёзиб юборган тақдиримда ҳам, барибир, ҳалокатнинг олдини олиб бўлмаса керак. Сўнги ойларда қилинган жуда катта ҳаракатлар ҳаммаси беҳуда кетади ва бунинг учун ҳеч ким мендан ҳеч қанақа узур-у оқлашларни эшитиб ўтирмайди.

Мен кўр-басир эканман — буларнинг ҳеч қайсисини авваллари кўрмаганимни қаранг. Нима учун мен уларга ўзимнинг ғояларим ва таклифларимни тикшиштиришни аввалроқ тўхтатмадим экан-а!

Шундай қилиб, бизнинг энг катта умидимиз Мирзадан. Қалаванинг уни унинг қўлида. Кейинги пайтларда у тез-тез мен билан ҳам, Аббос билан ҳам гижиллашадиган бўлиб қолди. Анча-мунча “ичимдагини топ” бўлиб қолди, ўжарлиги ҳам кучайди. Зиммасига ҳеч қанақа мажбуриятлар олмасликнинг ҳаракатини қилади. Биз муҳокама қиладиган муаммоларга эътибор беришни у ўзига эп кўрмайди. Ундаги ўзгаришлар жуда ҳам арзимайдиган майда-чўйдалардан бошланган эди, бутун эса қаршимда бутунлай бошқа бир одам турганини кўряпман. Авваллари менинг Шарқ одамлари ҳақидаги тасаввурларимнинг ҳаммаси улар билан бевосита мулоқотларда тўшланадиган тажрибага асосланган бўларди ва мен ҳеч қачон бу тасаввурларни идрок этишга ёхуд теварак-атрофимдаги одамларнинг фикрларига қулоқ тутиб, текшириб кўришга ҳаракат қилмас эдим. Бироқ ҳозир мен доимий тарзда жуда гаройиб нарсаларга рўпара келиб турибман. Масалан, авваллари мен Мирза билан Аббос ораларидан қил ўтмайдиган даражада аҳил ва иноқ деб ҳисоблардим. Улар бир-бирлари билан тез тил топишади, ўзаро муносабатлари яхши деб ўйлардим. Энди бўлса кўриб турибман — арзимаган нарсалар устида ҳам улар ит-мушукдек гижиллашиб тортишар эканлар. Ҳозир менга аён — уларнинг муносабатлари унча мустаҳкам эмас, баъзан уларнинг орасидаги ихтилоф шу даражада кучайиб кетадики, мен аралашмасам илож қолмайди. Уларнинг низоларига чек қўймоқ учун аралашини мажбур бўлман, акс ҳолда бу низолар умумий ишшимизга катта зарар етказди. Буларнинг бари қўшимча муаммолар туғдирадики, ҳозирги вазиятда бу муаммолар мен учун бутунлай ортиқча.

Ўз-ўзидан аёнки, воқеалар оқимининг бу тусга кириши мени жуда ҳам ташвишлантиради. Мирза билан Аббоснинг бир-бирлари билан энди тил топишиши менга маълум ва айни чоқда уларнинг иккови ҳам битта ишни бажаришади ва шу иш орқали бир-бирларига боғлиқ. Мабодо келпусида ҳам уларнинг ўзаро муносабатларини давом эттиришга зарурият мавжуд бўлса, бу муносабатларни бутунлай бошқа бир заминга қуриш керак бўлади. Айни ана шуни Лондон тушунишни истамайди. Ҳатто Рэндли ҳам ҳамини менинг муаммоларим ичига киришга астойдил урингандай бўлиб кўринса-да, бу ҳолда ўзини баайни эшақдай тутяпти. Ўзининг сўнги мактубларидан бирида у нима деб ёзипти денг: “Ҳар нима бўлганда ҳам, булар бизнинг одамларимиз. Агар уларнинг орасида қандайдир ихтилофлар бўлиб турса, бунинг сабаби — ҳозир ҳаммамнинг ҳам бошига тушаётган мушкулотлардир. Биз рўпара келаётган шарт-шароит шу қадар мураккабки, улар ҳатто энг матонатли одамни ҳам букиб қўя олади. Уларнинг орасидаги ҳар қандай англашилмовчиликни бартараф

қилишга қўлингиздан келганча ҳаракат қилинг. Мулоқот қилишлари учун нормал бир муҳит яратинг. Ҳойнаҳой бу зиддиятларга барҳам берса керак. Ахир, Шарқда фақат ўзаро шахсий муносабатлар асосидагина фойдали алоқалар ўрнатилш ва уларни кенгайтириш мумкин-ку!

Хўш, шундоқ бўлса нима бўпти? Нима, мен маймунга ўхшаб, ўмбалоқ олиб, масхарабозлик қилишим керакми? Шарқ томошабинларининг кўнглини ёзмоқ учун ўйинга тушиб бермоғим зарурми? Эҳтимол, Рэндли ўшанда мендан мамнун бўлар? Ўшанда мени гўё бутун Шарқнинг тақдирини ўзгартиришга қобил деб ўйлар, манави икки хўкизнинг орасини тузатишга қодир деб ҳисоблар. Ҳарҳолда, Лондонда худди шундоқ бўлиши керак. Бунга менинг ишончим комил. Ҳолбуки, мен биламан – бу аҳмоқликдан бошқа нарса эмас ва у, албатта, муқаррар ҳалокатга олиб келади. Ундай бўладиган бўлса, олдинда мени бирон-бир яхшироқ нарса кутмайди.

Майли, бўлганича бўлар! Фараз қилайликки, мен шахсий манфаатим билан боғлиқ мулоҳазаларга амал қиламан ва ҳар хил хомхаёллар билан ўзимга таскин бераман. Яхши. Майли, довюрак бўлай ва лоақал ўзимга ўзим тан олиб, аҳволнинг аслида қандай эканини очиқ айттай.

Ширин-у Мирза билан танишган биринчи кундан бошлабоқ мен эълон қилинмаган бир урушда иштирок этишман. Бу уруш ҳозирга қадар давом этиб келяпти. Тўғри, биз сукут сақлаган ҳолда жанг қиламиз, лекин ҳар биттамыз бу урушда ўзимиз голиб чиқишимизнинг пайидан бўлиб ётибмиз. Бу уруш нима бўлиб бошланган эди, унда уришаётганлар нимани талашади – худо ҳақи – эсимда йўқ.

Яқинда Шириннинг зулфини бармоғимга ўраб ўтириб, унинг жони оғрисин дедим-да, гўё бехосдан гапиргандай унга дедим:

– Ҳой, аёлларнинг йиртқичи, Мирза билан муносабатларинг тўғрисидаги бор ҳақиқатни менга айтиб бер-чи...

У росмана бир ҳайрат билан жавоб берди:

– Ё Парвардигор-ей! Сиз эркаклар мунча молга ўхшаган бефаросат бўлмасанлар! Мана энди кўриб ишондим – сен ҳам ўшаларнинг биттаси экансан! Ҳолбуки, сени лоақал бирор жиҳатинг билан улардан ажралиб турарсан, деб ўйлагандим.

Мен унинг сочини бармоғимга янада тангиброқ ўрадим. Мушукдек миёвлаб, ўшқириб беради деб ўйлаган эдим. Йўқ, унақа бўлмади. Шунда мен унга қаҳр билан дедим:

– Ҳа, мен ҳам бошқалар қатори бир одамман. Қанақа бўлишим керак экан, бўлмаса?

– Бошқача бўлиш керак эди, билдингми? Ундан ташқари, сочимдан тортқилашни бас қилсанг-чи! Оғригяпсан!

– Сенинг жонингни оғритишни истаяпман-да...

– Жиддий айтяпман! Оғриб кетди...

– Тортқилайвераман. То тан олмагунингча.

– Хўш, тан олдим...

– Ана, ана. Мен сезиб турибман – Мирза билан ораларингда нимадир бор. Адашаётган бўлсам, айт.

Ширин тирноқлари билан кўлимни ўйиб олай деди, мен унинг сочини кўйиб юбордим. У апил-тапил сочининг турмагини тузатди. Чехраси газабдан тундлашиб кетганди.

Шу билан мен ўзимнинг тегажўқлигимни бас қилган ҳам бўлардим. Аксига олиб вазият ҳам борган сари таранглашиб, ҳатто хатарли бўлиб бормоқда эди. Икковимиз ҳам ақлимиз этиб туришти – бунақа пайтда одам анча-мунча бемаъниликлар қилиб кўйиши мумкин. Ҳолбуки, икковимиз ҳам буни истамас эдик. Шириннинг юзи юмшади, у бироз жаҳдан тушгандай бўлди, энсаси қотиб бошини чайқади ва ҳеч нарса демай, дераза олдида борди. Кўққисдан мен эсанкираб, ўзимни йўқотиб қўйдим – тапимда оёқ тираб тураверсаммикин ёки яхшироқ фурсати келгунча муносабатларни аниқлашни қўятурсаммикин – билмай қолдим.

– Ширин, – дедим мен унга, – назаримда, икковимиз ҳам жуда ўзгариб қолгандаймиз. Авваллари бугунлай бошқача эдик.

У лоқайдлик билан елкасини қисди-да, қандайдир синовчан назар билан менга қараб тикилиб қолди. Бу нигоҳнинг қандайдир ўзгача бир сеҳрли қудрати бор эди. Бу нигоҳ одамнинг ич-ичига кириб борадигандай кўринарди. Бу нигоҳ ўзгаларнинг фикрлари ва шубҳа-гумонларини ҳеч қандай тўсиқсиз бемалол кўриб, ўқиб олишга, одамнинг узун уйқусиз тунларда қийналиб, қанақа ўйлар исканжасида азобланиб чиқишини кўришга имкон берадигандай кўринарди. Мен таслим бўлдим.

– Ширин... Мирзани ўйласам, нима учун юрагимни ваҳима босиб кетишини ўзим ҳам билмайман.

Ширин яна истехзо билан қолди ва гўё менинг қўрқувларим, шубҳа-гумонларимни аниқроқ кўриб олишга интилаётгандай яна ўтқир, синовчан нигоҳини менга тикди.

– Ҳа, нима? – деб сўрадим апил-тапил. – Нима деб ўйлайсан – бунақа савол бермоқ учун менинг асосим йўқми?

– Нега энди? Бу сенинг шахсий ишинг. Лекин сен нима сабабдан бошқаларни ҳар хил гуноҳларда айбситмоқчи бўляпсан?

– Бошқаларни айбситмоқчисан дейсанми?

– Ҳа, албатта-да... Бунақа қилишга сенинг ҳаққинг йўқ.

– Шундай бўлса-да, майли, айт, Мирза билан ораларингда нима гап бор?

Мен орамиздаги жарлик каттариб бораётганини ҳис қилдим. Лекин қўққисдан Ширин шиддат билан ўзини менинг устимга отди, мени кучоғига қаттиқ босиб, қошу кўзим аралаш юзимдан бўсалар ола бошлади. Кейин лабларини лабларимга босиб, ютоқиб сўра бошлади. Мен унинг шоду хуррам табассумдан ёришиб кетган чеҳрасини кўрдим. Кейин яна бўсалар... Мен уларга совуқроқ жавоб бердим. У менинг тўғримда “бир бўсалик ҳоли бор экан-да, мана, бўшашди-қолди” деб ўйламасин, дедим-да...

– Ё тавба! – деб хитоб қилди у ўриндиққа ўтирар экан. – Нега эркак зотининг топиб олгани уруш, низо, ихтилоф? Нега улар охир-кети кўринмайдиган урушлардан жиндай дам олай демайди? Уришадиган махлуқ қолмаса, ўзларини ўзлари савалай бошлайди. Ўзларини ҳам, бошқаларни ҳам абгор қилмагунча давом этаверадилар.

– Менга орқа томондан ҳужум қиляпсанми?

– Мен, умуман, сен билан олишмоқчи эмасман.

– Мен эса урушмоқ истайман.

– Сен мендан кўра яхшироқ биласан – ҳар қандай урушда иккита бир-бирига қарши турган тарафлар жанг қилади. Мен эса жанг қилишни истамайман.

– Нима учун?

– Шунинг учунки, қолганларнинг ҳаммаси қанақа аҳмоқ бўлса, сен ҳам шунақа аҳмоқсан. Мен эса бу аҳмоқона низоларни жинимдан бадтар ёмон кўраман.

– Хўш, бўлмаса, сен нимани ёқтирасан, азизим Ширин? – деб сўрадим истехзоли оҳангда. Мен шу заҳотиёқ унинг жаҳли чиқиб кетишини кутгандим. Шундай бўлса, гапнинг тагига етолмай қолаверардим. Зудлик билан бирон иложини қилмоқ керак, акс ҳолда, у билан ади-бади айтишиб, аҳмоқ бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас.

Бироқ Ширин саволимга жавоб қайтарди.

– Мен сен ярамасни яхши кўраман, – деди у алланечук пинҳона даъват билан. – Сен буни жуда яхши биласан. Шунинг учун ҳам мени қийнаб келяпсан.

– Шундай бўлса-да, ҳақиқатни очиқ айтишингни тилар эдим.

– Сен нимани айтгансан?

– Нима учун мен Мирзадан гумонсираяпман?

– Ё тавба! Сабаби шуки, сен ҳам унга ўхшаган ғирт аҳмоқсан. Тамом-вассалюм.

Мен унинг ёнида турган ўриндиққа ўтирдим, бироқ у менинг ялтоқланишларимга тоқати йўқлигини намойиш этиб, нари сурилиб ўтирди.

Бироқ унинг ўжарлиги бадтар жигимга тегди. У менга тескари ўтирилиб олди, унга тикилиб ўтирганимни пайқаб, этагини пастга тортиб, тиззаларигача яширди.

— Яхши, — дедим мен унга. — Агар сен Мирза билан алоқанг тўғрисида гапириб берсанг, аччиғим келмайди.

Бу гал унинг аччиғи келди. Унинг юзида қатъият ифодалари пайдо бўлди.

— Жаҳаннамга гумдон бўлсин-е у! У билан бирга ҳамма эркаклар гумдон бўлсин.

— Улар қатори мен ҳамми?

— Ҳа, улар қатори сен ҳам.

Бу гумонлар менда қачон ва нима учун пайдо бўлди? Буни мен ўзим ҳам билмайман. Аммо менинг теварагимда пайдо бўлган вазиятда нимадир кўнглимга ваҳима соляпти.

Ширин бағоят латофатли жувон, лекин тутган жойидан кесадиган хилидан. Гоҳо у ўзининг инжиқликлари билан менинг қалбимда шубҳа-гумонлар уйғотади, гоҳида эса кўз ўнгимда кўкқисдан ўзгаради-да, ўзи бу гумонларни йўққа чиқаради. Биз ҳаммамиз бирга тўпланиб қолганимизда эса у ҳеч қайсимизни эътиборидан қуруқ қолдирмасликка ҳаракат қилади. Бундай пайтларда ҳар биттамыз “Ширин фақат менга эътибор берапти, мендан бошқаларни у кўраётгани ҳам йўқ” деб ўйлаймиз. Баъзан эса ўзига диққатни жалб қилмоқчи бўлиб қолса, сизга шунақа бир нигоҳ билан қарайдики, сиз тўсатдан унинг кўзларини қалин шарда тўсиб турганини, уларда ҳеч нарса акс этмаётганини пайқаб қоласиз. Ширин шунақа тусга ҳам кира оларди. Мен келган пайтларда ҳамма вақт Мирза ҳам шу ерда бўларди. Унинг феъл-атвори худди аввалдан пухта чамалаб қўйилгандек ҳаммиша жуда жўяли. Ширин унга қараб жилмаяди-да, шу заҳоти нигоҳини Аббосга ёки менга қаратади. Унинг нигоҳидан “мен сеникиман, мен фақат сенинг ўзингга мансубман” деган маънони ўқийман. Баъзан у Мирза билан нималар тўғрисидадир гурунглашиб қолади. Мен Аббос билан гаплашиб ўтирган бўлсам-да, қулоғимнинг бир чеккаси билан улар нима тўғрисида гурунглашганини илғаб олишга ҳаракат қиламан. Қулоғимга уларнинг кулишгани чалинади, менда гумон уйғотмайдиган айрим сўзлар киради. Кетишга аҳд қилар экан, Мирза одатда бир сония ҳам ҳаялламайди, апил-тапил хайрлашади-да, Ширинга қиё ҳам боқмай хонадан чиқади.

Мен ўзимга ўзим такрор-такрор таъкидлайман: “Эй, Питер, сен кекса муҳиб Рэндлининг Шарқ ва шарқ аёллари ҳақидаги маслаҳатларини эшитиб, денгизлар оша бу ерга келгансан. Сен ҳаммиша иккита қоидага қаттиқ амал қилишинг кераклигини яхши ўқиб олгансан: вақтни ҳеч қандай оқибатларсиз ўтказгин. Яхши ва бу лаънати Шарққа хуфия бир йўл орқали, яъни аёл орқали кирган маъқул. Аёл билан муносабатларинг қарор топгандан кейин ва сен кўзлаган ниятингга эришганингдан сўнг — сенга яна нима керак? Агар Ширин билан Мирзанинг орасида бирон-бир ишқий муносабатлар бўлса, бундан изтироб чекишинг нима ҳожати бор? Балки Ширин яна ким биландир дон олишиб юрар? Ахир, сенинг ўзинг, яъни Питер Макдональд бу аёл сени роса қийнаб, абгор қилиб юборганини тан олдинг-ку? Ҳатто ҳаммага ошкор этдинг буни! Шундоқ бўлгандан кейин, қўй, бошқа эркакларни изласин, майли, унинг эҳтирослари вулқон лаваларидек отилиб чиқсин. Агар шу тарзда бу аёлнинг ўзига эрк бериб қўйилмаса, у йўлида рўпара келган истаган эркакни ўлдириб қўйишдан ҳам тоймайди.

Мен Ширин билан бирга бўлганимда, биз холимизми ёки теварагимизда одамлар бор-йўқми, барибир, у менинг бутун борлиғимни тўлдиради. У мен учун бутун дунёнинг ўрнини босади. Баъзида менинг калламда телбаларча бир фикр пайдо бўлади — Патрицияни ташласаммикин? Лондон совуқларини, қўлда қармоқ билан без бўлиб сувга тикилиб ўтиришларни тарк қилиб, Ширин билан бутунлай бирга бўлиб кетсаммикин?

“Сен — Питер дунёга бир марта келсан. Агар бу аёл сенга шу қадар ёқса, бошқа ҳамма нарсани йиғиштириб, шу аёл билан яша. Мунча иродасиз бўлмасанг, эй шўрлик инглиз! Журъат эт бунга!” Лекин шу заҳотиёқ

Рэндлининг сўзлари эсга тушади: “Сизнинг у ердаги ҳаётингиз анча машаққатли бўлишига шубҳа қилмайман. Аммо одам ўз кўнглини чоғ этиш йўлларини билса, машаққатларни енгиш ҳам анча осон бўлади. Аёллар шимолда ҳам, экваторда ҳам ҳаётнинг безаги бўлиши мумкин. Сира иккиланмай ишқий саргузаштларни қарши олаверинг. Шарқ аёллари сизга ҳар қандай махфий ахборотга йўл очиб беради, ҳокимиятми ёки бошқа кўнглингиз тилаган истаган нарсангиз борми — ҳаммасига эришмоғингизга ёрдам беради. Лекин айна шу аёллардан эҳтиёт бўлмоқ ҳам керак. Агар аёл киши сизга талпинадиган бўлса, билингни, у махфий равишда сизнинг устингиздан ҳукмронлик қилмоқчи бўлади. Ўз вақтида тўхтай билиш жуда муҳим. Уни кераксиз буюмдай улоқтириб ташлайверинг...”

Шириндан мен жуда кўп нарса оламан, лекин у ҳам мендан жуда кўп нарсани талаб қилади.

— Питер, сен кетиб қолсанг, мен нима қиламан?

— Кетишимга ҳали анча бор. Бу тўғрида ўйлашнинг ҳожати йўқ.

— Мен сенсиз яшаёлмайман.

— Нима, мени сенсиз яшаёлади деб ўйлайсанми?

— Шундоқ бўлгач, нима қиламиз?

— Ҳозирми ёки келажакдами?

— Ҳозир ҳам, келажакда ҳам. Ҳамиша.

— Ҳар нарсанинг ўз вақти бор. Бу гапларни қўяйлик.

— Йўқ, Питер. Қўя олмайман.

— Яхшиси, бу тўғрида ўйлаш керак эмас, Ширин. Мен бу тўғрида ўйлана бошласам, ҳамма нарса кўзимга маъносиз кўринади.

— Менинг тўғримда қандай фикрдасан, Питер.

У менинг кучоғимга ташланади, юзимдан, кўзимдан бўсалар олади.

— Ўз ҳолимга қўй, жинни! — деб қичқираман мен. — Бўғиб қўясан-ку!

Кўйиб юбор!

— Кўзингга кўрсатиб қўяман! Умр бўйи эсингдан чиқармайдиган бўласан.

Унинг кучоқларида мен ҳамиша ўзимни тўдакдек ҳис қиламан...

Дастлабки пайтларда Ширин шунақа эди. У кейин ҳам шундай бўлиб қолди. Мирза-чи? У Ширинга нисбатан лоқайд бўлиши мумкинми? Ширин-чи? У Мирзани бемалол тарк этаоладими? Мирзанинг бир нуқтада тўхтолмайдиган нигоҳи ҳамма нарсани кўради. У билан танишган дастлабки пайтлардаёқ бу фикр кўнглимдан ўтган эди: “Бунақа ғалати кўзлар битта одамда бўлиши мумкин эмас. Бу одам ўз сиймосида турфа хил одамларни жамлаган кўринади”.

Эндиликда, менинг назаримда Мирзанинг кўпгина манхус сифатлари намён бўлган бир шароитда, у Шириннинг ўз қўлидан чиқиб кетишига имкон беради, деб кутсам бўладики? У ҳатто ёнида турган одамни ҳам пайқамай, олисларга назар ташлаб турганида ҳам Шириннинг ҳар бир ҳаракатини синчиклаб кузатиб турмаяпти деб ишониши мумкинми? Бир эмас, бир неча марта Ширин менинг саволларимга жавоб беришдан бош тортди. Жуда кескин тарзда, ҳатто одамга малол келадиган қилиб бош тортди. Аммо уларнинг муносабатларида аллақандай илиқлик бор эди. Мен буни пайқамаслигим мумкинми?

Кошки эди мен Мирза билан очиқ-ойдин гаплаша олсам? Ахир, мен ҳам тулкидай маккор бўлишни биламан. Мен ундан ўзимни қизиқтирган ҳамма нарсани бемалол билиб олишим мумкин эди. Аммо мен бу тўғрида ҳатто ўйлай ҳам олмайман.

Ҳатто бунақа фикрга йўл қўйишнинг ўзи мумкин эмас. Шуниси ҳам борки, ҳамма нарсани ўзи тан оладиган аҳмоқлардан эмас. Ахир, Шарқ одамлари ҳамма нарсани ҳеч кимнинг тиши ўтмайдиган чистонга айлантириб юборишни яхши кўришади. Шу масала уларнинг жигар-бағридан урган, ҳатто баъзан номларини ҳам сир тутадилар: ё уни айтмай қўяқоладилар, ёхуд бутунлай бошқа бир ном тўқиб чиқарадилар. Ҳеч нарсада уларга орқа қилиш мумкин эмас. Бундай десак, Ширин ҳам Шарқ аёли-ку! Ўзи билан Мирза ўртасидаги алоқалар тўғрисида Ширин менга айтган гапларга ишона оламанми? Менга у ҳақиқатни очиқ айтишга журъат қила оладими? Ҳолбуки, Аббос тўғрисида

мен бир оғиз сўрасам бас. Истаган нарсани ўйлаб ўтирмай, оқизмай-томизмай гапириб бераверади.

Бу кичик урушда мен Шириннинг голиб чиқишига йўл қўяоламанми? Унга бўйсуниб, инжиқликларини индамай кўтариб кетсам тўғри бўлармикин? Агар мен майда масалаларда мағлуб бўлсам бизнинг бой берилган мавқеларимизни тиклаш мақсадида Қарияни ағдариб ташлаш учун курашишдек йирик масалада голиб чиқа оламанми?

– Четдан қараганда биз бу ерда фақат ишқий можаролар билан банддек кўринишимиз мумкин, – деди Ширин бир куни.

– Бўлмаса, сенингча. биз нима қилмоғимиз керак. Сенинг аҳволинг яхши-ку!

– Албатта, азизим. Лекин бошқа нарсалар ҳам борки, уларни эсдан чиқариб бўлмайди.

– Бу “бошқа нарсалар” жуда дардисар бўлди-да! Бизнинг бир лаҳзалик маишатимиз бутун бир умрга татиғулик. Сиз – эркаклар ҳамиша қийинчилик қидирасиз. Бундай қийинчиликларни топа олмасанглар уларни сунъий тарзда яратишга киришасизлар, ўйлаб чиқара бошлайсизлар. Сизларда қийинчиликлар тўқишга, мураккабликлар ясашга кучли бир иқтидор бор деса бўлади. Тўғри, кейинчалик сиз уларни аёлларнинг зиммасига юклаб қўясиз, ҳатто бу билан ҳам чекланмай, сизга нақадар қийинлиги тўғрисида уларга зорланасизлар ҳам.

Мен лол қолдим. Авваллари Ширинда бунақа мулоҳазакорликни ва фикрнинг бунақа тиниқлигини ҳеч кўрган эмасдим. “Сен – Питер лақиллаганингча қолаверасан, – дедим мен ўзимга ўзим. – Бу аёл ҳузур-ҳаловатдан бошқа ҳеч нарсани билмайди ҳам, истамайди ҳам. Бу унинг учун шунчаки жазмани билан бирга ўтказилган висол онлари эмас, балки бутун бошли бир фалсафа! Назаримда. Шарқ одамлари ўзларининг диндорликлари важдан ҳамма нарсанинг пухта фалсафий заминини яратмагунча ҳеч нарсага қўл урмайдиган кўринишади”.

– Бизнинг ҳаётимиз бу билан чекланмайди, – дедим мен жиндай гашим келиб. – Ҳаётда кўпгина бошқа ишлар борки, биз уларнинг уддасидан чиқмоғимиз керак.

– Ким сенга бунга ман этади, азизим? Марҳамат!

– Лекин биз сен билан бирга умримизни созуриб юборяпмиз. Бу эса бошқа ишлар билан шуғулланмоғимизга халақит беради.

– Ишимиз юришмаган ҳоллар учун айбни менинг елкамга ағдармоқчимисан?

– “Ишимиз” деяпсанми?

– Менимча, Аббос билан икковингиз гап сотишдан бошқа нарсани билмайсиз. Сизларнинг ишингиз юришмагани учун эса мен айбдор бўлиб чиқяпман.

– Бироқ биз ютқазганимиз йўқ, азизим? Бунга ҳали ўзинг амин бўласан.

– Қандай қилиб?

– Шундайки, биз ишимизни бой берганимиз йўқ. Ҳозирги қийинчиликлар эса орда қолди.

– Вой, хаёлпарастлар-ей...

– Эҳтимол, сен бизга қаршидирсан? Эҳтимол, уларга тарафдордирсан?

Бунга жавобан Ширин фақат кулиб қўяқолди, мен эса тўсатдан ўзимни ўлудай ҳориган ҳис қилдим. Мен кўпол-кўпол гаплар гапириб, унинг жигига текким, жаҳлини чиқаргим келиб кетди.

– Ҳадеб жигимга тегаверма, – дедим мен.

Ширин хоҳолаб кулиб юборди, мен эса нима қилишимни билмай гарангсиб қолдим. Уни ўпмоқ учун талпиндим, у эса ўзини олиб қочди.

– Менга кўлингни теккиза кўрма. Бор, ўша “муҳим” ишларинг билан шуғулланавер.

– Қанақа ишларни айтяпсан, азизим?

– Сизлар бутун дунёни ўзгартириш пайдасизлар-ку! Менга ўхшаган алақандай бир аёл сизлар учун бирон қимматга эга бўлармиди?

– Ҳа, чаён-а! Бу билан нима демоқчи бўляпсан?

– Ҳеч нарса. Мендан нари турсанг бўлгани...
 – Бўпти, келишдик.
 – Менга шилқимлик қилиб, овора бўлма.
 – Майли. Фақат сен билан бемаъни бир гап устида баҳсга киришдик.
 Бирининг иккинчисига мутлақо дахли йўқ-ку!

– Аммо сизлар айни ана шу бемаъниликдан фойдаланиб иш юритмоқдасизлар-ку! Сизларнинг назарингизда бутун дунё шу бемаъниликка тўла.

– Буни қандай тушунмоқ керак?
 – Қандай хоҳласанг, шундай тушунавер.
 – Йўқ, сен айтгин.
 – Бошқа айтадиган гапим йўқ. Мен кетишим керак. Сен мени ортиқ кўрмайсан. Бизнинг муносабатларимиз чуқур жар лабига бориб қолганидан дарак берадиган бундай ҳоллар камдан-кам рўй берарди. Лекин шундай бўлса-да, икковимиз ҳам бундан жуда кўрқардик. Бундай ҳолларда вақтни бой бермасдан ярашмоққа интилмоқ керак эди. Акс ҳолда ғалва анча томир ёйиб кетиши мумкин эди.

– Сен ҳақсан! – дедим мен Ширинга. – Қирилиб кетмайдими бу ишларнинг ҳаммаси. Сенсиз ҳаёт сариқ чақага ҳам арзимаёди.

– Сен ҳам бошқаларга ўхшаб ёлгон гапирга бошладинг.

– Кимга ўхшаб?

– Бошқа эркакларга-да..

– Ким у “бошқа эркаклар”нинг?

– Ўзингни гўлликка солаверма. Мен гўдак қиз эмасман-ку! Эркаклар аёллардан бирон нарсанинг илнжига тушиб қолсалар, дарров ўзларини бениҳоя хуш ахлоқли одамлар қилиб кўрсатишга тушадилар. Бундай пайтларда баландпарвоз ширин гаплар қоп-қоп. Мақсадларига эришганларидан кейин эса ҳатто раҳмат дейишга ҳам ярамайдилар.

– Нимани гапирётганингни тушунган бўлсам, ўлай агар!

– Ҳа, албатта. Сизлар ҳар қандай гапни ҳам фақат ўзларингизга керак жиҳатини тушунасанлар.

– Ҳўп, ундан кейин-чи?

– Ундан кейинми? Мен кетаман ва сен иккинчи менинг қорамни кўрмайсан!

– Ҳазиллашма. Чиндан ҳам шу гапларни сен айтгансанми?

– Ол қўлингни! Бўлди, ҳаммаси тамом.

Лекин мен таслим бўлиш ниятидан узоқ эдим. Бирданга ичимдан бир тўлқин ёпирилиб келгандай бўлди-ю, мен орамизга тушган ногаҳоний совуқчиликни кўтариб ташламоқ учун роса бир соат мобайнида узлуксиз жаврадим. Лекин у менинг гапларимни эътиборсизгина тинглади, саволларимга пойма-пой жавоблар берди. Мен жонимни жабборга бериб, орамиздаги иноқликни тиклашга уриндим. Қай бир дақиқаларда назаримда Ширин бўшашпандай, қаршилик кўрсатишни тўхтатгандай кўринди. Мен уни кучишга ҳаракат қилганимда у ортиқ қаршилик кўрсатмади, балки ҳорғинлик билан бўшашибгина пинжимга киргандай бўлди.

Ўшандан бошлаб, бизнинг муносабатларимизда аллақандай янги бир нарса пайдо бўлди. Ширин икковимизнинг улфатлар даврасида учрашишимизни афзал кўрадиган бўлиб қолди. У паришонхотирроқ бўлиб қолди, гарчи ҳолатида ҳеч нарса ўзгармагандай қилиб кўрсатишга тиришса-да, Аббосга муомаласи анча-мунча дағаллашди. Орадан кўп ўтмай менинг ёнимга яна бир нечта ёрдамчи келди ва мен уларнинг ҳар бири учун вазифаларини ёзиб чиқишга бошим билан шўнғиб кетдим. Ундан кейин эса Лондондан юборилган кўрсатмалар ва баҳоларни синчиклаб ўрганишга тўғри келди. Менга эса “Момақалди” деган ном билан аталган яширин режани амалга оширишга киришиш топширилган эди. Тобора мураккаблашиб бораётган вазият биздан зудлик билан иш услубимизни ўзгартириб, мукаммаллаштиришни талаб қиларди. Бу кезларда Ширин билан андармон бўлишга имкон жуда камайиб кетди ва биз аввалгидай тез-тез учрашиб туролмай қолдик.

Англияга қайтгандан кейин мен, албатта, Шарқ ҳақидаги китобни ёзишга киришмаман. Ўйлайманки, шунда менинг тутган кундалигим жуда асқотиб қолади. Тўғри, мен уларни мунтазам тутган эмасман, қайдларимни бирон қатъий қоида асосида ҳам ёзиб борган эмасман. Мени Шарқда ҳар нарсдан ортиқ лол қолдирган нарса – бир-бирига зид ва бир қарашда мулақо бир-бири билан чиқишмоғи мумкин бўлмагандай нарсаларнинг муросаи-мадора билан яшаши бўлди. Бу ерда модерн тош асри билан ёнма-ён яшайди, ўрта асрлар фанатизми ёнида замонавий қарашлар ҳаёт кечираверади, айрим одамларнинг мардлиги ва тadbиркорлиги қаршисида ижтимоий муносабатлар соҳасида тўла-тўқис бош-бошдоқлик, анархия ҳукм суради. Шарқда ҳамма нарса, ҳа, ҳа, ҳамма нарса кишини ҳайрон қолдиради, кишини ўйлашга, мулоҳаза юритишга мажбур қилади. Нима учун улар бунақа? Улар нимага интилишади? Бу саволларни мен ўзимга ҳам бердим, бошқаларга ҳам бериб кўрдим, лекин уларга ҳеч қандай жавоб топаолмадим.

Айтганча, ҳозир менинг булар билан шуғулланишга имконим ҳам йўқ. Ҳали вақти-соати пишиб етмаган ҳодисаларни зимдан тайёрлаш керак, керакли вақтда бир зарб билан ҳамма мақсадларга эришмоқ учун куч йиғиб бориш лозим.

Бугун ҳамма нарса довга қўйилган, бизнинг фаолиятимиз ҳам қайбир даражада қиморга ўхшаб кетади. Биз жамики бор пулимизни ўртага қўйдик. Энди кўп ҳам узоқ қолгани йўқ – биз ютқазамиз ёки ютамиз. Бизнинг рақибларимиз ҳам худди бизга ўхшаб агар ютқазсалар ҳамма умидларидан маҳрум бўлишларини билатуриб катта босмоқдалар.

Аввалига биз ишимизни ҳаддан ташқари хавфли ва мураккаб шароитда олиб бордик. Бугун бизда келажакка умид билан қарамоқ учун кўпроқ имкон бор. Биз аста-секин ўз мақсадимиз сари силжиб бораёмиз. Яқин-яқинлардагина душманларимиз букилмас ирода ва матонат билан қаршилик кўрсатишар эди. Бундай вазиятда бизнинг ўрнимизда бўлган истаган одам мағлубиятини тан олар эди. Аммо биз – инглизлар кўп жиҳатдан чумолиларни эслатамиз – бардошлимиз, қатъиятлимиз, ҳафсаламиз жойида, ҳамма ишда тартиб бўлишини ёқтираамиз. Энг муҳими эса, ҳаммаша нима исташимизни жуда яхши биламиз. Ўз-ўзидан равшанки, бундай сифатлар ёлғиз бизгагина хос эмас, лекин айни шу хислатлар вазидан биз кўпинча бошқалар устидан ҳал қилувчи устунликка эришамиз. Агар зўравонлик ва тартибсизликлар шароитида биз бардошимизни йўқотиб қўйсак, ўз-ўзимизни тутолмай қолсак, муқаррар тарзда чамадонларимизни йиғиштириб, келган жойимизга қараб туёғимизни шиқиллатиб қолишдан ўзга иложимиз қолмас эди. Аммо биз қўлимизни қовуштириб ўтира бермасак, эртами-кечми, албатта, муваффақиятга эришаёғимизни билганимиз учун сабр-тоқатли бўлишга зўр бердик. Шунинг учун ҳатто энг мураккаб шароитларда ҳам биз ҳаракат қилдик. Ҳўш, бизнинг маҳаллий дўстларимиз-чи? Улар қандай ҳаракат қилишди?

Шуни айтмоқ керакки, уларни кузатиб туриш бизга чинакам лаззат бағишлар эди. Даставвал уларнинг бағоят ўжарлигини, тезоблигини айтиш керак. Улар зўравонлик ва бошбошдоқликни яхши кўришади. Аммо тез жунбушга келадиган ўжар болалар сингари дарров жаҳлларидан ҳам тушадилар. Иккинчи томондан эса, улар ҳеч нарсага ишониймайди ва ҳеч қачон дабдурустдан биронта ҳам таклифни қабул қилмайдилар – унинг замирида панд бериб қўйиши мумкин бўлган бирор жиҳати бор деб астойдил ишонадилар. Ўз-ўзидан равшан ва аён кўриниб турадиган нарсаларга ҳам улар хавотир билан иккиланиб қарайдилар. Уларнинг ҳар қайсисига тўғри келадиган алоҳида муомала йўлини тошунингча, бошларинг говлаб кетади. Нима ҳам дейиш мумкин – Шарқни англаш осон иш эмас, шарқ одамлари билан иш юритиш эса яна ҳам қийинроқ. Ўз вақтида мен Шарқ тўғрисида ўқиган ва эшитган нарсаларимнинг ҳаммаси эндиликда менга бекорчи кузатувчиларнинг қуруқ сифсатларидай кўринади. Улар, асосан, ўзларига ва ўз ватандошларига Шарққа бориб келганларини намойиш қилиб, Шарқнинг ҳамма сирларидан хабардор эканларига ишонтиришга ҳаракат қилишади.

Ишончим комилки, вақти-соати келиб, мен Шарқ тўғрисида бутунлай бошқача тарзда ёзаман, уни ич-ичидан очиб бераман, ҳамма масалани имкон бор даражада аниқ ёритишга ҳаракат қиламан, фақат ҳаққоний фактларгагина асосланаман. Бугун мен ҳақиқатнинг тагига етмоқ учун жуда кўп ҳаракат қилиб ётибман. Шу мақсадда одамлар билан мулоқотга киришаман, уларнинг ҳаётини кузатаман, баҳсларда шу ҳаётнинг маъносини англашга ва уларга фаол аралашишга ҳаракат қиламан.

Ҳатто Ширин билан бўлган ишқий муносабатлар ҳам мен учун қанчадан-қанча муаммолар туғдирди. Лекин у керак эди. Агар Патриция бирон замон менинг кундалиқларимни ўқиб қолса, албатта, қаттиқ ғазабланар эди. Лекин ўйлайманки, вақти-соати келиб, Ширин билан бўлган муносабатларим олижаноб ниятларга асосланган эканини Патриция англаб оларди.

Сўнги пайтларда мен бироз неқбин бўлиб қолдим, чунки ҳар қанча чалкаш бўлишига қарамай, ишларимизнинг аҳволи умидвор бўлмоқ учун асос беради. Об-ҳаводан ўзгаришларнинг иси келиб қолди.

Яқин-яқинларда ҳам биз маҳаллий аҳолининг бизга нафратини сезиб турардик. Бугун эса намоёнлар ва тартибсизликлар ҳамон аввалгидай давом этаётганига қарамай, кўчанинг қаҳру ғазаби ўзининг аввалги кескинлигини анча йўқотди ва кечаги оташин нафрат шунчаки нафратланиш одаига айланиб қолди. Бу эса амалда ҳеч нарсани ўзгартира олмайди. Бугун одамларнинг норозилиги бизга қарши қаратилган эмас, балки маҳаллий идораларга, ҳукуматга қарши йўналтирилган. Бизни одамлар эсига олмай ҳам қўйди. Бу жуда ҳам муҳим ҳолат, кўпчилик уни керакли даражада баҳоламайди, ҳолбуки айни шу ҳолат ҳодисалар ривожини бизнинг фойдамизга ўзгартириб юбориши мумкин.

Ўзимизнинг қобилиятимиз ва қувватимизни айни ана шу ўринда намоеън этмоғимиз керак. Бир гал биз Рэндли билан бирга бу мамлакатдаги демографик вазиятни ва сиёсий кучларнинг нисбатини ўрганганимизда, у шундай деган эди: “Биз ботқоққа ўхшаган турғун мамлакатда иш олиб боряпмиз. Бу ердаги сиёсий кучлар ҳали ибтидоий ҳолатда ётипти, улар самарадор эмас ва етарли таъсир кучига эга ҳам эмас. Албатта. Биз улар ўртасидаги зиддиятлардан фойдаланмоғимиз керак, лекин шуниси ҳам маълумки, Қария ҳеч кимга ишонмаган ҳолда бу кучларни моҳирлик билан ўйната олади. Аммо мен сизга бирон тайинли гап айтишга қўрқаман, Питер. Ўзингиз ўша ерга борганда, қандай иш юритишингиз кераклигини аниқлаб оласиз. Энг муҳими — асосий қоида ҳаммиса эсингизда бўлсин — ҳеч қачон оқимга қарши сузманг, уни ўзингизга керакли оқимга бураб юбормоқ учун нима қилмоқ кераклигини ўйланг. Ана шунда сиз ҳам ақл билан, ҳам ташаббускорлик билан иш юритмоғингиз керак бўлади”.

Худога шукурлар бўлсинки, Рэндли бўлар-бўлмаста менинг ишларимга аралашавермайди. Агар у ҳар бир майда-чуйдага аралашаверса, ҳар бир ишда ўзининг фикрларини мажбуран сингдириб турса, бирон иш қилишнинг имкони жуда чегараланиб қоларди. Уйдаги гап бозорга тўғри келмайди. Мана, масалан, Мирзани олайлик. Биз гапирадиган гапларнинг ва қиладиган ишларнинг кўпчилиги унга маъқул эмас. Шу одам бир куни у билан сиёсий гуруҳлардан бирининг сафларига қандай қилиб нифоқ солиш йўларини муҳокама қилганимизда ўзининг жуда оқил ва зийрак эканини намоён қилди. Ўша куни биз узоқ баҳслашдик, кейин даҳанаки жанглардан чарчаб, виски ичишга ўтирдик. Аббос эса ўзи муҳим деб ҳисоблаган баъзи бир қарорларни қабул қилишни кечиктириб туриш керак деб қаттиқ турганим учун астойдил ғазаб отига миниб олганди. Шунда мен Мирзага қараб бир гап айтган эдим:

— Одамлар ҳозирги аҳволда қолаверар экан, бизнинг баҳсларимизнинг сариқ чақалик аҳамияти бўлмайди. Биз аҳволни ўзгартириш учун қандайдир янги ишлар қилмоғимиз, мутлақо бошқача ҳаракат қилмоғимиз зарур.

— Мен ҳам анчадан бери шу тўғрида ўйланиб юрибман, мистер Макдональд, — деб жавоб берди Мирза.

Бир неча муддат ҳар қайсимиз ўз ўйимиз билан бўлиб, индамай ўтирдик. Мен, масалан, газета нашр этишни, имкони бўлса, ҳатто бир неча газета чиқаришни йўлга қўймоғимиз зарур деб ҳисоблардим. Бу газеталар бизнинг

манфаатларимиз йўлида ишламоқлари керак бўларди. Албатта. Бу ишлар анча пардаланган ҳолда амалга оширилмоғи лозим эди. Масалан, ғарб демократияси ҳақида, шахс эркинлиги, эркин иқтисодиёт тўғрисида мақолалар эълон қилиш зарур эди. Хорижий туризм ривожлантирилса, бу иш ҳам яхши натижалар бериши мумкин эди. Мамлакатда бадавлат оврупаликлар пайдо бўлар, улар ҳашаматли автомобилларда сайр қилишар, хушбичим либосларини кўз-кўз қилишарди. Улар маҳаллий одамлар билан имкони бор қадар кўпроқ мулоқотга киришарди. Маҳаллий халққа бизнинг фаровонлигимиз қанақа эканини намойиш қилишарди. Хуллас, менда ғоялар етарли эди, лекин мен уларни амалга ошириш йўлларидаги қийинчиликларни ҳам ҳисобга олардим. Бунинг устига Лондон ҳар доимдагидек, зудлик билан қарорларни қабул қилишни талаб қиларди. Сусткашликка унинг тоқати йўқ эди. Қалламда амалга ошириш мумкин бўлган тadbирларни бир-бир таҳлил қилар эканман, уларнинг биронтасини ҳам танлаёлмай, роса қийналиб ўтирдим. Шунда бирдан Мирза ташаббусни кўлига олди:

— Агар биз эски усуллар билан иш юритадиган бўлсак, ҳозирги юзага келган вазиятда истаган самараларимизга эриша олмаймиз, — деб гап бошлади Мирза. — Ҳали бу ҳам қолва. Эскича иш юритадиган бўлсак, бутун ишни барбод қилиш мумкин, келажакда тўла ҳалокатга юз тутишимиз мумкин. — У қадахдан оғзини тўлдириб бир қултум виски ютди-да, нафасини ростлаб олгач, тўё аввалда ёзиб тайёрлаб қўйилган матнни ўқиётгандай, фикрини дона-дона ва аниқ қилиб ифодалаб, давом этди:

— Очигини айтганда, менда анъанавий иш услубига унчалик ишонч йўқ. Мен сиз муҳокама қилаётган ва амалда қўллаётган иш услубларини назарда тутяпман. Улар бефойда ва ҳамма нарсани расво қилиши мумкин. Бу усулларга амал қилишу ўзининг ожизлигини тўла тан олиш демакдир. Негаки, улар буткул истиқболсиздир ва ҳеч қандай самара бермайди. Айниқса, ҳозирги вазиятда. Хўш, биз нима қилмоғимиз керак, жаноблар? Муаммонинг жамики моҳияти ана шу саволда тажассум топган.

— Ҳамма гап шундаки, мавжуд вазиятни ўзгартиришни ҳеч ким истамайди, — деб муносабат билдирди шу пайтгача гапга аралашмай ўтирган Аббос. — Ҳамма асосий муаммони ҳал қилишдан ўзини олиб қочади. Аҳвол шу бўлганидан кейин энг осони масъулиятни бошқаларнинг зиммасига юклаб, бефойда гап сотишларни давом эттиришдир.

Мирза алам билан жилмайди.

— Биродари азиз, иш сен тасаввур қилгандан кўра хийла мураккаброқ. Мана, марҳамат, икки йилдирки, биз сеҳрланган халқани ёриб чиқолмай ётибмиз. Нима қиламиз, ўша аҳволда давом этаверамизми? Ёки тўхтаб бир сарҳисоб қилиб оламизми ва шундан кейингина янги йўлни танлаймизми?

— Қанақа янги йўл?

— Янги дегани — бошқа йўл дегани. Биз ҳозиргача қилиб келган ишларнинг ҳеч қайсиси орзу-хаёлар ва кутишлар доирасидан ташқарига чиққан эмасди. Ҳозирга қадар бу қаланғи-қасанғилар бизга нисбатан раҳмдиллик кўрсатиб келмоқда. Лекин бу узоқ давом этмайди. Улар, албатта, бизни эслашади ва ўликларимизни итларга ташлашади. Сиз шундай бўлишини куляпсизми?

— Бўлди, бас, — дедим мен гижиниб. — Бир камимиз орамиздаги гидибидини яна тиклаш қолувди. Ҳозир биз тўхтаб қолган ишни юриштириб юбормоқ учун янги имкониятлар топишга ҳаракат қилмоқдамиз. Эҳтимол, генерал Мирза бирон-бир муайян таклифни ўртага ташлар?

— Ҳозирча бирон тайинли гап йўқ. Фақат бир нарсани айтишим мумкин — биз янги иш усулларини ишлаб чиқмоғимиз керак. Лекин бу усуллар қанақа бўлади? Уларни қандай топиш мумкин? Мен ҳам худди сизларга ўхшаб шуларни ўйляпман.

— Ана, кўрдингми? Сен ҳам бирон-бир тайинли нарсани таклиф қилаётганинг йўқ, — деди қуруққина оҳангда Аббос.

Навбатдаги учрашувимизни шу билан тугатсак ҳам бўларди, лекин Мирза кўққисдан бир гап айтиб қолди. Унинг бу гапи дарҳол бизнинг нигоҳимиз қаршисида янги истиқболларини очди.

— Энг ашаддий экстремистларни курашнинг янги шакллари сари

йўналтирсак, қандай бўларкин? Агар шуни амалга ошира олсак, янги натижалар ҳам кўриниб қолади деб ўйламайсизларми?

Бу фақат бошланиши бўлди. Шундан кейин ишларимиз дарҳол юришиб кетди, гўё тақдирнинг ўзи ёки бошқа бир сирли қудрат воқеалар ривожини биз истаган ўзганга солиб юбориб, ишимизга қўмаклашаётгандай эди.

12

Ишимнинг ҳаддан ташқари кўплигига қарамай, ҳар куни “Империя тарихи”ни ўқимоқ учун жиндай-жиндай вақт ажратиб турдим. Бунақа вақтда хўб ғалати машғулотми? Шундай бўлишига қарамай, пухта ўйлаб қилинган иш бу, ўша учрашувдан кейин мен қатъий бир фикрга келдим — агар биз ўз тактикамизни ўзгартирсак, ютқазимиз муқаррар. Тарихга бағишланган китобларни ўқиш, афтидан, янги усулларни очиб бермайди, лекин у мулоҳаза юритиш учун туртки бўлиб хизмат қилади. Айниқса, эски нарсаларга янгича нигоҳ билан қаралса, уларни янгича идрок қилишга ҳаракат қилинса, шундай бўлади. Мени биринчи мустамлакачиларнинг қандай ҳаракат қилганлари, катта-катта ҳудудларни қандай босиб олганлари қизиқтирарди, улар қийинчиликларни қандай енгиб ўтишган? Бегона халқларни қандай қилиб ўз иродаларига тобе қила олганлар?

Империя тарихи ажойиб ғалабаларга бой. Уларнинг ҳаммаси — истеъдодли одамлар ҳаракатининг натижаси.

Агар бутун биз мағлубиятлар босқичини бошимиздан кечириб, ҳафсаламиз пир бўлиб ўтирган эканмиз, буларнинг бари ўткинчи қийинчиликлар, холос. Бутун дунёдаги ғолибларнинг ҳаммаси ҳам бунақа қийинчиликларга рўпара келишган ва ҳозир ҳам рўпара келишмоқда. Мен шу тарзда мулоҳаза юритардим. Бир фикр иккинчисини туғдирадди ва улар бирлашиб, янги иш улубининг шаклу шамойилини вужудга келтирарди.

Менинг фикримча, дадил фикр дунёни ағдар-тўнтар қилиб юборишга қодир.

Мана, ниҳоят қизгин мунозаралардан кейин биз янги иш услубига ўтиш фурсати етиб келди, деган тўхтамга келдик. Буни амалга оширишда хизматнинг каттасини мен адо этдим деб мақманмайман. Бу ишга бошқалар ҳам жиддий ҳисса қўшишди, айниқса, яқинда Лондондан келган янги ёрдамчилар жонбозлик кўрсатишди. Вақти-соати келиб, ошқора ўйин бошланган пайтда биз билан бирга ишлашган инглизларнинг нечоғлик ишга садоқатли эканликлари ва империя учун фидокор бўлишга қобил эканликлари аён бўлади.

Биз бир қатор муҳим талбирлар бўйича битимга келишдик ва бу масалада бизга Мирза катта ёрдам берди.

Биз сохта ташкилотлар номидан мурожаатнома матнини тайёрламоқчи бўлдик. Бунинг учун матнни аввалдан пухта ўйлаб чиқиш керак эди. Мирзанинг фикрича, бу мурожаатномалар “секин ҳаракатга келадиган мина”лар вазифасини ўтамоғи керак эди. Бу мамлакатдаги тузум бир-бирларининг гўшгини еб ётадиган сиёсий гуруҳларга таянар эди. Бизнинг мурожаатномамиз улар ўртасидаги ихтилофлар оловига керосин сепмоғи керак. Шарқ халқлари ҳаётида дин катта роль ўйнагани учун мурожаатномада уламолар номига уч-тўртта дағал дағдағалар ҳам бўлиши керак. Дин арбоблари анча қизиққон бўлади, уларни жунбушга келтириб, қўзғаб қўйиш унчалик қийин эмас. Агар ишни шундан бошласак, тез орада анча жиддий натижаларга эришмоқ мумкин, деб ўйласа бўлади.

Биринчи ният ана шундай эди.

Шундай қилиб, биз бир туркум мурожаатномалар чиқардик. Варақаларни чоп этишда ва тарқатишда Мирза аввал ўзи билан бирга ишлаган одамлардан фойдаланди. Албатта, биринчи мурожаатномалар одамларга таъсир кучи жиҳатидан анча заиф чиқди. Лекин шундай бўлса-да, улар тўғрисидаги миш-мишлар тез тарқалиб кетди. Мен боя айтганимдек. Бир гоё иккинчисини туғдиради. Биз мурожаатномаларимизни чоп этдик. Уларни аҳоли зич яшайдиган жойларда тарқатдик, ҳатто масжидларга ҳам етказиб турдик. Кейин навбатдаги босқичга қадам қўйдик.

Биз батамом чинакам жанговар ташкилотни тузишга киришдик. Бу биздан

жуда катта меҳнатни ва молиявий харажатларни талаб қилди. Биз бу ташкилотга ўзининг ашаддийлиги билан ном чиқарган экстремистларни танлаб ола бошладик. Бу масалада анча омадимиз келди. Бизнинг кўлимизга шундай одамлар тушдики, улар ўзлари сезмаган ҳолда бизга жуда катта ёрдам кўрсатишди. Буларнинг бари жуда қаттиқ сир тугиларди. Ҳатто бизда маош олиб ишлайдиган баъзи бир ходимлар ҳам ишимизнинг ана шу иккинчи босқичидан бутунлай беҳабар эди. Буниси ҳам майли-я, улар ҳаминша бу ташкилотлар ҳақида ғаройиб ҳисоботлар тошпириб туришар ва уларни ҳаддан ташқари хавфли деб аташарди. Бу ҳисоботларга уларнинг фаолияти ҳақидаги маълумотлар ва миқдори тўғрисидаги тахминий фаразлар илова қилинарди. Бу ҳисоботларни ўқиб, дилимда кулар эдим. Мен амин бўлдимки, айғоқчиларимиз бизга етказиб турадиган маълумотлар фақат печкани ёқиб иситишга ёхуд ҳожатхоналарда фойдаланишдан бошқага ярамайди. Уларнинг кўпчилиги шарқона хаёлпарастликнинг самараси эди. Кейинчалик биз разведкамиз ишини ташкилий жиҳатдан қайта куриб чиққанимизда, бу текинтомоқ ялқовларнинг ҳаммасига ёлғон-яшиқ ташлари учун катта-катта маошлар тўлаш ўрнига, дарра билан савалаб, турмага ташлаш керак бўлади.

“Ватанни ҳимоя қилиш” ташкилотининг тарихи фавқулудда муҳим, чунки у воқеалар ривожда жуда катта роль ўйнади. Улар бу мамлакат бўйлаб янги вазиятни барпо этишга ёрдам берган кучларнинг энг таъсирчан қисмига айлана олди. Бу ташкилотнинг аҳамияти нафақат у амалга оширган анча-мунча жиддий хатти-ҳаракатларда, балки улар олдинга сурган гоъларда ҳам. Улар ҳаддан зиёд даражадаги экстремистик гоълар эди. Аббос бир кунни чинакамига даҳшатга тушган ҳолда менга шундай деди:

– Биз жуда хатарли бир ташкилотни барпо этдик, мистер Макдональд. Бу ташкилот кўлимиздан чиқиб кетиб, бошқариб бўлмайдиган жинга айланмаса гўра эди.

– Нега бунча қўрқиб кетдингиз, мистер Аббос.

– Шунинг учунки, буларнинг ҳаммаси ўзимизга тескари бўлиб қолиши мумкин. – У қалтироқ қўллари билан сигаретасини лабига олиб борди. – Биз бир порох бочкасининг устида ўтирибмиз, деб ҳисоблайверинг. У истаган дақиқада портлаб кетиши ва ҳаммамизни асфаласофилинга жўнатиши мумкин. Сиз шунга эришмоқчимисиз, мистер Макдональд?

Мен бутунлай гарангсиз қолдим. Бу Аббос деганлари нимани гапиряпти? Ахир, ўтган вақт ичида бирон қор-қол рўй бергани йўқ-ку!

– Фикрларингизни равшанроқ қилиб айтиб беролмайсизми, мистер Аббос? – сўрадим мен.

– Менинг айтаётган гапим шуки, биз бу ташкилотда суянадиган одамлар жуда хавфли ва мутлақо тизгинсиз одамлар. Эҳтиёт бўлишмаса, улар бошимизга битган бало бўлишлари мумкин. – Аббос бошини чайқади. Унинг чеҳрасидан гоътада ташвиш чекаётгани яққол кўриниб турарди.

– Мен яна қайтариб айтаман, мистер Макдональд, бундай одамлар истаган дақиқада қуролни бизга қарши қаратиши мумкин. Агар биз билан ҳамкорлик қилаётган одамлар жамики режаларимизни фош қилиб ташлашса, аҳволимиз нима бўлади – бир тасаввур қилиб кўринг. Жуда оғир маломатларга қоламиз-а! Шунисини ҳам айтиб кўяй – бизнинг одамларимиз ташкилотнинг ҳамма аъзоларини назорат қилолмай қолишди. Агар уларнинг бирон сирни фош бўлиб қолса, улар бекорга нобуд бўлиб кетишлари мумкин.

Мен унинг ваҳимасини тарқатиш учун имкони бор қадар вазминроқ жавоб беришга ҳаракат қилдим.

– Бунчалик асабийлашманг, мистер Аббос. Биз бор-йўғи бу одамларга муайян мавқени эгаллашларига ёрдам бераймиз, холос. Бор гап шу. Агар ҳамма нарса белгилангандек бўлса, бизнинг бу қадамимиз ҳамма ўйинни ўзгартириб юбориши мумкин эканига ўзингиз амин бўласиз.

– Жуда хатарли ўйин, ҳа, жуда хатарли, мистер Макдональд!

– Бизнинг ишимизда хатарли бўлмаган нарсанинг ўзи борми? Бизнинг ҳар бир қадамимиз замирида хатар бор. Бунга тан оламан. Лекин шу нуқтага назардан қараганда биз олиб бораётган ишда қанақа янгилик борлигини сира англай олмаёйман. Бизнинг мавқеимизни, қарашларимизни ўзгартиришга сабаб

бўладиган бирон нарса бўлса, унинг нима эканини кўра олмаяпман. Шундай эмасми, мистер Аббос?

Бизнинг баҳсимиз чўзилиб кетди, аммо Аббос, охир-пировардида, менинг фикрларимга қўшилишга мажбур бўлди. Лекин у бу масалани Мирза билан бирликда батафсил муҳокама қилишни шарт қилиб қўйди. Бироқ у ўз фикрида қолди — бундай ташкилот истаган фурсатда бизга қарши ҳаракатта киришмоғи мумкин ва мабодо шундай бўлиб қолса, бизнинг аҳволимиз анча чатоқ бўлади.

Биз бу масалани муҳокама қилаётганда Аббоснинг хузурида Мирза аввалига ўзини анча босиқ тутди. Биз бир нарсани келишиб олдик — Мирза ташкилот фаолиятини назорат қилади, лекин бевосита уларнинг ишига аралашмайди, унинг тафсилотлари билан иши бўлмайди. Негачи, бу иш жуда қалтис ва нозик иш, ҳар бир хато, Мирзанинг ибораси билан айтганда, тўғрилаш қийин бўлган оқибатларга олиб келиши мумкин. Бироқ мен Мирза билан ташкилотнинг амалий имкониятлари ҳамда истиқболи тўғрисида, менга жуда муҳим кўринган иш услуби ҳақида гаплашиб олишни истадим.

Кейинроқ ҳокимиятта садоқатли кучлар ўртасида ўзимиз зимдан уюштирган ғалаёнлар ва бошбондоқликлар натижасида баъзи бир сиёсий гуруҳлар билан алоқаларимизни мустақамлаш тўғрисида бир қарорга келдик. Бу режага “Ҳамма деразаларни очиб қўйиш” деб ном бердик.

Биз кўпчилик сиёсий гуруҳларнинг ичига ўз одамларимизни киритишга муваффақ бўлдик. Бу иш осон эмас эди, ҳатто ўқтин-ўқтин у бизга амалга ошириш мумкин бўлмайдигандай туюлди. Лекин астойдил йиғилсанг сўқир кўздан ёш чиқар, дейдилар. Биз конспирация мақсадларида баъзи бир агентларимиз билан алоқани буткул йиғиштириб қўйдик. Айни чоқда, ишнинг техник жиҳатлари билан шуғулланадиган янги одамларимизни фаол ҳаракатларга жалб қилдик. Бир вақтнинг ўзида биз журналистлардан ҳам фойдаландик. Улар бизга керакли мазмунда мақолалар эълон қилишди. Бу мақолалар жамоатчиликнинг эътиборини жалб қилди. Лекин бу билан ҳам кифояланганимиз йўқ. Бизнинг назоратимиздаги матбуот органлари бирданига бугун мамлакат бўйлаб, жамоатчилик фикрининг раҳнамоси бўлиб қолди. Шунингдек, биз баъзи бир муассасалардаги, айрим кооперативлардаги раҳбарлик лавозимларини эгаллаб олишга муваффақ бўлдик.

Унчалик кўп одамдан фойдаланишга ҳам тўғри келгани йўқ. Лекин бизга бўлакча одамлар керак эди. Бунақа одамларга рўшара келиб қолсак, ҳеч нарсанинг юзига қарамай, уларни ёллаб олардик. Агар бошда уларнинг иши унча юришмай, самараси камроқ бўлса-да, кўп ўтмай, йўлга тушиб кетар ва анча яхши натижалар берарди. Яна бир фактни қайд қилиб ўтмасликнинг иложи йўқ — биз билан ҳамкорлик қилган одамлар жуда муҳим роль ўйнашди. Табиийки, биз иттифоқчиларни Ғарбда ва айниқса, Буюк Британияда ўқиб келган одамлар ўртасидан излар эдик. Биз ҳамма усуллардан фойдаланаварардик. Яшириб нима қилдим. Баъзан ношойиства усулларга ҳам йўл кўярдик. Янги агентларимизга керакли гоёларни синдиришда вақтимизни аямас эдик. Уларни тарғибот-ташвиқот адабиёти билан таъминлаб турардик. Шуни эътироф этмоқ керакки, Лондон бизнинг ҳамма илтимосларимизга дарҳол жавоб берар, зарур китобларни керакли миқдорда юборар, биз тавсия қилган мақолаларни газеталарда чоп эттириб турарди. Буларнинг барини биз агентларимизга топширар, уларни ўз режаларимиз билан таништирар эдик. Кейин эса уларнинг мамлакатларида чуқур томир ёйган таназзул тўғрисида, уни ҳал қилиш йўллари ҳақида фикрларини сўрардик. Улар билан бирга сиёсий кучларни расамади билан жойлаштиришга, иқтисодий қийинчиликларга, бизнинг мамлакатимиз билан ҳамкорлик қилишга тааллуқли масалаларни муҳокама қилардик. Бундай баҳсларда уларнинг қарашлари анча умидбахш бўларди. Кейин биз гоётда эҳтиёткорлик билан уларни жамоатчилик ҳаётида ва айниқса, сиёсий соҳаларда ишгирок этишлари зарур экани ҳақидаги фикрга олиб келардик. Уларнинг баъзи бирлари жуда керакли одамлар билан алоқада эдилар, биз эса бу одамлардан фойдаланиш имконини сабрсизлик билан кутардик. Бу одамларнинг баъзи бирлари бизга унча ишонқирамай муносабатда бўлишар, лекин биз жуда қатъият билан уларга “сиздан бизга ҳеч нарса керак эмас, сизларни биз билан бевосита алоқа қилиб туришга ҳам, биз учун разведка маълумотлари йиғишга

ҳам мажбур қилмаймиз” деган фикрни сингдирар эдик. Биз сиполик билан шунга эришар эдикки, улар бизнинг эътиқодларимизга ўта бошлаганларини ўзлари ҳам сезмай қолишарди. Натижанда биз бир-биримизнинг тилимизни бекамукўст тушунадиган бўлиб қолардик.

Мирза бу одамлар билан алоқалар ўрнатишда ўз маҳоратини тўла намоёниш этди. Ишнинг техник жиҳатлари билан шуғулланадиган одамлар ўртасида эса Ашраф Аягулла бизнинг кўз-у қулоғимиз эди. Бизнинг ҳамфикрларимиз сафида энг атоқли журналистлардан бири – Аҳмад Шамсиддин ишлар эди. Жамоатчилик фикрини ўзгартиришда унинг мақолалари жуда катта роль ўйнади. Баъзи бир журналистлар муайян босқичларда бутун бошли қуролланган армияга қараганда кўпроқ иш қилиши мумкин.

Бу босқичда биз ҳамма куч-ғайратимизни бир нуқтага йўналтирдик: биз ҳамма даражаларда фикрий изланишлар ва бошбошдоқлик вазиятини вужудга келтиришимиз, янги ғоялар ва таклифларни олдинга суришимиз, энг оғриқли ва дардчил муаммолар бўйича ўткир сийсий мунозаралар уюштиришимиз керак эди. Бизнинг вазифамиз жамоатчилик фикрига тарқоқлик киритишдан иборат эди.

Агар газетадаги мақолалар билан биз баҳслар қуюнини қўзғай олсак, одамларни тарафдорлар ва муҳолифатга ажратиб ташлабдасак, бу ўнлаб одамларнинг ойлар давомида олиб борган ишларига ва саъй-ҳаракатларига тенг келарди. Ўз-ўзидан равшанки, мен эришилган ҳар бир муваффақиятдан Лондонни оғоҳ қилар ва турли хил мутахассислардан ёрдам беришларини талаб қилардим. Лондон дарҳол қимматли маслаҳатлар ва ғоялар оқими билан жавоб берар эди. Айниқса, дин ва шаҳват масалалари каби ўткир муаммолар бўйича берилган маслаҳатлар ва таклифлар ғоятда бемаъни эди. Жорий босқичда иқтисодий ва ижтимоий қийинчиликларни бартараф қилиш борасидаги ғоялар ҳам муҳимлиги жиҳатидан бошқаларидан қолишмас эди. Ҳатто музыка, шеърият, бирор динга мансуб озчиликни ташкил қиладиган одамлар гуруҳи каби масалаларда ҳам Лондон маслаҳат ва таклифларини дариг тутмасди. Мен эса ўз навбатида одамлар ўртасида тарқатиш учун адабиётлар, диверсион фаолият учун янги қўлланмалар жўнатишларини сўрашимни тарк этмасдим. Умуман, ўша пайтдаги ишимиз хилма-хил ва ғоятда тигиз эди. Ҳолбуки, унинг истиқболи ва бериши мумкин бўлган натижалари анча мужмал эди. Лекин бир нарсага имоним комил эди – биз қилаётган ишлар алалоқибат, лабатта, самара бермоғи керак. Очигини айтганда, бизнинг янги тактикамиз менинг хаёлотимни қўзғаб юборди, менга катта умидлар бахш этди. Ахир, ҳазил гапми? Қисқагина бир муддат ичида янги оқимлар ва тамойиллар майдонга келди. Аммо айни чоқда, баъзи бир нохуш ҳодисалар ҳам юзага сузиб чиқди.

13

Шарқ одамларининг бир хислати бор – улар ҳамма нарсани шу қадар мураккаблаштирадиларки, бунинг оқибатида ўзлари қўлдан-қўл хатоликларга йўл қўйиб қўйганларини билмай қолишади. Улар ҳамма нарсанинг расвосини чиқариб, ўзларининг ҳам, теварагидагиларнинг ҳам ҳаётини ҳасратга тўлдириб юборишлари ҳеч гап эмас. Ҳамма ғам-ғуссалар уларнинг худбинлиги, вазиятни тўғри баҳолашга иқтидори етишмаслиги туфайли содир бўлади. Бунинг устига, улар жуда танбал ва Шарққа хос ибтидоий категориялар билан фикрлашади. Хуллас калом, улар кўпинча мутлақо лузуми йўқ ишларни қилишади ва қилганда ҳам ҳали фурсати пишиб етмаган шароитда қилишади.

Қисқагина сулҳдан кейин Мирза билан Аббос ўртасида яна уруш бошланиб кетди. Агар авваллари уларнинг жанжаллари тез ўтиб кетган бўлса, эндиликда улар жуда нозик масалалар устида гижиллашишар ва бу жанжалларни бартараф қилиш борган сари мушкул бир ишга айланиб бормоқда эди. Ҳатто бир-бирлари билан ярашганларидан кейин ҳам анча вақтгача бўрилардек ўқрайишиб юришарди.

Худо ҳақи, Шарқда одамларнинг ўзаро муносабатлари бошқа ҳамма жойлардагидан кўра чалкашроқ. Лоақал шу икковини олайлик. Бир қарасанг, апоқ-чапоқ дўстга ўхшайди, лекин аслини олсанг, бир-бирини кўргани кўзи

йўқ. Жиндай баҳона тўфайли бир-бирларини ғажиб ташлашга тайёр. Бирининг оғзидан бир гап чиқиб кетса, иккинчиси шу заҳотиёқ унга гап қайтаради. Энг ёмони шуки, уларнинг сиёсий вазиятга қарши қарашлари ҳам тубдан фарқланади. Шундоқ бўлгач, охир-пировард, уларни бир-бирига улаб турадиган ришга нимадир? Қандай қилиб улар бир лагерга тушиб қолишган? Шуларнинг барига қарамай, уларнинг орасидаги дўстлик оддий кўз билан қараганда ҳам жуда пишиқ кўринади. Неча марталаб уларнинг жанжалини кўриб тарвузим кўлтигимдан тушган, бунақа одамлар билан бирга ишлаб бўлмайди, деб ҳафсалаларим пир бўлганди. Кунлар ўтар ва мен амин бўлардимки, уларнинг ораларидаги муносабатни баҳолашда одатдаги мантиқ билан иш юритиб бўлмайди. Бунинг оқибатида мен уларнинг ўзаро ихтилофларига бутунлай парво қилмай қўйдим — менга нима — уришса уришиб, ярашса ярашиб юришавермайдимиз? Биланларини қилишсин.

Бу гап улар бизнинг ташкилотимиз амалга оширадиган сиёсий қотилликлар масаласида тортишиб қолишди. Мирза ўз фикрида қаттиқ туриб олди — унинг фикрича, бизга душман бўлган баъзи бир партиялардан баъзи бир арбобларни жисмонан йўқ қилиш вазиятнинг пишиб етилишини тезлаштиради. Ўз-ўзидан аёнки, бунақа қотилликлар ҳам ҳар томонлама пишиқ-пухта ўйланган бўлмоғи керак. Улар муҳолифатни жисмонан маҳв этиш бўйича уруш бошлагани деган тасаввур ҳосил қилишга ёрдамлашмоқлари керак. Мирза бу гоядан шу қадар илҳомланиб кетган эдики, ҳатто унинг салбий оқибатларини муҳокама қилиб ўтиришни истамасди. Унинг ишончи комил эди — агар режамиз ўнгидан келса, натижа кечикмай намоён бўлади.

Менга ҳам бу гоё маъқул бўлди. Тўғри, уни амалга оширишнинг хатарли томонлари бор, лекин шунга қарамай, мен уни маъқуллаш тарафдори эдим. Биз маҳв этиш керак бўлган одамлар номзодини муҳокама қила бошладик. Шунда бирдан Аббос жунбўшга келиб кетди. У шунақа шиддат билан қаршилик қилдики, биз муҳокамамизни тўхтатишга мажбур бўлдик.

Мирза гоёни тушунтириб бермоқчи бўлди.

— Сен ўйлама — биз куппа-кундуз кунлари кўлимизда тўшпонча билан шаҳар кўчаларида кезиб юрмаймиз. Бунақа ҳаракатлар бағоят хатарли ва, албатта, тескари натижа беради. — У мадад кутиб, менга назар ташлади. — Булар жуда пухта тайёрланган ва муайян одамларгагина қарши йўналтирилган кичкина операциялар бўлади. Уларнинг ижрочилари жуда тажрибали одамлар. Улар ўзларидан ҳеч қанақа из қолдиришмайди.

Аббос жаҳд билан эътироз билдирди:

— Албатта, жаноб генерал, агар сиз бутун операциянинг барбод бўлишини истасангиз, бу бемаъни режангизни амалга оширишга киришаверинг.

— Бунақа хавотир бўлмоқ учун ҳеч қанақа асос қўрмаяпман!

— Мен эса бу қотилликларнинг сиёсий оқибатларини сиз мутлақо ҳисобга олмаяпсиз деб ҳисоблайман. Назаримда ҳамма нарса жуда жўн — ўлдирансан-у, тамом — иш битди. — Аббос газабини яшириб ўтирмай, мушти билан столни қасирлатиб урди. — Мистер Макдональд! Бу одам сиз билан биз шунақа машаққатлар билан барпо этган ишимизни барбод қилмоқчи.

— Нимани барпо этиб қўйган экансизлар? — деб сўради Мирза истеҳзо билан. — Папша кўриб, сафсата сотишдан нари ўтмайсизлар. Яна шу аҳволда давом этишни истайсизлар-да...

— Мен билан бунақа оҳангда гаплашишга қандай ҳаддингиз сиғди? Бизнинг устимиздан истеҳзо қилишни бас қилинг?

— Истеҳзо қилманг дейсизми? Сиз билан бошқа яна қандай қилиб гаплашиш мумкин?

— Бас қилинг!

— Мен бас қилайми?

— Биз жентльмен бўлмоғимиз керак. Бир-биримизга ҳурмат билан муносабатда бўлмоғимиз жоиз.

— Ундай бўлмаса-чи?

— Ундай бўлмаса, ҳаммасини жин урсин!

Бу даҳанаки жангга чек қўймоқ учун мен жанжалга аралашмоғим даркор эди, лекин уларнинг иккови ҳам шунақа жазавага тушишган эдики,

тўхтатишнинг сира иложи йўқ эди. Менинг-ку, Мирза таклиф қилган гоё жуда муҳим ва фойдали эканига ишончим комил эди. Зинҳор-базинҳор уни рад этмаслигимиз керак эди. Аммо бу гапларни мен бемалол тилимга чиқара олмас эдим. Бироқ сира гапга кирмайдиган Аббоснинг бу қилиғига “баракалла” деб ҳам бўлмас эди. Мен жалжалкашларнинг ҳавосини жиндай пасайтирмақ учун хотиржам оҳангда гапиришга тиришиб дедим:

– Жаноблар! Бу, ахир, бор-йўғи бир гоё холос-ку! Агар бунақа қизишаверадиган бўлсак, биз керакли одамларни эмас, бир-биримизни ўлдириб қўямиз-ку!

– Иш, жаноб Макдональд, сиз тасаввур қилганингиздан кўра хийла жиддийроқ, – деди Аббос алам билан. – Агар қотилликлар бошланиб кетса, уларни тўхтатиб бўлмай қолади. Мен бунга ишонаман. Агар биз ўтган давр мобайнида лоақал биронта ақлли иш қилган бўлсак, бу – қуролни ишга солмаганимиз бўлди. Айни шунинг учун бошқалар ҳам зўрлик йўлини тутишгани йўқ. Агар биз ҳозир одам ўлдиришга киришсак, бошқалар ҳам дарҳол буни бошлаб юборишади.

Мирза гапга аралашди:

– Ҳа, бу қаланғи-қасангилар ҳеч кимни аяб ўтиришмайди. Агар улар бизни ҳозиргача тирик қолдириб кўйишган экан, бунинг бирдан-бир боиси шуки, ҳали бизга навбат етиб келгани йўқ. Бор гап шу. Агар жаноб Аббос бошқа бир нарсанинг хаёлида юрган бўлса, у жуда катта хато қилади.

Мен ўзимни жилмайган қилиб кўрсатишга уриниб, дедим:

– Сизларнинг бундай ихтилофга боришингизга ҳеч қанақа сабаб кўрмайман, жаноблар. Яна қайтараман, гап бор-йўғи гоёлар ҳақида кетяпти. Шу пайтга қадар икковингиз ҳам жанжалсиз бир тўхтамга кела олар эдинглар. Бу ҳам ўшаларга ўхшаган бир иш-да!

Аббос ҳайрон бўлиб сўради:

– Бу гапингизни қандоқ тушунмоқ керак, мистер Макдональд? Сиз шу гоёга розимисиз?

– Мен бундай деганим йўқ. Биз бу масалани ҳали умумий тарзда бўлса-да, муҳокама қилганимиз йўқ-ку!

– Аммо сиз бу иш бизнинг аввалги ишларимизга айнан ўхшайдиган бир иш, дедингиз.

– Сиз гапимни нотўғри тушунибсиз. Мен бошқа нарсани назарда тутган эдим – биз истаган гоёни хотиржамлик билан муҳокама қилмоғимиз керак. Бунақа терс-тўполонлар бўлмаслиги лозим. Ахир, авваллари шундай қилардик-ку!

– Бироқ бу гал гап тамоман бошқа нарсалар ҳақида кетяпти-да!

Мирза истехзо билан сўради:

– Бошқа денг? Биз ўтган ойларида амалга оширган гоёлар ва таклифлардан бунинг қанақа принципиал фарқи бор экан?

– Сиз бизни жуда ёмон ишга бошлаяпсиз, жаноб генерал. Қотилликлар бошланиши биланоқ одамлар бу ишларда кимларнинг қўли борлигини билиб олишади. Ана шундан кейин қонли можаролар бошланиб кетади. Қария ҳам, “бошқалар” ҳам ҳеч кимни аяб ўтиришмайди, бизни-ку биринчилар қаторида маҳв этишади.

– Ҳа, жаноб министр, сиз ҳеч қачон ҳозирги даражада телба бўлиб кўринмаган эдингиз.

– Мен телба эмасман! Сиз амалга ошираётган аҳмоқона ҳаракатларда бирон маъно кўраётганим йўқ, холос.

Улар бир-бирларига истехзоли, нафратга тўла нигоҳлар билан ўқрайиб туришди.

– Генерал, Аббоснинг қанақа одам эканини ҳеч ким билмаганда ҳам сиз яхши биласиз-ку. Менинг қанақа одам эканим сизга яхши маълум-ку!

– Биладан, биладан. Билганда қандоқ! – деб писмиқлик билан кулди Мирза.

– Нима, чиранияпсизми?

– Йўқ, йўғ-е! Нечук ҳаддим сиғсин?

– Бунақа кулишингиз нимаси, бўлмаса?

– Сизга менинг кулишим маъқул тушмаяптими?

— Бунақа маънисиз феъл-атворингизни изоҳлайдиган бирон маънилик сабабни кўрмаяпман.

— Бугун, дўстим, чап ёнингиз билан турганга ўхшайсиз, сизни тушуниш қийин бўляпти! — деди Мирза жиддий тортиб.

Мен гапни бошқа ёққа буриб юбормоқчи бўлдим.

— Майли, жаноблар. Бу масалани қўятурайлик. Бизда муҳокама қиладиган бошқа масалалар ҳам бор.

— Кўшилмайман, — деди Аббос чиранчиқлик билан. — Биз айни ҳозирги масала бўйича тўла равшанликка эришиб олмоғимиз керак.

— Дўстим, сизга яна нима керак? — деб гижиниб сўради Мирза.

— Қотиллик гоёсини узил-кесил миядан чиқариб ташламоқ керак. Ва бу тўғрида ҳозирнинг ўзида келишиб олмоғимиз даркор.

— Агар мен ўзим, жаноб министр, бу режани шартга амалга оширсам-чи? Бунга рози бўласизми?

— Агар шундай қилсангиз, орамиздаги муносабатлар батамом барҳам топади.

Бу гаплардан менинг жаҳлим чиқа бошлади.

— Менга қаранглар, жаноблар! — дедим мен. — Сизларнинг даҳанаки жанглариңгиз ҳеч қанақа асосга эга эмас. Келинглар, яхшиси бу мавзуни муҳокама қилишни бас қиламиз.

— Биз мунозарани ҳозир бас қилишимиз мумкин, — деди Мирза пўписа оҳангида. — Лекин келгусида — кўрамиз...

Аббос ғазабдан титраб-қақшади, икки марта мушти билан столни урди-да, ғазаб ичида деди:

— Агар генерал шунга ўхшаган режани амалга оширишга киришадиган бўлса, унинг суробини тўғрилаб қўйиш қўлимдан келади.

Мирза беозоргина жилмайиб, сўради:

— Суробини тўғрилаб қўясизми? Қизик! Билсак бўладими — қай тарзда?

— Мен жавоб беришга мажбур эмасман.

— Мен эса билишни истайман.

— Нимани билмоқчисиз?

— Бизнинг хатти-ҳаракатларимизга сиз қай тарзда жавоб бермоқчисиз?

— Жавоб беришни истамайман!

— Қарияга чақасизми? — Мирза таҳқир оҳангини яширмай истеҳзо билан кулди. — Мирза Муҳаммад қотиллик ҳаракатларини бошлади, нақд Қариянинг ўзига ҳам етиб бормоқчи дейсизми? Сиз шуни назарда тутаяпсизми?

Мен ғазабимни яширишга ҳам уриниб ўтирмай, сапчиб турдим-да, кескин дедим:

— Агар сизлар мунозарани шу тарзда давом эттирмоқчи бўлсангиз, мен муносабатларимизни тақа-тақ узилган деб ҳисоблайман.

Орага жимлик чўкди. Улар мендан бунақа муомалани кутишмаган эди. Мирза дераза олдига келиб, анчагача узоқларга тикилиб қолди.

— Сирасини айтганда, — деди у, — бу — бор-йўғи бир гоё, холос. Яхши, мен хатто бу тўғрида ўйлашни ҳам тўхтатаман.

Аббос зарда билан муносабатини билдирди:

— Гап тўхтатишдагина эмас, гап шундаки, биз ҳеч қачон бунга ўхшаш фикрларга йўл қўймаслигимиз тўғрида қатъий келишиб олмоғимиз зарур.

Мирза унга ўтирилди. Улар бир-бирларига шунақа ғазаб билан ўқрайиб қарашдики, уларнинг юзкўрмас бўлиб кетишлари муқаррардек туюлди. Шу пайт хонага Ширин кириб келди.

У жуда ҳам вақтида келган эди. Шарқона гурунларда аёл кишининг борлиги жуда катта аҳамиятга эга. Бу салбий таъсир кўрсатмоғи, иш қир-пичоққача бориб етмоғи ёки бир зумдаёқ ҳар қандай кескинликка барҳам бермоғи ҳам мумкин.

Аёлларга хос сезгирлик билан у вазиятнинг ниҳоятда кескинлашиб кетганини дарҳол пайқади.

— Ие, нима бўла қолди? Мен узоқ чиқиб кетмасам бўлар экан-да! — деди у ҳайрон бўлиб. — Бекор ушланиб қолибман-да! Афтидан, ҳеч қанақа тўхтамга келмаган кўринасизлар. Тайинли бирор иш қилдиларингми?

Хонага оғир жимлик чўкди. Ҳар бир одам ўзини голиб деб ҳисоблагиси

келар, жиллабўлмаса, мағлубиятини тан олмаслик пайида эди. Шириннинг келиши вазиятни юмшати, аммо рақибларнинг дили хиралиги бутунлай тарқаб кетгани йўқ. Ширин Аббосга қарашмали таъна билан мурожаат қилди:

— Азизим, мунча меҳмонни совуқ қарши олмасангиз. — Ширин очиқ чеҳра билан жилмайди. — Агар сиз эринчоқ бўлмаганингизда меҳмонларга содалик вискими, жинми ёки яна бошқа бирон нарсани таклиф қилган бўлардингиз. Ҳамиша меҳмонларни ўз ҳолига ташлаб қўясиз. Гапим тўғрими, азизим?

14

Бу воқеа бошдан-оёқ менга жуда ёмон таъсир қилди. Мен узлуксиз равишда ўзимга Мирза билан Аббос ўртасидаги бунақа совуқ муносабатларнинг асл сабаби нимада? — деган саволни бериб турдим. Уларни қай бир даражада яраштирмақ учун нима қилмоқ керак?

Мирза жиддий масалаларни муҳокама қилишдан ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди, биз аввалдан келишиб қўйган ишларга қизиқмай қўйди. Аббос серзарда ва асабий бўлиб қолди. Унинг саросимага тушиб қолгани яққол сезилиб турарди. У ўзининг айби билан вужудга келган оғир шароитни юмшатиш учун у ёки бу вазиятда нима иш қилиши кераклигини билмай хуноб эди. Бу орада ишларимиз анча оқсоқланиб қолди. Рэндли устма-уст келиб турган мактубларида биздан кескинроқ ҳаракатлар қилишимизни талаб қиларди. У бизга яна бир қанча маслаҳатчилар жўнатилганини маълум қилди.

Бу пўртаналик хатарли денгизда фақат Ширингина барқарорлик оролчасидай туюларди. Мен бизнинг ҳамма учрашувларимизда унинг ишгирок этишини таъминлаш масаласида ҳамма чораларни кўрдим. Гарчи у кўпинча бизнинг ўз ишларимизни муҳокама қилишни тугатишимизни кутиб, кўпинча айвонда ўтирса-да, лекин вазиятни анча юмшатишга муваффақ бўлди.

Мен амин эдимки, Мирза билан Аббос ўртасидаги муносабатларни йўлга қўймасдан туриб, биз бирор муваффақиётга эришишни ҳаёлга ҳам келтиришимиз мумкин эмас. Бу иш менинг анча кучимни олди. Мен уларнинг ҳар бири билан алоҳида-алоҳида суҳбатлашиб кўрдим, кейин бирга йиғилишиб, гурунглашдик. Шу тарзда ихтилофлар сабабини атрофлича муҳокама қилиб кўрдик. Бир қатор масалаларда яқдилликка ҳам эришдик. Айни чоқда мен киши билмас тарзда Мирзага йўлини очиб беришга ҳаракат қилдим. Мирза ўйланилган ишни давом эттирмоғи керак эди.

Очилини айтганда, мен Аббоснинг далилларини узил-кесил тушуна олганим йўқ — у қотилликка бутунлай қарши эди, уни ҳаддан зиёд даражада хатарли йўл деб ҳисоблар ва агар биз уни амалга оширадиган бўлсак. Бунинг оқибати жуда ёмон бўлишини таъкидлар эди. “Шарқда, — деб уқдирарди у менга, — бир марта қирғин бошланса бас, уни кейин тўхатиб бўлмайди. Бундай шароитда биз на Қарияни четлаштира оламиз, на тузумни ағдариб ташлаймиз”.

Мирза ишгирок этадиган учрашувларда биз баҳсли муаммоларни четлаб ўтиб, хотиржам оҳангларда гаплашишни афзал билардик. Аммо қотиллик масаласига биз яна бир неча марта қайтишга мажбур бўлдик. Мен аввалгидек Аббос нима учун бу гапни эшитиши биланоча тепа сочи тикка бўлиб кетишини ҳали ҳам тушунмасдим. Фақат битта нарса равшан эди — Аббос ўзининг демократик эътиқодлари важдан шу мавқеда қаттиқ тургани йўқ (у ўзининг демократияга мойиллигини айтиб мақтанишни яхши кўрарди), балки бунинг бошқа аллақандай сабаблари бор эди.

Бир куни Мирза диний арбоблардан бирини ўлдиришни таклиф қилди. Унинг фикрича, бу диний доираларни жунбушга келтирар, уларнинг ҳокимият билан муносабатларини жуда кескинлаштириб юборарди. Айни чоқда биз бу қотиллик атрофида катта шов-шув кўтармоғимиз, матбуотда мақолалар эълон қилмоғимиз, варақалар тарқатмоғимиз, ҳар хил миш-мишларга йўл очиб бермоғимиз керак эди. Аббос буларнинг ҳаммасига бундай жавоб берди:

— Қотилликдан бошқа ҳамма нарсага қўшиламан. Ифвогарлик фаолиятини кучайтирмақ керак, варақалар чиқаришни кўпайтираверинг, масжидлардан бирининг олдида аксидиний шиорлар билан намойиш уюштирса бўлади. Буларнинг ҳаммасига гап-сўзсиз қўшиламан, лекин қотиллик — бутунлай бошқа нарса!

Мирза яна бир бора унинг фикрини ўзгартиришга уринди.

– Қотиллик – биз амалга ошираётган ўйиннинг зарурий қисмидир, – деди у хотиржам оҳангда. – Лекин энг беҳатар қисми ҳам бўлиши мумкин. Ифвогарларни, варақалар тарқатувчиларни қўлга олишда расмий идораларнинг имкониятлари кенгроқ, қотилни топиш имкониятлари эса анча чекланган, – Мирза Аббоснинг елкасига дўстона тарзда қоқиб қўйди-да, сўради: – Сиз нима деб ўйлайсиз, биродар? – Ташкилотимиз аъзоларидан бири сўроқда бирдан ҳамма гапни айтиб берса, нима бўлади? Ёки расмий доиралар изимизга тупишса, нима қиламиз? Бу ташкилот ва варақаларнинг уюштирувчилари сафида биз борлигимиздан воқиф бўлса, расмий доиралар бизни соғ қўяди деб ўйлайсизми? – Унинг овозида ғамгин оҳанглар эшитилди. – Агар биз ўлдирмасак, бошқалар ҳам бизни ўлдиришмайди, деб ҳисобласангиз, жуда катта хато қиласиз, дўстим.

– Йўқ, генерал. Сиз мени фикримдан қайтара олмайсиз. Бошимдан зар қуйсангиз ҳам биз қон тўкишдан тийинсак, бошқалар қотиллик йўли билан иш битиради деган фикрга сира ишонмайман.

– Нима ҳам дердим? Мана, ўзингиз кўрарсиз. Лекин билиб қўйинг – унда кеч бўлади.

– Бошқаларнинг қарашлари қандай эканининг менга қизиғи йўқ. Энг муҳими шундаки, биз бу усулдан нарироқ юришимиз керак.

– Сизнинг мантигингизни тушуна олмадим. Ахир, ўз вақтида сиз қатли омлар ва отишлар борасида кўп қаҳрамонликлар кўрсатган эдингиз-ку! Энди бўлса, бор-йўғи биттагина одамни гумдон қилишга қарши чиқиб ўтирибсиз.

Аббоснинг юз ифодаси ўзгарди. У қошларини чимириб, қовоғини осиб олди – афтидан, ҳокимият пиллапояларида катта охурлардан ем еб юрган вақтлари эсига тушиб кетди, шекилли.

Мирза унинг нозик жойидан тутганини ҳис қилди ва босимни кучайтиришга аҳд қилди.

– Мен амалга оширишни таклиф қилаётган операция фавқулодда катта аҳамиятга молик. Унинг оқибатида террорга барҳам берилади, бошбошдоқлик тугатилади, авомнинг хуружларига чек қўйилади. Бу кўникилган маънодаги қотиллик эмас, – деб давом этди у. – Бу – сиёсий ҳодиса.

– Бироқ, одатда, рақибни орадан жисмонан йўқотиш бутунлай бошқача содир бўлади-ку, – деди Аббос овозида умидсизлик оҳанглари билан. – Қотиллик, одатда, қай бир сиёсий гуруҳ фитнасининг самараси бўлади-ку!

– Яъни сиёсий гуруҳ демоқчисиз-да?

– Ҳа-да... Сиёсий... Яна бир нарса эсимда – бир вақтлар шундай гуруҳларнинг аъзолари устидан суд бўлганди. Кейин уларни қатл қилишганди. Шундоқ эмасми?

– Ҳа, шундоқ бўлганди... Албатта. Лекин бу воқеаларнинг барчасининг замирида сиёсий далиллар ётади.

– Хўш, нима бўпти, генерал?

– Нима бўларди? Фитнакорлар сиёсий ниятларни кўзлаб иш юритишган. Сиз уларни суд қилиб, сўнгра қатл этганингизда, сиз ҳам сиёсий мақсадларни кўзлаб иш тутгансиз. Шундай эмасми?

– Бир дақиқа! Ахир, улар амалдаги қонунларга мувофиқ суд қилинган эди. Ҳукми ҳам расмий суд чиқарган эди.

– Бу масаланинг моҳиятини ўзгартирмайди.

– Хўш, сиз нима таклиф қиласиз?

– Бошида нимани таклиф қилган бўлсам, ҳозир ҳам шуни таклиф қиламан.

– Мен сизни тушунмадим ва бунақа мантигингизни тушунишни ҳам истамайман.

– Уни қабул қиласизми-йўқми, лекин мен масалани бошқача тарзда қўйишни истайман. Мен шуни таъкидламоқчиманки, ўша одамларнинг бари сиёсатчилар эди. Шу сабабдан улар фитна уюштирган эдилар ва айни шу сабабга кўра сиз уларни қатл этган эдингиз. Шунақами?

– Ҳа, генерал, шунақа бўлганди. Кўриб турибман – сиз бу масалада фалсафа сўққингиз келиб қолипти.

– Йўқ, биродари азиз, мен фақат битта нарсани – сиз масаланинг моҳиятини чуқурроқ англашингизни истайман, холос. Бошқа ҳеч қанақа истагим йўқ.

– Масаланинг моҳиятини дейсизми? Хўш, “масаланинг моҳияти” деганда сиз нимани назарда тутяпсиз?

– Ҳаммадан аввал қатғият керак. Керакли дақиқаларда биз турли-туман талбирларни амалга ошира оладиган бўлмоғимиз зарур.

– Ундай бўлса, қотилликнинг бунга нима дахли бор?

– Дахли бор деб аста айтасизми?

– Яъни ҳокимият вакиллари йўлдириш керак-да?

– Бизга портлаш керак. Биз жуда кўп жойга секин ҳаракатга келадиган миналарни қўйиб қўймоғимиз даркор. Бу миналардан лоақал биттаси портлаганда ҳам вазият бениҳоя кескинлашиб кетади ва тузумни ўзгартирмоқ учун шароит майдонга келади.

– Ҳар хил сиёсий ташкилотлар вакиллари йўлдиришнинг бунга нима дахли бор?

– Авваллари менга шундай туюлар эдики, ҳозир мен зиммамга олишга мажбур бўлган вазифаларни сиз бажаришингиз керак. Мантиқан олиб қараганда, турли-туман сиёсий кучлар орасига нифоқ солиш, улар орасида душманликни авж олдириш зарурлигига мени сиз ишонтирмоғингиз керак эди. Бу мақсад йўлида биз ҳар қандай андешани йиғиштириб қўйиб, ҳамма воситалар ва усуллардан фойдаланмоғимиз зарур. Шу жумладан, сирли қотилликлардан ҳам. Кейин бу қотилликларни ўзаро рақобатлашга ётган гуруҳларнинг истаганича ағдариш мумкин бўлади. Агар биз бунга эриша олсак, тузум ич-ичидан нурай бошлайди ва охир-пировардида қулайди. Мен шундай деб ўйлайман. Шу фикр сизнинг ҳам онгингизга сингмоғини истар эдим. Ахир, сиз пихини ёрган сиёсатчисиз, мен эса шунчаки оддий бир сарбозман, холос. Сиёсий жараёнларнинг истиқболи-ю оқибатларини баҳолаш менинг ишим бўлмаслиги лозим.

– Сирасини айтганда, бу гапингиз тўғри, генерал.

Гўё суҳбатдошининг ҳақлигига шубҳа қилаётгандай, Аббос енгилгина бошини чайқаб, жилмайди.

Биз бу масаланинг муҳокамасига бошқа қайтмадик. Мавзу ёпилган эди. Бу гуруҳимиз аъзоларининг ўзаро муносабатларига сезиларли таъсир кўрсатди. Биз аввалгидек ўқтин-ўқтин йиғилиб турардик, кундалик сиёсий ишлар билан шуғулланар эдик. Аммо бизнинг учрашувларимиз аввалги руҳини йўқотиб қўйди, энди улар кескинлигини йўқотган эди. Баъзан эса, умуман, бефойда кўринарди. Биз энг муҳим ангилликлардан бир-биримизни бохабар қилардик. Уларни шарҳлардик. Сиёсий фаолият масаласига келадиган бўлсак, мен аста-секин шунга ишонч ҳосил қилдимки, бу билан бизнинг гуруҳимиз эмас, балки биз билан боғланган бошқа бирон гуруҳ шуғуллангани тузукроқ бўлади. Вазифаларни бу тарзда алмаштиришни мен жуда эҳтиёткорлик билан аста-секин амалга оширдим. Ҳеч кимнинг эътиборини жалб қилмаслик ва кераксиз муносабатларни туғдирмаслик учун шундай қилишга мажбур эдик. Терроризм масаласида Аббоснинг ўжарлиги ва Мирзанинг ўз ташаббусидан узил-кесил воз кечгани сира калламдан чиқмай қолди. У ҳатто буни ҳарбий одамларга хос бўлган одатий бир инжиқлик деб атади.

Кундалик ташвишлар ва ишларга андармон бўлиб, биз кўп нарсаларни буткул унутиб юборамиз. Лекин Аббоснинг мавқеини мен унута олмасдим. Унинг тўғрисидаги фикр менга сира тинчлик бермасди.

Бир куни Ширин кўзгу олдида ўзига оро бериб турганида, унга дедим:

– Мен Аббоснинг ҳаётидаги асосий нарса нима эканини англашни истардим.

Кўзгада бизнинг кўзимиз кўзимизга тушди. Ширин менинг гапим жиддий эканини пайқади ва аста менга ўтирди. Мендан саволчан назарини узмаган ҳолда каравотнинг бир чеккасига омонатгина ўтирди. Шу чоқда у менинг юракларимни ўйнатиб юборди – сепган атрларининг ҳиди бирам муаттар, нигоҳи бағоят даъваткор эди. “Жин урсин, – деган фикр ўтди кўнглимдан, – қанақа бемаънилик бу? Кўнглим бу аёлни тусаб, юрагим ҳаприқиб турса-ю, мен ундан қаёқдаги нарсаларни сўраб ўтирсам! Бу қари тўнгатк нимани ўйлашти? Нега у қотиликка қарши? Шунга ўхшаш бири-биридан бемаза гашлар! Кўриниб турипти, Рэндли билан гаплаввериб, миям меҳваридан чиқиб кетган кўринади. Наҳотки, мен энди ўзимни қўлга ололмасам?”

– Биласанми, ёнимда турганингда бутун вужудимга ўт туташиб кетяпти,
– дедим мен мавзунни ўзгартириб. – Сенга яқинлашмаганим маъқул, бўлмаса,
куйиб кул бўламан.

– Мунча жонинг ширин бўлмаса?

– Сенга яқинлашганда ҳеч нарсадан хавотир олмайдиган кимсанинг ўзи
борми?

– Ё тавба, мунча ҳадикчи бўлмасанг?

– Сен ҳатто тошни ҳам ҳадиксеирайдиган қилиб қўйишга қобилсан.

Ширин кулиб юбориб, қучоғимга ташланди. Панжалари билан сочларимни
тутамлади.

– Вой, муғомбир-ей! Қачон нима дейишни жуда яхши биласан-да! Гапларинг
аёл кишига манзур бўладиган гаплар. Ҳар қандай аёлга ҳам...

– Лекин сендан қуруқ гап билан қутулиб бўлмайди. Ё гапим нотўғрими?

– Нотўғри.

У менга шундай нигоҳ билан тикилдими, бу нигоҳ ҳар қандай гаплардан
ҳам маънодорроқ эди. Кейин сўради:

– Сен Аббос тўғрисида бир нарса сўрагандай бўлдингми?

– Бехуда гапни қўй...

Мен уни бағримга босиб, лабига лабимни қўйдим.

Давоми бор.

*Рус тилидан
Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.*

Владимир МАЯКОВСКИЙ
**Шодлигимнинг боисин
сўранг**

Қўлингиздан келарми бу иш?

Шартта стакандан сачратиб бўёк,
ғариб кун чеҳрасин ўчирдим дангал;
уммоннинг қийшайган иягин ногоҳ,
бир коса селобда яшнатдим ял-ял.
Тулука балиқнинг тангаларидан
ўқидим нотаниш лаблар ўйини.
Тарновни най қилиб,
сиз ҳам,
дафъатан,
чала оласизми оқшом куйини?

1913

ОЙДИН КЕЧА

Манзара

Ой чиқмоқчи.
Кўринди
чети.
Сўнг муаллақ қолди ҳавода оппоқ.
Кумуш қошиғи-ла
ковлаб кўрар эди
серюлдуз шурвасин,
чамамда,
халлоқ.

1916

*Хусниддин ШАРИПОВ
таржималари*

Бундан 200—250 йил бурун Россияда Ломоносовнинг жарангдор, Державиннинг дабдабали сатрлари чинакам шеърият намунаси деб ҳасобланарди. XIX аср бошида Пушкиннинг соддагина овози ҳукмрон садоларни ёриб чиқиб, шеъриятни янги йўлга етаклаб кетди: бу илиқ нафасли, беғубор, кўнгилга элтадиган йўл эди. Орадан яна юз йилча ўтиб-ўтмай, халқ турмушида рўй берган ўзгаришлар таъсиридами ёки оддий кишилар муҳитида туғилиб-ўсган, олам билан ўшаларнинг тилида гаплаша оладиган ёшлар ижод оламига кириб келгани учунми, шеъриятда яна бир сифат ўзгариши рўй берди: ижод руҳи демократлашди. Бу айниқса, Маяковский шеъриятида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Владимир Маяковский 1893 йил 7 (19) июлида, Гуржистоннинг Кутаиси шаҳри яқинидаги Бағдод қишлоғида, ўрмон назоратчиси Владимир Константинович оиласида туғилди. Отаси вафот этгач, у 1906 йилда онаси Александра Алексеевна, сингиллари Людмила ва Ольга билан Москвага кўчиб келади. Ёш Володя рассомликка ишқивоз эди. Тақдирни қарангки, у санъат билим юртида Давид Бурлюк билан танишиб қолади, унинг таъсири остида шеъриятга муккасидан кетади. 1915 йили, Осип ва Лиля Бриклар билан юлдузи тўғри келган маҳалда эса, аллақачон мушоираларда шухрат топиб, “Владимир Маяковский” деган

БАҲОР

Шаҳар ечди қишлигин такрор.
Қор лабидан оқди сўлакай.
Келди яна вижирлаб баҳор,
худди сергап юнкер—болакай.

1918

ФАЙРИОДДИЙ ИККИ ҲОДИСА

Кун бўйи
хўкиздай кавшаниб беғам,
қалам ҳақи учун чекиб жон,
Мен
Волгабўйини қўшиқ қилолмам:
ёзиш мумкин эмас
бу ҳақда ёлғон.
Лекин оч юрганман,
лаънати очлик
нелигин минглардан яхши биламан!
Ғазабга учрасин, дея, муҳтожлик,
бир жуфт ҳодисани
тасвир қиламан.

Биттаси. —
Унута оларми ҳеч зот
ўн саккизинчи йил, Петербург туркин?!
Жон берса муз узра от ортидан от,
қарғалар чарх уриб, “қиларди қирғин”.
Йўлда қопқалар берк гарчи тақа-тақ,
чорраҳа ҳеч қолмасди тинчиб:
ўргатилган итлар
сўрар садақа
думин ликиллатиб, акиллаб, фингшиб.
Газеталар ёзмас бу ҳақда ҳадеб,
тилдан тилга ўтар лекин бир нақл:
бир чол
кампирина бўғиб,
гўштин еб,

фожа, “Чолворли булут”, “Умуртқа-най”, “Уруш ва тинчлик” дostonларининг муаллифи эди. Уларга кейинча “Инсон”, “150 000 000”, “Севаман” сингари дostonлар уланиб кетадики, агар ҳаммаси жам этилса, ҳосилани меҳрга ташналик ҳақидаги гўзал қўшиқ деб аташ мумкин. Умуман, Маяковский нафаси ҳаётнинг қай жабҳасига, қай мавзуга тегса, у нарса ўзгача кайфият, вазн ва улугворлик касб этади. У очлик ва уруш фожиаларидан куядими, танбалнинг табиати ёки масхарабоз санъатидан куладими, болалар ва арча ҳақида қайғурадими, изғирин ёки ободликдан баҳс очадими, инсон улуглигини ўртага қўйиб, улуг замондош номидан, дангал ва билиб сўзлайди. Фожадан эзилади, лекин тушкунликка тушмайди. Ҳатто кўп ҳолларда, энди қўйилаётган пойдеворга қараб, ҳали қачонлардир қад кўтариш эҳтимоли бўлган муҳташам иморатни завқ билан тасвир этиб юборар эдики, бу “футурист”, яъни “истиқболчи” қалбининг орзуманд садоси эди, десак, хато бўлмас. Мен буни “Қанотли пролетарий” дostonини таржима қилганимда сезгандим. Кейинроқ эса “Шоир ҳақида”ги ўз дostonимни унинг 1923 йилда ёзилган “Шу ҳақда” номли дилгир муҳаббатнома-дostonига қараб созлаганман. “Дилгир” деганимга ажабланманг: Маяковский бир пардада куйлайдиган ижодкорлардан эмас. Шоир шеърятга оид бирор қора ишдан бўйин товламади:

“Мунча бемаза” деб
қилганмиш жаҳл.
Ҳа, миш-миш деганинг,
бўлиб юз такрор,
Очни ҳам, тўқни ҳам беҳуд қиларди.
Бу улкан шаҳарда не тешикки бор,
барида ҳокимдир қориннинг дарди.

Очлик ва ғийбатдан ҳол қуриб,
бир кун
Морская кўчасида,
шабкўрга ўхшаб,
гулзор-витринага тикилдим дилхун,
Эйлерс дўконининг олдида тўхтаб.
Нуқтадек туюлар бу мурғак гуллар.
Нархи-чи?
Болалаб кетмиш нўллар, о!
Бир нонга арзирди ҳар битта гулбарг.
Бехосдан
мен ҳамда
витрина аро
бир нусха кўринди.
Боши — отнамо.
Одимларди
чайқалиб,
ҳорфин.
Тиқиб олган эди бурнига аммо
негадир
икки ё учта
бармоғин.
Кўзларида қаймоқлаб йиринг,
пайи чиқиб ётар
йиртиб бўйнини.
Йиртиқдан томчилар томчилаб, кўринг,
лолазор қиларди
кўча бўйини.
Судралган сояга қараб турган чоғ
қақшадим:
наҳот шу инсоннинг ҳоли,
ахир бу жонивор,

достон ва шеърлар билан бир қаторда, назмий эълон ва шиорлар яратди, ахборий кўзгу ихтиро этди, жаҳон бўйлаб ижодий сафарларда бўлиб, улар ҳақида ахборотлар ёзди, баҳсларда шоирона “қиличбозлик” қилди, киносценарий ёзиб, ўзи бош ролда ўйнади, туғилаётган Ёзувчилар уюшмасининг дояларидан бири бўлди. У чеккан ҳар бир сатрида яхшига яхши эди; ёмонга эса ёмон: айниқса, порахўр, мансабпараст, ялқов, муттахам, бюрократ зотига. Бу ҳол унинг “Қандала”, “Ҳаммом” сингари драматик асарларида ҳам яққол кўзга ташланади.

1930 йил Маяковский учун мураккаб келди. “Ҳаммом” пьесаси Ермилов ва ҳоказолар томонидан дўппосланди. Мушоиралар найзабозликка айлана борди. Пролетар ёзувчилар гуруҳи эса ижод аҳлининг асари ўрнига насл-насабини кавларди...

Маяковский — мағрур инсон. У тўғрисўз дўстлар орасида қаддини ва қадрини баланд тутиб яшашга ўрганганди. У майдалашишни истамади. У гўзал замонлар келишига ишонарди, лекин унга тилини ёлғон билан булғашни хоҳламади. Ундан кўра юрагини ўз тўппончасига нишон қилишни афзал кўрди: Владимир Маяковский 1930 йил 14 апрел куни ҳаёт билан хайрлашди. Қолган гаплар — унинг шеърларида.

ахир бу арвоҳ
ўлгуси одамзод тимсоли.
Бу даҳшатдан қалқдим мен ортга.
Қора томчилардан топиб йўл,
бориб қолдим яна чириган отга.
Боши қани?
Бош деган гап йўқ!
Ёнда —
порлаб, тушарди ўйин
қаламтарош —
қон юқи пичоқ.

У билан
у нусха
ўлик от бўйнин
қиртишларди наздимда бу чоғ.
Шунда тушундимки,
тимсол йўқ бу ерда,
бу соя ҳам эмас,
бу — одам.
Балки чиябўри бўлиб,
бугунми-эрта
бунда тирикчилик бошларман
мен ҳам.

Мана иккинчиси. —
Майда ва содда.
Май охири эди
аввалги ёзда.
Қаранг эркаловчи боғлар ҳавосига:
арғувоний эди,
бахорий.
Мен эса оч эдим,
тоқатим йўқ сира, —
хув собиқ Филиппов қаҳвахонасига
навбатда турардим барча қатори.
Бу ерга киргандим беш йилча аввал.
Хотирамни титкилаб кўрсам, —
бунда чулдирарди фаввора у гал,
хонбалиқлар
ўйнарди хуррам.
Хотирадан — иштаҳа ўсар;
яхшими — ёмонми,
кечмам тушликдан!
Оҳ, вақт мунча имиллаб ўтар?!
Мана,
кириб олдим мен ҳам
эшиқдан.
Одамлар ўлтирар,
оғзида — шўрбалиқ,
идишда — шўрбалиқ,
ҳаво шўр ҳатто.
Ташқарида баҳор
қиларди хуш қилиқ,
ўзни ичкарига урар халқ аммо.
Чайнашар,
босолмай очлик титроғин,
хурсанд шимиришар заҳар ҳавони.
Гадойлар
тилашар балиқ қулоғин,
талашга айланар
бунинг давоми.

Ўчиб кетмасмиди “руслар” деган ном,
 кафт очиш касбини билмаганида?!
 Бугуноқ
 рус эли бўларди тамом,
 балиқ умуртқаси бўлмаганида.
 Шуни ўйладим-у,
 суюк дардида
 қутурган галани
 туртиб,
 тупуриб,
 отилдим,
 эшикни шарт итардим-да,
 хид тараб, балиқдай
 чикдим югуриб.

Ундан қутуларман не билан ювсам,
 Сасиган —
 эгнимми ва ёки кўнгил?
 Балиқ тангасидай ёнган юлдуз ҳам
 нур эмас,
 сассиқ бўй сочди
 ярим йил.
 Очу тўқ,
 ҳаётим бир нав ўтмоқда,
 очликни кўрмасдан ўлсам не ажаб,
 лекин юрагимда ғазаб ўсмоқда,
 очликка нисбатан,
 олий бир ғазаб.
 Майда-чуйда гапга ўрин йўқ зарра
 одамлар очликдан тиришган маҳал.
 Нон! —
 шудир ҳаётнинг ўқи бир карра,
 биз ҳам, озодлик ҳам ўшанга маҳтал.
 Яйраса
 оқ ноннинг ҳидига ботган
 Смоленск майдоними, Трубнийми ё,
 менинг кўз ўнгимда
 похолда ётган,
 похолни нон дея ғажилаётган
 Волга шўрликлари бўлади пайдо.
 “Очлик!” денг,
 Европа эшитиб қўйсин!
 Қўли қисқалар ҳам
 бўлишсин борин!
 Солиқ булоғининг очингиз кўзин!
 Деҳқонлар чуқурроқ олсин шудгорин!
 Урайлик шеър билан,
 пьеса билан!
 Қани, шифокорлар, қўзғолинг йўлга!
 Димланг, адо бўлсин у
 дуд забтидан!
 Фабрикалар — жангга!
 Заводлар — олға!
 Кирмаса
 очларнинг охи қулоққа,
 бугун ташналарга бўлмасак дармон,
 очлик
 етиб келар
 бизнинг тупроққа,
 гирибонимиздан
 тутар беомон!

1921

ҚАТЪИЙ МАН ЭТИЛУР...

Об-ҳаводан,
 майдек,
 кетасан яйраб.
 Май — нимаси.
 Бу чинакам ёз.
 Ҳатто назоратчи,
 ҳаммолга қараб,
 дил
 этар парвоз.
 Бағримда
 қўшиқлар
 уради тугён,
 қўлимни
 етаклаб кетади
 қалам.
 Жаннатга ўхшатгим келади
 бу он
 Краснодар
 перронини ҳам.
 Кайфиятим —
 худди хитойи чинни.
 Булбулдай
 куйлагим келарди
 хушҳол!
 Бир маҳал:
 “Чалғитманг
 назоратчини, —
 деган
 эълон кўрдим, —
 берманглар савол!”
 Булбуллар қулади
 гўёки ўқ еб.
 Қалбим нўхталаниб,
 оғриқ поралар.
 Сўрагим келарди:
 — Ишлар қалай? — деб,
 Соғлигингиз қалай?
 Қалай, болалар?
 Нетай,
 ерга боқиб,
 ўтдим бесадо,
 қунушганча,
 илжайиб тахир.
 Сўрагим келади,
 мумкинмас аммо, —
 хафа бўлмасин-да:
 ҳукумат ахир!

1926

КАЛЛАВАРАМЛАРГА

Шеър
 ғоят таъсирчан нарсадир,
 бирок,
 ҳаққоний бир хабар
 ундан ўткирроқ.
 Масалан,
 олай деб деҳқоннинг кўнглин,

Зодагон удумин тутиб,
қишлоқда
бир тўп каллаварам,
шимариб энгин,
Опера театри
қурмоқда.
Ўзга ерда эса,
ё кайфи ошиб,
ёки босиб
миясин қиров,
Гулдек ишлаб турган
заводни
шошиб,
бошқа жойга,
кўчирар
биров.
Учинчисин боши —
елкадан пастда,
калласи
елкадан пастроқ
кишилар
резинка чўчқача мисоли
аста
пуфлаб,
ҳисоботни шиширар.
Ундан ҳам бошқаси,
қарзга ботса ҳам,
дўкон деб
қуради
муҳташам сарой.
Кейин,
юқорида
шамол қўпган дам
ишчилар бошига
шип қулар,
вой-вой...
Хулласки,
бемаъни ишлардан тўйиб,
жиноят китобин очар
замона:
Қурмай
қуриб кетинг!
Буларни қўйиб,
Қуринг
ўзингизга
бир жиннихона.
1928

ТАЪБЛАР ҲАҚИДА ШЕЪР

Туяни кўрган от
пишқирди:
“Ҳайҳот,
мунча
бесўнақай бўлмаса
бу от”.
Туя
ўкириб дер:
“Нега куясан?”

Сен ўзинг —
 ўсмасдан қолган
 туясан”.

Ёлғиз худо ўзи
 биларди асли
 Турлича эканин
 уларнинг
 насли.

1928

МЕН БАХТИЁР!

Шодман,
 гражданлар,
 шодлигим шоён,
 келинг,
 қаҳ-қаҳ уринг
 мен билан бирга.

Сизга ҳам
 сиримни этай деб баён,
 солдим
 хисларимни
 шеърий сатрга.

Бугун
 фил сингари сездим
 ўзимни,
 одим ҳам отаман
 заррача толмай.

Тунда
 юмибману кўзимни,
 уйғонибман
 ҳатто йўталмай.

Қаёққа қарасам —
 яшнар табассум.

Биласиз,
 куз — шилта бир фасл.
 Менга эса
 гуллар
 жилмаяр маъсум,
 чиройи ҳам,
 ҳиди ҳам
 асил.

Фикру
 қофиялар
 келар қуюлиб,
 муҳаррирнинг
 тили
 карахтдир.

Ишласам,
 тулпорлар у ёқда қолиб,
 Бас келолмас
 ҳатто трактор.

Қорним ҳам оғримас,
 ҳамёним ҳам тўла,
 қадамим ҳам
 тушар
 бехато.

Кутулиб
 бекорчи харждан
 бир йўла,
 рангим чиқиб қолди,
 семирдим ҳатто.
 Кўз равшан тортаркан
 равшан бўлса таъб,
 димоғим
 хушҳаво,
 оғзим
 шириндир.
 Гўёки
 аъло нав тортни
 тилимлаб,
 Тилимнинг устига
 қўндирар
 кимдир.
 Гарддан фориф эди ҳамиша
 каллам.
 Энди-чи?
 Калламнинг ичи ҳам
 тиниқ.
 Ҳар кун
 йигирма бет
 шеър ясаб турсам,
 Толстой ҳам
 ҳасаддан ёниши аниқ.
 Аёллар
 парвона бўлишар менга,
 товланиб,
 исмимни сўрашар олдин.
 Хуллас,
 ҳар аскиям тенгдир
 олтинга,
 суҳбатнинг гулига
 айланиб қолдим.
 Қизиллик югурди
 юзимга,
 қаранг,
 тумов ҳам илашмас,
 каравотим бўш.
 Энди
 шодлигимнинг боисин
 сўранг.
 Айтайми —
 айтмайми?!
 Нетай, хўш?
 Кимдир
 жавоб кутиб
 қоврилар ўтда,
 Кимнингдир оҳидан
 таралар
 тутун.
 Ҳай-ҳай, тўлқинланманг,
 сабаби —
 битта:
 Ўртоқлар,
 чекишни ташладим
 бугун.

Франц КАФКА

Жараён

Роман

*Саккизинчи боб***ТИЖОРАТЧИ БЛОК. ОҚЛОВЧИНИ РАД ҚИЛИШ**

Шундай бир кун келдики, К. охири ўзи устидан қўзғатилган иш бўйича оқловчининг кафиликка олишини рад этишга қарор қилди. У бу ишни тўғри қиляптими, ёки йўқ, очиғи, уни шубҳа-гумонлар бир зум ҳам тарк этмади, лекин охир-оқибат, барибир, шундай қилмаса бўлмайди, деган фикрга келарди. Оқловчининг олдига бориб, ўз қарорини айтиб, узил-кесил у билан орани очди қилиб келмоқчи бўлган ўша кунда бунинг учун кўп куч сарфлашга тўғри келди, у бўнашиб, имиллаб ҳаракат қилар, шу боис ҳам ишхонасида узоқ ушланиб қолишга тўғри келди ва у оқловчининг эшигига яқинлашганда соат ҳам аллақачон ўн бўлганди. Ҳаммасидан олдин у оқловчига телефон қилиб ёки унга хат билан мурожаат қилиб, ўз қароримни билдириб қўйсам яхши бўлмасмикин деган хаёлга борди, чунки юзма-юз туриб, шахсан гаплашиб олиш жуда ҳам кўнгилсиз кечиши тайин. Балки бунақада қатор ҳийлаларини ишга солиб жавоб қилмаслиги ёки ҳар қанақа важ-корсонлар билан қутулиб чиқиб кетиши мумкин, шу боис К. юзма-юз туриб, ҳал қилиш қарорига келди, қолаверса, бу раддияни оқловчи қандай қабул қилади ва бу рад қилишнинг оқибати К.нинг ўзи учун қандай бўлади, бу хусусда ҳам оқловчи қандай фикрда, унинг фикри билан ҳисоблашмаслик мумкин эмас, бунинг бир иложини қилиб билиш керак, ҳеч бўлмаса Ленидан ўсмоқчилаб бўлса-да сўраб, тасаввур қилмаса бўлмайди. Оқловчи К. билан юзма-юз туриб, буни унга билдирганида, ундан ҳатто қари тулракда ҳеч қутулмаган бир ҳол ясаши оқибатида биргина сўз олишнинг иложи бўлмаган тақдирда ҳам, барибир, оқловчининг афғу-ангоридаги ўзгариш ва ими-жимидани муносабатига қараб ўзи қизиқиб келган у-бу нарсадан К. эҳтимол, воқиф бўлиши мумкин бўлар. Ҳатто у яна бир нарсанинг юз беришини ҳам мустасно қилмаганди — ҳаммасидан ҳам яхшиси шу: у К.ни ҳимоя қилишни астойдил ўз зиммасига олиши ҳам мумкин, шундай бўлиб чиқадиган тақдирда рад қилиш ўз-ўзидан бекор бўларди.

Ҳамишадагидек оқловчининг эшигини биринчи бор тақиллатганда ҳеч ким жавоб қайтармади. Ҳеч бўлмаганда Лени ошиқиб келарди-ку, деб ўйлади у. Ана шундай қаттиқ-қаттиқ тақиллатишдан кейин ҳамиша қўшнилари бирон-бир эркак ёки яна аллақим даргазаб югуриб чиқар, ана унда даҳанаки жангу ёқа бўғишлар қўпиши турган гап эди, бу сафар олло ярлақаб, қўшнилари биронтаси тумшугини суқмади. Иккинчи бор эшик кўнғирогини босар экан, К. қўшнининг эшигига хавфсираб қараб қўйди, бироқ бу сафар ҳам эшик очилмади. Охири оқловчи эшигининг тешигида бир жуфт кўз кўринди, аммо бу Лениннинг жонолар шаҳло кўзлари эмасди. Кимдир қулфланган эшикни очишга астойдил уринганига қарамай, ичкаридан яхшигина маҳкамланганга

Охири. Боши ўтган сонда.

ўхшарди, “бу ўша!” хонадоннинг тўридан шундай бир қичқириқ келгандан кейингина эшик ланг очилди.

У эшикка сиқилиб кираётганда орқасидаги қўшни хонадон эшигининг тутқичи ҳам шошиб-пишиб буралаётганлигини эшитди. Даҳлизга ўтиб олишгач, йўл бўшатишлари билан у олда отилди ва тўсатдан Ленининг бугун йўлак бўйлаб биттагина кўйлақда югуриб бораётганини кўриб қолди ва ким эшикни очган бўлса, уни огоҳлантириб нидо қилган К. қизнинг ортидан бир зум кузатиб турди-да, кейин ҳалиги киши турган остона томонга бурилди. Бу ушоққина, соқол-мўйловли, гарибгина бир киши бўлиб, кўлида шам ушлаб олганди.

— Сиз шу ерда хизмат қиласизми? — қизиқди К.

— Йўқ, — деб жавоб қилди кимса, — бегонаман, оқловчида ишим бор, маслаҳатини олмоқчи эдим.

— Камзулсиз-а, — деб сўраркан К. қўл ҳаракатлари билан ҳожат учун келган мижозга нимадир етишмаслигини аниқлатмоқчидай бўлди.

— Вой, кечирасиз! — кимса хижолатомуз шундай деб, илк бор қандай кўринишда эканлигини билмоқчи бўлиб, шамни ўзига яқин келтирди-да, теграсини ёритди.

— Лени сизнинг ўйнашингизми? — дангал деди К. У оёқларини бироз кериб, қўлларини белига тираб олганча, шляпасини ушлаб олганди. К. шу ҳолида пўрим пальтоси ўзига ярашиб турганидан ҳам, бу пачоқ жуссали киши ўзининг устунлиги ҳис қилсин, дегандек турарди.

— Ё, худойим! Йўқ-йўқ, — у киши кўрқинч билан шундай деди ва гўё ўзини ҳимоя қилаётгандай бўлиб, қўллари билан юзини тўсиб олди. — Нима деяпсиз ўзи, нега бундай бўлмагур хаёлларга борасиз?

— Сиз менинг ишончимга қарийб кириб улгурдингиз, — унга табассум билан кўз ташлаб деди К. — Лекин шунга қарамай... Э, яхшиси, йўл бошланг! — У шляпасини силкитиб, унинг олдинга ўтишига йўл берди.

— Исми-шарифингизни билсак бўладими? — суришгирди у.

— Блок. Савдогар Блок, — у ўзини бундай баландпарвоз оҳангда таништириб, мавқеини оширмоқчи бўлди, лекин К. уни баттар ерга уриб, сўроққа тутди:

— Бу сизнинг ҳақиқий фамилиянгизми?

— Бўлмаса-чи! — қатъий ишонч билан деди Блок. — Нега сиз шубҳаланаяпсиз?

— Эҳгимол, ўз исми-фамилиянгиз — наслу-насабингизни сир тутишингизга бирон-бир сабаб бўлиши мумкин, деб ўйлагандирман, — дилидагини қайтармади К. У камдан-кам ҳолларда ўзини озод қушдек хотиржам ҳис қилар, бу фақат тамоман етти ёт бегона оддий халқ билан гурунлашганда рўй берар, ўзинг ҳақингда лом-лим демасдан, буларнинг бариси сенга тегинлидай, уларнинг кўнглига қарамай, сўраб-суриштираверасан, гўё улар билан бир сўрида ўтириб қолгансану, хаёлинга бирон-бир гап келиб қолса, суҳбатнинг авжи қизиғида бўлиб, ўз гапини тиқиштираверасан.

Оқловчининг иш кабинети яқинидан ўтаётганда К. таққа тўхтади, эшикни очганча, пилдираб олдинга бораётган савдогарга бақирди:

— Шошманг! Мана бу хонани яхшилаб ёритинг-чи! — К. эҳгимол, Лени хонанинг бир четига яшириниб олгандир, деб ўйлади, шу боис ҳам савдогарни хонанинг ҳамма тешик-туйнугини қолдирмасдан, тўртгала кунжагитача ёритишга мажбур қилди, аммо хона бўм-бўш эди. Ҳақамнинг суврати тепасига келганда К. савдогарни елкасидан ўтказган шим боғичидан ушлаб тўхтатди.

— Сиз уни танийсизми? — кўрсаткич бармоғини юқорига ниқтаб ундан сўради.

Савдогар шамни баландроқ кўтариб, мўлтираб юқорига қаради ва деди:

— Суд ҳаками-ку.

— Олий мартабадаги суд ҳаками эмасми? — К. савдогар билан бир қаторда туриб олиб, сувратдаги қиёфа унга қандай таъсир ўтказганини билмоқ илинжида, ўсмоқчилаб сўради. Савдогар эса фавкуллодаги бир хурмат-эҳтиром билан юқорига қаради.

— Ҳа, бу олий мақомдаги қозию қуззотнинг ўзгинаси, — деб қўйди у.

— Сиз, афғидан, унчалик зийракка ўхшамайсиз, — деди К. — Барча майда-чуйда суд амалдорларининг ичида энг ҳақири шу бўлади.

— Энди эсладим, — савдогар шундай деб, шамни туширди. — Мен бу ҳақида сал-пал эшитганман.

— Албатта шундай бўлиши керак! — ҳайқираб деди К. — Сиз албатта булар ҳақида аниқ-тиниқ эшитганингизга ишончим комил, менинг бунни бутунлай унутганимни қаранг.

— Нега энди? Нима учун? — К. уни туртган жойдан бошлаб, эшикка томон боришаркан, савдогар сўроққа тутгани-тутган эди.

Йўлакка етаёзганларида К. ундан сўради:

— Ҳар қалай сиз Лени қаерга беркиниб олганини биларсиз?

— Яшириниб олган дейсизми? — қайта сўради савдогар. — Э, йўғ-э, ҳозир у ошхонада оқловчига шўрва қайнатиш билан овора бўлса керак.

— Нега сиз бунни менга дарров айта қолмадингиз? — сўроққа тутди К.

— Мен сизни у ерга бошлаб бормоқчи эдим, сизнинг ўзингиз эса мени орқага қайтишга мажбур қилдингиз, — савдогар қизни йўқотиб қўйишига сабаб бўлган тескари топшириқдан гап очди.

— Афтидан, сиз ўзингизни жуда пихини ёрган айёр ҳисоблайсиз? — кесатди К. — Қани бўлмаса, мени ўша томонга бошланг.

К. ҳали бирон марта ошхонада бўлмаганди, унинг назарида ошхона ҳаддан ташқари каттакон ва жиҳозларга сероб туюлди. Ҳатто плита-ўчоқнинг ўзи жайдариларига қараганда уч баробар катта эди. Қолган шарт-шароит, ашқол-дашқолларга зеҳн солишнинг қарийб имкони йўқ, чунки кириш жойининг тепасида осилган кичкинагина чироқча ошхонани ғира-шира ёритиб турарди, холос. Ҳоча олдида ўзининг доимгидек оқ пешбандини илиб олганича, Лени куймаланар, қизиган товага тухум чақарди.

— Хайрли кеч, Йозеф, — деркан қиз зимдан унга бир қур назар ташлаб олди.

— Хайрли кеч, — К. сўраша туриб бир чеккада турган курсини савдогарга кўрсатди, у курсига айбдорлардек чўкди. Шундан кейингина К. Лениннинг олдида дадил бориб, қизнинг елкаси оша энгашиб, сўради:

— Ким ўзи бу нусха?

Лени бир қўли билан уни қучоқларкан, — иккинчисида шўрва бор эди, йигитни ўзига тортиб шивирлади.

— Бу бадбахт кимса жуда ҳам эзилган савдогар, аслида Блок ҳеч киммас. Сен унинг афлу-ангорига бир қара.

Иккиси ҳам ўша ёққа қарашди. Савдогар унга қандай буюрилган бўлса, шундай курсидан қўзғолмай ўтирар, кераксиз бўлиб қолган шамларни ўчирган, тутаб-путаб юрмасин, деб бармоғи билан пиликни босиб, эзгилаб ўтирарди.

— Сен биргина қўйлақда эдинг, — деркан К. қўлларини Лениннинг бошидан олиб, қизни Блокка қайрилиб қарашга мажбур этмоқчи бўлди. Лени индамай ўтирарди.

— У сенинг ўйнашингми? — саволга тутди К. Қиз қозончани ковламоқчи бўлди, бироқ К. унинг икки қўлидан шартта тутиб, ўзига қаратди: — Жавоб бер!

Қиз шивирлади:

— Юр иш бўлмасига, мен сенга ҳаммасини тушунтириб бераман.

— Йўқ, — чўрт кесди К. — Мен ҳаммасини шу ернинг ўзида қандай бўлса, шундай тушунтириб беришингни истайман. — Қиз унинг бўйнига осилиб, йигитни ўпмоққа уринди, аммо К. ўзини четга олиб, деди:

— Айни пайтда мени ўпишингни истайман.

— Йозеф! — Лени зорланиб, йигитнинг кўзига қаради.

— Наҳотки, сен мени жаноб Блокдан рашк қилган бўлсанг? Руди, — у савдогарга қараб мурожаат қилди, — эй, ёнимни олмайсанми, мени қандай баттолликларда гумон қилишяпти, эшитдингми? Бир ёққа отгин-э, қўлингдаги шағамларни!

Бу воқеаларга Блок умуман эътибор қилгани йўқ, деб ўйласа бўларди, бироқ бахтга қарши, ҳаммасини аъло даражада эшитиб турарди.

— Нимага асосланиб рашк қилишингиз мумкин. Мен ҳеч тушунолмадим, — деди у кишининг гапини келтирадиган даражада.

— Менинг ўзим ҳам бунга тушунолмаймаман! — деди К. савдогарга табассум билан қараб.

Лени қаҳқаҳа отиб кулди, фурсатдан фойдаланиб шу билан К.ни чалғитмоқчи бўлди ва унинг қўлига осилиб, шивирлади:

— Уни ўз ҳолига қўй, ўзинг кўрдинг, шуям одамми? Мен унга бирозгина ачинаман, холос, чунки у оқловчининг энг керакли мижозларидан бири. Ўзингнинг аҳволинг қандай? Шу паллада оқловчи билан гаплашгани келдингми? Аммо бугун унинг аҳволи жуда ҳам оғир, аммо имкони бўлиши билан мен унга сен ҳақингда хабар беришга ҳаракат қиламан. Бугун сен меникида қолсан, ҳеч бир ваз-карсонинг ўтмайди, қолсан, вассалом. Сен аллақачонлардан бери бизга қорангни кўрсатмай кетдинг, ҳатто оқловчининг ўзи сени бир неча бор сўраб-суриштирди. Устингдан жиноий иш олиб борилаётганда бунақа бепарво бўлмайдилар-да, мен ўзимни ўтга-чўққа ташлаб, бу жараён ҳақида анча-мунча нарсани билишга муваффақ бўлдим, мана энди барини ўзингга етказсам бўлади. Бироқ ҳаммасидан олдин пальтонгни ечсанг бўларди.

Қиз унга пальтосини ечишга қарашди, шляпасини олди ва даҳлизга кийимларини илдириш учун зипиллаб кетди, кейин чопқиллаб келиб, шўрва тайёр бўлмабдими, деб қозонга қаради.

— Аввал сен ҳақингда хабар берайми ёки олдин унинг шўрвасини ичирайми? — қиз К.дан сўради.

У жуда ҳам асабийлашиб, жони чиқиб борарди, чунки Лени билан ўзининг ишлари хусусида гаплашиб олишни ҳам мўлжаллаб келган, айниқса бир қарорга кела олмаган муаммоси — оқловчининг ҳимоясини рад этсинми ёки йўқ, фикрини билмоқчи эди; аммо аллақандай савдогарнинг бу ерга тикилиб ўтириши унинг барча хоҳиш-истагини йўққа чиқариб турарди. Шунда ҳам иши жуда муҳим туюлди ва бу бадбахт нусхани деб ҳал бўлиши керак ишлар режасини ўзгартириб ташлаш мумкин эмас, деб ўйлади ва шунинг учун ҳам йўлақда шошқилаб бориб, Ленини ўзига қаратди.

— Ҳарна бўлса ҳам унинг шўрвасини ичириб, нафсини қондир — буюрди у, — майли, мен билан мунозара қилишдан олдин қувватга кириб, дадилланиб олсин. Бунинг учун ҳам унга куч-қувват керак бўлади.

— Бундан чиқди, сиз ҳам оқловчининг мижозларидан экансиз-да? — хотиржамгина деди хонанинг бир чеккасида ўтирган савдогар. Аммо унинг бу гаши умумий норозиликни бошлаб келди.

— Сизнинг нима ишингиз бор? — иддао билан сўради К. Лени эса уни баттар жеркиб ташлади:

— Оғзингни юмиб ўтир-э, — кейин қиз К.га юзланди: — Демак, мен аввал унинг шўрвасини ичираман, — деб у косага шўрва қўйди.

— Ҳамиша овқатни ичиб бўлиши билан у тарашадек қотади қолади, яна шундай ухлаб қолмаса, деб кўрқаман-да.

— Ҳечқиси йўқ, менинг сўзларимни эшитиб, унинг уйқуси қочиб, кўзи мошдек очилиб кетади, — деди К.

У оқловчи билан ҳаддан ташқари муҳим бир мавзуда жиддийгина гаплашиб, олмоқчи, аввал бунга Ленининг диққатини тортмоқни истар, уни қизиқтириб қўйиб, нима ҳақида сўз боришини айтиб бермоқчи, шундан кейин унга маслаҳат солмоқчи эди. Бироқ қиз фақат унинг айтганинигина аниқ қилиб бажарсам, дерди.

Қиз коса кўтарганча унинг яқинидан ўтар экан, эркаловчан нигоҳда деди:

— У овқатини еб бўлиши билан дарров сен ҳақингда хабар бераман, ишқилиб, олдимга қанча тез қайтсанг бўлди.

— Э, тўхта, тўхта! — амр этди К. — Тўхта, деяшман!

— Сал хушмуомала бўлсанг-чи! — Шундоқ эшик оғзида туриб, коса кўтарганча деди қиз, сўнг эса у томонга яна бир бор бурилиб, бутун қадду қоматини намоёйиш қилди.

К. унинг изидан термулиб қолди. Энди у оқловчининг хизматини бутунлай рад этишга қарор қилди; эҳтимол, буни Лени олдида дастурхон қилишга

улгурмагани яхши бўлгандир, чунки қизнинг дунёқараши жуда чекланган, бу борада ҳеч қанақа маслаҳат бергулик билими-ю ақли ҳам йўқ, эҳтимол, қайтага қиз яна уни авраб ташлар, бу сафар ҳам қилмоқчи бўлган ишидан тутиб қолар, яна муаллақ аҳволда қолиб ўртанар, аллақанча вақтгача шубҳалар гирдобидида қоврилиб, лекин барибир бир қанча вақт ўтгандан кейин ўз ниятини амалга оширар, чунки қанчадан буён ортиқча бир туғён билан буларни ўйлаб юрибди, ўзини бу хаёллардан халос этмаса бўлмайди. Афтидан, қанча тез бирон-бир қарорга келса, шунча кам зиён кўриши турган гап. Ким бўлишидан қатъи назар, мана бу савдогарчадан ҳам, эҳтимол, бирон-бир жўяли гап чиқиб қолиши мумкин.

К. унга бурилди, савдогар эса буни сезган заҳоти, ўрнидан сакраб турмоқчи бўлди, бироқ уни К. ушлаб қолди.

— Ўтиринг, ўтиринг, — тинчлантирди К. ва унга яқинлатиб курсисини сурди.

— Ҳим, сиз оқловчининг эски мижозлариданмисиз? — ундан суриштирди К.

— Ҳа, — деди савдогар, — жудаям эски мижозлариданман.

— Неча йилдан буён у сизнинг ҳожатингизни чиқаради? — сўради К.

— Сиз қайси маънода суриштиряпсиз, билмайман-у, — деди савдогар, — мен гапла олди-бердиси билан шуғулланаман, менинг у билан ҳамкорлигим ҳам шу ишни бошлаган кезларимдан давом этиб келади, демак, у қарийб йигирма йилдан буён менинг қизиқишларимга йўл-йўриқ бериб келади, агар сиз устимдан қўзғатилган жиноий ишга ишора қилаётган бўлсангиз бунда ҳам дастлабки босқичданоқ у ёнимда турибди, шунга ҳам, мана, беш йилдан ошяпти. Ҳа, ҳа, шунга ҳам беш йилдан ортиқ вақт ўтди, — қўшимча қилиб у эски ҳамёнини пайпаслаб кетди. — Бу ерда ҳаммаси, ҳаммаси аниқ-гиниқ қайд этилган; агар истасангиз, мен сизга аниқ саналаригача айтишим мумкин. Аммо ёддан эслашим мушкул. Э, менинг устимдан қўзғатилган суд жараёнига қанча замонлар бўлди, у адашмасам рафиқам қазо қилганидан кўп ўтмай бошланган эди.

К. унга янада яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Демак, оқловчи жўнгина фуқаролик ишларини ҳам олаверади денг? — сўради у. Суд билан бундай меъёрдаги қонун-қоида асосида алоқада бўлиш ажиб тарзда К.ни тинчлантирди.

— Э, бўлмасам-чи, — деб қўйди савдогар ва шивирлаб қўшиб қўйди: — айтишларича, фуқаролик ишларида у ҳатто бошқаларга қараганда жиддийроқ ёндошар экан.

Бироқ маълум бўлганидек, шу ерда ўз оғзидан гуллаб қўйганидан пушаймонда эди; у К.нинг елкасига қўлини қўйиб, астойдил ўтинди:

— Бу гапларимни унга айтиб юрманг, илтимос!

К. тинчлантирувчи оҳангда, унинг тиззаларига шапатилаб қўйди ва деди:

— Сизни қаранг-у, нима, мен сотқинманми?

— У ўч олмаса қўймайдиганлардан, — деди савдогар.

— Э, сиздақа содиқ мижозни, у ҳеч қачон ҳеч бир балого рўпара қилмайди, — далда берди К.

— Э, қилганда қандоқ! — эътироз билдиргандай деди савдогар.

— Дарғазаб бўлган чоғида, унинг кўзига ҳеч нарса кўринмайди, шунга қарамай, мен аллақачондан буён унга ишониб, умидвор бўлиб келаман.

— Бу қанақаси бўлди? — билмоқчи бўлди К.

— Билмадим, ҳамма нарсани сизга ишониб айтгаверишим керакми ёки йўқ, — шубҳали овозда деди савдогар.

— Менимча, мумкин, — деди К.

— Начора, — деди савдогар, — менинг ўзим қай даражададир сизга ишондим. Бироқ шунга яраша сиз ҳам аллақандай сирингизни ошкор этишингиз керак ва сири бирнинг тақдири бир, деганларидек, шундагина оқловчига қарши жипслашишимиз мумкин.

— Сиз ҳаддан ташқари эҳтиёткорга ўхшайсиз, — деди К. — Яхши, мен сизга шундай бир махфий сирни очаманки, бутунлай хотиржам тортасиз. Нега сиз оқловчидан бунчалик ҳайиқасиз?

— Гап шундаки, — қўрқиб-қалтираб сўз бошлаган савдогарнинг хатти-ҳаракатидан қандайдир бир пасткашликнинг иси келарди, — менинг ундан ташқари ҳам маслаҳатини оладиган бир неча оқловчиларим бор.

— Нима бўлибди, бу унақа даражада ножўя иш эмас-ку, — бироз жонланиб деди К.

— Буни бу ерда ножўя ҳисоблайдилар, — деди савдогар. У ўз иқроридан бўғилиб қолаётганди, ҳар қалай К.нинг далдаси уни бироз ўзига келтирди. — Бунга русхат этилмайди. Ҳа, ҳар қанақа воқеа содир бўлганда ҳам ишингизни зиммасига олган бир оқловчи қаторига яна хуфия оқловчиларни ҳам жалб қилиш фармойиш билан таъқиқланади. Мен бўлса айнан шу йўлга ўтиб олганман, менинг ундан ташқари яна бешта хуфия оқловчиларим бор.

— Бешта-я! — бақриб юборди К. Уни айнан оқловчиларнинг саноғи ҳайратга солганди. — Бундан бошқа яна нақ бешта маслаҳатгўй оқловчим бор денг!

Савдогар бошини қимирлатиб тасдиқлади.

— Яна бир, олгинчиси билан битишмоқчи бўлиб юрибман.

— Сизга бунча оқловчининг нима кераги бор? — қизиқсинди К.

— Менга уларнинг ҳаммаси асқотади, — уқтирди савдогар.

— Балки қандай асқотиб қолишини тушунтириб берарсиз? — Бунинг тағига етмоқ истарди К.

— Бажонидил, — деди савдогар. — Майли, айтганим бўлсин, ҳаммасидан олдин қўзғатилган жиноий иш жараёнида мен маълумиятга учраб қолишни ҳеч истамайман, бу ўз-ўзидан тушунарли. Шунинг учун ҳам ҳеч нарсани кўздан қочирмаслик керак, балки уларнинг биронтасидан менинг учун фойдали бирон-бир нарса чиқиб қолиши мумкин, мабодо шу юз берса, заррадек гина бўлса ҳам мен лоқайд қарамаслигим, уни кўлдан чиқармаслигим керак. Агар лоқайдликка йўл кўйиладиган бўлса, менда бор имкониятларнинг ҳаммасини бой бериш мумкин.

Мисол учун идорамдаги бор мол-мулкимни олиб кўрайлик, бир вақтлар идорам қарийб бутун бир қаватни эгаллаган эди; энди-чи, у-бу нарса қайд қилишга аранг етадиган асосий бионинг думи каби бўлган каталакдек ҳужрачам қолди. Менинг ишим тескарисига шунақа айланиб кетдики, мен бор будимдан ажралиб қолмадим, балки бутун куч-қувватимни бой бериб, адои тамом бўлдим. Ҳа, тегирмон тоши юргизанларидек қачонки устиндан жиноий иш қўзғатилса, бошқа бирон нарсани эплашга на вақт, на ҳафсала қолади.

— Бундан чиқди, ўзингиз куйиб-пишиб суд жараёнини изга солиб борар экансиз-да? — аниқлашгирмоқчи бўларди К. — Айниқса, ана шу фаолиятингиз хусусида мен муфассал билмоқ истардим.

— Бу борада мен жўяли бир нарса дея олмайман, — деди савдогар. — Аввалига бирон-бир иш чиқармоқчи бўлиб бу билан ўзим шугулланиб кўрмоқчи бўлдим. Аммо кейин бунинг баҳридан ўтдим. Ҳаддан ташқари тинка-мадорни қуритади-ю, натижа қурғур эса умуман кўринмайди. Тиним билмай елиб-югуриб, ҳаммасини ўзинг ташкиллаштирасан, муросаи мадорага олиб келишни боши-кеги йўқ, охири бунга менинг кучим етадиганга ўхшамади. Ҳаттоки оддийгина, ўтириб кутишнинг ўзи даҳшатли даражада зўриқтиради. Ўзингиздан қолар гап йўқ, девонхоналардаги ҳавонинг қанчалик оғир, ифлослигини биласиз.

— Мен у ерда бўлганимни сиз қаердан биласиз? — сўради К.

— Мен қабулхонада кутиб ўтирганимда, сиз ўтиб қолгандингиз.

— Бунинг тўғри келиб қолганини қаранг! — ҳайқирди К. Бу уни шунчалик ҳайратга солдики, бошда савдогарни жуда ҳам бетайин киши деб ўйлаганини у тамоман унутганди. — Ҳа, мен у ерга бир марта боргандим. Мен кириб борганда, сиз қабулхонада ўтирган экансиз-да. Шунда менга кўзингиз тушган.

— Буни жуда ҳам тўғри келиб қолган, деб бўлмас, — босиқлик билан деди савдогар, — мен у ерга худонинг берган куни бориб тураман.

— Эҳтимол, менга ҳам зув қатнаб қолишга тўғри келиб қолар, — деди К. — Аммо ўша сафаргидек ҳурмат-эътибор билан қабул қилишлари даргумон. Ҳаммалари менинг олдимда ўрниларидан туриб қўл қовуштириб, тавозеда бўлгандилар — эҳтимол, ҳакам деб ўйлаган бўлсалар керак.

— Йўқ, — деди савдогар. — Биз суд хизматчисига салом бергани ўрнимиздан тургандик. Сизнинг айбланувчи эканлигингизни эса билгандик. Бундай маълумотлар бир лаҳзада тарқалиб улпуради.

— Бундан чиқди, сиз ҳаммасидан воқиф бўлгансиз, — деб қўйди К. — Унда мен сизга роса ўзига бино қўйган гушпи кўринган бўлсам керак? Бу ҳақида ҳам гурунглашгандирсизлар?

— Йўқ, — деди савдогар, — қайтага ҳамма жим бўлиб қолди. Шунга қарамай у ердаги гап-сўзларнинг бари нодонликдан.

— Нега нодонлик бўлар экан? — қайта сўради К. — Нима қиласиз буни мендан суриштириб, — дарғазаб вишиллади савдогар. — Афтидан, сиз бундаги кишиларни билмайсиз ёки улар ҳақида нотўғри тасаввурга эгасиз. Дикқат билан эшитинг, бундай ноқулай вазиятлардаги суҳбатларда жуда ҳам тусмоллаб, кўр-кўрона фикр юритиладики, ақл билан ҳеч нимани тушуниб бўлмайди. Киши ҳорғин, бошига ҳар қанақа ўй-фикрлар зўрлаб тўлдирилгандан кейин, антиқа миш-миш, билъат, куракда турмайдиган гап-сўзларнинг болалаб кетишини кўринг. Мен бошқалар ҳақида кулиниб гапириб ётаман-у, ўзимники уникидан салгина бўлса-да яхши бўлмайди. Мисол учун шундай бир ирим бор, гўё айбланувчининг тақдири унинг қиёфасида, айниқса, унинг лабларида шундоқ кўриниб турармиш. Ҳа, ҳакам сизнинг лабларингизга қараб ҳукм чиқаради, буни эса у ерда ўтирган кишилар бемалюл тасдиқлашлари мумкин. Яна қайтариб айтаман, бу жуда кулгили, аҳмоқона ирим, маълумотларнинг катта қисми унга тескари вазиятдан хабар бериб туради, аммо бу кишилар тўдасига тушиб қолсангиз, бу хурофотга қарши туриш душвор бўлиб қолади. Нима учун бу уйдирмалар шу даражада кучли, бир ўйлаб кўринг-чи! Бизлардан биримизни гапга солганингизни эслайсизми? У ҳатто сизга жавоб ҳам қилолмаган. Албатта, у ерда кишини зўрлаб, куч билан ҳар мақомга солиш мумкин, бироқ уни, айниқса, сизнинг лабларингиз карахт қилиб, танг аҳволга солиб қўйгани аниқ. Кейин у сизнинг лабларингизга қараб фақатгина сизнинг эмас, ўзининг устидан чиқариладиган ҳукмни ҳам ўқиганини ҳикоя қилиб юрди.

— Менинг лабларимга қарабми? — К. ҳайрон қолиб, буни сўраркан, чўнтагидан ойначасини олиб, чеҳрасига қаради.

— Лабларимда ҳеч қанақа алоҳида аломатлар борлигини кўрмаяпман. Сиз-чи?

— Мен ҳам, — деди савдогар, — мутлоқ ҳеч нарсани!

— Бу одамлар намуноча иримчи бўлишмаса! — ҳайқирди К.

— Мен сизга нима деяпман ўзи? — истехзо қилди савдогар.

— Наҳотки, улар ўзларича йигилиб олиб, ҳаммасини бошларига келган ўй-хаёллари бўйича ҳал қилиб қўяқолаверадилар? — билмоқчи бўларди К. — Мен эса ҳозиргача ҳам бир чеккада яккамоховга ўхшаб, ҳаммасини ичимда сақлаб келаман.

— Улар ҳам тез-тез учрашавермайдилар, — аниқлик киритди савдогар, — улар жуда ҳам кўпчилик. Бу ерга барчаларнинг тўпланиб келиши мумкин эмас. Қолаверса, уларнинг яқдил дарду ташвишлари ҳам йўқ ҳисоби. Баъзан қандайдир гуруҳбозлар чиқиб, уларнинг умумий мақсадларидан сўз очиб, бошларини қовушгирмоқчи, нималаргадир ишонтирмоқчи бўладилар, бироқ кўп ўтмай бу хато эканлиги кўриниб қолади. Судда жамоа бўлиб ҳеч нарсага эришиш мумкин эмас. Судда ҳар бир иш жуда пухталиқ билан олиб борилади ва алоҳида-алоҳида ўрганилади, сўнгра бундан қолганлар хабар топишади, аммо у қандай юз бергани, қандай қилиб амалга оширилганлиги ҳеч кимга маълум бўлмасдан, сирли тарзда қолаверади. Хулласи калом, бу кишиларнинг ҳеч қанақа мушгарақ томонлари йўқ. Тўғри, улар баъзан-баъзан қабулхоналарда учрашиб қоладилар, бироқ кўпинча сукут сақлаб ўтиришларига тўғри келади. Бу ирим-сирим, билъатлар эса эскидан қолган ва ўз-ўзидан кўнайиб ётади.

— Кишиларни қабулхонада кўрар эканман, — гап суқди К., — уларнинг бу ерда сарғайиб кутиб ўтиришлари бугунлай фойдасиз кўринди менга.

— Йўқ, кутиб ўтириш фойдадан холи эмас, — эътироз билдирди савдогар. Фойдасизи ҳаммасига ўзлари аралашишга интилишлари. Мен сизга ҳали замон айтдим-ку, бундан ташқари, менинг яна беш оқловчим бор. Бошда мен ҳам

6-хамма ишни бешқўллаб битта оқловчининг ўзига топширса бўлади, деб ўйлаганман. Бироқ бу мутлоқ нотўғри бўлган. Энди эса аҳволим битта оқловчига топшириб қўйгандан-да қийинроқ. Албатта, булар сиз учун тушунарсиз!

— Тушунарсиз, — К. ҳам бу сўзни қайтарар экан, гўё бу билан савдогарни тинчлантириб, ҳаддан ташқари тезлик билан ирод этаётган нутқининг сурбатини сал тўхтатмоқчи бўлди ва кафтини унинг кафтига қўйди. — Мен сиздан фақат бир нарсани ўтиниб сўрайман: сал секинроқ гапиринг, ўзингиздан қолар гап йўқ, буларнинг барини кўриб-билиш менга сув ва ҳаводай зарур, аммо пайдар-пай ёғилаётган сўзларингиз ортидан чошиб, уларни англаб, моҳиятига етиб олишга ҳеч улгуролмаяпман.

— Буни сиз менга яхши эслатдингиз, — деди савдогар.

— Маълумингизким, сиз ёшсиз, янгилардансиз. Устингиздан жиноий иш қўзғатилганига бор-йўғи ярим йил бўлди. Бу жуда ҳам навқирон, ўн гулидан бир гули очилмаган, келажаги бор суд жараёни! Эшитганмиз, эшитганмиз. Мен эса аллақачон ҳаммаси ҳақида минг марталаб ўйлаб чиққанман, мен учун бу дунёда тушунадиган, мағзини чақиш керак бўлган ҳеч нарса қолмаган.

— Устингиздан қўзғатилган жиноий иш шунчалик узоқ чўзилгандан балки ўзингиз хурсандирсиз? — билмоқчи бўлди К. У иши шу савдогарга боғлиқ бўлиб турганида тўғридан-тўғри бунақа саволга тутиб уни ранжитишни истамасди. Бироқ тўғридан-тўғри жавоб ҳам ололмади.

— Ҳа, мана, қарийб беш йилдан буён устимдан қўзғатилган жараёни қирчанги отдек сургалаб келаман, — деркан савдогарнинг нафаси ичига тушиб, бошини эгиб олди. — Бу ҳазилакам муваффақият эмас.

У жим бўлиб қолди. К. Лени келмаяптими, деб қулоқ солди. У бир томондан қиз келиб қолишини истамас, чунки у ҳали жуда кўп нарса ҳақида савдогардан сўраб-билиб олиши керак, Лени келиб эса дўстона гуруннинг белига тепиши турган гап, бошқа томондан, Ленинг шўрва ичириб келаман, деб оқловчининг олдида шунчалик узоқ қолиб кетганлиги уни эзар, нимага керак бўлди бу, дея ўйлайвериш, сил бўлиб кетди.

— Мен у пайтларни жуда яхши эслайман, — яна тилга кирди савдогар ва К.нинг ҳам бутун вужуди қулоққа айланди, — ўшанда менинг устимдан кечаётган суд жараёни ҳам айни сизнинг ҳозирги вазиятингиздек деса бўларди. Ўшанда менга фақат мана бу оқловчи хизмат қилар, аммо мен ундан кўп ҳам рози эмасдим.

Мана ҳозир мен ҳаммасини билиб оламан, деб ўйлади К. ва бир жонланиш билан бошини қимирлатди, гўё у бу билан савдогарни энг муҳим саволга мутлоқ ошкоралик билан жавоб беришга даъват қилаётгандай бўлди.

— Менинг устимдан қўзғатилган жиноий иш жараёни, — давом этди савдогар, — бир жойда туриб қолганди. Тўғри, ишни кўриш бошланган, мен бирон-бир сўроқ қилишлардан қолмасдим, хужжат йиғиб, барча идора дафтарларини кўтариб, судга тақдим қилиб чиқдим, кейин билсам, буларнинг бари ортиқча, кераксиз югур-югурлар экан, яна ҳар доим оқловчининг олдида чопганим-чопган, у ҳам сон-саноқсиз арзномалар тайёрлаб беришдан чарчамасди...

— Сон-саноқсиз арзномалар дейсизми? Қандай қилиб? — қайта-қайта суришгирди К.

— Бўлмаса-чи! — деди савдогар.

— Бу мен учун фавқулодда муҳим бир янгилик бўлди, — деди К., — менинг ишим бўйича эса у ҳали-ҳамон биринчи арзномани тайёрлаётир. У ҳеч ҳам жонини оғритай демайди. Ҳа, у менинг ишимни қанчалик бемаъни бир аҳволга солди, мен бунди эндигина кўриб турибман.

— Ҳим, бу қоғоз ҳали тайёр эмасми, балки жўяли бир сабаблари бордир, — деб қўйди савдогар. — Ҳа, бундан ташқари, кейинроқ маълум бўлдики, бу арзномаларнинг мен учун сариқ чақалик ҳам фойдаси йўқ экан. Улардан биттасини мен ҳатто ўқиганман, уни хушмуомала суд хизматчиларидан бири кўрсатганди. Очиги, у сиртдан илмий олимона бир руҳда тайёрланган кўринса-да, моҳиятан бирон-бир жўяли гапдан холи эди. Ҳаммасидан олдин, жимжимадор лотинча иборалар қалаштириб ташланган, менинг уларни

тушунишга тишим ўтмади, сўнг бугун-бугун саҳифалар суд номига битилган оҳорсиз баландпарвоз олди-қочди фаҳриялардан иборат, кейин алоҳида-алоҳида казо-казо тўралар бардор-бардор қилинади, тўғри, бу зотларни исми-шарифи билан атаб, мадҳ этилмаган, лекин ҳар биридаги нозик қочирим, алоҳида бағишловдан ким ҳақида гап кетаётганлигини осонгина фаҳмлаб олиш мумкин, ниҳоят, ўз-ўзини кўқларга кўтариб алёр айтади, нега оқловчи судга мурожаат қилаётганда итдан баттар тубанлашиб, ялтоқланиб кетади, ҳеч билолмадим ва охири ўтган йиллардаги ҳар қанақа суд жараёнлари талқин қилингандай бўлиб, сўнгида меники ҳам қистириб ўтилганди. Ақлим етганча шуни айтишим мумкинки, бу ҳужжат тайёрлашу ишни кўришлар ҳаддан ташқари пухталики билан олиб борилганига гап йўқ. Мен танишиш бахтига муяссар бўлгани шундай қоғозлардан биттаси, холос. Аммо ҳар қанақа вазиятдан қатъий назар, мен шуни айни пайтда қайд этиб ўтишим керакки, бу арзномалар менинг ишим бўйича бирон-бир ижобий силжиш ясаб, туртки берганини кўрмадим. Бор ҳақиқатни ошкор қилар эканман, бу билан оқловчининг ишини қоралаш ниятим ҳам йўқ.

— Бу олдаги силжишни сиз қандай тасаввур қиласиз ўзи? — сўради К.

— Сизнинг саволингизда жон бор, — табассум билан деди савдогар. — Бундай ишлар камдан-кам ҳоллардагина жойидан жилади. Бироқ бунақа бўлишини мен у пайтлар билмасдим. Билганингиздек, мен савдогарман, биринчи навбатда ҳозиргига қараганда ҳам кўпроқ савдо ишлари билан шуғуллансам, дердим, бунинг учун эса иш охиригача етиб бориши ёки ҳеч бўлмаганда қандайдир даражада равнақ олиши керак эди. Бунинг ўрнига маъно-мазмунни бир хил бўлган адоқсиз терговлар олиб бориларди, мен улардаги жавобларни, худди ибодатдаги оятлар каби ёддан ҳеч нарсани ўйламадан айтиб бера оламан, ҳар ҳафтада бир неча марта суддан идорамга ёки уйимга ишқилиб, қаерда мени учратиш мумкин бўлса, тинимсиз чақирув қоғози юборилади; албатта бу менинг ишларим юришувига жуда ҳам ҳалақит берар, бир ёмоннинг бир яхписи бўлади, деганларидек, мени телефон қилиб, безовга қиладиган таниш-билишларим кескин камайди, натижада, ҳамкор ошна-оғайниларим, айниқса қон-қариндошларим ўртасида, устимдан олиб борилаётган суд жараёни хусусида турли-туман миш-миш овозалар болалаб кетди, булар, албатта, ортиқ даражада менга зиён-заҳмат етказдилар, аммо яқин кунларда ҳеч бўлмаса ишни илк бор кўриш ҳақида эса бирон-бир аломат кўринай демасди. Шунда мен оқловчига арз-дод қилдим. У эса буни жуда ғалати қилиб изоҳлади, унинг гапидан бу жабҳадаги жонни жабборга бериб қилинган хатти-ҳаракатлар оқибати нима билан яқунланишини тахминан шундай тасаввур қилдим: ишни кўриб чиқишни ҳеч ким тезлаштириши мумкин эмас, арз қилиб, ишни бир ёқлик қилишни талаб қилиб, қаттиқ туриб олишим беҳуда, бу уларга етиб ҳам бормайди ё бу инжиқлик билан ўзимни ва уни ҳалокатга йўлиқтиришим мумкин экан. Менинг бошим қотиб, ўйланиб қолдим: балки бу оқловчининг қўлидан келмайдиган, эҳтимол, қўлидан келса-да, қилишни истамаган ишни бошқаси исташи ва уддалаши мумкиндир. Ва мен бошқа оқловчиларни излашга тушдим. Бир зумда ҳаммасини дўндириб ташламоқчи бўлиб отни қамчиладим: аммо нақл қилганларидек ишни кўришни ҳеч ким ҳеч қачон талаб қила олмас, ҳеч ким бунга эришиши ҳам мумкин эмаслигини қайдан билибман, нима учун бу ҳақида гапираётганимни кейин айтарман, ҳақиқатан ҳам бунинг амалга ошиши ҳеч мумкин эмас экан, бу жиҳатдан оқловчи мени алдамаган; аммо мен бошқа оқловчиларга бекорга мурожаат қилибман, деб афсусланмайман. Эҳтимол, сиз доктор Гульддан хуфиа оқловчилар ҳақида эшитгандирсиз. Албатта, у бундай оқловчилардан ҳазар қилгандай, жирканиш билан гапиргандир, улар шунга лойиқ. Фақатгина у бундайларни ўзи кабиларга солиштирганда, жиндеккина хатога йўл қўяди, бу айнан нимадан иборатлигини мен йўл-йўлакай изоҳлаб кетаман. Очиғи, Гульд кабилар ҳамтовоқлари билан суҳбатларида хуфиа оқловчилардан устун, алоҳида ҳурматга лойиқликларини писанд қилишлари учун ўзларини йирик оқловчилар деб атайдилар. Буни тўғри деб, бўлмайди. Майли, хаёлларига келганича ўзларини тасаввур қилишлари зўр, йирик оқловчимиз деб ўйлашлари мумкин, бироқ ҳар қандай вазиятда ҳам суддаги атамаларнинг

маъноси қатъий бир тартибда, ўзгармасдир. Агар шунга амал қилинадиган бўлса, хуфия оқловчилардан ташқари оқловчилар майда ва йирикка бўлинадилар. Бундай ҳолда мана бу оқловчи ва унинг ҳамкасблари майда оқловчилар сирасига киради, йирик оқловчилар ҳақида эса мен фақат овозалардан эшитганман, холос, таассуфки, улардан ҳеч бирини ҳозиргача кўришга муваффақ бўлмадим, афтидан “майдалар” хуфиялар устидан жирканиб, қанчалик юқорида турганларидек, йириклар майда оқловчилардан даражаларига кўра шунчалик юқори мақомда туришса керак.

— Йирик оқловчи, деганлари нимани билдиради? — суриштира кетди К. — Улар қанақа одамлар ўзи? Қандай қилиб уларни илтигирса бўлади?

— Бундан чиқди, сиз улар ҳақида ҳеч нима эшитмаган экансиз-да, — деди савдогар, — афтидан ҳар битта айбланувчи бу оқловчилар ҳақида хабар топгандан кейин, уларни илтигиришни орзу қилмаган бўлсин. Яхшиси, бундай васвасага тушмаганингиз маъқул. Йирик оқловчилар дегани кимлар ўзи, мен буни тасаввуримга сиғдира олмайман, менимча, уларни қўлга киритиш, умуман мумкин эмас. Шу пайтгача мен бирон-бир марта бўлсин улар аралашган суд ҳақида ишонч билан гапириб беришим қийин. Аллакимларнидир улар ҳимоя қилишган бўлса бордир, аммо бу айбланувчининг хоҳиш-иродасига кўра бўлиши мумкин эмас; улар кимники ҳимоя қилиш ўзларига ўнғай ва манфаатли бўлсагина шуларни ҳимоя қиладилар. Улар ўз қўлларига оладиган иш қўйи суд босқичи ҳудудидан қарийб чиқаёзган бўлади. Яхшиси, бутунлай улар ҳақида хом хаёл сурмаган маъқул, бўлмаса, бошқа оқловчилар билан олиб бориш барча музокаралар, уларнинг барча маслаҳатлари ва ёрдамлари беҳуда бўлиб чиқади; мен буни ўз бошимдан ўтказганман: охири ҳаммасини улоқтиришни истаб қоласан ва фақат тўшагиндан турмай чўзилиб ётганча, бу ҳақида бир оғиз гап эшитмасам, дейсан. Бироқ бунақа аҳмоқлик билан ҳеч нарса қилиш мумкин эмас, барибир, сени ўз тўшагинда ҳам тинч қўйишмайди.

— Демак, сиз йирик оқловчилар ҳақида аввалбошданок ўйламаган экансиз-да? — билмоқчи бўларди К.

— Ўйлаганман, аммо унчалик эмас, — деркан, савдогар яна мийғида кулиб қўйди. — Уларни бутунлай унутиш мумкин эмас, айниқса, узун тунлар бошга ҳар турли ўй-хаёллар келади. Бироқ мен ҳаммасидан ҳам кўпроқ ишимда бирон-бир сезиларли муваффақият бўлишини астойдил истаб қолган вақтимдан бошлаб, хуфия оқловчиларга мурожаат қилишга тушдим.

— Икковларингга бундай баҳамжиҳат ўтириш қанчалик ярашибди! — қўлида идиш-товоқ билан қайтган Лени эшик оғзиданок садо берди.

Ҳақиқатан ҳам улар бир-бирининг пинжигга тикилгудек яқин ўтиришар, эҳтимол, сал қалтис ҳаракат, жиндеккина бурилиш билан бошлари бир-бирига урилиб кетиши мумкин, савдогар қалтабақай бўлишига қарамай, янада букчайиб олган, К. эса унинг ҳар бир сўзини қолдирмасдан териб олиши учун унга жуда ҳам яқин бўлиб, эгилиб олганича ўтирарди.

— Бир дақиқага у ёққа қара! — қиз шундай деб К.га тўхталди, ҳолбуки, у ҳамон титраб-қақшаганча, сабрсиз бир ҳолда савдогарнинг қўлини тугганича турарди.

— У мендан ишим ҳақида сўзлаб беришимни илтимос қилди, — савдогар Ленига тушунтирмоқчи бўлгандай деди.

— Ҳим, айт, айтавер, — истехзо қилди қиз.

Қиз савдогар билан хушмуоамала эди, аммо жуда юқоридан туриб гапирарди, бу К.га ёқмади, у аллақачон бу одам ҳурматга лойиқ эканлигини тушунган; қолаверса, бошидан ўтказган кўргуликлар хусусида ажойиб тарзда ҳикоя қилиб берди. Афтидан, Лениннинг у ҳақида чиқарган ҳукми адолатдан эмас. К. Лени шундай бир вазоҳат билан савдогарнинг қўлидан шамларни юлқиб олганини, — қиз ҳаммиса бир нарсани ушласа қаттиқ тутарди, — ҳа, унинг қўлларини тиззалари устига тушириб, шими тоза бўлишини кўзлаб бармоқларини пешбанди билан яхшилаб артганига разм солиб турди.

— Сиз яна менга хуфия оқловчилар ҳақида ҳам гапириб беришга хоҳиш билдирганингиз, — деркан К. ҳеч нарсага шама қилмай, Ленига қўлини узатди.

— Бунинг сенга нима кераги бор? — қиз шундай деб оҳистагина К.нинг қўлини уриб қўйди-да, ўз ишини давом эттирди.

— Ҳа, ҳа, хуфия оқловчилар ҳақидами, — деркан, савдогар қўлини пешонасига олиб борди, гўё нима деяётганлигини эсига келтирмоқчи бўлаётгандек.

Унга ёрдам бериш умидида К. шипшитиб қўйди:

— Сиз тезда сезиларли натижаларни қўлга киритишни истаганингиздан кейингина хуфия оқловчиларга мурожаат қилгансиз.

— Мутлоқ тўғри, — деб тасдиқлади савдогар, аммо ҳеч нарсани қўшимча қилмади.

Афтидан, у Ленининг олдида гапиришни истамайди чоғи, ўйлаб қолди, К., ҳолбуки, у ҳаммасини эшитишни истар, лекин сабрсизланиб турарди, бунинг устига охири ўзини тутиб туролмади.

— Сен мен ҳақимда хабар қилдингми? — у Ленидан сўради.

— Албатта-да, — жавоб қилди қиз. — У сени кутиб ўтирибди. Блокни қўя тур, у билан кейин ҳам гаплашиб олишга улгурасан. Блок шу ерда бўлади.

К. тезда бир қарорга кела олмади.

— Сиз шу ерда қола оласизми? — савдогардан илтимос қилган бўлди К.

К. бу кишининг ўзи шунга тасдиқлашини истарди, лекин Лениннинг Блок ҳақида гапирганда, у бу ерда йўқдай ўзини тутиши унга ёқмади. Ҳа, умуман бугун К. кўнглида Ленига қарши қандайдир яширин бир аччиқланиш, гина пайдо бўлганини ҳис қилди.

Лекин яна унинг ўрнига қиз жавоб қилди.

— У кўпинча шу ерда тунаб қолади.

— Шу ерда тунаб қоладими? — ҳайратланиб деди К.

У бўлса, оқловчининг олдига кириб, баймкони қадар тезроқ музокарани тугатиб қайтгунича, Блок уни кутиб ўтирса ва кейин улар биргаликда бу ердан чиқишиб, бир холи жойда ҳаммасини бошидан охиригача ҳеч кимнинг ҳалақитисиз муҳокама қилишларига умид қилган эди.

— Ҳа, албатта, — деди Лени. — Қани бўл, Йозеф оқловчи ҳаммани ҳам худди сен каби хоҳлаган пайтида қабул қилавермайди. Ўзи бетоблигига қарамай, яна соат ўн бир бўлганида сени қабул қилаётганига ҳатто ажабланмайсан ҳам. Сен буни худди шундай бўлиши керак, деб ҳисоблайсан чоғи, ҳолбуки, фақат сени хурсанд қилай деб дўстларинг ўлиб-тирилиб ётади. Албатта дўстларинг, қолаверса, менинг ўзим буларнинг барини жони дилим билан қиламан. Ҳеч қанақа миннатдорчилик билдиришнинг ҳам кераги йўқ. Бор-йўғи мени севсанг бўлди.

— Сени севмоқ? — К. буни ўйлаган илк дақиқаданоқ узоқ таралдудланиб қолади: ҳа, албатта, мен уни севаман, деган фикр тезгина хаёлига кела қолмайди.

Бироқ овоз чиқариб, гап йўсинини ушбу масалага бурди:

— Оқловчи мени мижози бўлганим учун қабул қилади. Агар бунга бегоналарнинг ёрдами билан мувофиқ бўлинаётган экан, демак, ҳар қадамда худонинг зорини қилишга ва миннатдорчилик билдиришга тўғри келади.

— Нима бало, у бугун чап ёни билан турганми, феъл-атвори бунчалик айнимаса, — Лени савдогарга қараб деди.

— Мана энди бўлса, камина ҳақда ҳам гўё мен бу ерда йўқдек гапиришга ўтди, — ўйлади К., ҳатто шу ерда у савдогардан ҳам дили ранжиди, у ҳам худди Лени каби ҳеч бир андишага бормасдан лўқма ташлади:

— Оқловчи уни яна бошқа бир сабабга кўра ҳам қабул қилади: унинг устидан олиб борилаётган суд жараёни меникига қараганда қизиқарли. Бундан ташқари, эндигина бошланди ва унчалик даражада чувалашмаган ҳам, шунинг учун ҳам оқловчи бу иш билан шуғулланишни истайди. Кейинчалик ҳаммаси ўзгариб кетади.

— Ҳа, ҳа — қаҳқаҳа отиб, Лени савдогарга қаради. — Э, сен нималарни валдираб ётибсан! Сен бунинг гапларига ишонма, — энди у К.га бурилиб, гапини давом эттирди. — У ҳаддан ташқари меҳрибон, мушфиқ, аммо даҳшатли тарзда сафсатабоз ҳам. Балки шунинг учун ҳам уни оқловчи кўзга илмайди. Ҳарна бўлганда ҳам оқловчи уни қабул қилади, аммо қачон хаёлига

келиб қолса, кўнгли эриси ҳузурига чақиради. Мен унинг учун тиришиб-тирмашиб, ён берсин деб уриниб кўрдим, лекин ҳаммаси беҳуда кетди. Ўзинг тасаввур қилиб олавер, баъзан мен унга Блок ҳақида хабар бераман, у эса фақат уч кун ўтгандан кейингина уни ҳузурига чорлайди. Бироқ ана шу пайт Блок йўқ бўлса, яна қайтадан у ҳақида маъруза қилишга тўғри келади. Шундай пайтлар бўладики, оқловчи ярим тунда кўнғироқ қилиб, уни ўз олдига киришини талаб қилади. Шунинг учун ҳам мен Блокка бу ерда тунаб қолишга изн бердим. Демак, энди у тунда ҳам тайёр бўлиб туради. Тўғри, у баъзан Блокнинг шу ердалигидан хабар топгач, бу қарорини бекор қилади.

К. савдогарга савол назари билан қаради. У киши ҳам бошини қимирлатиб, ҳали К. билан ёлғиз қолгандаги каби ошкоралик билан тилга кирди (очиғи, у хижолатга тушиб, ўзини йўқотиб қўйгани кўриниб турарди):

— Ҳа, ўз оқловчинга борган сари муте бўлиб борилади.

— У фақат раҳм-шафқат уйғотиш, ачинтириш учун ўзига шундай тус беради, — деди Лени. — Аслида эса бу ерда тунаб қолишни яхши кўради, бу ҳақида менга бир неча марта унинг ўзи айтган, — қиз кичкинагина эшикча олдига келди ва уни ланг очиб деди: — Унинг ётоғини кўришни истайсанми?

К. юриб келиб, остонадан, каталакдек, ойнаси, торгина каравотча бор бўйини эгаллаган гариб ҳужрачани кўздан ўтказди. Каравотга фақат бир ён билан ётилса, сиғиш мумкин эди. Бош томонда деворда кичкина бир тахмон кўзга ташланар, унда расмиятчиларда бўладиган бир саранжом - саришталик билан шам, сиёҳдон, ручка ва бир боғич қоғоз алоҳида турар, — афтидан, улар суд ҳужжатлари эди.

— Демак, сиз хизматкорлар учун мўлжалланган мана бу ҳужрада тунар экансиз-да? — сўради К. савдогарга мурожаат қилиб.

— Менга у ерни Лени бўшаттириб берди, — деди савдогар. — Бу жой жуда ҳам қулай.

К. унга тикилиб қаради. Афтидан, Блок қолдирган биринчи таассурот тўғри: унинг тажрибаси жуда катта, шунинг учун ҳам устидан қўзғатилган иш ҳали-ҳамон судралиб келар, шунга қарамай бу муваффақиятлари унга жуда қимматга тушганини тасаввур қилса бўларди. Бирдан бу одамнинг бутун қаддиқомати, афти-ангори унга жуда ҳам аянчли кўриниб кетди.

— Буни қаранг, у гужанак бўлганича ухласа-я! — К. бутунлай у одамни тушунмасдан Ленига қараб ўшқирди.

Йўқ, ҳозир у оқловчининг олдига кириб, хизматини рад этади, бу раддия эса фақатгина оқловчининг ўзидангина эмас, балки мана бу Лени ва тасқара савдогардан ҳам уни халос этади.

Бироқ у эшикка етиб бормасдан, савдогар ожизона овозда уни чақирди:

— Жаноб прокурест! — К. аччиғи чиқиб ортига ўтрилди. — Сиз берган ваъдангизни унутдингиз, — деркан савдогар ялинчоқлик билан турган жойидан К.га қараб узанди. — Сиз менга қандайдир махфий сирни маълум қилмоқчи эдингиз?

— Тўғри! — деди К. ўзига синчковлик билан тикилиб турган Ленига шунчаки бир қур қараб олиб. — Мана бўлмаса эшитиб олинг: бунинг энди сирлиги ҳам қолмади. Мен ҳозир оқловчининг ҳузурига кирману унинг ёрдами — хизматидан бош тортаман.

— Бу унинг хизматини рад қилмоқчи! — савдогар бақириб юбориб, курсидан сакраб турди ва бутун ошхона бўйлаб югуришга тушиб, қўлларини осмонга қараб силқирди. — У оқловчини рад этмоқчи! — У қайта-қайта шундай деб ҳайқирарди.

Лени К.га ташланиб, уни тўхтатиб қолмоқчи бўлди, аммо савдогар унинг йўлига тўғаноқ бўлиб олди, шу боис ҳам қиз савдогарга мушт тушира кетди. Кейин муштларини ёзмай К.га томон отилди, бироқ анави кимса ундан-да чаққонроқ ҳаракат қилди, Лени К.ни қувиб егаётганида у аллақачон оқловчи хонасига етай, деб қолганди. У энди эшикни ёпмоқчи бўлганида Лени эшикнинг бир тавақасига оёғини қўйиб, тутиб қолмоқчи бўлди ва уни тирсаги билан туртиб, катгароқ очишга уринди. Бироқ, Лени қизнинг бармоқларини шундай қаттиқ қисдикки, у вой-войлаб эшикни қўйиб юборди. Хонага киришга қизнинг юраги бетламади, К. ҳам уни ичкаридан калит билан қулфлаб олди.

— Мен сизни аллақачондан буён кутиб ўтирибман, — деди каравотдан туриб К.га тикилиб қараган оқловчи, у кўзойнагини тақиб ўқиган хужжатлар тунги столда қўйилганча турарди.

Бироқ узр сўраш ўрнига К. дабдурустдан деди:

— Мен тезда кетаман.

К. ундан узр сўрамаганига оқловчи бу сўзларни эътиборсиз қолдирди ва қўшимча қилди:

— Кейинги сафар мен сизни бундай алламаҳалда қабул қилмайман.

— Бу менинг ҳам кўзлаган ниятимга тўла мос келади, — деди К.

Оқловчи унга савол назари билан қаради.

— Марҳамат, ўтиринг! — деб қўйди кейин.

— Агар сизга шу қулай бўлса, жоним билан, деркан К. оромкурсини тунги стол ёнига суриб унга чўкди.

— Адашмасам, сиз эшикни ичкаридан калит билан кулфладингиз чоғи, — деди оқловчи.

— Ҳа, — деб жавоб қилди К., — Лени учун шундай қилдим. У ҳеч кимдан раҳм-шафқат кутмаганди.

Бироқ оқловчи суриштириб қолди.

— У яна сизга суйкалаяптими?

— Суйкалаяптими? — қайта сўради К.

— Ҳа, бўлмаса-чи, — деди оқловчи ва тиржайди. Кулпу билан бирга унинг йўтали ҳам тутиб қолди, сўнг у яна ишшайиб деди. — Ҳа, у жуда енгилтак, буни ўзингиз ҳам, эҳтимол, аллақачон сезгандирсиз, — шундай деркан у қўли билан К.нинг елкасига уриб қўйди.

— Начора, сиз бунга аҳамият қилмаслигингизга тўғри келади, — деб қўйди оқловчи К.нинг сукут сақлаб ўтирганини кўриб. — Шуниси тузук. Акс ҳолда эҳтимол, сизнинг олдингизда узр сўрашимга тўғри келади. Қон билан кирган, жон билан чиқар. Булар қизнинг одатий қилиқлари, мен аллақачон буларнинг бари учун уни кечирганман ва агар сиз эшикни маҳкамлаб ёппаганингизда, бу ҳақида ҳатто гапирмаган ҳам бўлардим. Менга бу шилқимликни дoston қилишнинг кераги йўқ, аммо сизнинг ҳозирги вазоҳатингизга қараб туриб, бунинг миридан-сиригача, бари-бари тилга олинмасдан қолмайди чоғи. Унинг тангиқлик билан талгайиб кетишининг боиси кўлчилик айбланувчиларга Лени офатижон — ҳурлиқо бўлиб кўринади.

Унинг атрофида ҳаммалари гирдикапалак бўлишади, ҳаммалари уни севишади, гўё қизнинг ўзи уларнинг ҳаммасини севадигандек, кейин бўлса, мени юпантирмоқ бўлиб, шубҳасиз, розилигим билан гоҳ-гоҳида қиз улар ҳақида биланларини битта қолдирмай менга айтиб беради. Мана сиз бундан жуда ҳайратланиб кетдингиз, мени эса бу ҳеч ҳам ажаблантирмайди. Бу чақноқ кўзлар бор экан, ҳеч шубҳасиз, бу гўзаллик айбланувчилар назаридан чеккада қолиши мумкин эмас. Албатта, ўзиям ҳайратланарли-да, ҳатто қодир табиатнинг камдан-кам учрайдиган мўъжизаси, деб атаса арзийди. Англашилгандек, айбномада сиргдан ҳеч нарса ўзгармайди, бу аниқ-равшан. Аслида бу сал ғалати эмасми, кўшгина жиноий ишларни кўринг: уларнинг аксариятида айбланувчи ўзининг ҳар кунлик одатий ҳаётини давом эттириб юраверади, яхши бир оқловчини топади-да, бор-йўқ ҳамма дардисарликларни унинг зиммасига юклайди, ўзининг бўлса бу суд жараёнига умуман тегишли бўлмагандек тутади. Яна шунақа кишилар ҳам борки, бунақа ишларга жуда ишқивоз бўладилар, улар оломоннинг орасидан адашмасдан ҳар қандай айбланувчини юзига қараб таний оладилар. Қандай белгилар асосида? — деб сўрашингиз мумкин. Эҳтимол, менинг жавобим сизни қониқтирмаслиги мумкин. Бу жуда оддий: айбланувчиларнинг бари ҳусни талъат эгаси бўладилар. Албатта, уларни қўхли қилиб қўйган омил содир этган жиноятлари эмас — ҳолбуки, оқловчилик касбимга кўра, уларни шундай деб ҳисоблашим керак, лекин уларнинг ҳаммаси ҳам айбдор — жиноятчи эмаслар ахир ва албатта адолатли жазо олмақликлари учун улар соҳиби ҳусн бўлиб туғилмаганлар, шунинг учун ҳам уларнинг барчаси шунга яраша жазоланмайдилар; аммо

қўзғатилган ишда буларнинг бари уларга қарши дастак сифатида қўтарилади ва шу боис ҳам бу уларга ёмон таъсир қилади. Маълумингизким, мана бу ёқимтой — чиройли кишилар ичидан ҳаддан ташқари ҳусни талъат эгалари — соҳибжамоллар ҳам учраб туради. Бироқ уларнинг ҳаммаси гўзал, ҳатто мана бу уч пулга қиммат Блок ҳам.

Оқловчи гапларини охирига етказмаганига қарамай, К. аллақачон тамоман бир қарорга келган, у ҳатто оқловчининг сўнгги сўзига жавоб бўлгандек даъваткор бир тарзда бошини қимирлатган бўлса-да, аслида ўз-ўзича жуда мураккаб бир алфозда кўзлаган нияти ўз тасдиғини топгандек эди: шу оқловчи К.нинг фойдасини кўзлаб қандайдир бир фаолият олиб бориши мумкинми? Оқловчи ҳам, афтидан, К. бу сафар одатлагидан ташқари унга қарши кайфиятда эканлигини сезмасдан қолмади, аммо бир нима демади, ишқилиб, К.нинг ўзи тилга кирсин, деб кутиб ўтираверди, бироқ К. ўжарлик билан жим ўтираверганини кўргач, оқловчининг ўзи гап очишга мажбур бўлди:

— Бугун сиз менинг олдимга бирон-бир аниқ мақсадни кўзлаб келгандирсиз?

— Ҳа, — деб жавоб қилди К. ва қўлларини шамга янада яқинроқ тутди, ишқилиб, оқловчини яхшироқ кўриш мумкин бўлсин, деб. — Шуни айтмоқчиманки, бугундан бошлаб менинг тарафимни олиб судда ҳимоя қилиш ҳуқуқидан сизни соқит қилмоқчиман.

— Мен сизни тўғри тушундимми? — оқловчи бунини сўраш асносида ўзини тўшакка ташлаб, тирсақларини ёстиқчаларга тираб ўтирди.

— Ўйлашимча, тўғри тушунибсиз, — деркан К. унга тикка қараб, ҳар вақт ҳар нарсага ҳозир у нозир турарди.

— Бу нимаси, агар сиз шуни режалаган бўлсангиз, аввал уни кенгашиб олиш керак эди, — оқловчи шундай деди-ю жимиб қолди.

— Бу энди фақат режа эмас, — деди К.

— Бўлиши мумкин, — деди оқловчи ҳам. — Шундай бўлса ҳам шошилиб нима қиламиз. — У “шошилиб нима қиламиз” деб айтиши билан гўё, К.ни ўз қўл остидан чиқаришни хаёлига ҳам келтирмаётгани, агар очиқ-ойдин вақили бўлиб қолишининг иложи бўлмаган тақдирда ҳам маслаҳатчиси бўлиб қолмоқчи эди. — Ҳеч ким шошилаётгани йўқ, — деркан К. оҳиста ўрнидан кўзгалди ва оромкурсининг суянчиғидан тутиб кўшимча қилди. — Мен узоқ ўйладим, ҳатто ҳаддан ташқари, ортиқ даражада узоқ ўйладим. Бироқ муқаррар бир қарорга келиб бўлдим.

— Унда менинг бир неча оғиз сўз айтишимга рухсат беринг, — деб оқловчи устидан чойшабни юлқиб отди ва каравотнинг бир чеккасига ўтирди. Унинг мўйи оқарган яланғоч оёқлари аёздан қалтирарди. У К.дан дивандаги қалин жун рўмолни узатиб юборишни илтимос қилди.

К. жун рўмолни олиб бера туриб деди:

— Сиз бунақада шамоллаб қоласиз.

— Йўқ, беҳудлага эмас, буларнинг бари жуда ҳам муҳим, — деркан оқловчи устига чойшабни тортиб, жун рўмол билан оёғини ўради. — Сизнинг амакингиз менинг қадрдон дўстим бўлади, ўтган вақт орасида сизга меҳрим тушиб қолди. Бунга мен очиқ иқрорман. Бу ерда уяладиган, хижолатга тушадиган ҳеч нарса йўқ.

К. учун қариянинг ҳамма нарсани ҳис қилиб туриб ҳасратини эшитиш ёқимсиз эди, ҳолбуки, буларни ҳаммасини изоҳлаб беришни талаб қилар, у эса бундан асти ўзини олиб қочишни истар, устига-устига, у ўз-ўзича буларнинг бари бир куч билан уни уриб эзгилаётганини очиқ эътироф этиб ўтирар, аммо унинг азму-қарорини ўзгартиролмас, у бир фикрга келиб бўлганди.

— Дўстона ҳис-туйғулар учун ташаккур, — деб гап бошлади у. — Сиз мен учун нима қўлингиздан келса, нима мумкин бўлса, ҳаммасини қилдингиз, бу натижаларнинг ҳаммаси сизнинг саъйи-ҳаракатларингиз билан бўлди, бунини тўла англаб турибман. Бироқ кейинги пайтда бунинг ўзи етарли эмаслигига менинг ишончим комил. Маълумингизким, мен ҳеч қачон фикри ўйимни зўрлаб бировга тиқиштиришга ҳаракат қилмайман, айниқса, у ёши улуг, шунга яраша кўп нарсани кўрган бир киши бўлса, агар мен унда-бунда

беихтиёр бунга журъат этган бўлсам, мени авф этишларини ўтиниб сўрайман, бироқ шу ерга келганда бу иш, худди ўзингиз талқин қилганингиздек, фавқулодда жиддий бир паллага кирди ва унга шу пайтга қадар бўлганга қараганда янада сезиларли даражада куч билан аралашмаса бўлмайди. Вазият шуни талаб қилади.

— Мен сизни тушунаман, — деди оқловчи. — Сиз жуда сабрсизсиз.

— Мен-ку у даражада сабрсиз эмасман, — К. бироз газаби кўзиб деркан, тезда сўз танлашни бас қилиб гапини лўнда қилиб айта қолди:

— Эҳтимол, менинг амаким билан келган биринчи ташрифимга эътибор берган бўлсангиз, устимдан кўзгатишган жиноий ишга қизиқиш мени бу ерга етакламаган, балки бўйнидан ип боғлаб, айтиш мумкин бўлса зўрлаб олиб келингандим, шу учун ҳам тезда уни унутиб қўйгандим. Аммо амаким қаттиқ туриб олиб, ўз бошимга тушган кўргуликдан сизни огоҳ этсам, бу мен учун фойдали бўлади, дегани учун шундай қилган эдим. Ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқини оқловчига кўш-қўллаб берганидан кейин, табиийки, менинг бошимга тўнқарилган суд жараёнидаги талай югур-югурлар, дардисарликларни у ўз олимасига олар, булардан қисман бўлса-да, озод бўлиб, мен эркинроқ нафас олишим лозим бўларди. Аммо ҳаммаси тескари бўлиб чиқди. Сиз менинг манфаатларимни ҳимоя қиламан деб ишимни ўз қўлингизга олганингизга қадар мен ҳеч қачон устимдан кечаётган суд жараёни борасида бунчалик хавотирга тушмаган эдим. Унгача мен ёлғиз ўзим эдим, ўз ишимда бирон-бир юмушга киришмагандим, ҳатто у нимадан иборат эканлигини қарийб тасаввур ҳам қилмагандим, кейин эса, ниҳоят, менинг ҳимоячим топила қолди, шунга кўра, бу иш ўз жойидан жилар деган умидда ҳаммасини ўрнидан кўзгатиб юборадиган туртки бўлишини орзиқиб кутдим, охир-оқибат эса ҳаммасини чувалаштириб юбордингизу, аммо бирон-бир нарсанинг уддасидан чиқмадингиз. Тўғри, сиз менга суд ҳақида шунчалар кўп нарса гапириб бердингизки, эҳтимол, бошқа ҳеч ким бунча нарсани ҳикоя қилиб беришнинг уддасидан чиқмас. Бироқ энди тоқатим тоқ бўлди, сув бошдан ўтди, суд жараёни ҳам шундай бир паллага кирдики, ҳозиргача қилинганлари етарли эмас.

К. оромкурсини итариб юбориб, ўрнидан кўзгалди, бугун бўйи-бастини ростлади, қўлларини эса чўнтагига солиб олди.

— Жиноий иш жараёнининг ҳаммага маълум бу босқичида, — оҳиста ва хотиржамлик билан гап бошлади оқловчи, — амалиётда кўринганидек, ҳеч қанақа воқеа содир бўлмайди. Қанчадан-қанча мижозлар суд жараёнининг ушбу босқичида худди сизнинг ҳолатингиздек бир алфозда менинг олдимда туришган ва худди сиз қайтарган гапларни қайтаришган.

— Бу шуни кўрсатадики, — деди К., — бу кишиларнинг бари, худди мен каби ҳақ бўлишган. Сизнинг эътирозингизга мен ҳечам қўшилолмайман.

— Мен сизга эътироз билдиришга тараддуд кўрганим йўқ, — деди оқловчи, — фақат шуни қўшимча қилишни истардимки, мен суд ишлари тартибига чуқур назар ташлаш имконини бериб, сиздан янада мулоҳазакорроқ бўлишни кутган эдим ва мен ўзи ҳаммиса ўз мижозларим буни тушуниб олишлари учун имкон яратишга қуйиб-пишаман. Энди бўлса ҳаммасига қарамай, менга ишониш кераклигини ҳис қилмаслигингизга иқроор бўлиш қолди. Бу менга ҳеч қачон ёрдам бермаган.

Бу оқловчи К.нинг олдида қанчалик ўзини ерга урди. Касби-корини деб керилишлар қаерга ғойиб бўлди. Афтидан у бу ерда буғун кучини, бор макрини ишга солмоқчи чоғи. Нега у бу хўрликни ўзига сотиб олди? Унинг ҳамма томондан оқловчилик тажрибаси чакки эмас, устига-устак, қўйни-қўнжи тўлган, ўзига етарли бадавлат киши бўлса, битта мижознинг унинг хизматини рад қилиши ва бу унинг орқасидан келадиган маблағдан ажралиб қолиш унинг учун фожиа эмас-ку, ахир. Қолаверса, хаста бир киши бўлатуриб, ҳар турли уринтириб қўядиган оғир-чигал ишларга ўзини уравериши керак эмас. Бироқ ҳаммасига қарамай, у К.га елимдай ёпишиб олди. Нима учун? Амакиси билан ошна бўлгани учунми? Ёки К.нинг устидан юритилаётган суд жараёни унга ҳақиқатдан ҳам одатдан ташқари ноёб туюлди ва у бунга ажрим қилиб бермоқчимиз? Аммо кимнинг олдида қилинади? Бу имкониятни бой бермаслик учун, К.нинг олдида тили узун бўлиш учун шундай қиялпатими ёки ўз

ҳаммаслақлари олдида нимага қодирлигини кўрсатмоқчимиз? Йўқ, К. унга зингил солиб қарагани билан, турқидан ҳеч нарса ни уқиб олмади. У балки атайин юзига шунақа ҳеч нарса ни кўриб бўлмайдиган тунд тус бериб, унинг гаплари қандай таассурот уйғотганини билмоқчимиз деган ҳаёлга ҳам бориши мумкин киши. Бироқ, у К.нинг жимлигини ўзи учун хайрли деб ўйлади чоғи, яна бидирлаб кетди:

— Сиз эҳтимол, ҳайҳотдай каттакон девонхонада менинг биронта ёрдамчиларим йўқлигига эътибор берган бўлсангиз керак. Авваллари вазият бошқача эди. Ўшанда менинг қўлимда бир қанча навқирон ҳуқуқшунослар хизмат қилишарди. Энди эса менинг биргина ўзим тер тўкишга мажбурман. Бу қисман менинг ҳаётим ўзгаришлари билан боғлиқ, шунинг учун ҳам асосан бунақа суд жараёнлари ичига кириб кетишдан ўзимни тияман. Сизники ҳам қисман шундайлар сирасига кирса-да, мен бу ишнинг энг тубигача тушдим. Ва тушундимки, агар мен мижозим олдида гуноҳга ботишни ва ўз олдимдаги бурчимни бузишни истамас эканман, бундай ишни бошқача топириш мумкин эмас. Бироқ барча ишни ўз зиммасига олиш қарори албатта бир талай оқибатларни ҳам бошлаб келарди: юракдан жой олган бу ишни удалаш учун қолган ҳаммасининг баҳридан ўтишга тўғри келар, бунинг устига суддагилар билан яқин бўлмоқ учун бор шилқимликни ишга солиб, тиришиб-тирмашиб, охиригача бор кучларини айбловга қарши ташлаш, ҳар нарсага тайёр туриш зарурини нозаридан саралаб олиш керак бўларди. Ҳаммасининг ишончини қозонганимча мен ҳолдан тойиб, адоий тамом бўлар даражага етдим. Аммо буларнинг ҳаммасига қарамай, мен бирор марта ҳам бир тўхтамага келиш учун кетган вақтимга ачинганим йўқ, ҳатто бошқа катта ишлар қилиш учун буни бошимдан соқит қилиш мумкин бўлганида ҳам, бундай қилмадим, қайтага яна ҳам бу жиноий ишга бутун жон-жаҳдим билан ёпишдим ва буларнинг бари ўзини оқлаб муваффақият қозониши керак эди. Мен бир ҳужжатда шундай ўқиганим бор: унда оддий фуқаролик ишлари билан мана бунақа мураккаб ишлар борасидаги фарқ аниқ-тиниқ кўрсатиб берилган эди.

Унда шундай ёзиб қўйилган: биринчи воқеага кўра, оқловчи ўз мижозини суднинг ҳукми ижро этиладиган дор тағигача етаклаб олиб бориши керак, иккинчисидан эса дарров у мижозини елкасига миндириб олиб бориши, ҳатто ҳукм ўқиб эшиттирилиб, ижро этирилгандан кейин ҳам елкасидан туширмаслиги керак. Бор-йўғи шундай. Мен буни виждонан адо этганимга қарамай, жуда ҳам ҳақ эмасга ўхшаб шумшайиб ўтирибман, аммо бундай улкан ишни ўз зиммамга олганимдан ҳеч қачон пушаймон қилмаслигимни айтмаверман. Ҳали ўртамизда нима юз беради — билолмай турибман, шунча ҳаракатим бир пул бўлиб, менинг бу ишларим бир чеккага супуриб ташланадиган бўлса, шундагина мен афсус-надомат қиламан.

Бироқ бутун суҳбат К.ни ишонтириш ўрнига, тезда унинг қонини қайнатиб юборди. Аллақачондан буён оқловчининг бир оҳангдаги эзмаланишлари унга шундай туюлдики, у агар яна шунга кўнса, ахир оқловчи айнан шунга кутиб турибди, яна умидвор қилишлар авж олиб, суд амалдорларининг руҳиятини маст қиладиган баландпарвоз сўзлар қалаштирилган арзномалар устидаги иш давом этар, улар ишни юритиб юборишга шама қилишаверар, ҳолбуки, ишдаги тўсқинлик ва қийинчиликлар ўз ҳолича гунаҳарар, ҳулласи калом, оқловчи маълум усулларни қўллаб, К.ни ноён умидлар ва таҳдидли ваҳималар билан қийнарди.

Буларнинг барига қатъий бир нуқта қўйиш керак деб ўйлаган К. сўради:

— Агар шу гапларга ишонадиган бўлсам, менинг ишим бўйича яна қандай тадбир қўлламоқчисиз?

Бу томошада ҳатто ўзи учун таҳқирловчи савол янтраганига қарамай оқловчи норозилик билдирмади ва жавоб қила қолди:

— Мен шу пайтгача нима қилиб келган бўлсам, шунга давом эттираман-да.

— Ўзим ҳам шундай дейишингизни билардим, — чўрт кесди К. — Энди ортиқча гап-сўзлар билан вақтимизни кетказиб ўтирмайлик.

— Йўқ, мен яна бир йўлни ишга солсам ҳам бўлади, — деди гўё бу

оқловчининг ўз ҳаётида юз берганидек, К. шунга ҳаяжонланиши керак эди. — Кўряпсизми, мен ўз ёрдан бериш ҳуқуқимдан мосуво бўлишдан эмас, йўқ, балки сизнинг бугун турқи тароватингиз, ахлоқингиздан ташвишдаман, ҳолбуки, сиз айбланувчи бўлишингизга қарамай, шу пайтгача мен сизга ҳаддан ташқари яхши муносабатда бўлдим, буни янада аниқроқ ифодалаш керак бўлса, қўполликларингизга бепарво, совуққон бўлиб келдим, ана шуларни бари мени ўйлантириб, сиздан гумонсиратиб қўйди. Бироқ буларнинг ҳам ўзига яраша сабаблари бор; бунақанги озодликдан кўра занжирбанд этилиш беҳроқдир. Нима бўлганида ҳам майли, мен бошқа айбланувчиларга қандай муурожаат қиламан, қанақа муносабатда бўламан, сизга бир кўрсатиб қўйишни истар эдим; эҳтимол, бу сиз учун фойдали сабоқ бўлса ҳам ажаб эмас. Мен ҳозир Блокни ҳузуримга чақираман. Эшикнинг қулфини очиб, мана бу стол ёнига бориб ўтиринг.

— Бажонидил! — мамнуният билан деди К. ва оқловчи қандай буюрган бўлса, шундай қилди: ўрганишга у ҳамини тайёр эди. Бироқ қанақа вазият бўлишидан қатъий назар, ўзини бу ишлардан ташқарида эканлигини, ҳеч қанақа қарамлиги қолмаганлигини яна бир бор оқловчидан аниқлаштириб олмоқчи бўлиб сўради.

— Аммо мен сизни вакилим бўлиш вазифасидан озод қилдим, шу маълумотни сиз қабул қилдингизми?

— Ҳа, — оҳистагина деди оқловчи, — бироқ сиз бугуноқ бу қарорингизни ўзгартиришингиз мумкин.

У яна ёстиқчаларга яхшилаб жойлашиб олиб, чойшабни тумшугигача торғди ва девор томонга бурилиб, қўнғироқ қилди.

Қўнғироқ бўлиши билан шу заҳоти хонага учиб Лени кирди, у апил-тапил аланглаб, нима воқеа юз берганини тушуниб олишга уринди; К. ҳамон оқловчи тўшагининг бир четида тинчгина ўтирарди, бу қизни хотиржам қилди. У табассум билан К.га бош силкиб қўяр экан, унга жавобан йигитнинг нигоҳи ўзгармади.

— Блокни олиб кир, — буюрди оқловчи.

Бироқ қиз чиқиб кетиш ва Блокни бошлаб келиш ўрнига ўзи ҳам шу ерда бўлиши учун, у номигагина — шунчаки эшикка яқинлашиб, шу ерданоқ қичқирди:

— Блок! Оқловчининг олдида! — Оқловчи девор томонга ўтирилиб олганча, ҳеч нарсага эътибор қилмаётгани кўрингани боис, қиз К.нинг оромкурсисига сўйкалиб олди.

Бу лаҳзаларда қиз уни тинч қўймас, гоҳ оромкурсининг суянчиғидан ошиб, эгилиб-букилар, гоҳ икки қўли билан, албатта, жуда эҳтиёткорлик ва лагифлик билан унинг сочларини тарар, ёки кафтлари билан бўйнини сийпаларди. Охир-оқибат, К. буни бас қилдирмоқчи бўлди ва қизнинг қўлларини маҳкам ушлаб олди. Аввалига қиз қўлларини тортиб олишга уринди, бироқ кейин бунга ҳам рози бўла қолди.

Блок биринчи чақиргандаёқ остонада пайдо бўлди, у эшик оғзига келиб турганча, кирсамми ёки йўқ, деб гўё тарадудланиб, мулоҳаза қилаётгандек эди. У қошларини учуриб, бошини энгаштирди-да, оқловчининг олдида кириш борасидаги буйруқ яна қайтарилармикан, деб қўлоғини динг қилиб турди. К. уни чақириб, дадиллантирмоқчи бўлди, аммо у фақатгина мана бу оқловчидангина эмас, балки, умуман, бу хонадонда бўлиб ўтаётган ҳамма воқеадан қўлини ювиб, қўлтигига урмоқчи, бутунлай қўл силкитмоқчи эди, шу боис ҳам томошада қатнашмай, ўзини чеккага олди. Лени ҳам индамай ўтирарди. Қарадики, уни биров ҳайдаётгани йўқ. Блок оёқ учиди хонага кирди, аммо титроқли бир алфозда қўлларини белига тираб олганди. Агар чекиниш керак бўлса, ҳар эҳтимолга қарши имконият бўлсин, деб эшикни ҳам очиқ қолдирди. У К.га қарамади ҳам, бугун диққатини йигиб, нигоҳини баланд партўшакка тиккан, унинг остида ҳатто оқловчини ҳам кўриб бўлмасди; тўшакдаги киши ҳаддан ташқари деворга қапишиб олгандек турарди.

Партўшакнинг тагидан чиққандек овоз келди.

— Блок шу ердами? — сўроқлади у.

Бу саволдан Блок шундай бир ҳолатта тушдики, бир сапчиб, гандираклаб

кетди, гүё уни кимдир елкасидан уриб, кейин орқасига туширгандек, суроби тўғриланган бир алфозда итоаткорлик билан гўлдиради:

— Хизматингизга мунтазирман.

— Сенга ўзи нима керак? — сўроққа тугди оқловчи. — Яна бекорга келибди.

— Аммо мени чақиргандек бўлдилар назаримда? — ўсмоқчилар экан Блок, бу саволни у қанчалик даражада оқловчидан сўраётган бўлса, шу даражада ўзига ҳам бераётган бўлиб, гўё ўзини ҳимоя қилмоқчидай қўлларини кенг ёйди-да, қарийб бу ердан қочиб қолишга тайёрланиб қолди.

— Ҳа, чақирилдинг, — деди оқловчи. — Лекин барибир сен бемаҳал, бекордан-бекорга келибсан. — Оқловчи бир зум тин олиб турди-да, кейин кўшимча қилди:

— Сен ҳаминча шундай бемаврид пайтда пайдо бўлиб қоласан.

Оқловчи гапириб турган бу паллада, Блок қарийб унинг каравотига қарай олмас, олис бир чеккада тургандай фақат унинг овози қулоғига кирар, аммо у билан ким суҳбат қураётганини кўрмайдиган бир сўқир каби, ўзига қарамасмикинлар деб хавфсираётганга ўхшарди.

Бироқ, оқловчини эшитиш жуда мушкул, чунки у деворга қараб гапирганидан гаплари тез ва паст овозда чиқарди.

— Мен кета қолсам, сизга тузук бўлармиди? — Блок изн сўради.

— Келинбсанми, тура тур-да, энди! — деди оқловчи.

Бу билан оқловчи Блокнинг истагини бажармоқчи эмас, балки аксинча, уни сўкиб-жеркиб кўрқитмоқчи, бу сўзлардан эса Блокни бутун жисми жони қалтироққа киришини кўзлаган, деган фикр-мулоҳазага бориш мумкин эди.

— Кеча мен учинчи даражали ҳакамнинг олдида бордим, — деди оқловчи, — менинг қадрдоним бўлган бу киши билан суҳбатимиз бошидан охиригача сен ҳақингда бўлди. У нима деганларини билишни истайсанми?

— О, албатта, сиздан ўтиниб сўрайман, — деди ёлвориб Блок.

Бироқ қоидаси худди шундай бўлганидек, оқловчи тезда жавоб қилмади, Блок яна бир бор ўтинди, ҳаддан ташқари эгилиб-букилди, гўё тиз чўккудек эди. Бироқ шу жойда К. унга бақариб берди.

— Э, сен нима қилипсан? — Лени уни тинчлантирмоқчи эди. Шунда йигит унинг бошқа қўлини ҳам маҳкам ушлаб олди. У муҳаббати жўшганидан қизнинг қўлларини қисгани йўқ эди, охири қиз вой-войлаб, уларни тортиб олишга уринди. К.нинг ўчини Блокдан олмоқчи бўлган оқловчи шу заҳоти ундан сўради:

— Сенинг оқловчинг ким?

— Сиз! — жавоб қилди Блок.

— Мендан бошқа яна кимлар бор? — қасди-бастига олди оқловчи.

— Сиздан бошқа йўқ.

— Сен ҳаминча шундай бўл, аллакимларнинг гапига кириб юрма! — амр этди оқловчи.

Блок унинг нима демоқчилигини фаҳмлаб қолди ва К.га ёвқараш қилиб, бошини шубҳага ўрин йўқ, дегандек силкиди. Агар бу гаразли норозиликни сўзга айлантирса борми, улар ҳаддан ташқари шалоқ сўкиш тарзида янграши турган гап эди. К. шундай одам билан ўз ишини дўстларча муҳокама қилишга тараддуд кўриб ўтирибди-я!

— Менинг сенга ҳалақит бериш ниятим йўқ, — деркан К. жаҳл билан оромкурсини сурди. — Нафсингни қондирмоқ учун неки қингирлик, пасткашлик бўлса, ишга сол, тиз чўқ, оёғига ўзингни ташла — хуллас, не истасанг билганингни қил. Мен ҳеч бирига ҳалақит бермайман.

Бироқ, Блокнинг ҳар қалай орияти жунбишга келиб, К.га нисбатан ҳар қанақа муносабатга қарамасдан, у йигитга қараб сурилиб, билақларини унга сирмаб-сирмаб, оқловчи олдидаги қўрқувини базур босиб, қичқирди:

— Мен билан гаплашаётганда бунақа устимдан кулманг!

Бу жуда ҳам ножўя қилиқ. Сиз нимага мени хафа қилипсиз?

Бу етмагандек, яна жаноб оқловчининг олдиларида. Бу ерда иккимизга ҳам, менга ҳам, сизга ҳам фақат марҳамат юзасидангина сабр-тоқат қилиб

келадилар. Сизнинг мендан ҳеч қанақа ортиқ жойингиз йўқ, сиз ҳам бир хом сут эмган айбдор банд, сизга қарши ҳам жинойй иш қўзғатилган. Агар сиз ўзингизни керакли киши ҳисобласангиз, мен ҳам худди шундай керакли кишиман, эҳтимол, сизга қараганда ҳам кераклироқ бўлишим мумкин! Шунинг учун ҳам айнан мен билан бундай оҳангда гаплашаман деб ўзингизни ҳар қанақа мушкулликларга солиб ётман! Эҳтимол, сиз ўзингизни мана бу оромкурсига ўтириш имтиёзига эгаман деб, ҳисоблар экансиз, мен ҳам худди ўзингиз салмоқлаб айтмоқчи бўлганингиздек нафсимни қондириш, қурсоғимни тўлдириш учун жоним ҳалак бўлиши керак эмасми? Шу жойда сизнинг хоҳирангизга эски бир қисмат нақтини солиб қўйишга рухсат этинг: айбланувчи учун бир ерда тинч ўтиргандан кўра, ҳаракат қилиш беҳроқ, чунки сен бир жойда тинчгина, қимирламай ўтирсанг, эҳтимол, гуноҳларингнинг ҳамма-ҳаммаси бутун юкингга қўшилганидан залвори билинмаслиги, сен у ҳақида умуман билмай қолишинг, ҳатто тасаввур қила олмаслигинг мумкин.

К. ҳеч нарса демади, фақат бу думбулбойвачча унинг кўнглига урди. У бир соатда неча бир мақомга кириб, қанчалик турланиб-товланди-я! Наҳотки устидан қўзғатилган суд жараёни унинг шунчалик ақли-ҳушини ўғирлаб, жирканч бир кимсага айлантирган, ким унинг дўсти, ким душмани, ким ёри, ким агёри эканлигига фаҳми-фаросати етишидан ҳам мосуво этган бўлса? Наҳотки, оқловчи уни агайин хўрланаётганини кўрмаётган бўлса, ҳа, албатта, бу сафар оқловчи фақат бир мақсадни кўзлагани ўзининг ҳоқимиятини К.нинг олдида кўз-кўзламоқчи экан, бунга лақмалик билан бўйсиниб, восита бўлиши мумкинми? Агар ҳақиқатдан ҳам Блок буни англаш иқтидоридан жуда бўлган ёки ҳеч бўлмаганда, у оқловчидан шу даражада юрак олдириб қўйиб, ҳатто англаб, ҳис қилиб тургани учун ҳам унга ёрдам бера олмайдиган ҳолга келган бўлса, у қандай айёрлик қила олади, қандай қилиб оқловчини алдашга юраги дов бериб, ундан ташқари яна бир неча оқловчини бу ишга жалб қилганлигини яшира олади? Яна буниси етмагандек, у қандай қилиб, ҳар лаҳзада унинг махфий сирини фош қилиш мумкин бўлган К.нинг нақ ўзига ҳужум қилишга журъат қилиши мумкин?

Бироқ Блок буни ўйлаб ҳам ўтирмади; у оқловчининг тўшагига яқинлашиб К.дан ёзгиришга тушиб кетди.

— Жаноб оқловчи, — мурожаат қилди у, — сиз ўз қулоғингиз билан эшитдингиз-а, бу одам қанақа оҳангда мен билан гаплашди? Унинг устидан қўзғатилган иш қандайдир арзимас қисқа бир фурсатга чўзилгани беш қўлдай аён. Бу бўлса менга, унча-мунча эмас, суд жараёни нақ беш йилга судралган кишига билағонлик қилиб нималарнидир ўргатмоқчи бўлади. Яна бу етмагандек, сўкиб-сўйлаб, ҳақорат ҳам қилишга ўтди. Ҳеч нарсадан хабари йўғу болаҳонадор қилиб сўкинишга, оғзидан боди кириб, шоди чиқишига ўлайми, ҳолбуки, мен бу талбирнинг ожиз томонларини жуда яхши биламан, қолаверса, суд ишларидаги анъаналарни, бурч ва тартибларни, талаб қандайлигидан яхшигина хабардорман.

— Ҳеч кимга ишинг бўлмасин, — деди оқловчи, — нимани тўғри деб билсанг, шундай қил.

— Албатта, — деди Блок, гўё ўз-ўзидан куч олгандай бўлиб, уёқ-буёққа аланглаб, шундоқ каравотнинг олдида тиз чўкиб ўтирди. — Қадрли оқловчим, олдингизда нақ тиз чўкканча ўтирибман! — деди у. Бироқ оқловчи муз қотганди. Блок бир қўли билан партўшакни эҳтиёкорона сийпалади.

Жимлик тушганидан фойдаланиб, К.нинг қўлидан қўлларини бўшатиш умидида Лени тилга кирди:

— Кўйвор. Жонимни олай дединг. Мен Блокка юзлансам дейман.

Қиз зипиллаб ўтиб, тўшакнинг бир чеккасига ўтирди. Блок бундан қувончи ичига сиқмай ҳовлиқди ва билинар-билинемас имо-ишоралар билан лаб-лунжини қимирлатиб, унга оқловчи олдида ўзини ҳимоя қилишни ўтинди. Афтидан, қанақадир маълумотни етказиб, оқловчини қармоққа илинтириши кераклидир. Балки у фақат шунинг учун бошқа оқловчиларни ишга солиб келётгандир. Лени оқловчига қандай хушомад қилиш кераклигини жуда яхши билади, шунинг учун ҳам у кўзлари билан Блокка бир ширинликни яламоқчидай, баайни ўпич олмоқчи бўлгандек, лабларини чўччайтириб, унинг қўлига ишора қилди. Блок шу жойда Ленининг имо-ишорасига кўра

оқловчининг қўлини олиб, қайта-қайта чўлпиллатиб ўпаверди. Бироқ оқловчи ҳамон матонат билан индамай ўтирарди. Лени оқловчи томон энгашиб, каравот устига ўзини ташлади, — шунда унинг бутун қадди қомаги, дуркун, соелом, гўзал бир тарзда тўла намоён бўлди. Қиз чолнинг бошига энгашганича, унинг узун оқ сочларини силашга тушди. Энди бундай ҳолга ҳеч ҳам индамай ўтириб бўлмасди.

— Буни унга маълум қилиш учун бирон-бир қарорга келганим йўқ, — деркан оқловчи бошини сал бир томонга бурди, — эҳтимол, Лениннинг тегишишини яхшироқ ҳис қилмоқ учун шундай қилгандир. Блок эса бошини солинтириб олганича, гўё таъқиқланган қандайдир нарсага ўтилгандек, кулогини динг қилиб тингларди.

— Сенга бунинг учун нима монелик қияпти? — қизиқсинди Лени.

К.нинг кўнглидан ҳиссиётлар кечар, гўё қандайдир илмий бир мулоқотни эшитаётгандай, у аллақачондан буён тез-тез қайтарилиб турган, ҳали яна кўп қайтариладиган бу гап-сўзлар Блок учун ҳеч қачон ўз янгилигини йўқотмайдигандек эди.

— У бутун ўзини қандай тутяпти? — оқловчи жавоб ўрнига буни суришгирди.

Ўз фикримни қандай айтсам экан деб, буни баён қилишдан олдин Лени Блокка қараб қўйиб, бироз туриб қолди, у эса қанчалик ёлворувчан нигоҳ билан қизга кўзларини тикиб, қўллари билан ҳам буни тасдиқлаб турарди. Ниҳоят, қиз қатъий бир тарзда бошини қимирлатиб, оқловчига деди:

— У жуда ҳам тиришқоқ, мўмин-қобил бўлиб қолган.

Бу пихини ёрган савдогар, кекса киши ўзи ҳақида яхши бир мулоҳаза уйғотиб бер, деб шу қизчага ёлвориб, зор уриб турарди. Эҳтимол, унинг бу нигоҳлари ортида бирон-бир кўзлаган фикр-ўйи бордир, бироқ шунга яраша ўз яқини олдида уни оқлайдиган аломат бу кўзларда зоҳир эмасди. Ҳатто бу баҳо уни кузатиб турганларни ҳам ҳақоратларди. Демак, оқловчининг иш услуби ўзи шунақа (қандай бахтки, К. бу баҳри муҳитда узоқ туриб қолмайди)! — Мижозини бугунлай ёруғ оламдаги ҳамма нарсани унутиб қўйиш даражасигача олиб бориш, уни ёлгон бир йўл билан ҳукм ўқилгунча умид узмасликка мажбур қилиб туришдан иборат. Наҳотки, шу Блок унинг мижози бўлса? У оқловчининг ити-ку! Агар бу киши унга каравотнинг тагига кир деб буюрса, гўё унда итнинг ини бордек, ўша ердан туриб ҳуради ва итоаткорлигидан ўзича лаззат ҳам олади. К. диққатини бир жойга жамлаб, гўё ҳаммасини аниқ-тиниқ эшיתיб турар, гўё унга эслаб қолиш топширилгану, бу ерда нима гапирилган бўлса, битта қолмай тинглаб, ҳаммасини оқизмай-томизмай арши аълода ахборот бериши лозимдай эди.

— Бутун кун бўйи у нима иш билан машғул бўлади? — сўради оқловчи.

— Мен уни атрофимда ўралашиб, ишимга халақит бермасин деб, хизматкорларнинг хонасига қамаб қўяман, — деди Лени. — У ҳамиша ўша ерда ўтиради. Вақт ўтгани сайин ора-сирада нима қияпти деб, ойначасидан қараб тураман. У эса каравотда мук тушиб ўтириб олганча, дераза рафига ҳужжатларни ёзиб олиб, сен унга нима берган бўлсанг, шуларни ўқигани ўқиган. Дарича ҳовлига олиб чиқишини, қандай жойлашганини яхши билганимдан бу менинг ичимни сиқиб юборади, ахир у ер икки деворнинг ораси бўлгани боис, у ерга ёруғлик қарийб тушмайди. Блок бўлса шунга қарамай муголаасини ҳеч қанда қилмайди. Унинг қандай чидамли эканлигини шундан ҳам билса бўлади.

— Буларни эшитмоқ мени хурсанд қилади, — деди оқловчи. — Бироқ у ўқиётганларига тушунармикан?

Уларнинг суҳбати кечаётган пайтда Блок тўхтовсиз лабларини қимирлатиб шивирлар, қайсики олдиндан тайёрлаб қўйган жавоблари Лени томонидан янграшига умид қиларди.

— Ҳим, бу саволга, — деди Лени, — очиги, менинг аниқ-равшан қилиб жавоб беришим қийин. Ҳарна бўлганда ҳам мен унинг жуда ҳам кунт билан қироат қилишига гувоҳлик беришим мумкин. Бутун кун давомида у бир беддаги жумлаларни қайта-қайта ўқиб, сатрлар устидан бармоқларини юритгани юритган. Унга қараб турсанг, гоҳ уҳ тортиб қўйганини ҳам кўрса

бўлади; шундан ҳам бу ўқиш унга қанчалик машаққат келтираётганлигини, сен унга, афтидан, жуда ҳам тушунарсиз, роса бошни қотирадиган хужжатларни берганингни тасаввур қилса бўлади.

— О, тўғри! — кўшилди оқловчи. — Улар ҳақиқатдан ҳам осон эмас. Яна мен, очиги, унинг буларга фаҳми етишига ҳам ишона олмайман. Мен фақат бу хужжатларни Блокнинг қўлига, уни оқлаш учун мен қанчалик оғир кураш олиб боришимга тўғри келишини у тушуниб етсин, ҳис қилсин, деган умидда берганман, холос. Ахир мен кимнинг хурсандлиги учун бунчалик жонимни жабборга бериб ётибман? Хурсандлиги учун... Блокнинг хурсандчилиги учун — йўқ, бундай дейиш фақат қултили. У ҳеч бўлмаса буни қадрлашни ўргансин-да. Аммо у бу билан мунтазам шуғулланадими?

— Ҳа, қарийб дам олмасдан шуғулланади, — жавоб қилди Лени. — Фақат бир бора томоғини ҳўллаб олишни илтимос қилади. Мен унга дераза тавақаси оша стаканда сув узатаман. Соат саккизлардагина у чиқиб, озгина тамадди қилиб олади.

Блок менсимайгина кўз қирини К.га ташлаб қўйди, ўзининг номига бўлган бу мақтовлар унда шундай бир кўтаринки кайфият уйғотмаслиги мумкин эмасди. Афтидан, унда яна умидворлик уйғонган, у эркингина ҳаракат қилар, ҳатто бутун пол бўйлаб чўккалаб юрарди.

Мана янада кескинроқ ўзгариш ҳам кўзга ташланиб қолди: у оқловчининг сўзларидан тошдай қотди.

— Сен ҳамон уни мақтаганинг - мақтаган, — деди оқловчи, — менинг эса гапиришим жуда қийин. Гап шундаки, суд ҳаками Блокнинг ўзи-ю, унинг устидан кўзғатилган жиноий иш жараёни ҳақида бўлмағур, нохуш гап қиляпти.

— Жуда ҳам нохушми? — қайта сўради Лени. — Бу қандай бўлиши мумкин?

— Блок ҳам қизга шундай бир ёлворувчан нигоҳ билан зўриқиб қарадики, аллақачон ҳакам томонидан айтиб бўлинган сўзни қиз шу ернинг ўзида ҳозироқ унинг фойдасига ўзгартириб юборишга қодирлигига баайни ишонарди.

— Ҳа, нохуш гап, — деди оқловчи. — Ҳатто Блок ҳақида уни гапга солсам, мени силтаб ҳам ташлади. Менга шу Блок ҳақида гапира кўрман!” деди у.

“Бу қанақа бўларкин! Ахир, Блок менинг мижозим-ку”, эътироз қилиб дедим мен. “Сиз бу ишни бекордан-бекорга чўзясиз”, гапидан қолмади у. “Бироқ мен бу ишнинг натижаси йўқ, деб ҳисоблайман”. Сиз учун уни қанча судрасангиз шунча яхши-да”. — Ҳалиги гапини яна қайтаради у. “Мен бундай деб ўйлайман, — деб эътироз билдиришга ўтдим мен ҳам. — Блок ҳамини ўз устидан олиб борилаётган жараён билан астойдил шуғулланаяпти, кун бўйи шу билан банд, у ҳатто ҳар вақт ҳар нарсага тайёр туриш учун, аллақачондан бўён меникида яшайди. Бунақа серҳафсалалик камдан-кам кишида учрайди. Тўғри, “унинг шахсида бир талай қўлансаликлар йўқ эмас, унинг шунақа одатлари борки, киши ундан жирканиб кетади, у бир исқирт, бироқ ўзининг устидан олиб борилаётган жараённинг ташвишини қилишда у беками-кўст, ҳеч камчилиги йўқ”. Мен уни атайин “ҳеч камчилиги йўқ”, дедим, — лекин маълум бўлишича, мен бўрттириб юборибман. У менга шунда мана буларни эслатиб қўйди: “Блок — пихини ёрган айёр. У ана шундай сансалорлик билан пайсалга солишда устаси фаранг бўлиб кетган. Аммо унинг нодонлиги айёрлигидан бир неча карра ошиб тушади. Қани у шунақа даражада нодонлигини ўзи ҳам била қолса эди, у ҳатто жиноий иш жараёнини илк кўриш учун йиғилишга кўнғироқ ҳам чалингани йўқ, деб айтишларини кутадимми-ей? Тинчлан, Блок!” — деди оқловчи тиззалари қалтираб, туришга уринаётган Блокка қараб, афтидан у буни изоҳлаб беришга изн сўраш ниятида эди.

Шунда оқловчи биринчи марта буларнинг барини Блокнинг ўзига бевосита изоҳлаб беришга қарор қилди. У ҳорғин кўзларини солинтириб қараса-да, Блокка ёки унинг яқинига разм солмади, бироқ Блок бу қараш остида яна оҳистагина чўккалаб қолди.

— Сенинг учун қадамнинг фикри ҳеч қанақа аҳамиятга эга эмас, — гап бошлади оқловчи, — ҳар бир сас-садодан ҳам кўрқиб-писаверма, ўзингни шунақа тутиб, шалвирайверсанг, мен сента умуман ҳеч нарсени айтмайман.

Гўё сенинг устингдан ўлим ҳукмини чиқаришаётганларидай ўзингни тутасан. Кўзларингни шунга ўхшатиб жавдиратма-э, бунақа тарзда сенга бирон-бир гапни айтиш ҳам мумкин эмас. Ҳеч бўлмаса менинг миждозимсан, уял-э! Бу қилигинг билан мени кучлантириб турган ишончга зил келтирялсан. Айт ўзинг, асл мақсадинг нима сенинг, сенга нима керак ўзи? Ахир ҳозирча яшаялсан, тирикчилигинг бир амаллаб ўтиб турибди, яна қанчагача бўлса, менинг паноҳимда, ҳомийлигимда қолаверасан. Нега бунчалик бемаъни даҳшатларга тушмасанг! Шундай ҳодисалар ҳам бўлиб турадики, қаердадир сен ҳам ўқигандирсан, бирдан ҳеч кутилмаганда, кимга қандай палла қулай бўлса, худди шундай ҳук овозаси чиқади. Анов-манов маталлардагина бунақаси учраса-да, бу бўлган ҳақиқат, аммо сенинг бунақа даҳшатга тушишларинг, кўрқиб-қалтираб туришларинг менинг бу гапларимнинг тамоман аксини кўрсатади, мен уларда жуда ҳам керак ишонч етишмаётганини кўраман. Гапнинг пўсткаласини айтганда, шундай эмасми? Бундай аҳволда мен нима қила оламан? Ҳакамлардан бири ўз фикрини билдирди, холос. Бироқ сен жуда яхши биласан, ҳар қанақа ишнинг теварагида минг турли фикр-мулоҳазалар айтилади, қарашлар тўпланади, уларнинг қайси бири тўғрилигини мулоҳаза қилиб, сарагини саракка, пучагини пучакка айириш жуда қийин. Мисол учун, мана бу ҳакам жиноий иш жараёни бошидаги бир ҳолатни муҳим ҳисоблайди, мен бўлса бутунлай бошқасини. Бу ерда бор-йўғи фикр-мулоҳазалар ўртасида фарқ бор, бошқа ҳеч нарса. Жараённинг муайян босқичида эса, эски таомилга кўра, кўнгироқ орани очади. Бир ҳакамнинг фикрига кўра, суд жараёни айни шу палладан бошланади. Ҳаммасини ҳозир сенга ипидан-игнасигача тушунтириб ўтиролмайман, деганим нуқтаи назарлар ҳар хил, нотўғри-тўғрилигини кўрсатиш учун керак эди. Ҳа, сен бари-бир буларни тушунмайсан, шу боис ҳам фақат қарама-қаршиликлар кўп бўлишини айтишим мумкин, холос.

Блок каравотдаги ипак гиламчани довдираганча чимдиб ўтирар, уни ҳакамнинг фикри жуда ҳам кўрқитиб юборгани кундек аён, шу боис ҳам оқловчи олдидаги бу хўрланиш онларини бутунлай унутиб, фақат ўзи ҳақида хаёл сураб, ўзича ҳакамнинг сўзини ҳар томонлама ўйлаб кўрарди.

— Блок! — Лени уни оғҳлантириб, ёқасидан ушлаб, юқорига тортиди. — Мўйнани юлқилама, яхшилаб эшит. Оқловчи сенга нима деяпти, эшитялсанми?

Тўққизинчи боб

ИБОДАТХОНАДА

К. топшириқ олди: анчадан буён банк билан дўстона ҳамкорлик қилиб келаётган ва бу соҳада жуда ҳам қадрланадиган бир хорижий италянни бир қанча санъат обидаларига зиёрат қилдириб чиқиши керак. Бошқа пайт бўлганида К. ҳеч шубҳа, гумонга бормай, бунақа топшириқни ҳаммадан ҳам кўра фахрли ҳисоблар, жон деб қабул қилар, бироқ ҳозирги бир шароитда банкда қозониб келган обрў-эътиборини сақлаш учун катта сабр-бардош талаб қилинаётган, иши бошидан ошиб ётиб, ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган бир пайтда истамайгина, мажбуран бу топшириққа зўрға рози бўлди. Зеро, иш кабинетидан ташқарида ўтган ҳар бир дақиқаси унинг учун қаторасига машаққат ва азоб олиб келар, ҳолбуки, у анчадан буён ишда ҳам аввалгидек вақтини баракали ўтказолмай, кўнгли хуноб эди. Тўғри, баъзан росмана ишда аллақандай арзимас ҳужжатни тайёрлашга соатлаб тер тўкишга тўғри келар, у бирон нарсага чалғиб ўтиришдан бенасиб, ишсиз қолган лаҳзаларда бундан бешбадтар даражадаги қайғу уни ўз исканжасига олар эди. Шунда ўзи гувоҳ бўлганидек, директор муовини уни таъқиб қилиб юргани етмагандай, йўқлигида иш бўлмасига шап этиб киради-да, столи ёнига ўтириб олиб, унинг уйималашиб ётган қоғозларини титқилаб, К. қарийб йиллар давомида алоқа қилиб келаётган, дўсти-қадрдон бўлиб кетган миждозларини қабул қилишга тушиб, ҳатто уларни К.га қарши қайраётгандай туюлар, ҳа, яна у қанақа

хатолик содир қилган бўлиши мумкин, бироқ кейинги пайтда ҳар томондан ана шу хато-ю камчиликлар унга таҳдид қилаётгандай, улардан қаерга қочиб қутулишини билмаётгандай ўзини ҳис қиларди. Майли, унга қанақадир, ҳатто жуда ҳам фахрли бўлган ишга оид юмушни — кичик бир зиёратни тошпиришди ҳам дейлик — эҳтимол, бу кейинги пайтларда унинг ҳаёт чорраҳасида содир бўлган соф тасодифий ҳодисадир, лекин бу ҳам ҳамма-ҳаммасини яхшилаб пишитиб олиш учун қўл келган бўлмасин, чунки сўнги кунларда доим унга бу тасодифларнинг бари, ишқилиб, ишини яхшилаб текшириб олиш учун уни анчайин ўз иш бўлмасидан узоқроққа жўнатиш ва ўша ёқларда ушлаб туриш учун қилингандай, ёки ҳар қанақа вазиятдан қатъий назар, усиз ҳам керакли юмушни ҳеч бир қийналмасдан уддалаш мумкин деб писанда қилинаётгандай туюла бошлаганди.

Жуда кўп тошпириқларни ҳеч бир қийинчиликсиз рад қилиш мумкиндир. Бироқ у бир қарорга келолмаганди; агар у қандайдир шубҳа-гумонларида майда-чуйда бир асос кўриб, бу зиёратни рад қилди ҳам дейлик, аммо у бу билан ўзи кўрқиб юрганга иқрор бўлди дегани эмасми? Шунинг учун ҳам у бу каби тошпириқларни ҳеч бир қаршиликсиз, ими-жимиди, эътиборсиз қабул қилаверар, ҳатто кунлардан бирида қаттиққина шамоллаб турганига қарамай жуда ҳам осон эмас, жиддийгина икки кунлик хизмат сафарига чиқишга тўғри келганида ҳам лом-лим демади, ҳартугул худо ёрлақаб, ёқимсиз куз ҳавоси, кун бўйи ёмғир ёғиб чиққанига қарамай, буни ҳам бирон талофатсиз ўтказди.

Нихоят, мана шу сафардан боши ёрилар даражада оғриб, қайтиб келар экан, эртага у италиялик меҳмонга йўлдошлик қилишга тўғри келишидан хабар топти. Бу сафар ушбу тошпириқни рад этишга қутқу соладиган ҳар хил важ-корсонлар анча-мунча эди, айниқса, олдиндан ўйлаб қўйилгандек бўлган бу тошпириқнинг бевосита унинг хизмат вазифасига ҳеч қанақа дахли йўқ эди. Ҳеч шубҳасиз, иш, ҳамкорлик учун ташриф буюрганнинг кўнглига қараш учун меҳмондўстлик таомилларига риоя қилиш керак бўлади, аммо К. учун бу ҳеч қанақа муҳим аҳамиятга эга эмас, у шуни аъло даражада биладики, ишда уни ўз қобилияти, касби-корига оид муваффақияти ва омилкорлиги, ўз ишини яхши билгани учун ушлаб туришибди, агар иш унинг қўлидан келмаса, қолганларининг барчаси ҳеч бир фойдасиз, ҳатто мана бу италияликни фавқулодда сеҳр-жоду билан ўзига мафтун этган тақдирда ҳам бундан ҳеч иш чиқмасди; у бир кун ҳам ўзининг ишдаги нуфузидан ажралиб қолишни истамас, — бундан кейин ишга яқинлаштирамайдилар деб ҳаддан ташқари кўрқар, ҳолбуки у бу даҳшат — кўрқувларга қанчалик бўртгириб ёпишиб олинса, шунчалик қалби нотинчланиб, юраги ўз ўрнида бўлмай қолишини жуда ҳам яхши англаб турарди. Аммо бунақа кутилмаган вазиятда тошпириқни рад этиш учун бирон-бир арзирли баҳона тополмади. К. унчалик билмаса-да, ҳар қалай, керакли даражада италян тилини эгаллаб олган, ундан ҳам асосийси ўсмирлик йиллариданоқ санъат масалаларига қизиқиб келганидан унинг бу нарсага тиши ўтар, банкда эса К. фақатгина ўз касби-кори юзасидан бўлса-да, қадим осориатикаларни муҳофаза қилиш маҳаллий жамиятига озгина вақт аъзо бўлганидан хабар топишгани боис, унинг бу соҳадаги билимига жуда катта аҳамият билан қарашарди. Меҳмон санъатнинг ишқибози бўлиб чиққан экан, унга ҳамроҳ сифатида санъатшунос йўл бошловчи мақоми ўз-ўзидан тушунарлики, К.нинг зиммасига тушар эди.

Эрталабданоқ ёмғир ёғиб турар, тўполанг шамол кўтарилган, К. олдда турган кун ҳақида ўйларкан, аввалданоқ гижиниб, ғазаби келиб олди, у ҳали соат етти бўлмасдан банкка келди-да, меҳмоннинг ташрифи унга ҳалақит бергунича айрим ишларини битириб олмоқчи бўлди. У ҳорғин эди, кеча ярим тунгача ўтириб, италян тили сарфи-нархини қараб чиққан, ишқилиб, бирмунча тайёргарлик кўргандек бўлганди; ҳозир эса дераза олдига бориб, теваракни кузатмоқ истади, чунки у кўп вақтини ёзув столи ёнида ўтиришдан кўра, шу ерда ўтказишни хуш кўрарди, аммо орзиқтирувчан бу хаёлни енгиб, ишга ўтирди. Таассуфки, кўп ўтмай хонага чопар кирди ва жаноб директор жаноб К. келгани ёки йўқ, кўз ташлаб кел, деб юборганини, мабодо у шу ерда бўлса, қийин бўлмаса, тез қабулхонага ўтсин, деб айтганини, италиялик меҳмон ҳам келиб турганини унга хабар қилди.

— Ҳозир бораман, — жажжи сўзлашгични чўнтагига тиқиб, олдиндан меҳмонга совға сифатида тақдим қилиш учун тайёрлаб қўйилган, шаҳарнинг диққатга сазовор жойлари туширилган альбомни олиб, қўлтиғига қистирди ва директор қабулхонасига муовинининг иш бўлмаси орқали ўтиб борди. У хурсанд бўлиб кетди, шундай эрта ишга келса-ю яна дарров, эҳтимол, ҳеч ким кутмаган бир пайтда директорнинг назарига тушиб ўтирса. Маълум бўлишича, муовиннинг иш бўлмаси ҳали бўм-бўш, гўё унда ҳали ярим кеча сокинлиги ҳукмрон эди; албатта, директор уни чопар орқали қабулхонада бўлишини сўраганида муовиннинг ўз жойида йўқлигини кўрган бўлиши керак. Қачонки К. қабулхонага кирганида, ҳашаматли чуқур оромкурсиларга чўккан икки киши ўрнидан туриб, унинг истиқболига юришди. Директор унга очиқ чеҳра билан табассум қилди, афтидан, у К.нинг келганидан хурсанд бўлгани кўриниб турар ва уни дарров италянга таништирди; у жаноб ҳам К.нинг қўлини қаттиқ қисиб, илк бор учрашганда айтиладиган алланималар деб сўрашди. К. меҳмон нима демоқчи бўлаётганини дарров тушуна олмади, сўзлар унга қандайдир нотаниш эди, К. фақат кейинроқ унинг нима деганлигини фаҳмлагандай бўлди. К. ҳам унга эзилиб кетган иборалар билан жавоб қайтарди, италян яна тиржайиб қўйди ва бир неча бор ўзининг хурпайган қора мош-гуруч мўйловини силаб қўйди. Мўйловларига атир сепиб олгани шундоқ уфуриб турар, ҳатто унинг яқинига бориб ҳидламоқ истагини уйғотарди. Ҳаммалари ўтириб, қисқагина мулоқотлашиб олишпач, италяни ўқтин-ўқтин тушунаётганлигига эътибор қилиб, кўрқиб кетди. Жаноб хотиржам, донадона қилиб гапиргандагина К. қарийб ҳаммасини тушунар, бироқ бу камданкам бўлар, ҳолбуки, меҳмон нутқининг катта қисмида пайдар-пай луқмаларни қаторлаштириб ташлар, у буларга ноилож, юзига шодлик тусини бериб, бошини қимирлатиб ўтирарди, холос. Энг асосийси у киши доимо бир шавқ билан аллақандай шевада ўз фикрларини ифода қилар, К. эса бу италянча сўзларни эшитиб қолишга ҳам улгурмасди. Ҳар қалай, директор буларнинг барини тушунапти, деб бўлмаса-да, ора-сирада худди шу шевада уларга жавоб ҳам қиларди, шунга кўра К. бу жаноб Жанубий Италияда туғилган бўлса керак, деган тахминга борди, директор у ерда бир неча йил яшаганди. Ҳар қандай воқедан қатъий назар, бу италян билан фикр алмашиш, бирон-бир нарсани тушунтириб, изоҳлаб бериш мумкин эмаслигини К. аллақачон тушуниб олган, у франсузчада бундан ҳам бешбаттар тушунарсиз гапирар, бу етмагандай, бутун оғзини мўйлови ёпиб олган, сал бошқача бўлганида лаб-лунжининг ҳаракати, имо-ишорасига кўра ҳам уни тушуниш осонроқ бўлармиди? К. ҳали кўп кўнгилсизликлар бўлишини тахмин қилди, ҳолбуки директор иштирокида уни тушунишга бир енгиллик бўлиб, ўзининг италияликни англаш йўлидаги ҳамма уринишлари беҳуда бўлиб чиқди. Шунинг учун К. унинг оромкурсида ялпайиб олгани-ю гоҳида енгил-елпилик билан юмшоқ, ботиқ ўриндигидан кўтарилиб, ўзини орқага ташлаб-ташлаб қўйишини, калтагина бежирим камзулчасининг енларини қайириб, бирдан тирсақларини кўтариб, бармоқларининг учини қимирлатиб, ниманидир астойдил тушунтиришига алам билан қараб ўтирар экан, бутун диққатини жамлаб кўзини бир зум унинг қўлидан узмаган бўлса-да, К. ундан ҳеч нимани тушуниб, англаб олиш иложини топа олмади. Бироқ, бу ўзининг иштирокисиз, бутунлай гайриихтиёрий бир тарзда бегонанинг суҳбатига маҳлиё бўлиб ўтиргандай кўрсатиш жонига тегди. Зериканини ҳис қиларкан бир паршонхотирлик билан турсаму, бурилиб, жуфтакни ростлаб қолсамчи, деган истак кўнглидан ўтди, аммо бахтига шу заҳоти бир кўрқув билан ҳушёр тортиб, ўзини тутиб қолди. Ниҳоят, италян соатига қараб, ўрнидан сакраб турди. У директор билан хайр-хўш қилиб, К. га шунақа яқинлашиб келдики, К. ўздан бироз узоқлатмоқ учун ҳам ўрнидан туришига тўғри келди. Италянча шевага тушунолмасдан, К.нинг ўзини йўқотиб қўйгани директорнинг эътиборидан четда қолмади, у ақллилик ва назокат билан, гўё билинар-билинмас қилиб, йўл-йўриқ кўрсатаётгандай бўлар, ҳолбуки, аслида ҳам бу тиниб-тинчмаган, такасалтанг италянинг оғзидан чиққан ҳар бир гапини, қисқагина бўлса-да, К. учун таржима қилиб турарди. Шундай қилиб, италянинг вақти жуда зиқ бўлиб, унинг ҳал қилмаса бўлмайдиган бир иши

бор экан, аммо шундан кейин у шу вазиятни пеш қилиб зиёратгоҳларни тез-тез ҳаммасини шошиб-пишиб кўрмоқчи эмас, агар розилик билдирса, буни фақат у ҳал қилиши керак, битта ибодатхонани кўрмоқчи, аммо бошидан оёғигача эринмасдан зиёрат қилишни истайди. У агар ибодатхонани таништиришда олим ва ёқимтой бу йигит ҳамроҳлик қилса, ўзини жуда ҳам бахтиёр ҳисоблар экан, ҳа, у худди шундай деди К. ҳақида; у бутун кучи билан италянни тингламасликка ҳаракат қилиб, директорнинг йўл-йўриқ кўрсатиши билан дарҳол ҳаммасини тушуниб оламан деб ўтирганда, меҳмоннинг ўзи агар унга маъкул бўлса, тахминан икки соатлардан кейин, яъни ўнларда учрашсак, деб илтимос қилиб қолди. У шу оралиқда ишини тугаллаб, озод бўлиши ва ибодатхона олдига етиб келишига умид қиларди. К. ишонтириб жавоб қилгач, италян аввал директорнинг, кейин унинг қўлини, кейин яна директорнинг қўлини маҳкам қисиб хайрлашди-да, эшикка йўл олди, ҳатто директор ва К. уни эшиккача кузатиб борганига ҳам заррача эътибор қилмади, аммо ҳамон оғзи тинмасдан нималарнидир гапириб борарди. К. яна бироз директорнинг олдида ўтирар экан, у кишига жуда нохуш кўз ташлаб қўйди. Директор нима учундир К. дан узр сўрамоқчи бўлгандай, у билан ёнма-ён туриб, дўстларча кўнгиладан гурунг берди. Бошда у италянни ўзи кузатиб қўймоқчи, унга ҳамроҳлик қилмоқчи ҳам бўлди-ю, бироқ кейин, бунинг сабабини изоҳлаб ҳам ўтирмасдан, К. ни юборишга қарор қилди. К. ҳам уни уялтириб қўймайди, агар италянни бошда тушунмасдан қолса, тезда бунга муваффақ ҳам бўлиши мумкин, у ҳатто бу одамнинг кўп гапларини тушунмаса ҳам майли, бу ҳам фожиа эмас, зарар қилмайди; италянга уни тушунишадими ёки йўқ, кўп ҳам муҳим эмас. Қолаверса, К. бу даражада италянчани билишини директор ҳам кутмаган: у ўз вазифасини қойилмақом қилиб бажаришга шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам у К.нинг боришига рухсат берди. К. қолган барча вақтини ибодатхонани кўрсатишда асқотиб қолиши мумкин бўлган қийин сўзларни луғатдан ёзиб олишга сарфлади. Бу юмуш айрича эканлиги боис, жуда ҳам ҳафсала қилишни талаб этарди, бунинг устига, орада чопарлар почтани олиб келишди, хизматчилар маълумотномалар учун киришди, кўрдиларки, К. банд аммо кетишмасдан К. уларни тингламагунча, эшик оғзида тураверишди. Директор муовини ҳам халақит бериш имконини бой бериб қўймас, у атайин кириб келиб, К.нинг қўлидан луғатни олиб, ҳеч бир кераги бўлмаса-да, варақлар, бу орада хона эшиги очилиб-ёпилганда, қабулхонада кутаётган мижозларнинг ёлворувчан ва чўчинқираган нигоҳлари ғира-нашира кўриниб қоларди, улар ўзларига эътибор уйғотишни истаганликлари афти-ангорларидан шундоқ маълум, бунга эътибор қилишяптими, ишончлари комил эмас, бу вақт оралиғида К.нинг ўзи эса худди бир дарвозанинг ўртасида ўтириб қолгандек ҳиссиётда иборалар тўплашга ҳаракат қилар, луғатдан керакли сўзларни излар, топгач кўчириб олар, уларни талаффуз қилишни машқ қилар, охири бу сўзларни ёдлаб олишга уринарди. Бироқ унинг одатда жуда яхши хотираси гўё бутунлай ўзгариб, ишдан чиққандек, ўзига олмас ва ишнинг бундай бароридан келмаётгани ҳам унинг италянга нисбатан хусуматини алангалатиб юборар, бунинг учун ҳам қанчадан-қанча ғам-ғусса чекишга тўғри келар экан, охири, қатъий бир ният билан энди тайёргарликни йиғиштирмоқчи бўлиб, луғатни қорғозлар тагига тиқиб юборарди; бироқ кейин ҳам бутун ибодатхона бўйлаб италян билан юрганда худди соқовга ўхшаб жимгина, оғзига талқон солиб юриши мумкин эмаслиги, санъат асарларини шарҳлаши кераклигини ўйлаб кўрар экан, у яна тенгсиз бир адоват билан луғатни титкилашга тушарди.

Вақт бўлиб қолиб, у кетишга ҳозирланиб турганида, телефон жириглаб қолди. Лени унга хайрли тонг тилаб, ўзини қандай ҳис қилаётганини суриштирди. К. миннатдорчилик билдирди ва ҳозир суҳбатлашишлари қийинлиги, у ибодатхонага шошаётганлигини айтди.

— Қанақа ибодатхона? — хайрон бўлиб сўради Лени.

— Қанақа бўларди, ўзинг билгандагидай.

— Сен ибодатхонада нима қиласан? — янада қизиқиброқ суриштирди Лени.

К. унга нима иш билан бораётганлигини қисқагина тушунтирмоқчи бўлди ва бироқ бошлашга-да улгурмади. Лени худди унинг бошига бир яхшилаб туширгандай қилиб деди:

— Сени тутиб олганлар!

К. қутилмаган ва ғайриихтиёрий бунақа ҳиссиётни бошидан кечирмаган эди, шу боис ҳам қисқагина қилиб Ленидан узр сўради, бу совуқ симларга ҳаммасини айтиши ўзи учун ҳам, қиз учун ҳам мумкин эмас, ноқулай эди, бу фақат қиздан узоқда бўлгани учун эмас, қолаверса, уни муфассал эшитиши ҳам душвор. Гапини мухтасар қилди.

— Ҳа, мени тутиб олдилар!

Вақт ўтиб борар, бир кор-ҳол юз берса, у кечикиб қолиши мумкин. Сўнгги дақиқаларда унинг калласига шу фикр урилди, ҳаммасидан олдин таксига тушиб, физиллаб етиб бориши ва альбомни унга тошширишга улгуриб, шу билан уни ўзига мойил қилиб олиши керак. У альбомни тиззалари устига қўйганча, сабрсизланиб, пайдар-пай бармоқлари билан уни доира қилиб чалиб борарди. Ёмғир қарийб тинди, бироқ ҳавонинг авзoi бузуқ, изғирин турган, бунақада эҳтимол, ибодатхонада ҳам ҳеч нарсани кўриб бўлмас ва албатта, совуқ плиталар дастидан К.нинг шамоллаши янаям зўрайиши турган гап.

Ибодатхона олдидаги хиёбон кимсасиз, бўм-бўш эди. К.нинг болалик хотиралари эсига тушиб кетди, бу майдонда Худонинг ҳар куни ўтадиган ур-тўполанг ажиб маросимларини тамоша қилиб қолиш учун теваракдаги уйларнинг дарпардалари ҳамшиша тортиб қўйилган бўларди. Албатта, очиқ кунларга қараганда, тунд об-ҳавода шунақа бўлиши тушунарли. Ибодатхонада қарийб жон асари борлиги умуман билинмас, шундай паллада бу ерга келиш хаёли бирон-бир бошга келиб қолиши ҳам даргумон. К.икки ён томондаги меҳробларга ҳам зингиллаб чошиб чиқиб, теваракка разм солди ва фақат шол рўмолга ўралиб олган, аллақандай кампирни учратди, холос; кекса онахон Биби Марям суврати олдида чўкка тушганича, ундан ҳеч нигоҳини узмасди. Узоқдан бир бор хонақоҳ хизматчиси кўзга чалинди, бироқ у киши ҳам оқсоқланиб, ибодатхона деворлари ортида ғойиб бўлди. К. айни вақтида етиб келибди: соат ўнга занг урди, аммо италян ҳали кўринмасди. К. асосий кириш жойига қайтиб келди, нима қилишини билмасдан унда бироз сўррайиб турди-да, кейин шаррос ёмғир қуяётганига қарамасдан, бутун ибодатхонани ташқари томонидан айланиб чиқди — уни бирон-бир ён томонлардаги кирар жойлар олдида италян кутиб ўтирмаганмикин, деб бир-бир разм солди. Бироқ, ҳеч кимнинг қораси кўринмади. Эҳтимол, қайси пайтда учрашмоққа келишганликни директор нотўғри тушунгандир? Ҳа, ўзи бу нусхани тушуниш мумкинми? Ҳар на воқеа содир бўлганда ҳам, уни К. ҳеч бўлмаганда ярим соатлар кутиб ўтиришга тўғри келади. У роса ҳориб қайтиб ибодатхонага кираркан, аллақандай гиламчанинг бир лахтаги ташлаб қўйилган ўриндиқчага кўзи тушди, уни пайпоқли оёғи остига сурди-да, ёқасини кўтариб астойдил пальтосига ўралиб, ўриндиқча чўкди. Ишқилиб, ўзини чалғитмоқчи бўлиб, альбомни очди, уни бироз варақлади, бироқ буни ҳам бас қилишга мажбур бўлди: атроф қоронғу бўлганидан ҳатто шундоқ ёнидаги меҳробни кўриб бўлмасди.

Йироқдаги бош меҳробда каттакон учбурчақда шамлар ёниб турарди. К. уларни ҳали кирганда ҳам кўрганмиди, буни айта олиши даргумон эди. Эҳтимол, улар ҳозиргина ёндирилгандир. Юмушлари юзасидан бу ерда оёқ учиди хизматчилар ивирсиб юрар, уларнинг келган-кетганини ҳам билмай қолардинг. К. тўсатдан, ундан узоқ бўлмаган тош устунлардан бирида йўғон, баландлаб бир шам ёнаётганига кўзи тушди. Ҳатто бу ўз ҳолича жуда ҳам гўзал бўлса-да, аммо ён томондаги кичик меҳробларга нишон бўлгани боис, бош меҳробдаги манзараларни ёритишда ўз-ўзидан зиёси етишмас, у балки, бу қоронғуликни баттар қуюқлаштирарди, холос. Италян келмай қолиб, эҳтимол, ҳурматсизлик қилгандир, аммо у фаросат билан оқилона йўл тугани кўриниб турар, барибир бу ерга ташриф буюрганда ҳам ҳеч нарсани кўриб бўлмас, К.нинг чўнтак фонари ишга солинганда ҳам, унинг ожиз нурида сувратларни узуқ-юлуқ, бир парчасига кўз тешилгудек бўлиб қараш

мумкин бўларди. Бу қандай бўлар экан деб, синаб кўрмоқчи бўлиб, К. ён томондаги капеллага ўтди ва пастгина панжаралари бўлган мрамар зинапойлардан кўтарилиб олганича, ундан ҳатлаб ўтиб, фонарини ёқди-да, меҳробдаги сувратларга тўғрилади. Сувратлар олдида иечироқнинг липиллаб ёниши уларни кўришга фақат халақит берарди. Биринчисила, у сувратнинг энг чеккасидан ўрин олган, улкан келбатли, қурол-аслаҳали рицарнинг бир қисмини кўришга базўр мувофиқ бўлиб, қолганини шу билан кўз олдига келтирди. Аскар шамширга суяниб олган, шамшир эса у ер-бу ерида сийрак ўт-ўланлар кўринадиган даланинг тақир ерига ботирилган эди. Рицар ниманидир диққат билан кузатаётганга ўхшарди. Фақат унинг бир жойда қимирламадан донг қотгани ғалати чиққанди. Афтидан, посбонлик қилиш учун тайинланган бўлса керак. К. аллазамонлардан буён сувратларни томоша қилмаган эди, рицарга узоқ тикилиб турар экан, фонардан таралаётган яшил нурларга чидаб бўлмаслиги ва узоқ тикилишнинг зўриқувидан тинимсиз кўзларини пириратишга тушди. У фонарини бошқа қолган сувратларга бир-бир тўғрилар экан, оддийгина талқинда чизилган Исо Масихнинг тобулда ётган ҳолатини кўриб қолди, худди шу ҳолатида бу сувратни тамоман янги деб атаса бўларди. У фонарни чўнтағига солиб, олдинги жойига келиб ўтирди.

Энди италянни кутиб ўтиришга ҳожат йўқ, бироқ кўчада уриб ёмғир ёғар, худди ғойибдан келган марҳаматдек ибодатхона ҳам унчалик совуқ бўлмаган паноҳгоҳ эди, К. бироз шу ерда кутиб туришга қарор қилди. Унинг шундоқ ёнида асосий тантаналар минбари кўр тўккан, унинг теграида икки олтин тархли хоч бор-бўйига осилганча суянибгина турар, уларнинг адоги теладан бир-бирига боғлаб қўйилган эди. Ташқи томондан панжара ва тош устунлар ям-яшил печакгуллар акси билан нақшланган, уларни ушлаб турган фаришталар бир қараганда табассум қилаётгандай кўринса, бошқа сафар жиддийгина қараб тургандек бўлаверарди. К.минбарга яқинлашиб келди, уни айланиб юриб кўрди: тошларга солинган нақшлар фавқулудда санъаткорона ишланган, гўё куюқ зулмат бунда тутилган ва шу нақшларда зарб этилгандай ажабтовур муҳит тасаввурини берарди.

К. қоронгу бурчакларга қўлларини суқиб, тошларни эҳтиёткорлик билан сийпалаб кўрди. Аввал у минбарнинг бунақа тарзда бўлишини ҳеч ҳам билмасди. Худди шу дақиқаларда у кўшни қатордаги ўриндиқда қат-қат бўлиб кетган қора мундир илиб олган, чап қўлида тамакидон ушлаб ўтирганча турган черков хизматчисини кўриб қолди. У узоқдан К.ни кузатиб ўтирарди. Унга нима керак, — деган хаёлга борди К. — Наҳотки менинг афти-ангоримдан бирон-бир шубҳага бориш мумкин бўлса? Балки у бирон-бир садақадан умидвордир? Бироқ шу ерда К. хизматчининг ўнг қўли билан бир учи қолган тамакини бармоқларига қисиб олганча, аллақандай ноаниқ томонини унга кўрсатаётганига эътибор берди. У ўзи нима истайди? К. ҳеч нарсани англай олмасдан бир зум кутиб турди. Бироқ хизматчи бўлса, ҳамма вақт тинчимасдан аллақасернидир кўрсатар, ўз хатти-ҳаракати билан бу имо-ишорани кучайтирар, унга зўр берарди.

— Нима керак ўзи унга? — оҳиста ғудраниб қўйди у, бироқ уни бор овозда чақиритишга ботинмади; сўнг эса қопчигини қўлига олиб тор ўриндиқлар оралаб сиқилиб, бу одам томон юрди.

У киши бўлса, К.нинг қўлини бир чеккага силтаб ташлади-да, елкаларини қисганча оқсоқланиб нари кетди. Мана худди шундай шошқилаб лўкиллаб-лўкиллаб, ирғишлаб-ирғишлаб, битта-битта босиб боришни кўраркан, у болалигида олда чопиш худди шундай бўлади деб тасаввур қилишга уринишини эслади. Ҳа, хотирасига болалиги тушганини қаранг, — ўйлади К. ҳозир эса у черковда нима юмуш билан юрибди, шунга ақли етса бўлди. Худди менга соқчилик қилаётгандек, мен тўхтасам, у тўхтаб, юрсам юради, яна у билан юрсаммикан. К. истеҳзоли бир табассум билан қариянинг орқасидан бош меҳробгача ён томондаги барча майда саждагоҳларни айланиб чиқди. Қария ҳамон аллақасерни бармоғи билан имлаб кўрсатишда давом этди, К. атайин ўша томонга бурилмади; афтидан, қария, ишқилиб у ортимдан менга қорам-қора келмагани деб билмоқ учунгина, уни чалғитишга уринаётгандай эди. Охири К.уни таъқиб қилишни бас қилди, бир қариядан бунчалик хавфсирашни

истамасди, агар италян келганда борми, буларни бари бутунлай бошқача юз берар, диққатга сазовор нодир обидаларни унга кўрсатган бўларди.

У альбомни қолдирган жойни топмоқ илинжида асосий ибодатгоҳга кирар экан, тўсатдан тош устунлар орасида, муножотгоҳдан узоқ бўлмаган ёнгинада, меҳробнинг бир чеккасида оқ-кўкиш тап-тақир тошдан бўлган кичкина минбарчани кўриб қолди. Минбар қанчалик кичкина бўлса, узоқдан шунчалик ҳеч вақоси йўқ ғариб каби, муқаддас бир маъбуд ҳайкали қўйилиши саодатидан жудо этилган тақир жойга ўхшарди. Руҳонийларга жой етишмагандай, уни шундоқ панжарага тақаб, қаққайтириб қўйишганди. Бундан ташқари, минбар тепасидаги тош равоқ жуда ҳам узун тушиб келган, ҳолбуки унда ҳеч қанақа нақш солинмаган ва яна шунчалик нишабки, минбарга чиққан ўртача бўйдаги бирон-бир киши ҳам бу ерда ҳеч ҳам қаддини ростлашнинг шароитини кўрмас, фақат панжарага суянибгина, қаддини тиклаши мумкин эди. Буларнинг бари руҳонийни азоблаш учун атайин ўйлаб қилингандай туюлар, бўлмаса, каттакон бош меҳробда шунга яраша қулинг ўргилсин минбарга эга бўлиш мумкин бўлган ҳолда бу бечораҳол минбарча кимга керак, буни ҳеч ҳам тушуниш мумкин эмасди. Агар ҳаммаша бўладигандек, амри-маъруф қиладиган руҳонийнинг олдида турадиган исчиноқ липиллаб турмаганда К.нинг, эҳтимол, бу минбарчага кўзи тушмаган бўларди. Наҳотки ҳозир бу ерда кимдир амри-маъруф қилса? Бўм-бўш ибодатхонада-я. К. минбарчага олиб борадиган, тош устунларга туташиб кетган зинаполярлар разм солди, улар шунчалик ингичка эдики, кишиларга хизмат қилиш учун эмас, шунчаки тош устунларни чиройли кўрсатиш мақсадида, безак учун қилингандек таассурот уйғотарди. Бироқ ушбу жойда ҳақиқатдан ҳам зинапоярлар устида руҳоний турганига кўзи тушиб, довдираб, табассум қилганини билмай қолди; у ҳам К. га қараб, қўли билан суянчикни тутиб, гўё баайини минбарга чиқишга тараддуд кўраётгандек бўлди.

Кейин билинар-билинемас К.га бош ирғар экан, унинг хочи борлиги эсига тушди ва жавобига унга таъзим қилди. Ҳолбуки, уни биринчи бўлиб эгилишига риоя қилдирмоқчи бўлгандек эди. Руҳоний кескин бурилиб, майда ва илдам қадамлар билан минбарга кўтарилди. Наҳотки, ҳозир амри-маъруф бошласа? Афтидан, ҳаммасига қарамай черков ходими уни воизгўй олдига бошлаб келиб, К.га бирон-бир ҳақиқатни аңлатса, ибодатхона бўм-бўшлигидан қатъий назар, бу фойдадан холи бўлмаслигига ақли етмаган чоғи.

Тўғри, Биби Марям тасвири туширилган хув анави алақайда бир кампирча ҳам бор, у сал берирокқа келса бўлмасмикан? Ҳақиқатдан ҳам агар ваъзхонлик қилинмоқчи экан, нега унда-бунда черков муножотлари, илоҳий қуйлар янграмаяпти? Аммо орган сас-садо бермас, юксак-юксакларда ўз улуғворлиги ила бу зулматта яқинлашишга ожиздай эди.

К. ундан тезгина алоқани узса бўлармикан, деб ўйлади. Агар ҳозир кетмаса, амри-маъруф қилинаётган пайтда бунга кеч бўлади. Туташини кутиб, яна алла-мунча вақт қолиб кетишга тўғри келади, у шусиз ҳам хизматдан қолиб, қанча вақтни йўқотди, италянни кутиб ўтиришга ҳам у ортиқ бурчдор эмас. К. соатига қаради, қарийб ўн бир бўлибди! Наҳотки, ҳозир ваъз бошланса? Наҳотки, К.нинг бир ўзи бутун қавмнинг ўрнини боса олса? Агар у ажнабий бир киши бўлганида, ибодатхонани фақат томоша қилиш учун бу ерга келган бўлмасмиди? Ҳақиқатни айтганда ҳам у фақат шунинг учун бу ерга ташриф буюрганди. Айни иш кунининг қизғин палласи шундай бир чошгоҳда яна об-ҳавони бало урган бир кунда ваъз ўқилади, деб ўйламоқнинг ўзи бориб турган ақлсизлик бўлур эди. Бу тақводор, ҳеч бир шубҳасиз, бўлғувчи руҳоний — лўппи юзли ёш йигит минбарга фақат янглишиб, ёқиб қўйилган чироқларни ўчириш учунгина кўтарилаётган бўлса керак.

Бироқ бундай бўлиб чиқмади. Руҳоний исчиноқни кўздан кечирди, унинг пилигини бураб бироз кўтарди, кейин секингина нақшинкор панжарага энгашганча, минбарнинг икки четидан икки қўли билан тутиб олди. У бироз вақт шундай туриб қолди ва бошини у ёқ-бу ёққа бурмасдан черковга бир қур назар солиб чиқди. К. орадаги узоқ ўринларни қолдириб, биринчи қатордаги ўриндиққа тирасагина суяганча ўтирар эди. Қаердадир, аниқ қаердалигини билолмади, гўё ими-жимиди энг муҳим вазифани уддалагандек

ёнбошлаб олган қари черков ходимини элас-элас кўргандай бўлди. Ибодатхонада фавқуллодда бир сукунат устувор бўлди. Бироқ К. бу сукунатни бузишга мажбур, у ҳеч ҳам бу ерда қолмоқ учун ҳозирлик кўриб келмаганди, агар руҳоний ўз бурчи, тақвosi юзасидан маълум бир белгиланган вақтда муқаддас оятларни тиловат қилишга чоғланган экан, унинг ҳолатини қаердан ҳам билсин. Энди К.нинг иштирокисиз тиловатни давом эттиришга тўғри келади, мабодо К.нинг иштирокида бу амри-маъруф адо этилганда ҳам, бу муваффақиятнинг қадрига ким етарди, англашилгандек К.нинг бунга қурби етиши амри-маҳол.

К. секингина ўрнидан қўзғалди ва пайпасланиб, оёқ учида ўриндиқларнинг чеккасига келди ва кенг ўрта йўлақдан кетмоқни мўлжаллади, у орқали ҳеч бир тўсиққа учрамай юрса бўларди; аммо ҳаттоки, оёқ учида юрганда ҳам тош плиталар сас-садо берар, юксак гумбазлар остида бироз ожиз жанангласа-да, аммо бир маромда қадамлар товушини бир неча қарра янгроқ қилиб чиқарарди. К. ўзини ниманидир йўқотгандай ҳис қилди, яна руҳонийнинг нигоҳлари остида бўм-бўш ўриндиқларни оралаб бораркан, унга улғу бир ибодатхона қарийб ҳеч нимани ўйламасдан оддий бир кишини узатиб қўяётгандай туюлди. У альбомини қолдирган жойидан олиши учун анча-мунча йўл босди. У қарийб ўриндиқларни ортда қолдириб, чиқиб кетиш учун фарқласа бўладиган холи, оралаги очиқ жойни танламоқчи бўлаётганда, бирдан биринчи бор руҳонийнинг овозини эшитди. Овоз залворди, аниқ бир нуқтага йўналтирилган эди. Худди буни қабул қилишга тайёрдек ибодатхона гумбазлари гумбурлаб кетди! Бироқ руҳоний ўз қавмини чорлаётгани йўқ, бу чақириқ, аниқ-равшан, ундан қутулиб ҳеч қаёққа кетиб бўлмасди.

— Йозеф К.!

К. кўзини ерга тикканича бир жойда михланиб қолди. Ҳозирча у ҳали ҳам озол, олдга қараб юриши ҳам мумкин, учта қорамтир ёғоч дарвозаларнинг биридан сирғалиб чиқиб кетса ҳам бўлар, — уларга жуда яқин қолганди. Ўзича ҳеч нарсани тушунмаган, тушунган тақдирда ҳам диққат қилишни истамайдигандек бирор белги бериб чиқиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Бироқ у тўхтаб бурилган ва қўлга тушган эди, демак, бу чақириқ унга қаратилганини у аъло даражада тушунган, шу боис лаббай дегандек овоз келган томонга юрди. Агар руҳоний яна бир бор чақирганда, К. муқаррар қарамай кетиб қолган бўларди, бироқ у қанча кутмасин, сас-садо чиқмади, ҳаммаёқ сув кўйгандек тинч эди, у шунда руҳоний нима иш билан машғуллигини кўрмоқчи бўлиб, бошини бирозгина бурди. У кимса эса, аввалгидек хотиржам, минбарда турар, аммо К.нинг хатти-ҳаракатига эътибор бериб ўтиргани кўриниб турарди.

Бу болаларнинг жўнгина бекинмачоқ ўйинига ўхшар, агар К. қайрилиб қарамаганда шу билан ниҳоя топган бўлар, бироқ у қайрилиб қарагандаёқ руҳоний ҳам шу заҳоти уни бармоғи билан имлаб, ўз ёнига чақирганди. Ҳаммаси аниқ-тиниқ юз бериб турар, К. қисман қизиқувчанлигидан, қисман ишга қоришиб, тутилиб қолишини истамаганидан илдам қадамлар билан минбар томон чопқиллади. У ўриндиқларнинг биринчи қатори тўғрисида тўхтади, аммо руҳонийга бу оралиқ жуда ҳам катта туюлди, у қўлини чўзиб ва кўрсатгич бармоғи билан ниқтаб пастни, нақ ўзининг олди, минбарнинг оёқлари остида келиб туришини санчиб кўрсатди. К. шундай бир яқин жойга келиб, руҳоний уни кўриб кўйсин дегандек, бошини кўтариб, ғоз турди.

— Сен Йозеф К. бўласан! — деркан руҳоний, нақшинкор панжарада ётган қўли билан аллақандай аниқ бўлмаган ниманидир амр қилмоқчи бўлди.

— Ҳа, — деб беихтиёр жавоб қайтараркан К. ўз исми-фамилиясини авваллари қанчалик осон ва ҳеч нимани ўйламай очиқ-ойдинлик билан аталиб келгани хаёлига келди, мана энди бир қанча вақтдан буён бўлса, исми-шарифини эшитганда ҳаддан ташқари тўлғанадиган бўлиб қолди, ҳатто биринчи бор кўриб турган мана бу одамдай унинг номини олдиндан кўпчилик киши билишади, илгарилари эса одамлар билан танишув унинг дилига ёқар; аввал ўзларини таништириб, кейингина таниш-билишчилик ишлари билан боғланишарди.

- Сен — айбланувчисан, — жуда хотиржам, ишонч билан деди руҳоний.
- Ҳа, — деб жавоб берди К., — менга бу хусусда билдиришган.
- Бундан чиқди, сен мен излаб юрган кишининг айна ўзи экансан, адашмабман, — деди руҳоний. — Мен қамоқхона руҳонийсиман.
- Буни қаранг, — деди зарда қилиб К.
- Мен сени бу ерга чақириб келишни буюргандим, — деб қолди руҳоний.
- Менинг бундан хабарим йўқ, — деди К., — бу ерга бир италянни ибодатхонани зиёрат қилдирай деб келгандим.
- Эй қаёқдаги, бўлмагур, олди-қочди гапларни қўй, — буюрди руҳоний.
- Қўлингдаги нима у, Каломуллоҳми?
- Йўқ, — деди К., — бу диққатга сазовор маҳаллий қадамжоларнинг альбому.
- Қўй уни! — деркан руҳоний, К. альбомни шундай бир жаҳл билан иргитдики, ичи тўкилиб кетган альбомнинг гижимланган варақлари бутун пол бўйлаб учиб кетди.
- Устингдан қўзғатилган жиноий иш жараёнининг салбий тус олганидан хабаринг борми? — сўради руҳоний.
- Менга ҳам шундай бўлаётганга ўхшаяпти, — деб қўйди К., — мен бутун кучимни ишга солиб кўрдим, аммо ҳозирча бирон-бир натижага эриша олмадим. Очиғи, арзнома ҳам ҳали тайёр бўлганича йўқ.
- Ўзинг бунинг охири қандай хотима топади, деб ўйлайсан? — суриштирди руҳоний.
- Бошда ҳаммаси яхшилиқ билан тугаса керак, деб ўйлардим, — деди К., — энди бўлса гоҳида ўзим ҳам бунга шубҳаланиб қоламан. Бунинг охири нима билан тугаркин, билолмай бошим қотган. Сен биласанми?
- Йўқ, — деб чўрт кесди руҳоний, — аммо ҳаммаси нохуш яқун топмасда, деб кўрқаман. Сени айбдор деб ҳисоблашади. Эҳтимол, сенинг устингдан қўзғатилган жиноий иш жараёни суд ишларининг қуйи босқичидан нарига ўтмас. Аммо ҳар қанақа воқеа бўлишига қарамасдан, ҳозирча сенинг айбинг бўйнинингга қўйилган деб билишади.
- Бироқ менинг айбдор эмаслигим кўришиб турибди-ку. Мени айблашаётгани хаго. Қандай қилиб инсонни ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, айбдор ҳисоблаш мумкин? Ахир биз ҳаммамиз одаммиз-ку, ёки мен бошқа бир жониворми?
- Тўғри айтасан, — деди руҳоний, — аммо айби борларнинг ҳаммаси ҳам шундай дейишади-да.
- Ҳали сен ҳам менга қарши қайраб қўйилганмисан, дейман? — ўсмоқчилади К.
- Олдиндан мен ҳеч нарсани мўлжаллаётганим йўқ, — деди руҳоний.
- Бунинг учун сенга ташаккур, — деди К.
- Аммо суд жараёнида ишгирок этаётган қолганларнинг барчаси менга қарши туришга огоҳлантирилиб, тезлаб қўйилган. Улар бу жараёндан беҳабарларга ҳам ёлғон-яшиқ билан таъсир қилишяпти. Шу боис аҳволим кун ўтган сари беш-баттар бўляпти.
- Сендаги ишнинг мазмун-моҳияти ҳақидаги тасаввур қанақадир янглишга ўхшайди, — деди руҳоний. — Ҳукм бирдан чиқарилмайди, аммо ҳукмгача доимий сувратда тергов қилиш, сўровлар олиб борилади.
- Буни қаранг, — деркан К. бошини жуда ҳам эгиб олди.
- Ишнинг ўнглиниши учун бундан кейин қандай тадбир қўллаш керак деб ўйлайсан? — суриштириб қўймасди руҳоний.
- Бирон-бир кўмаги чиқиб қолиш мумкин бўлган йўлларни излашда давом этаман, — деркан К. бошини кўтариб, бунга руҳоний қандай қараркин, деб разм солди. — Эҳтимол, мен ҳали фойдаланиб кўрмаган сон-саноксиз имкониятлар бордир.
- Сен бошқалардан ҳаддан ортиқча ёрдам кутасан, — унинг гапини маъқулламаган оҳангда деди руҳоний, — айниқса аёллардан кўп кўмак мўлжаллайсан. Наҳотки, сен бу ерда ёрдам ҳеч қачон астойдил бўлмаслигини сезмаган бўлсанг?

— Бир қанча юз берган, ҳатто жуда кўп такрорланган воқеаларга қараб, мен ҳам сенинг бу фикрингга қўшилишим мумкин, — деди К., — лекин айримлари бундан мустасно. Аёлларнинг ўзи улкан бир ҳокимият. Агар мен бир қанча таниш аёлларга таъсир қила билганимда эди, улар бир-бири билан боғланиб, менинг фойдам учун шундай тер тўкишар эдиларки, бу билан мен анча-мунча муваффақиятга эришган бўлардим. Айниқса, мана бунақа судда — ахир бунда қаторасига хотинбозлар танда қўйган-ку. Терговчига сен бир ҳурлиқо аёлни узоқдан кўрсат-чи, ўша офатижоннинг васлига етиш учун, у столдан ошиб ўтиб, қолаверса, қошидаги айбланувчини ҳам унутиб, оёғини кўлга олиб югуради.

Руҳоний бошини нақшинкор панжарага қараб янада энгапирди. Гўё ҳозир минбар тепасидаги равоқ уни босиб қўядигандай туюлиб кетди. Бунинг устига кўчада оби-ҳаво расво эди! У ёқда кун булутлигига эмас, нақ ярим кеча бўлгандек, зулмат босганди. Рангли улкан ойналарнинг биронтаси ёришиб, қоп-қоронғу деворларни ёритмасди. Бу етмагандай ибодатхона хизматчиси асосий меҳробдаги шамларни бирин-кетин учуриб юарди.

— Сен мендан шафа бўлдингми? — К. руҳонийдан суришгирди. — Кўриниб турибди, қанақа адолатга хизмат қилаётганингдан сенинг ўзинг ҳам воқиф эмассан.

Ҳеч қанақа жавоб бўлмади.

— Албатта, мен фақат, нима ўзимга тегишли бўлса, шундангина воқифман, — деб давом этди К.

Аммо руҳоний бирдан юқорига қараб ўшқириб қолди:

— Наҳотки, сен қадам остидан бошқа жойни кўрмай қолган бўлсанг!

Бақриқ дарғазаб чиқди, аммо у ҳам ҳар қалай одамзоднинг овози эди, ундан бошқалар чўчиб кетгандек, иродасизлик билан беихтиёр кўтарилган бу овоздан унинг эгаси ҳам чўчиб тушди.

Икковлари ҳам анчагача жим қолишди. Албатта, пастни эгаллаган бу қуюқ қоронғуликда, руҳоний К.ни аниқ фарқлаши қийин эди, кичкина исчиरोқ ёруғида К. руҳонийни аниқ кўриб турарди. Бироқ нега у пастга тушмайди? Барибир энди у ҳеч қанақа қироату тиловат қилолмайдди, аммо буни унга К. маълум қилса бошқача тушуниши, фойда ўрнига зарари тегиши мумкин. Албатта, К. руҳонийнинг нияти яхшилигига заррача ҳам шубҳаланмайди. У пастга тушиб келиб, улар ҳамма нарсани биргаликда битишиб олишлари турган гап. Шунда руҳоний унга ҳаммасини ўзгартириб юборадиган ҳал қилувчи маслаҳат бериши, масалан, бу иш жараёнига қандай таъсир ўтказиш ҳақидагина эмас, балки қандай қилиб ундан халос бўлиш ёки қандай қилиб унинг ёнидан айланиб ўтиб кетиш ва бу жиноят жараёнидан қутулгандан кейин қандай қилиб янги ҳаёт бошлаши, тирикчилигини изга солиш йўллари ҳақида ҳам йўл-йўриқ кўрсатса ҳам ажаб эмас. Албатта, бир куни шундай имконият туғилиши керак-ку, — кейинги пайтларда К. ҳамма вақт шу ҳақда ўйлагани ўйлаган эди. Агар руҳоний бу имконият ҳақида билса, эҳтимол, ундан астойдил ўтиниб сўралса, жазоловчилар даврасига мансуб бўлишидан қатъий назар, К.га ўшқириб ҳезлани гапирганига қарамай, К. адолат масаласини ўртага ташлаганда мўмин киши эканлиги юз-кўзидан кўриниб кетди-ку — у ёрдам қўлини чўзиши — нажот қалъаси дарвозасини очиши мумкин-ку.

— Пастга тушмайсанми? — илтимос қилди К., — барибир ҳозир ваъз ўқишнинг имкони йўққа ўхшайди. Менинг олдимга туш.

— Ҳа, барака топкур, энди тушсам ҳам бўлади, — деди руҳоний, у ўшқириб кетганидан хижолат чекаётганга ўхшарди. У чироқни илгакка илдириб, сўзига қўшимча қилди. — Аввал мен маълум бир масофада туриб, сен билан гаплашиб олишим керак эди. Яқиндан эса менга таъсир ўтказиш жуда осон ва мен ўз бурчимни ҳаш-паш деганча унутиб қўяман.

К. уни пастда, зинапоялар олдида кутарди. Руҳоний ҳали зинапояда экан, юришга қулай бўлсин учун унга қўлини узатди.

— Сен мен учун озгина вақтингни ажрата олмайсанми? — ундан илтимос қилди К.

— Сен қанча талаб қилсанг, мен шунчага тайёрман! — дер экан руҳоний, ушлаб тур, деб К.га чироқни узатди ва унга яқинлашган сари қадди-қоматини тантанавор алфозда кериб олди.

— Сен менга жуда улуғ марҳамат кўрсатдинг, — деди К. улар бу қоронғу кичкина меҳроб устида ёнма-ён у ёқдан-бу ёққа бориб келишар экан. — Суд маҳкамасининг ҳамма аъзоларидан сенинг бир ўзинг тузуксан. Мен сен билан очикчасига ҳеч нарсани яширмай гаплаша оламан.

— Хато қиласан! — деди руҳоний.

— Бунинг қаерида хатолик бўлиши мумкин? — ўсмоқчилаб сўради К.

— Сен судга баҳо беришда хатога йўл қўясан, — деб гапини бошлади руҳоний. — Бу янглиш тушунча ҳақида Қонун Алифбосида нима дейилган, мана қара. Қонун дарвозаси олдида эшик оғаси туради. Ва қатагонга учраган бирон-бир киши келиб, ундан Қонун қасрига ўтказиб юборишини илтимос қилади. Аммо эшик оғаси айни пайтда уни ичкарига ўтказиб юбориши мумкин эмаслигини айтади. Арзғўй бироз ўйга ботиб қолади ва яна илтимос қилиб сўрайди: у бу ерга кейинчалик кирса бўладими? “Мумкин, — жавоб қилади эшик оғаси, — аммо ҳозир кириши мумкин эмас”. Бахтга қарши қонун қасрининг дарвозаси ҳаммаша бўлганидек очик, эшик оғаси ҳам ўз жойида муқим туради, арзғўй эса эгилиб-букилиб, ичкарига қарашга, ўлиб-гирилиб ётади. Буни кўриб турган эшик оғаси мийиғида кулиб кўйиб, шундай дейди: “Агар сен шунчалик сабрсиз экансан, менинг таъқиқлашимга қулоқ солмас экансан, қонун қасрига киришга бир уриниб кўр-чи, фақат шуни яхши билиб кўй: куч-қувватим ичимга сиғмай турибди, менга бас келишинг қийин. Ҳолбуки, мен бу ердаги соқчиларнинг энг нимжони бўлсам керак. Ичкарида, хонадан хонага ўтишда эшик оғзида шундай дарбонлар турадики, бири-биридан зўравон. Учинчисига етиб-етмаёқ ишонтириб айтаманки, бошинга қиёмат азобини солиб кўйишади”. Арзғўй бунақа тўсиқлар бўлишини кутмаган, ахир у Қонун қасри ҳаммавақт ҳамма учун очик бўлиши керак, унга ҳамма кириши мумкин деб ўйлаган эди-да; бироқ бу ерда у тўрт кўз билан уни ейман, дегандек важоҳат билан тикилиб турган эшик оғасининг, ҳайбатли оғир пўстинига, япасқи бурнига, узун, ёғли, қуюқ қора мўғулча соқолига разм солар экан, ичкарига киришга изн берилгунча, яхшиси, кутган маъқул, деган қарорга келади. Эшик оғаси унга курсича келтириб бериб, кириш томонига ўтириб туришига рухсат беради. Арзғўй унда кунлаб ўтиради, йиллаб кутади. Ишқилиб, ичкарига кириб олиш учун у мутгасил интилади, эшик оғасига тинимсиз таваллолар қилиб, унинг жонига тегиб кетади. Баъзида эшик оғаси ундан қаерда туғилган ва шунга ўхшаш кўпдан-кўп саволларни ўсмоқчилаб сўрайди, аммо нуфузи баланд бир шахс каби арзғўйнинг сўрашларини жавобсиз қолдириб, суҳбат охирида доим, ҳали уни ичкарига киритиш мумкин эмас, деган гапни такрорлайди. Арзғўй йўлда бир қанча яхши нарсаларни ўзи билан олиб келади, ҳатто уларнинг аксарияти қимматбаҳо, ноёб бўлади, буларнинг барини у соқчини ўз томонига оғдириб олиш учун унга тўхфа этади. Соқчи буларнинг барини қўш-қўллаб олади, бироқ мана бу гапни қистириб қўяди. “Буларингни оламан, аммо сен бу бирон нарсани енгиллаштиради деган хаёлга бориб юрма”. Йиллар ўтса-да, арзғўйнинг эшик оғасидан имдод кутиш илинжи ўзгармайди. У яна бошқа дарбонлар борлиги, бу фақат шуларнинг биринчиси, бошқалар ҳам ҳали қонун қасрига киришга тўсқинлик қилиши турган гаплигини бутунлай унутади. Дастлабки йиллар у ўзининг бу омадсизлигини баралла арз-дод қилиб юради, аммо кейинчалик бу гап ҳам эскиради, ўзи қариган сари, ўз-ўзича минғиллаб кўядиган бўлади, холос. Охири бутунлай гўдакдек бўлиб қолади, у узоқ йиллардан буён қонун қасри оғзида ўтириб, соқчини шунчалик даражада синчиклаб ўрганганки, унинг жун ёқаси ичида нечта бурга ўрмалаб юрганигача билади, у ҳатто мана шу бургачаларга илтижо қилиб, эшик оғасининг кўнглини унга ийдириб беришни ўғиниб сўрайди. Унинг кўзларига чироқ нури тушиб, бундан қароқлари қамашган паллаларда, бутун атрофига қоронғулик тушдими ёки кўриш қобилияти уни алдаяптими, ҳатто у шуни фарқлай олмаслик даражасига етиб қолади. Бироқ у энди бу қоронғуликда Қонун қасри дарвозасидан ҳеч ўчмайдиган — порлоқ зиё таралиб турганлигини аниқ кўради. Худди мана шундай қилиб, унинг ҳаёти ниҳоясига етиб келади. Ўлим олдидан ҳамма, у узоқ йиллар синовдан ўтказган бутун-бутун ўй-

фикрлари битта саволга жавоб олишга қаратилган бўлиб, аммо бу саволни шу пайтгача бирон марта бўлсин эшик оғасига бериб кўрмаган эди. У соқчини имлаб олдига чақиради, унинг қадди-қомати аллақачон букчайиб, бир жойда қотиб бўлган, қаддини кўтариши ҳеч мумкин эмас. Натижада энди соқчининг ўзи анча эгилишига тўғри келади — чунки энди ўзининг бўйига солиштирганда букилиб қолган арзгўйники жимжилоқдай келади. “Сен яна нимани билишни истайсан? — суриштиради ундан эшик оғаси, — очофатнинг ўзгинасисан-да, ўзиям!” — “Афтидан, ҳамма киши Қонун қасрига интилишади, — гап бошлайди арзгўй шунда, — лекин ўтган бу узоқ йиллар давомида улардан биронтаси ичкарига киритишларини мендай зор уриб, астойдил талаб қилдими?” Соқчи кўрадики, қатағонга учраган бу кимса жуда ҳам ҳаддан ошиб кетди, шу боис у жавобни қулоғига илиб олсин деб, бутун кучи билан қичқириб дейди: “Ҳеч кимга бу ердан киришга рухсат йўқ, бу дарвоза биргина сен учун белгиланган эди! Энди бориб шуни ҳам тақиқлайман”.

— Демак, эшик оғаси бу кишини алдабди-да, — деди шошиб-пишиб К. Бу ҳикоя уни тамоман ўзига асир этганди.

— Шошмасанг-чи, — деди руҳоний, — ва бегоналарнинг гап-сўзига ишонаверма ҳам. Мен сенга бу ривоятни ҳамир учидан патир деганларидек, қонуннинг умумий тушунчаси сифатида айтиб бердим.

— Бироқ бу кундай равшан-ку, — деди К., — сенинг биринчи изоҳинг мутлоқ тўғри бўлди. Бу кишига ҳеч қанақа ёрдам бериш мумкин бўлмаганидан кейингина эшик оғаси ҳалокатдан қутқарувчи ҳақиқатни ошкор қилди.

— Аммо аввал ундан буни сўраб-суриштирмаганди-да, — деди руҳоний. — У бор-йўғи эшик оғаси эди-да ва ўз бурчини виждонан адо этди — сен шуни унутма.

— Сен нега у ўз бурчини адо этган ҳисоблайсан? — сўради К. — У умуман ўз бурчини бажармаган. Эҳтимол, унинг бурчи бу ерга бегоналарни киритмаслик бўлгандир, бироқ бу киши шу эшикдан ичкарилаши белгиланган экан, арзгўйни киритиш унинг вазифаси эди.

— Сен керакли даражада Қонун мажмуасини ҳурмат қилмайдиган кўринасан, — қизишди руҳоний, — шунинг учун ҳам, бу ривоятни ўзингча талқин қилиб ётибсан, унда эшик оғасининг Қонун қасрига кириш ҳуқуқи бўйича иккита жуда муҳим тушунтириши бор; бири бошда, иккинчиси охирида. Биринчиси бўйича, айни пайтда эшик оғаси уни ичкарига киришга рухсат бериши мумкин эмас, иккинчисига кўра, бу кириш жойи фақат унинг учун белгилаб қўйилган. Агар изоҳларда бирон-бир зиддият бўлганида эди, сен ҳақ бўлган ва эшик оғаси бу кишини ҳақиқатдан ҳам алдаган бўлиб чиқар эди. Бироқ бу ерда ҳеч қанақа бир-бирини инкор этадиган қарама-қарши фикр йўқ. Аксинча, биринчи изоҳнинг ўзи иккинчисидан қарийб хабар беради. Ҳатто эшик оғаси кун келиб, охир-оқибат, бу кишига киришга рухсат берилади деб ўйлаганидан ўз жавоби билан арзгўйни умидвор қилган ва шу хатти-ҳаракати билан ўз бурчига терс борган, хизмат вазифасини суиистеъмол қилган дейиш мумкин. Шунинг учун ҳам Қонуннинг кўпдан-кўп билимдонлари эшик оғасининг бу хатти-ҳаракатидан жиддийгина ажабланидилар. Кўпдан-кўп йиллар у ўз постини бир зум ташлаб кетмади ва фақат охирида дарвозани ёпди; у тамоман ўзининг хизмати муҳимлигини англаган, шу учун ҳам ошкора, тўғридан-тўғри гапнинг пўсткаласини айтганди! “Менинг куч-қудратим ҳад билмайди”, у ўздан бўйни йўғонларни ҳурмат қилар ва буни очикдан-очик эътироф ҳам этганди: “Мен бу эшик оғалари ичида энг нимжониман”; у ҳеч ҳам лақмамас, оғзига маҳкам, шунинг учун ҳам ҳалигина айтилганидек, бу ўтган йиллар ичида фақат ўзи “иштирокисиз” қоладиган саволлар берарди; у сотилмаган, шунинг учун ҳам совга-саломларни қўшқўллаб қабул қилиб олар экан, “Буларни оламан, аммо шу боис киришга рухсат беради, деган хаёлга борма”, — деб айтишни қанда қилмасди, яна қайдаки, унинг бурчи ҳақида сўз юритилганда, ҳеч нарсани юмшатиш ҳам, қаҳр-ғазабли қилиб кўрсатиш ҳам мумкин эмас: унда очикдан-очик айтилади, бу одам “ўзининг таваллолари билан эшик оғасининг жуда ҳам жонига тегиб кетарди” ва ниҳоят, унинг ташқи кўриниши — пачоқ қирра

бурни, узун ёғли мўғулча соқоли билан уни ўта расмиятчи, феъл-атвори ҳам расво эди дегандек бўлишади. Наҳотки, бундан ортиқ фидойи эшик оғасини топиб бўлса? Қолаверса, унда бундан ташқари, бир талай асқотадиган фазилатлар бор, кимки киришга рухсат талаб қилган бўлса, ўзинг бунга англаб турган бўлишинг керак. — У бўлғуси имкониятлар ҳақида имо-ишора қилганлиги, қай бир даражададир бунга ўз зиммасига олганлигини тушунганда эди. Яширишнинг ҳожати йўқ, у бир даражада нодон, бу албатта ўзи ҳақида фикри жуда ҳам юқорилиги билан боғлиқ. Ҳатто у бошқа соқчиларнинг куч-қуввати ҳақида гапирганда афғи-ангори жуда ҳам чидаб бўлмас тарзга киради, начора бу унинг одати қилигига қараб баҳолайдиган бўлинса, эси паст, бир махлуқ эканлиги аён бўлади. Қонун билимдонлари бу ҳақда шундай дейдилар: “Ҳодисани тўғри қабул қилиш ва уни нотўғри талқин қилиш ҳеч қачон бир-бирига боғлиқ эканини мустасно этмайди”. Фақат бир нарсани эътироф этиш керак — нодонлик ва ўзини ҳаммадан ақлли билиш қандайдир оз миқдорда бўлса-да биргаликда мавжуд бўлишлиги, эшик оғасининг феъл-атворида нуқсон борлигини кўрсатади, шу жиҳатдан у дарвозани кўриқлашни ҳам бўшаштиради. Яна шуни кўшимча қилиш керакки, табиатан бу киши жуда одамхун — улфат кишига ўхшайди, у ҳаминча ҳам ўзини расмиятчи бир кийфда ушлаб туролмайди. Биринчи дақиқалардаёқ ҳазил-хузул ила арзғўйни киришга таклиф қилади, ҳолбуки кириш жойини қаттиқ кўриқлаши керак. Кейин ҳам арзғўйни ҳайдаб юбориш ўрнига, юқорида айтилгандек, курсича келгириб, яна унга кириш томонидаги жойга ўтиришга рухсат беради. У неча-неча йиллар қаторасига бу кишининг илтимосларини тинглаб, мухтасар савол-жавоблару ора-сиродаги совға-салом қабул қилишларини айтмаганда, бу чидаб бўлмас аҳволга қандай сабр қилиб келди экан? Ичкарига киришда мосуво этилган бадбахт арзғўй нега айнан мана шу эшик оғаси бу ерга қўйилган деб бор овози билан ўз омадсизлигидан айюханнос солганда ҳам чидайди, у унинг қалбида раҳм-шафқат туйғулари ямирлаб юрган деган хулосага келади.

Унинг ўрнида бўлган ҳамма ҳам шундай қилавермасди. Мана, охирига келиб, бу соқчи арзғўйнинг биргина имо-ишораси билан унинг сўнги саволини тинглаш учун энгашиб боради. Фақатгина “Сен очофат одамсан”, дея хитоб қилгандан кейингина бирдан енгилгина сабрсизлик голиблик қилади; ахир эшик оғаси ҳаммаси шу билан тутаганини яхши билар эди-да. Бир қанча тафсирчилар бу хитобга бундан-да анча-мунча юқори баҳо бериб, талқин қиладилар, уларнинг ҳисоблашича, “Сен очофат одамсан”, баҳоси ўз ўрнида дўстона, самимий янтраган, ҳеч ортиқча эмас ва қай бир маънода марҳамат кўрсатиб айтилган калимадир. Ишқилиб, ҳар на бўлганда ҳам соқчининг суврати-ю сийрати сиз тасаввур қилгандан бехроқ, чироқ шуъласида бор-бўйича намоеън бўлади.

— Бу тарихни сен мендан кўра яхши биласан ва у ёғи ҳам сенга кўпроқ маълум, — деб қўйди К. Улар жим бўлиб қолишди. Кейин яна К. сўз очди: — Демак, сен, бу одам алдамаган, деб ҳисоблайсан, шундайми?

— Менинг сўзларимни нотўғри талқин қилма, — деди руҳоний, — мен фақат сенга энг муҳим гапни айтдим, холос. Бироқ сен уни ҳаддан ташқари бўрттириб, ёпишиб олма-да. Қонунлар мажмуасида ҳеч нима ўзгармайди, ҳар қанақа изоҳу тафсирлашлар, ҳар бир одамнинг ўз шахсий фикр-мулоҳазасидан келиб чиқади ва бу ҳам бирон-бир мушкулот — чорасизликка сабаб бўлади. Ҳатто шундай талқин қилишлар ҳам борки, бунга кўра, эшик оғасининг ўзи ҳам алданган бўлиб чиқади.

— Албатта, бу жуда ҳам ҳақиқатдан узоқ изоҳ, — деди К. — У ўзи нимага асосланади?

— Уларнинг асосларига кўра, — деди руҳоний, — бунга эшик оғасининг эси пастлиги сабабдир. Бу ҳақда шуни айтиш мумкинки, эшик оғаси Қонун уйининг ичкарисси, ундаги тартиблар ҳақида ҳеч вақони билмайди, унга фақат эшик олдидаги йўлак маълум, шунинг учун ҳам у шу ерда у ёқдан-бу ёққа бориб келиб туради, холос; У қонун уйининг ичкарасини оғзидан она сути кетмаган гўдақдай тасаввур қилар ва арзғўйга қараганда ҳам кўпроқ кўрқарди, деб тахмин қилишади. Ҳаммасидан кўра, унинг кўрқуви

арзгўйникига қараганда бир неча баробар кучли ҳам, арзгўй Қонун қасрининг ичидаги мирғазаб соқчилар кунини кўрсатиши қулоғига қуйилганига қарамай, зор уриб ичкарига кириш пайида бўлади, эшик оғаси эса ҳатто ичкарига киришни истамайди, бунинг устига-устак, бу ҳақда ҳеч нима айтилмайди. Тўғри, бошқалар уни судда ишга қабул қилиш аллақайси замонда, ичкарида, эҳтимол, бу энг тўрдаги хонада кечган бўлса ҳам ажиб эмас, дейишади. Уни ўзи эшик оғаси қилиб белгилашганми, ичкаридан, балки қасрнинг энг тўридан кимнидир шундай овози келади, деб бунга ҳам норозилик билдиришади, у ичкарига бўйламайди, шунинг учун ҳам бир хил тусдаги соқчиларнинг учинчиси бўлса, унга шундай чидаб бўлмас даҳшат уйғотади. Аммо бу хусусда бирон жойда бир нарса дейилмаган. Балки бу унга тақиқланмагандир, аммо у тақиқ ҳақида ҳам ҳеч қаерда лом-лим демаган. Ўтган қатор йиллар давомида Қонун қасрининг ичкарисига ҳақида бирон нарса билганлиги дарғумон. Буларнинг баридан шундай хулосага келиш мумкинки, унинг ўзи Қонуннинг ичидан воқиф эмас, шу боис ҳам бу борадаги ҳар қандай мулоҳаза ҳар қандай вақтда хато фикр бўлиб чиқади. Ва бу худди мана шу арзгўйнинг ҳисоби бўйича адашиш бўлиб, шунга кўра юз беради. У албатта арзгўйга худди қўл остидаги қарам кишига қарагандек мурожаат қилади, кўп томондан бу аниқ-равшан, ҳатто сен бунинг айнан нимага шундайлигини ҳам жуда яхши эслайсан. Бироқ бу ерда, аслида бўйсунувчи, эшик оғасининг ўзидир, бошқа бир талқинда айтилгандек, жуда ҳам аниқ кўринмаса-да, шундайлиги билиниб туради. Ҳамиша озод киши қарамдан баланд туради. Моҳиятан олиб қарасак, арзгўй эркин киши, у эҳтимол, истаса боши оққан томонга кетиши мумкин, фақат унга Қонун қасрининг ичкарисига кириш тақиқланади, эшик оғаси унга бор-йўқ шуни тақиқлай олади. Арзгўй дарвоза тарафдаги ўриндикчага ўтириб, шу ерда бутун умрини ўтказиб юборса ҳам буни ўз ихтиёри билан бўлади, буни бирон-бир нақл бўйича қилмайди. Эшик оғаси эса ўз вазифасига кўра мана шу жойни кўриқлаб туришга маҳкум, у бу жойни — постни ташлаб ҳеч қаёққа кетиши мумкин эмас, бироқ у Қонун қасрининг ичкарисига киришни жон-жон деб истаганда ҳам у ёққа қўйилмайди. Бундан ташқари у Қонун учун хизмат қилса-да, унинг хизмати шу ерни кўриқлаб туриш билан чекланган, яъни у бу ерга кириши белгилаб қўйилган, мана шу бир кишига хизмат қилиши лозим. Мана шу сабаб боис, эшик оғаси арзгўйга қарам бўлиб чиқади. У узоқ йиллар, яъни моҳиятан олсак, ўзининг бутун онгли ҳаётини хизмат тақозосига кўра, бой беради, деб тахмин қилсак бўлади; бу ривоятда яхшигина тасвирланган: хўш, мана айтилган киши ташриф ҳам буюрди — қараса, эли-хушли, демакки эшик оғаси унга узоқ пайт кўз-қулоқ бўлиб туришга мажбурдир, ахир унга ўз бурчини бажариш буюрилган, ҳалиги киши эса ўз ихтиёрига кўра истаганда келиб, истаганда кетади, аммо эшик оғаси ундай қилолмайди, келганда қараб туради, кетса кутиб ўтиради. Ҳа, эшик оғасининг хизмати бу киши ҳаёти охирига етгандагина ниҳояга етиши мумкин, демак, унинг охири нафаси чиққунча эшик оғаси унга қарам бўлади. Кўп бора ривоятда таъкидланганидек, эшик оғасига бу ҳақда ҳеч нарса маълум ҳам эмас. Аммо бу ерда қонунни талқин қилувчилар ҳайрон қоладиган бирон нарса кўришмайди. Ҳа, албатта, эшик оғаси ўз хизмат вазифасига боғлиқ тарзда янада янглиш йўлда бўлгани боис, бу талқинга қўшилиш мумкин. “— Мен бориб энди, шуни-да тақиқлайман?” ривоятнинг охирида биз эшик оғасининг ана шу гапини эшитганмиз, аммо ривоятнинг бошида Қонун дарвозаси “ҳар доимгидек” очиклиги айтилади, агар у ҳар доим, айнан ҳар доим очик бўлар экан, ҳалиги кишининг умр давомига қарам бўлмасдан шу нарса олдиндан белгилангани учун очик — демак, эшик оғаси уни бекор қилиши — дарвозани очиши мумкин эмас. Шу ўринни ҳар хил талқин қилишади: эшик оғаси бирон нарса деб жавоб қилиши учунгина дарвозани ёпишни маълум қилгандир ё балки ўз вазифасини таъкидлаб қўйиш учун ҳам бу гапни тилга олган бўлиши мумкин, дейдилар. Эҳтимол, сўнги дақиқаларга келиб, сабр косаси тўлган эшик оғаси арзгўйнинг бутун умрлик бахтсизлиги ва пушаймонлигини йўққа чиқаришга интилгандир. Бироқ кўнлар у дарвозани ёпиши мумкин эмас, деган фикрга келишади. Ҳатто улар эшик оғасини, охир-оқибат, Қонун дарвозасидан таралаётган порлоқ

шуълани кўриб қолган ҳалиги кишидан ҳам ҳақиқатни кўришда ҳақирдир, чунки у кириш жойини кўриқлаш билан овора бўлиб, эшикка тескари ўтириб олганидан, озгина бўлса-да, ўзгаришни кўрмайди ҳам, пайқамайди, деб ҳисоблашади.

— Буларнинг бари аъло даражада асосли, — деди К. Руҳонийнинг уқтиришларидан айрим жойларини ўзича қайтариб. — Асосларингизни ҳаммаси яхши, эшик оғаси адашганига мен ҳам ишонаман. Аммо менинг аввалги исбот-далилим барибир ўз кучида қолади, чунки икки талқин ҳам кўп жиҳатдан бир-бирига мос келади, деган фикрдаман. Эшик оғаси ҳаммасини охиригача тушуниб етдимиз ёки хато фикрда қолиб кетдимиз, бу мутлақо муҳим эмас. Мен арзғўйнинг ўзи-да янглиш ишгибоҳда деган бўлардим. Агар эшик оғаси ҳаммасини охиригача англаб етганда эди, деган гумон билан қараганимизда бошқа гап, аммо соқчи алдаган бўлса, унинг янглиш тушунчаси ҳам арзғўйнинг гарданига тушади. Шунда, албатта, соқчинини ўзи алдамчи бўлиб қолмайди. Бироқ, у шу даража эси паст экан, уни тезликда — ўз хизматидан қовушини тўғрилаб қўйса бўлмасмиди? Бунда бир нарсани назардан қочирмаслик керак, соқчининг янглишганлиги унга ҳеч қанақа зиён-заҳмат етказмайди, аммо жабрдийда арзғўйни эса мусибатта кўйиб ташлайди.

— Сен бу ерда мутлоқ бир-бирига зид талқин-тавсифларни қалаштириб ташляпсан, — деди руҳоний. — Чунончи, кўшлар ҳам бу ривоят эшик оғасини ҳеч кимга муҳокама қилиб, уни айбдор қилиш ҳуқуқини бермайди деб ҳисоблашади. У бизга ким бўлиб кўринмасин, у Қонун хизматкори ҳисобланади, демакки, қисман унинг ўзи ҳам Қонунга даҳлдор, зеро, уни инсоний бир туйғу билан айблаш — суд қилиш мумкин эмас. Шунда эшик оғасини арзғўйга қарам деб ҳисоблаш ҳам тўғри бўлмай қолади. Қонунга боғлиқ ҳолда, ҳатто шунчаки бир дарвоза оғзида ҳақиргина бўлиб қоровулликда туриш ҳам, бу ёруғ оламда ўз майлича тараллабедод юришдан тенглаштириб бўлмас даражада афзалдир. Худди соқчи аллақачондан буён ўз жойида тургандек, арзғўйнинг ҳам бунда бўлиши бутунлай Қонунга мувофиқ келади. Қонун унинг хизматини аниқлаб берган, эшик оғасининг бунга лойиқми ёки йўқлигига шубҳа билан қараш — бу Қонундан шубҳаланиш демакдир.

— Йўқ, мен бу фикрга ҳеч ҳам қўшила олмайман, — деди К. бошини чайқаб. — Агар шунақа ўйланса, демак, соқчи нима деб гапирган бўлса ҳаммасини ҳақиқат деб қабул қилиш керак бўлади. Бироқ сенинг ўзинг бунинг мумкин эмаслигини ҳозиргина мутлоқ асосли қилиб исботлаб бердинг.

— Йўқ, — деди руҳоний, — ҳеч ҳам ҳаммасини ҳақиқат деб қабул қилиш шарт эмас, фақат ҳаммасидан муҳимини англаб олиш керак, холос.

— Жуда ҳам қайғули хотима! — деди К. — Бутун тузумни ёлгон забт этажак.

К. буни гапининг якуни сифатида айтди, аммо батамом — узил-кесил хулоса қилмади, чунки у бу ривоятнинг ҳеч бир тавсиф-талқинидан четда қолмай деб охиригача астойдил эшитаркан, йўл-йўлакай бу ўзида ҳам кўпдан-кўп фикр-мулоҳазаларнинг туғилиб туришига сабаб бўлди, у бунга ҳеч ҳам одатланмагани боис, ҳаддан ташқари ҳолдан тойган эди. Бу уйдирма фикрлар тез-тез йиғилишадиган суд амалдорлари даврасида муҳокамада бирон-бир нарсага яраб қолар, асло унга эмас лекин. Оддий бир ривоятнинг дудмаллиги бошни шунча қотирди, уни калладан улоқтириш керак, шу ерда руҳоний ҳам ажабтовур тadbир ишлатди, К. нинг сўнги оғоҳлантиришини индамайгина қабул қилди, ҳолбуки, у К.нинг шахсий фикр-мулоҳазасига очиқдан-очиқ қарши эди.

Улар гап-сўзсиз ёнма-ён юриб кетишди. К. қаерда кетаётганлигини умуман билолмасдан руҳонийга имкон қадар яқин бўлишга тиришарди. Қўлидаги исчиноқ аллақачон ўчиб қолган эди. Бирдан унинг қаршисидан аллақандай ҳайкалчанинг заррин қумуши йилтираб кетди-ю, яна шу заҳоти атрофни зимистон босди. К. бутунлай руҳонийга бўйсуниб қолишни истамаганидан ундан сўради:

— Адашмасам, биз асосий чиқиш жойига қараб кетяпмиз?

— Йўқ, — деди руҳоний, — биз ундан жуда ҳам узокдамиз. Сен ҳали кетмоқни ҳам истайсанми?

К. бир лаҳзада олдин кетиш ҳақида ҳатто ўйламаган бўлса-да, шу заҳоти жавоб қилди.

— Албатта, кетмасам бўлмайди. Мен банкда прокуристман, кутиб ўтиришади, бу ерга фақат бир ҳамкоримиз бўлган хорижийни ибодатхонани зиёрат қилдирмоқ учун келган эдим.

— Нима ҳам қилардик, — деди руҳоний ва К. билан қўл ташлади.

— Унда боравер.

— Аммо бу зулматда бир ўзим йўл топиб кетишим амри-маҳол-да, — деди К.

— Чап томонга қараб юр, — тушунтира кетди руҳоний, — сўнгра бурилмасдан бу деворнинг охиригача борсанг, сен чиқиш йўлини топасан. — Руҳоний яна бир-икки одим ташлаганди ҳам, К. жуда баланд овозда унга бақирди:

— Сендан илтимос қиламан, шошмай тур!

— Кутяпман! — деди руҳоний.

— Мендан сенга бошқа ҳеч нарса керак эмасми? — сўради К.

— Йўқ, — деб қўйди руҳоний.

— Бироқ сен бошда мендан марҳаматингни дариф тутмасдан, ҳаммасини бошидан-охиригача тушунтириб берган эдинг, — деди К., — энди эса мендан бошқа ишинг йўқдек алфозда қўйдириб юборяпсан.

— Бироқ, айтганингдек, сен кетишинг керак эмасми? — деди руҳоний.

— Ҳа, албатта, — деркан, К. шуни қўшимча қилди, — сен мени тушунганинг керак.

— Аввал сен менинг кимлигимни тушуниб олишинг керак, — деди руҳоний.

— Сен қамоқхона руҳонийсисан-да, — К. шундай деркан яна руҳонийнинг олдига яқинлашиб келди: тезда банкка қайтиб бориши у даражада шарт ҳам эмасди, у буни қаердан тўқиб чиқарди, ҳали бемалол бу ерда бўлиши мумкин-ку.

— Демак, мен ҳам судда хизмат қиламан, — деди руҳоний, — нега сендан менга нимадир зарур бўлиш керак экан? Судга сендан ҳеч нарса керак эмас.

Суд қачон келсанг кучоқ очиб қабул қилади, қачонки кетадиган бўлсанг, хайр-хуш дегандек бўшатади.

Ўнинчи боб

ХОТИМА

К. ўттиз бир ёшга тўладиган кун арафасида, кечқурун соат тўққизларга яқинлашган, кўча шовқин-сўронлари қорайиб босилган паллада унинг хонадонига бўзарган юзли, гўё бошлари узунроқ бўлишини истагандек цилиндрсимон шляпаларини бостиришганча икки жаноб кириб келишди. Кириш эшигидан одатий назокат билан ўтиб олишгач, улар янада назокат билан К. жойлашган хонага ким биринчи киради деб бир-бирларига йўл бўшатиб бермоқчи бўлишарди. Унга бу ташриф ҳақида ҳеч ким огоҳлантирмаган бўлса-да, одатий меҳмон кутадигандек руҳда у аллақачон эшик ёнидаги курсига ўтириб олганча, ҳаммаси бирсидра қора бўлиши керакдек тор, қора қўлқопларини секин, имиллаб бармоқларига тортиб, кийгизарди. У шу заҳоти ўрнидан туриб, бу жанобларга қизиқиш билан разм солди.

— Бундан чиқди, мени сизларга топширишибди-да? — сўради у. Икки жаноб буни тасдиқлаб, цилиндр шляпаларига қўлларини олиб бориб, бир-бирига қараб қўйишди. К. ўзича бунақа меҳмонларни кутмаганига иқрор бўлди. У деразага яқинлашиб келиб, яна бир бор қоронғи кўчага термулди. Кўчанинг шу томонидаги қарийб ҳамма деразаларда бирон-бир шуъла кўринмас, кўпчилигини дарпардалари тушириб қўйилган эди. Юқори қаватдаги ёруғ ойналардан бирининг панжараси олдида икки мурғак болакай ўйнашар, улар ҳали оёқ босиб тикка туриб юришни удалаша олмас, бир-бирларига таяниб туришмоқчи бўлишарди.

— Менга эътибордан қолиб, қариб-чириган масхарабоз артистларни юборишади, — деркан ўз-ўзига К. яна бир бор бунга қониқиш ҳосил қилиш учун уларга қараб қўйди. Улар сувтекинга мендан кутулмоқ истайдилар чоғи. К. бирдан уларга ўгирилиб саволга тутди:

— Қайси театрда саҳнага чиқасизлар?

— Қанақа театр? — бир жаноб бошқасига қараб ўсмоқчилади, гўё ундан бирон-бир жўяли маслаҳат олмоқчи бўлгандек, унинг лаблари нина бордек титрарди. Иккинчиси худди соқовдай ҳеч нарса демай, юзини буриштирди ва ўз дармонсизлигини енгмоқчи бўлгандай қимирлаб қўйди.

Уларнинг саволларга жавоб беришга тайёрланмагани кўриниб турар, К. ўзича гудраниб, ўз шляпасини олишга кетди.

Икки жаноб ҳам зинанинг ўзидаёқ К. ўз қўл остида бўлишини истарди, бироқ К. уларни жеркиб ташлади:

— Йўқ, — керак эмас, кўчага тушиб туринлар, мен ахир касал эмасман-ку.

Бироқ шундоқ дарвозанинг олдида унга шундай тирғалиб олишдики, худди умрларида бирор марта бошқа одамга ҳеч ҳам осилмаган дейсиз. Орқадан бир елка унинг елкасини шундай сиқиб келар, тирсақларини эгиб бўлмас, бутун узунасига қўллар К.нинг қўлини ўраб ташлаганча, бармоқларни пишиб кетган абжирлик ва енгиб бўлмайдиган чапдастлик билан ушлаганча зирқиратиб қисишарди. Қадларни ўз туғиб, бир мақсадга йўналгандек учови бир-бирига шунчалик тиқилиб олишганча боришардики, мабодо улардан бирини уриб қолишса, бу зарб уларнинг учовига ҳам асар қилмасдан қолмасди. Бунақа чамбарчаслик, эҳтимол, фақат жонсиз нарсалардагина бўлиши мумкин.

Ҳар бир чироқ шуъласи кўзига уриши биланоқ, К. янада яхшироқ ўз ҳамроҳларига қараб олмоқчи бўларди, хонасининг ним қоронғусига қараганда бу мумкинроқ деб билар, ҳолбуки бунақа бир-бирига қапишиб кетаётган бир вазиятда бунинг имкони қарийб йўқ эди. Эҳтимол, улар яллагилардир, деб ўйлади кўша-кўша бақбақаларига кўзи тушиб. Уларнинг ялтираб турган чехралари бу хатти-ҳаракатларининг акси эди. Мана, қўлларига қаранг, кўзлари четларигача тозаланган, юқори лаблар артилган, соқол остилари текислаб чиқилганга ўхшарди.

К. уларга яхшилаб қараб олмоқчи бўлиб, тўхтади, у билан бирга икки жаноб ҳам тўхташга мажбур бўлди; бу ер тап-тақир кимсасиз, қаровсиз чангалзорларнинг бир чети эди.

— Нега бунинг учун айнан сизларни юборишди? — деб К. чинқирар экан, бунда суриштириш оҳангидан кўра, сабрсизланиш руҳи кучли жаранглади. Улар нима деб жавоб беришни билмасдан, бўш қўлларини тушуриб, кутиб туришди, худди ҳамширалар бемор нафасини ростлаб олмоқчи бўлганда кутганлари каби.

— Бу ёғига бир қадам ҳам юрмайман, — деди К. ўзига жой ҳозирлаб. Улар жавоб қилишни ҳам ўзларига эл кўрмасдан чапдастлик билан К.ни жойидан силжитишга уриниб кўрдилар, аммо у тихирлик қилиб, бунга имкон бермади. Энди менга бундан бу ёғига куч-қувватим керак бўлмайди, шунинг учун унинг ҳаммасини ишга солиб, зўр бериш керак, ўйларди К., унинг ёдига бирдан қоғозга панша ёпишиб қолса, бунинг учун ўша жойни қайчи билан кесиб олишлари тушди. Ҳа, бу жанобларга буёғига қийин бўлади.

Кичкина ўрмончанинг шу ерида, қайсики хиёбон жинкўчага туташган жойда унга фройляйн Бюрстнер ерда узала тушиб ётгандай кўриниб кетди. Бу фройляйн Бюрстнерга қуйиб қўйгандай ўхшаб турса-да, бу ўшами ёки бошқалигига К.нинг ишончи комил бўлолмади. Бироқ К. учун бу фройляйн Бюрстнерми ёки бошқа биттаси, умуман, ҳеч қанақа аҳамияти йўқ эди, у бирдан ўз-ўзидан ҳар қанақа қаршилик кўрсатиш бемаънилик эканлигини англаб қолди. Агар у бирдан қаршилик кўрсатиб, уларни гафлагда қолдирганда ҳам ҳеч қанақа қаҳрамонлик юз бермас, жонлари ўзига ширин кўриниб кетган бу жаноблар ўзларини муҳофаза қилишлари кераклигини тушуниб етишар, бу эса уларга бирозгина ортиқча ташвиш туғдирарди, холос. У қувонч билан ўрнидан кўзгалиб ҳаракатга тушди ва бу руҳ қисман ҳалиги жанобларга ҳам кўчиб ўтди. Улар К.га истатган томонга бошлаш имконини беришди, шу

туфайли у жанобларни фройля Бюрстнерга олдида чиқадиган томонга бошлади, бироқ, буни у қизни орта қолдириб кетишни истаганидан ёки уни узоқдан туриб, кўриб олиш учун ҳам қилмоқчи эмасди, балки у қизни кўрган экан, фақат шу нишонани унутиб қўймаслиги учунгина бу томонга юрганди. Рақибларининг тенгма-тенг қадам ташлаб боришлари гўё бу фикрни қўллаб-қувватлагандек — у ақли-ҳушимни охиригача йўқотмаслик менинг ҳозир қиладиган ягона ишим, деб ўз-ўзига қайтаргани-қайтарган эди. Мен ҳаммиса ҳаётий эҳтиёлларимни қондириш учун йигирмата қўлим бўлишини орзу қилардим, буларнинг бари олқишласа бўладиган мақсадлардан олисда эмасди. Бу албатта нотўғри бўлган. Наҳотки мен ҳозир устимдан кўзатилган жиноий иш жараёни бир йил давом этишига қарамасдан бирон-бир сабоқ чиқариб олганимни кўрсатсам? Наҳотки мен шундай аҳмоқ саркашлигимча ўтиб кетсам? Наҳотки, мен ҳақимда иш кўзатилганда уни охирига етказмоқчи бўлганиму энди ниҳоясига етганда ҳаммасини бошдан бошлашга интилиб, тиришиб-тирмашган деб айтиб юришса? Йўқ, йўқ, шундай деб гапириб юришларини асло истамайман! Бу йўлда менга ҳардамхаёл ва ҳеч нарса ни ҳис этмайдиган, ақл-идроқдан мосуво кишиларни ҳамроҳ қилиб кўйгани учун яратгандан миннатдорман, чунки нима керак бўлса, белгилаб олиш ўз ихтиёримда.

Шу орада фройля Бюрстнер ҳам қарийб ён томондаги кўчага бурилаёзди, бироқ энди К. унингсиз ҳам ўз ихтиёрини ҳамроҳларига тошпириб қўйганди. Ой шуъласи остида учови ҳам ўз эмин-ихтиёрлари билан кўприкка етиб келдилар: икки жаноб К.нинг ҳар бир, энг кичик хатти-ҳаракатигача ҳеч бир сўзсиз таъқиб қилишар, у панжара томон шунчаки бурилар экан, иккиси эса бутун гавдаси билан унинг ортидан шундай қилишди. Сув ой шуъласида мавжланар ва титрар шу тариқа бута ва дарахтлар баайни бир-бирига дўстлардек ёндошиб зич ўсган бу кичик оролчага секин тараларди.

— Мен ҳеч ҳам бу ерда тўхташни истамаган бўлардим, — деди К, ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирмайдиган қилиб, ҳаммасига ҳозир у нозир ҳамроҳларига қараб.

К.га унинг орқасида ҳамроҳлари бири иккинчисига қараб бефаҳмларча ўпкалагандек кўринди; улар яна мўлгина йўл босдилар.

Кўча юқорига қараб ўрлаб борар, қаердадир уларга миршаблар тўқнаш келар, улар ўз кузатув жойида турган ёки шағалли йўлга қараб юрган бўлар, гоҳ узоқдан, гоҳ жуда яқиндан ўтиб қолишардилар. Ҳурпайган мўйловли бири қуролли дастасидан ушлаб олганча, атайин бу шубҳали тўдани кўриш учун яқин келганга ўхшарди, шунда икки жаноб ҳам тўхтаб, миршаб ҳам бир нима дейишга эндигина оғиз жуфлаганди, К. бирдан ҳамроҳларини зўр бериб олдинга силтади. Шу юришда К. хавфсирабгина, миршаб орқамиздан таъқиб қилиб қорама-қора келяптими, ёки йўқ, деб буни кўриб олмоқчи бўларди; улар у кўринмай қоладиган бурилишга келганда, К. оёғини қўлига олиб югуришга тушди, шунда ҳамроҳлари ҳам нафаслари қисилишига қарамасдан унга эргаштишди. Тез орада улар шаҳар чеккасига келиб қолгандай бўлишди, чунки ҳеч бир йўл-йўлакисиз дала бошланди. Кичкинагина, бўм-бўш ва қаровсиз тош кони олдиларидан чиқди, албатта, унинг биносида ҳали ҳам шаҳар нуқси кетмаганди. Шу ерга келиб, икки жаноб тўхташди: улар бу жойни олдиндан белгилаб олишганми ёки узоқ чопиб келишгандан ҳаддан ташқари чарчашгани учунми — айтиш қийин. К.ни ўз ҳолига ташлаганича, буёғи нима бўларкин, дегандек, жимгина кутиб, бошларидан чўзинчоқ шляпаларини ечиб, тош конига аланглашар, дастрўмоллари билан пешоналаридаги терни артиб қўйишарди. Ҳаммаси табиий бир хотиржамликда ой ёрути остида ётар, бири иккинчи оламга дахлдордай эди.

Вазифанинг кейинги қисмини ким амалга оширади, дегандек, бу ҳақда ёқимли гап-сўз ташлагандан кейин, — афтидан, бу жанобларга вазифалари аниқ тақсимлаб берилмаганди, — улардан бири К.га яқинлашиб келиб, унинг камзулини, нимчасини, охири қўйлагини ҳам ечиб олди. К.нинг эти совуқдан беихтиёр жунжикиб кетди. У жаноб бўлса, далда берадиган оҳангда унинг елкасига уриб қўйди. Кейин эса жуда саришгалик билан кийимларини тахлаб, жойлади, тўғри, яқин ўртада бунинг имкони бўлмаса-да, гўё ҳали булардан

фойдаланиш мавриди келадигандай. Иккинчи жаноб, тош конида лойиқ бир жой излаб топунча, бу киши К. бир жойда туриб, тунги салқиндан совқотиб, қалтироққа тушиб қолмаслиги учун унинг қўл остидан олиб, биргаликда орқа-олдига бориб-келиб турди. Униси ўша жойни топиб, буларга қўл силкиб имлади ва шундан кейингина биринчи жаноб К.ни ўша ёққа бошлади. Шундоқ қудуқ ёнида бир бўлак харсанг турарди. Икки жаноб К.ни ерга ётқиздиларда, уни девор томонга қаратишиб, бошини ўша харсангга қўйдилар. Бироқ, уларнинг барча саъй-ҳаракатларига қарамай, К.ҳам уларга қўшилиб қандайдир бирон-бир иш қилишга уринса-да, унинг туриши нотабийй ва зўриқувчан бир ҳолда қолаверди. Шу боис биринчи жаноб иккинчисидан К.ни қулай ётқизишга уриниб кўришни сўради, аммо бундан ҳеч бир иш чиқмади. Охиrhoқибат, К. қандай ётса, уни шундай ҳолда қолдирдилар, ҳолбуки, уни биринчи бор ётқизишганида ҳозиргисига қараганда қулайроқ жойлаштирилган эди. Кейин биринчи жаноб камзулини ечиб, нимчасининг юқорироғида белидаги тасмасига осилган қиндан қассобларнинг узун, ингичка дудама пичогини олдида, тепагача кўтариб, яхшилаб кескир қилинганми деб, ёруққа солиб, даммини текширди. Яна ғазабни келтирадиган сохта навозиш-сансалорлик бошланди: биринчи жаноб пичоқни К.нинг бошидан ошириб, иккинчисига тутқазди, иккинчиси эса яна К.нинг бошининг устидан биринчисига қайтариб берди. Ва К. бирдан боши устида пичоқ қўлдан-қўлга узатилаётганда унга ёпишиб чангаллаб олиши ва уни ўз бўғзига ботириши кераклигини тушунди. Бироқ у бундай қилмади. Ҳали қўл теккизилмаган бўйнини буриб, яна бир бор теваракка разм солди. У ўз бурчини охиригача адо этиши мумкин эмас, бугун ишни ўз бўйнидан соқит ҳам қилолмайди, аммо ким бўлса ҳам сўнгги томчи учун керак кучни аяган киши, бу сўнгги хато учун жавоб беради. Унинг нигоҳи тош конига тугашиб кетган уйларнинг юқори қаватига тушди. Худди чироқ лоп этиб ёнгандек, бирдан ўша юқоридаги деразалардан бири ланг очилиб, нимжонгина бир киши кўринди. У бирдан шиддат билан олдга эгилди ва қўлларини янада олдинроққа чўзди. Ким бўлди бу? Дўстми? Бир олижаноб кимсами? Бир фалокатни билиб қолганмикан? У ёрдам бермоқчидир? Балки у ёлғиздир? Ёки ҳамма унинг ортида турибдими? Эҳтимол, ҳамма ёрдам беришни истар? Эҳтимол, ҳали яна қандайдир далиллар унутилгандир? Ҳеч шубҳасиз, бунақа далил-асослари иш бериши мумкин, ҳолбуки, яшашни истайдиган инсон хоҳишига қарши мантиқ барқарор, уни ерпарчин қилиши мумкин эмас. Қани шунақа одил қози, у бунақа ҳакамни бирор-бир марта кўрмади. Қаерда у адолатли олий суд, уни қаердан изласа бўлади? У қўлларини кўтариб кафтларини бирлаштирди.

Бироқ унинг бўғзига биринчи жанобнинг қўллари аллақачон теккан, иккинчиси бўлса бу орада пичоқни олиб, юракка чуқур ботирган ва уни икки бор айлантирганди ҳам. Шунда у сўнаётган кўзлари ила икки жанобнинг юзида ҳам гўё бир-бирларининг пинжига кириб кетмоқчи бўлаётгандек, энди холи кўйсак бўлармикан деган бир жонсаракликнинг гувоҳи бўлди.

— Худди ит каби, — деркан, у охириги гапини шундай бир тарзда айтдики, гўё бу шармандали ҳукм яна бир қанча вақт унинг яшамоғини таъминлайдигандек эди.

Тамом.

*Вафо ФАЙЗУЛЛО
таржимаси.*

В.А.ТЎРАЕВ

Инсониятга глобаллашув таҳдидлари

(Китобдан боблар)

Глобаллаштириш XXI аср бошидаги жаҳон ривожланиш жараёни учун характерли бўлган энг муҳим тушунчадир. Унинг моҳияти — халқлар ва давлатлар орасидаги ўзаро алоқалар ва ўзаро боғлиқликларнинг кескин тарзда кенгайиб кетиши ва мураккаблашишида. Бу — умумсайёра миқёсидаги ижтимоий ривожланишнинг янги босқичидир, ижтимоий алоқалар ва ижтимоий жараёнларнинг янги босқичидир. Унинг пайдо бўлиши фан ва техника ютуқлари туфайлигина мумкин бўлди. У инсон фаолиятининг турли соҳаларида содир бўлаётган кўпдан-кўп теран ўзгаришлардан таркиб топади.

Глобаллаштириш кеча пайдо бўлган эмас ва у бўш ерда ҳам пайдо бўлган эмас. Тарихий ривожланишнинг бутун бориши давомида унинг пайдо бўлиши етилиб келган ва интернационаллаштириш жараёнининг давоми сифатида қаралиши керак. Саноат инқилоби, транспорт ва алоқанинг янги воситаларининг яратилиши, жаҳон бозорининг шаклланиши, оммавий миграциялар, халқаро алоқалар ва алмашувларнинг тизимлашиши мамлакатлар ва халқларнинг бир-бирларидан ажралган ҳолда ҳаёт кечиришларига чек қўйди. Бутун жаҳон миқёсида ҳўжалик алоқалар тез суръатлар билан ривожланиб бормоқда, халқаро муносабатларни бошқариб боришнинг оламшумул тизимлари яратилмоқда, ўзаро маданий алоқалар тизимлашмоқда, катта масофалар нисбатан енгил ўтилмоқда, вақтнинг суръати тезлашяпти, дунё яхлитлик касб этиб бормоқда.

Глобаллаштириш ва интернационаллаштириш — эгиз оғайни, улар бир-бирлари билан ўзаро янгидан боғланганлар, ўзаро ҳаракатта киришишади, бир-бирлари билан рақобатлашишади, бир-бири билан чатишган шаклларни туғдиради. Шу билан бирга, глобаллаштириш интернационаллаштириш жараёнидан кескин фарқ ҳам қилади. Интернационаллаштириш XX асрнинг кўп қисмида амал қилиб, улар асосан суверен давлатларнинг субъекти сифатида ҳаракат қилган. Эндиликда эса дунёнинг ишлари борган сари кўпроқ чегараларни тан олмайдиган ва ҳамма ёки кўп ҳукуматларда, биргаликда муносабатда бўлишни талаб қиладиган жараёнлар томонидан шакллантириляпти. Глобаллаштиришнинг ўзига хос хислати шундаки, дунёни яхлит битта фазо деб англаш кўлами ва теранлиги борган сари ортиб боряпти, ёки бу мамлакатда содир бўладиган воқеалар бошқа халқлар ва давлатларга ташқи сиёсат ҳаракатларидан кўра кучлироқ таъсир кўрсатмоқда. Масалан, СССРнинг емирилиши, унинг ҳудудида бозор муносабатларининг шаклланиши бир қарашда бир давлатнинг соф ички ишидай кўринади, аслида эса у халқаро сиёсий ва иқтисодий муносабатларнинг жаъмики тизимида жуда катта таъсир кўрсатди.

Демократлаштириш, эркинлаштириш, иқтисодиётнинг очиқлиги, ҳавфсизлик муаммоларига муносабатларнинг бир-бирга яқинлашуви бутун жаҳондаги кўччилик давлатлар ва халқларнинг ички ва ташқи сиёсатларини белгилаб бермоқда. 200 йил муқаддам жаҳоннинг ҳамма давлатлари авторитар

давлатлар эди. XIX асрнинг охирида жаҳонда 13 тагина демократик давлат бор эди. XX асрнинг биринчи ярмида уларнинг сони икки баравар ортди, 1992 йилга келганда эса жаҳондаги 183 давлатнинг 91 таси демократик давлат бўлди, яна 35 таси эса авторитаризмдан демократияга ўтиш даврида турарди. Шу асосда умумсайёра кўламида ахлоқий-маънавий масалалар ва қизиқишнинг кучайиши равшанроқ аён бўлмоқда.

Глобаллаштириш эволюционлаштирувчи жараён, унинг тигизлиги дунёнинг турли жуғрофий минтақаларида турличадир, бу жараённинг таркибига кирадиган унсурлар ҳам анча-мунча хилма-хилдир. (Масалан, Хитойда эркин иқтисодиёт билан авторитар тузум бемалол чиқишиб турилти, бунинг самарадорлиги ҳам ёмон эмас.) Лекин шунга қарамай бугунги дунё давлатлар орасидаги чегаралари аниқ белгилаб қўйилган геополитик жиҳатлар ола-қуроқ бир нарса деб эмас. борган сари кўпроқ даражада бугун инсониятнинг умумий уйи сифатида қабул қилинапти.

Глобаллаштириш жараёнлари ҳар томонни қамраб оладиган характерга эга бўлгани учун, уни турли хил илмлар ўрگانаверади. Шуниси ҳам эътиборга лойиқки, бу илмларнинг ҳар қайсиси муаммонинг ўзига тегишли қисмини ўрганиш билан чекланмай, шу илмга тегишли тушунчалар тизимидан ҳам фойдаланади. Шунинг учун ҳам ҳозирга қадар «глобаллаштириш» тушунчасининг ҳамма томонидан эътироф қилинган ягона таърифи ишлаб чиқарилгани йўқ. Иқтисодчилар учун бу масаланинг энг муҳим жиҳати — унинг молиявий томонида, глобал трансмиллий корпорациялар (ТМК)нинг шаклланиши жаҳон савдосининг тигизлашуви, иқтисодиётнинг минтақалаштирилишидир. Файласуфлар учун глобаллаштиришнинг моҳияти инсоний қадриятларни универсаллаштиришда, социологлар эса бу ҳодисани даставвал жаҳондаги турли минтақаларда яшовчи одамлар турмуш тарзининг бир хиллашувида кўришади.

Париждаги сиёсий тадқиқотлар институтининг профессори Б.Балл глобаллаштиришнинг учта ниятини ажратиб кўрсатади. Улар, бизнинг фикримизча, бу ҳодисага бўлган бошқа ҳамма ёндашувларни ҳам ўзида жам эта олган. Бу ёндашувлар — кўп асрлар мобайнида ривожланиб келган тарихий жараён, жаҳоннинг гомогенлашуви, ягона принциплар асосида яшаш, бир хил қадриятларга мойиллик. Этник диаспоралар, доимий ҳаракатлар, глобал фирмалар, мафиоз гуруҳлар каби трансмиллий нодавлат тузилмалари таъсирининг ортиб боришидир.

Россиядаги ва хориждаги олимларнинг кўпчилиги глобаллаштиришнинг моҳиятини сиёсий, ижтимоий-маданий ва иқтисодий жиҳатдан ўзаро боғлиқликнинг ўсишида кўришади. Бу ҳодисани тадқиқотчи Г.Шахназаров «жаҳон ҳамжамиятининг жаҳон жамиятига айланиши» деб жуда тоғиб айтган эди. Тадқиқотчиларнинг кўпчилиги яна бошқа бир масалада ҳам ҳамфикрдирлар: глобаллаштириш кўп жиҳатдан табиий жараён, у асосий иштирокчиларнинг иродалари ва интилишларига унчалик ҳам боғлиқ эмас. Бу ҳолнинг оқибатида глобаллаштириш нафақат ижобий натижалар бериши мумкин, балки анча-мунча салбий оқибатларга олиб келиши ҳам мумкин. Шунинг учун бу жараённинг тарафдорлари ҳам кўп, унга қаршилар ҳам улардан кам эмас. Глобаллаштиришнинг айна шу хусусияти, яъни табиийлиги бугун ривожланиб келаётган дунё учун катта хавф туғдиради ва айна шунинг учун глобаллаштирув жараёнларини бошқариш зарурлиги ҳақидаги талаблар борган сари кўпроқ янграмоқда.

Глобаллашув, айниқса, молия ва иқтисодий соҳаларда жуда тигиз бормоқда. Иқтисодий глобаллашув асосида табиий бойликлар устидан ва уларни сотиш бозори устидан назорат учун рақобат курашининг кескинлашуви ётади. Унинг фаол ҳаракат қилувчи асосий иштирокчилари трансмиллий корпорациялар (ТМК)лардир. Улар XX аср охириларидан шакллана бошладилар. Бу даврга келиб, йирик саноат компанияларининг молиявий ва иқтисодий манфаатлари глобал ҳудудлар доираларига сигмай қола бошлади. Масалан, 1900 йилдаёқ машҳур Ротшильдлар хонадони Франкфуртда, Лондонда, Венада ва Парижда ўз филиалларини очган эди ва телеграф пайдо бўлгани сабабли, улар ҳар қуни бир-бирлари билан алоқада иш юритишган эди. 1914 йилгача

Германиядаги кема қурилиши саноати суғуртасининг катта қисмини таъминлаб келган Англиядаги «Ллойд» суғурта компанияси ҳатто Биринчи жаҳон уруши йилларида ҳам ўша немис компаниясига бадал пулларини тўлаб туришга рози бўлган, ҳолбуки, ўшанда Англия билан Германия ўзаро уруш ҳолатида бўлган.

Ҳозирги трансмиллий иқтисодий ва молиявий қурилмаларнинг кўпчилиги Иккинчи жаҳон урушидан кейин халқаро янги иқтисодий тартиблар жорий бўлаётган шароитда юзага келган. Бунга кўшигина жаҳон давлатларининг протекционизм сиёсатидан воз кечгани, жаҳон савдосини тиклашга уриниш, валюталар курсини назорат қилишнинг эркинлашуви қулайликлар туғдирди. Молиявий эркинлашув оқибатлари нафақат жаҳон савдосининг кенгайишини олиб келди, балки ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларига тобора кўпроқ сармоя жойлашга ҳам олиб келди, шунингдек, валюта ва бошқа молиявий активлар билан чайқовчилик қилиш ҳам ғоятда ўсиб кетди. 80-йилларнинг охирига келганда жаҳон фонд биржаларидаги операцияларнинг 90 фоиздан ортиги савдога ёки сармоя жойлашларга алоқадор бўлмай қолди. Бир кунда алмаштириладиган хорижий валюталарнинг миқдори триллион долларга етди ва бугун товарлар ҳамда хизматлар сотиб олиш учун ёки хорижий завод-фабрикаларга киритиладиган инвестициялар учун фойдаланиладиган пул миқдоридан анча ошиб кетди.

Глобал бозорнинг шаклланиши, турли-туман фирмалар ўртасидаги рақобатнинг кучайиши уларни сармояларни бир жойга жамлашга, янгидан-янги ишлаб чиқарувчиларни кўпроқ ўз доирасига жалб қилишга, биргаликда омон қолиш учун қилинадиган хатти-ҳаракатларни бирлаштиришга ундайди. Оврўпа иқтисодий ҳамжамиятининг тузилиши иқтисодий жиҳатдан АҚШга қарши туришнинг шаклларида бири, Американинг бениҳоя қудратли иқтисодий-молиявий корпорациялари билан рақобат курашида омон қолиш усулидан ўзга нарса эмаслиги тўғрисида ҳеч кимда эътироз уйғонмаса керак. Дастлаб бу бирлаштирувчи жараён минтақавий даражада содир бўлган эди. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб минтақавий ТМҚлар глобал ТМҚларга айлана бошлади. Бунга алоқаларнинг электрон воситалари соҳасидаги инқилоб ҳам жуда катта ёрдам берди. Бу инқилоб сайёранинг айрим қисмларини яхлит битта информацион ва иқтисодий ҳудудга бирлаштирди. Тадқиқотчи П.Кеннеди «дунёда 600 миллион телевизор мавжуд бўлса, унинг томошабинлари, албатта, янгиликлар ва ҳар хил ғояларнинг, балки тижорат буюмларининг ҳам истеъмолчисига айланмай қолмайди» деган эди. Бу фикрга қўшилмасдан бўлмайди.

Молиявий саноат корпорациялар фаолияти чегараларининг кенгайиши уларнинг фаолиятларини давлатнинг сиёсий аралашувидан сақлайдиган, жаҳон бозорининг инжиқликларидан иҳота қиладиган ўзига хос ҳимоя воситаси ҳамдир. Иқтисодиёт дунёнинг турли қитъаларида турлича ривожланади. Бир вақтнинг ўзида баъзи мамлакатларда иқтисодий таназуллар, бошқаларида эса иқтисодий кўтарилишлар рўй бermoғи мумкин. Муглақо аёнки, бундай вазиятда иқтисодий таназул фақат битта – бозоргагина қараб қолмаган мамлакатда камроқ даражада намoён бўлади. Бундай ҳолларда у бир жойда йўқотганининг ўрнини бошқа жойлардан қошлайди. Бу жиҳатдан саноат ва молиявий компанияларнинг фаолияти жамғармаларини турли банкларда сақлашга ҳаракат қиладиган хусусий омонатчиларнинг феъл-атворидан ҳеч нарсаси билан ажралиб турмайди. «Ҳамма тухумлар бир тўрвага солинмасин» деган принципиал кўрсатма иқтисодий глобаллаштирувнинг энг муҳим факторларидан бири бўлиб қолди.

Шубҳа йўқки, бошқа сабабларнинг ҳам таъсири бор. Иқтисодий фаолиятнинг анъанавий марказларида табиий бойликларнинг камайиб қолиши, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобатбардорчилигини оширишга интилиш ишлаб чиқарувчиларни ўз корхоналарини хом ашё бойликларига яқинроқ жойлаштиришга мажбур қилади. Уни арзон ишчи кучи кўп бўлган минтақаларга тарқатиб юборишга ундайди. Ўзларининг иқтисодий мустақилликларини ҳимоя қилишга интилувчи миллий давлатларнинг протекцион тўсиқларини (божхона, солиқ идоралари, экологик тўсиқлар) четлаб ўтишга интилиш, маҳсулотни сотиш учун янги, шу жумладан, хорижий

бозорлар учун курашиш, ишлаб чиқаришни тарқатиш эвазига маҳсулотнинг таннархини камайтириш ва рақобатбардошлигини ошириш ва шу каби бошқа ҳолатлар ҳам чакана роль ўйнамайди. Ҳозирги дунёдаги энг йирик трансмиллий компанияларнинг мутлақ кўпчилиги келиб чиқиши жиҳатидан Америкага, Оврўпага ва Японияга мансуб. Масалан, АҚШ 162 та ТМКнинг ватани, Оврўпа Иттифоқи мамлакатлари – 155 та, Япония – 126 та, Швейцария ва Жанубий Корея – 13 тадан, Канада – 6 та, Бразилия ва Австралия 6 тадан ТМКнинг ватани. Қолган ҳамма мамлакатларга атиги 11 тагина ТМК тўғри келади. Ҳозирги пайтда бутун дунёда уларнинг сони 40 мингга атрофида.

Энг йирик ТМКларнинг кўпчилиги аллақачон миллий бизнес рамкаларига сизмай қолган. Масалан, дунёнинг 75 та мамлакатига ўзига тобёв 500 та компанияга эга бўлган «Юниливер» ТМКсини американики деб аташ амри-маҳол бўлса керак. Шунингдек, даромаднинг 75 фоизини жаҳоннинг турли давлатларидан олган «Экеон» ТМКси ҳам шундай. Иқтисодий кудрати жиҳатидан баъзи бир ТМКлар айрим давлатлар билан бемалол рақобатлаша олади. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми бўйича «Мицубиси» деган япон корпорацияси фақат 21 та мамлакатнигина олдига ўтказиб юборган. Бутун жаҳон иқтисодий тизимининг мағзини ташкил қилувчи ва амалда чекланмаган иқтисодий ҳокимиятга эга бўлган 500 ТМКнинг ҳиссасига жаҳон савдосининг 70 фоизи тўғри келади, жамики хорижий сармоя жойлашларнинг ярмини 400 та корпорация назорат қилади.

«Иқтисодий глобаллашув» тушунчасининг мазмунида бир нечта даража мавжудлигини таъкидлайдилар. Булар жаҳоншумул даража, умумдавлат миқёсидаги даража, соҳа даражаси ва ниҳоят айрим компания даражаси. Уларнинг ҳар қайсилари учун ўз меъёрлари бор. Умумжаҳон миқёсида глобаллашув кўпинча турли мамлакатлар ўртасида ўзаро иқтисодий қарамликнинг кучайишида намоён бўлади. Бу халқаро товар алмашувнинг ўсишида, хизмат кўрсатишлар, молиявий заҳиралар ва технологиялар алмашишнинг ўсувида ўз ифодасини топади. Айрим олинган бир давлат миқёсида глобаллашув давлат иқтисодиёти билан жаҳон хўжалиги ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг тигизлашуви деб тушунилади. Айрим давлатларнинг жаҳон иқтисодиётига жалб қилиниш даражаси ҳар хил ва у мамлакатнинг ялпи ички маҳсулотига экспорт ва импортнинг ҳиссаси қанча, хорижий инвестицияларнинг ҳажми қандай, технологиялар алмашувида тўловларнинг тушиши ва сусайиши каби кўрсаткичлар билан баҳоланади.

Соҳа глобаллашувининг асосий кўрсаткичлари ташқи бозорларда сотиладиган маҳсулотларнинг шу соҳа ишлаб чиқарадиган маҳсулотларнинг умумий ҳажмида ҳиссаси қанчалигида ифодаланади, шунингдек, шу соҳанинг сармояларини жойлашнинг умумий ҳажмида хорижий инвестицияларининг ҳиссаси қандай эканида кўринади. Конкрет компанияларнинг умумжаҳоний хўжалик алоқаларига жалб қилиниш даражаси эса уларнинг хорижда оладиган даромадларининг солиштирма миқдори қанчалиги билан аниқланади, шунингдек, уларнинг турли минтақалардаги ўз филиаллари орқали халқаро товарлар, сармоялар ва технологиялар алмашувда қатнашувига қараб аниқланади.

Жаҳон иқтисодиётида йирик мегаполислар тобора каттароқ сиёсий ва иқтисод ила роль ўйнай бошламоқдалар. Кўпгина йирик шаҳарлар иқтисодий фаолиятларининг кўлами жиҳатидан ўртача катталиқдаги миллий давлатдан устун туради. Масалан, Токио Бразилияга қараганда икки баравар кўпроқ товар ишлаб чиқаради ва хизмат кўрсатади. Чикагонда ишлаб чиқаришнинг кўлами жиҳатидан Мексикага қиёсласа бўлади. Шаҳарларнинг иқтисодий ва молиявий кудратининг ўсиши уларни глобаллашув жараёнининг мустақил иштирокчисига айлантиради, улар миллий ҳокимиятларни аралаштирмаган ҳолда ўзаро бир-бирлари билан бевосита алоқага киришаверадилар. ТМКлар мегаполислар билан иттифоқлар тузаяпти, бу иттифоқда корпорациянинг «мағизи» жойлашган бўлади. Бунақа иттифоқлар жаҳон иқтисодиёти ривожига янги тамойиллардан биридир.

Глобаллашувнинг энг янги босқичи, албатта, иқтисодиёт соҳасидаги теран жараёнлар билангина характерланиб қолмайди. Унинг аҳамияти сира

қолишмайдиган иккинчи жиҳати сиёсий жиҳатдир. Буни ҳаммадан ҳам равшанроқ умумжаҳон институтлари ва ҳаракатларининг ривожига, ҳукуматлар аро ва ҳукуматларга дахлдор бўлмаган ташкилотлар сонининг ўсишида кўринади. Агар Биринчи жаҳон уруши олдида дунёда 50 га яқин ҳукуматлараро ташкилотлар мавжуд бўлган бўлса, ҳозирги вақтда уларнинг сони 300 дан ортди. Ҳукуматларга дахлсиз ташкилотларнинг (Парламентлараро Иттифоқ, Интерпол, Космик фазони ўрганиш бўйича Комитет ва ҳоказо) сони бир неча мингга ташкил қилади. Баъзи бир ҳукуматлараро ташкилотлар бугуннинг ўзидаёқ шундай вазифаларни ўтамоқдаларки, яқин-яқинларгача улар фақат миллий ҳукуматлар зиммасидаги ишлар деб ҳисобланар эди. Тўғри, ҳозирча улар минтақавий характерга эга, маҳаллий иқтисодий вазифаларни бажаришга мослаштирилган, минтақавий хавфсизликни таъминлашга хизмат қилишади, аммо уларнинг дунёдаги роли ва обрўси муттасил ортиб бормоқда. Бундай ташкилотлар орасида Оврўпа Иттифоқи, Араб давлатлари Лигаси, Африка бирлиги ташкилоти, Жануби-Шарқий Осиё давлатлари Ассоциацияси, Америка давлатлари ташкилоти қабиладир бор. Глобал сиёсий тизимни барпо этишда халқаро институтлар, биринчи навбатда, БМТ ва унинг мутахассислашган ташкилотлари фавқуллодда катта роль ўйнайди. Бу мутахассислашган ташкилотлар Маориф, фан ва маданият масалалари билан шуғулланадиган ташкилот (ЮНЕСКО), Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги бўйича ташкилот (ФАО), Халқаро Валюта Фонди (ХВФ), Халқаро Меҳнат Ташкилоти (ХМТ) мавжуд. БМТнинг бош вазифаси — халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашда давлатларнинг сиёсий иродаси ва имкониятларини бириктириш, миллатларнинг халқаро ҳаракатини мувофиқлаштиришнинг маркази бўлмоқдир, шунингдек, умумий мақсадларга эришмоғи, иқтисодий, ижтимоий, маданий ва гуманитар характердаги халқаро муаммоларни ҳал қилишда ҳар томонлама ҳамкорликни амалга оширмоғи даркор.

БМТнинг аъзолари амалда ҳозирги дунёдаги мавжуд ҳамма давлатлардир. Шуниси ҳам борки, уларнинг мутлақ кўпчилиги иқтисодий ва технологик жиҳатдан анча оқсаган кичкина давлатлардир. Шунинг учун улар кўпинча ўзларнинг ҳаётий эҳтиёжларига тааллуқли қарорлар қабул қилинаётганда ҳам бирмунча четта сурилиб қоладилар. Бундай давлатлар учун ўз манфаатларини баён этишда БМТ асосий, баъзан эса ягона минбар бўлиб хизмат қилади. БМТнинг иши «бир давлат — бир овоз» деган принцип асосига қурилган. Бу — кичик давлатларга сон жиҳатидан устунлик беради, шу устунлик туфайли улар қай бир даражада ўз мақсадларига эришишга муваффақ бўлишади. Мисол тариқасида Африка давлатларининг аҳилликда амалга оширган ҳаракатларини келтириш мумкин — шу ҳаракат ёрдамида улар БМТ орқали ривожланган мамлакатларга босим ўтказиб, Жанубий Африкадаги апартеид тартибларига қарши қаттиқ чоралар кўрдиришга муваффақ бўлдилар.

БМТнинг эллик йилдан ортиқроқ муддатни қамраб олувчи фаолиятида катта ютуқларга ҳам эришилди, сон-саноксиз нуқсонларга ҳам йўл қўйилди. Шунга қарамадан, БМТ баъзи бир муаллифларга уни бўлғувсидаги жаҳон ҳукуматининг бир намунаси деб қарашларига асос бермоқда. Охир-пировардида, сиёсий глобаллашувнинг табиий натижаси сифатида шундай ҳукуматнинг вужудга келиши муқаррардир. Бундай нуқтаи назар ҳаммага ҳам маъқул эмас, албатта. Шу билан бирга, БМТ ва унинг мутахассислашган ташкилотлари сиймосида жаҳон тараққиётини глобал бошқарув тизими шакллана бошлаганини эътироф этмаслик мумкин эмас.

Шак-шубҳа йўқки, БМТ ишининг самарадорлиги даражасини керагидан ортиқ баҳолаб юрмаслик керак. К.С.Гаджиев қуйидагича ёзганида ҳақ: «БМТнинг ҳамма аъзолари тенг суверенликка эгаллиги тўғрисидаги барча декларацияларга қарамай бу ташкилот ичида «генлар» ва «кўпроқ даражадаги тенглар» мавжудлиги факт сифатида ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди». Хавфсизлик Кенгашининг доимий бешта аъзосидан ҳар қайсиси у қабул қилаётган ҳар қандай қарорга вето қўйиш ҳуқуқига эга ва шу билан халқаро ҳамжамиятнинг кўпчилиги аъзоларининг ирода-хоҳишларини рўёбга чиқариш йўлида катта гов қўйилди. Шундай бўлса-да, жаҳон сиёсий жараёни бундан бўён ҳаммадан ортиқроқ даражада ҳарбий, иқтисодий ва технологик қудратга эга бўлган етакчи давлатларнинг манфаатидангина иборат бўлмай қолган.

Бугунги дунёда халқаро сиёсатнинг глобаллашув жараёнининг муҳим таркибий қисмини борган сари аҳамияти ортиб бораётган инсон ҳуқуқлари муаммолари ташкил қилмоқда. Тўғри, бу муаммога муносабат ҳамма давлатларда ва ҳамма халқларда ҳам бир хил эмас. Бунга амин бўлмоқ учун 1993 йилда Венада бўлиб ўтган инсон ҳуқуқлари масаласига бағишланган конференцияда Осиё давлатларидан бир нечтасигина, шу жумладан, Япония ва Корея Республикаси инсон ҳуқуқи масаласини умуминсоний қадрият сифатида қарашга ундайдиган резолюцияни ёқлаб овоз берганини эслашнинг ўзи кифоя.

Муаммога бунақа турфа хил муносабатларнинг сабаблари ҳар хил. Кўпинча ғарбий дунёда кўпчилик томонидан эътироф этилган баъзи бир ҳуқуқлар, масалан, аёлларнинг тенгҳуқуқлиги масаласи кўпчилик мусулмон мамлакатларида уларнинг маданиятига тўғри келмайди ва ҳатто муайян ижтимоий гуруҳлар учун таҳқирли деб ҳисобланади. Бироқ кўпинча учинчи дунё мамлакатлари бундай ҳуқуқларни амалга ошириш учун зарур бўлган иқтисодий шарт-шароитларга эга эмас ва шунинг оқибатида улар ўз зиммаларига халқаро мажбуриятларни ола билмайдилар. Агар борди-ю, мусулмон давлатларининг инсон ҳуқуқлари бўйича 1990 йилдаги Қоҳира декларациясига ёки 1992-йилда қабул қилинган Саудия Арабистони Конституциясига мувожаат қилинса, бу ҳужжатлар каттагина даражада умум томонидан эътироф қилинган инсон ҳуқуқларини акс эттиришини ва уларнинг ислом маданияти билан алоқаси унчалик теран эмаслигини пайқаш қийин эмас. Айни чоғда шунини аниқ-равшан англамоқ керакки, бу муаммони ҳал қилмасдан туриб, бошқа кўпгина глобал муаммоларни муваффақиятли ҳал қилмоқнинг иложи йўқ. Сўнгги ўн йилликда шу нарса сезилмоқдаки, турли хил мафкуравий йўналишларни кўзлайдиган йирик сиёсий ҳаракатлар халқаро даражада бир-бирлари билан яқинлашишга ва ҳаракатларини мувофиқлаштиришга интилоқдалар. Масалан, 1983 йилда ташкил топган Халқаро демократик иттифоқ ҳозирги пайтда Ғарбий Оврўпанинг ҳамма консерватив партияларини, АҚШнинг республикачилар партиясини, Япониянинг либерал-демократик партиясини, шунингдек, Австралия консерваторларини ўзида бирлаштиради. Сиёсий интеграциянинг кучайиб бораётганидан, партияларни миллатлар устидан турадиган кучга айлангиришга интилишдан, муштарак сиёсий-ғоявий йўриқлар ишлаб чиқишга интилишдан гувоҳлик берувчи факлар бор. Булар Оврўпа социалистик иттифоқи, Оврўпа халқ партияси, Оврўпа Иттифоқидаги либерал ва демократик партиялар Федерацияси каби партияларнинг пайдо бўлгани фикримизнинг далилидир.

Шу фонда алоқа соҳасидаги глобал тузумларда оммавий ахборотнинг трансмиллий воситаларда содир бўлган портлаш сиёсий глобаллашувни тезлаштирадиган муҳим омил бўлиб хизмат қилади. М.Маклуяннинг сўзлари бўйича, айни алоқа тизимлари бутун Ер юзини катта бир қишлоққа айлангириб юборди, айрим давлатлар томонидан юригиладиган сиёсатга ва халқаро муносабатларга жуда катта таъсир кўрсатди. Ж.Комарофф 1993 йилда Москвадаги халқаро илмий конференцияда қилган докладида қизиқ бир фактни келтиради: Саддам Ҳусайн билан Ж.Буш Форс қўлтиғидаги урушнинг дастлабки босқичлари тўғрисида бир хил ахборотларни тинглаб, бир хил телевизион кўрсатувларни томоша қилишган экан ва улар кўп жиҳатдан ана шу телевизион материаллар таъсирида муайян қарорлар қабул қилган экан. Бундан ҳам қолишмайдиган яна бир қизиқ мисол бор. Тяньшаньмин майдонида хитой талабалари билан ҳукумат ўртасида ихтилоф чиққанида кўпгина талабалар хориждан факслар олишган экан. Бу факсларда бу майдон худудидан ташқарида қандай воқеалар содир бўлаётгани ва уларга дунёнинг муносабати қандай бўлаётгани ҳақида маълумотлар бўлган экан.

Глобал коммуникация воситаларининг бағоят шиддатли тарзда ривожланиши яна бир оламшумул жараённинг тезлашувини таъминлайди. Бу маданиятнинг глобаллашувидир. Одамлар турмушининг трансмиллий шакллариининг қарор топишига, умуминсоний маданиятнинг шаклланишига иккита омил катта таъсир кўрсатади.

XX асрда бутун дунёда инсоннинг яшаш тарзи ўзгарди. Одамзод ўз

хўжалигида мустақил меҳнат қилишдан ёлланиб ишлашга, жамоада ва назорат остида меҳнат қилишга ўтди. Асрнинг ўрталарига келганда эса 9 та етакчи индустриал давлатда ёлланиб ишлайдиганларнинг умумий сони 66 фоизга етиб борди. Бундай давлатларнинг сони, шу жумладан, ривожланаётган дунёда ҳам кескин ортиб кетди. Хўш, ёлланиб ишлаш дегани нимадир? Ҳаммадан аввал бу яшаш тарзининг ва яшаш маромининг бир хиллиги, муштараклигидир ва ана шу бир хил маромда кечаётган ҳаёт бугунги кунда бир неча миллиард одамнинг қисмати бўлиб турипти.

XX асрда бугун жаҳон миқёсида қишлоқ аҳолисининг шаҳарларга кўчиши кучайди. XIX аср бошида дунёда шаҳар аҳолиси атиги 3 фоизни ташкил қиларди, XX аср ўрталарига келиб, уларнинг сони 28 фоизга етди ва 90-йилларда 40 фоиздан ошиб кетди. Дунёнинг турли қисмларида ҳаддан ташқари катта мегаполислар вужудга келди: АҚШнинг шимолий-шарқий қисми узунлиги 800 км, аҳолиси 45 миллион киши; Ғарбий Германияда Рейн вилояти – узунлиги 500 км, аҳолиси 30 миллион киши ва ҳоказо. Бироқ шаҳарда яшамоқ дегани ҳам юз миллионлаб одамлар учун яна ўша муштарак турмуш тарзи демакдир. Одамлар юзлаб ва минглаб муштарак ижтимоий мулоқотларга киришади, кўпинча иш излайди, ишлаш жойини ўзгартиради, фаолият турларини излайди; шаҳарда яшайдиган одам ҳаддан ташқари катта ҳажмда информация олади. Шу тарзда бугунги дунё аҳолисининг катта қисми осуда қишлоқлар ва анъанавий жамоаларни тарк этиб, жуда катта ижтимоий-маданий тизимларга кўчиб ўтишди. Бу тизимлар турли миллат ва турли маданиятларга мансуб одамларни яхлит бир куч қилиб бирлаштиради.

XX асрда инсоннинг маданий қадриятларга муносабати соҳасида жуда катта эврилишлар содир бўлди. Биринчи навбатда, бу оилавий муносабат содир бўлган туб ўзгаришлар билан боғлиқ. Шаҳарлик оилаларнинг турмуш тарзи ҳамма жойда ягона белгилар касб эга бошлади. Бу, айниқса, болаларга муносабатда ўз аксини топди. Бугунги кунда болаларга келгусида оиланинг умргузаронлиги учун зарур маблағни топадиган куч деб қаралмайди, у ота-оналарининг қарилиқдаги турмушини таъминлайдиган омил деб ҳисобланмайди. Инсоннинг болалик йилларидан бошланадиган жаҳон адабиётидан баҳраманд бўлиш муддати ортди. Натижада авваллари кам ўзгарадиган инсон шахсияти жуда ҳаракатчан бир тусга кирди. Инсонни оила, қишлоғи ва ҳатто шаҳарнинг ўз қобиғига бўқиниб олган ҳаёти қаноатлантирмай қўйди. Маданий уфқ ҳудудларини кенгайтириш эҳтиёжи пайдо бўлади. Янгиликларга интилиш, оригинал ечимларни излаш кучаяди. Буларнинг бари эса маданиятнинг глобаллашув жараёнларининг ўсиши учун қулай муҳит яратади.

Глобаллашув умумбашарий маданиятнинг (жаҳон маданиятининг) қарор топиши учун имкон яратади. Бу нафақат муштарак эътиқодлар, қадриятлар ва принципларни тақозо қилади, балки сақланиб қолаётган локал маданиятларга ғамхўрлик билан муносабатда бўлишни кескин ўстиришни ҳам талаб қилади. Фақат шу заминдагина глобал муаммоларни чинакамига ҳал қилиш мумкин, жамики жаҳон тизимининг барқарор ривожини таъминлаш мумкин.

Яхлит олганда, олтига қудратли омилни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин – бу омиллар жаҳон ҳамжамиятини янги ҳолатларга олиб келади. Булар совуқ урушда ғолиб чиққан давлатларнинг ҳарбий қудрати, Шимолий Америка, Ғарбий Оврўпа ва Шарқий Осиёда иқтисодиётнинг гуриллаб кўтарилиб кетгани, трансмиллий корпорациялар ва ҳукуматга дахлсиз ташкилотларнинг таъсирлари тобора ошиб бораётган бир шароитда давлатлар аҳамиятининг заифлашаётгани, давлатлар ва халқларнинг янги шароитларда янги сифатлар касб этишга интилиши, қашшоқлик ва бадавлатлилик ўртасидаги зиддиятнинг тобора кескинлашаётгани, ривожланаётган дунёдаги демографик портлаш – бу портлаш жаҳондаги XX асрда бир қолишга тушиб қолган мамлакатлар шаклу шамоийлини ҳам ўзгартириб юбориши мумкин.

Мутахассислар бу омилларнинг ҳар қайсисини ўзгача баҳолайдилар. Бир қатор хорижий сиёсатшунослар ва уларнинг ичида кўпроқ америкалик мутахассислар СССР ва социалистик тизимнинг емирилиши бугун дунё хавфсизлигини беқиёс оспирди деб ҳисоблайдилар. Ҳозирги пайтда АҚШнинг

иқтисодий ва ҳарбий қудрати шунақа зўрки, дунёдаги биронта ҳам давлат у билан рақобатлашишга имкони йўқ. Жаҳоннинг қарор тошпан бир қутбли шакл-шамойили ўз-ўзини бошқарувчи ички омилларга эга бўлгани ҳолда янада барқарорроқ бўлиб қолди, бундай тизим шароитида ихтилофли вазиятларни анча-мунча тезроқ ва самаралироқ бартараф қилиш мумкин.

Аммо бир қутбли дунёнинг орқа томонини кўрмасликнинг ҳам иложи йўқ. Истаган ҳарбий ва иқтисодий устунликнинг ўзиёқ юзага келган муаммоларни куч ишлатиш йўли билан ҳал қилишга ундайди. Форс кўрфазидаги сўнги воқеаларда, Югославияда, бир қатор Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларида АҚШ ҳар қандай тақаллуф-у ихтилофга мағрур бўлиб, зўравонларча иш юритган эди. Унинг бундай ҳаракати юқоридаги фикримизни яна бир бор тасдиқлайди, холос. АҚШнинг молиявий сиёсат соҳасидаги ягона етакчи бўлишга ошкора интилишлари, БМТ механизмини ўз манфаатларига бўйсундиришга уриниши, америка ҳукуматининг «ғолиблар психологияси» важдан туғилган яна бир талай «ташаббуслари» дунёдаги хавфсизлик ишини мустаҳкамлашга сира хизмат қилмайди.

Ана шу ҳодисада асосида кўпгина мутахассисларнинг бир қутблилик ўз ичига мутлақо реал тарзда янги гегемонизм хавфини олиб юради деб чиқарган ҳулосасига қўшилмаслик мумкин эмас. Ҳозир дунёда турли марказларнинг кўп бўлиши кутилмоқда. Бунинг ўрнига биз янги бир қутбли моделнинг шаклланаётганига дуч келиб турибмиз. Бу – биронта ҳам мамлакатнинг чинакам миллий суверинетига мутлақо тўғри келмайди, бундан фақат ўша гегемонлик ролини даъво қилаётган мамлакатнинг ўзигина манфаатдор бўлади.

Иқтисодий глобаллашувнинг тан олинган ютуқларини ҳам узил-кесил бир хил тарзда баҳолаб бўлмайди. Бу ерда, шак-шубҳасиз ижобий баҳолар бериш тамойили устивордир. Иқтисодий глобаллашувда кўпгина иқтисодчилар дунёнинг келгусидаги гуллаб-яшнашининг гаровини кўришади. Иқтисодий глобаллашув заминида дунё ривожланишидаги ўзаро боғлиқликнинг кучайиши Ф.Фукуяманинг фикрига кўра, халқларнинг яшаш даражасининг ўсишига олиб келади, технологик кадриятлардан баҳраманд бўлишга интиладиган ягона халқаро тизимни вужудга келтиради, кўшни давлатларни ўзига тобе қилишга рағбат йўқолади. Дунёнинг келгусида ихтилофсиз ва низоларсиз яшайдиган бўлишига кўмаклашадиган яна бир омил Ф.Фукуяманинг фикрича, коммунизмнинг мағлубиятидир. Бу мағлубият оқибатида бутун дунёда либерал демократия принципларининг тантанаси учун истиқбол йўли очилади.

Аммо реал ҳаёт ҳозирча шундан далолат бермоқдаки, бундай яхши ниятлар амалда яхши ниятлигича қолиб келмоқда. Ҳозирги пайтда иқтисодий глобаллашув самараларидан ривожланган давлатларнинг нисбатан унча катта бўлмаган гуруҳи фойдаланяпти, холос. Глобаллашув ижтимоий адолат муаммоларини, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларнинг нотекис ривожланиши масалаларини ҳал қилиб бергани йўқ. Аксинча, бу жараён инсониятнинг тобора қутблашишининг кучайиб бориши билан ҳамқадам бормоқда.

Жаҳоннинг бадавлат озчиликка ва қашшоқ кўпчиликка ажралиш жараёнининг кучайиши (Статистика уларнинг нисбатини 65:1 тарзида белгилайди, яъни бадавлат давлатларда олинаётган ҳар 65 долларга қашшоқ мамлакатлардаги 1 доллар тўғри келади) бир қатор тадқиқотчиларни, умуман, глобаллашув ҳодисасининг ўзини шубҳа остига олишга ундамоқда. Жумладан, гап дунёнинг глобаллашуви тўғрисида эмас, минтақалашуви, ижтимоий муносабатларнинг фрагментлашуви ҳақида бормоғи керак, деган қарашлар олдинга сурилмоқда.

ТМК ва банкларнинг миллий иқтисодиётларга ўсиб бораётган тазйиқи миллий суверинететга таҳдид солади ва у маҳаллий саноатни хонавайрон қилиш бобида кўпгина салбий жараёнларни туғдиради. Кўпинча ТМК чиндан ҳам жуда муҳим технологик янгиликлар ва бошқарувдаги ташкилий ишлар бобидаги янгиликларнинг ташаббускори бўлади, улар ҳақиқатан ҳам ривожланаётган мамлакатлар саноатининг модернлаштириш ишига катта ҳисса қўшишга қодирдирлар. Аммо уларнинг иқтисодий жиҳатдан унча

ҳимояланмаган мамлакатларда олиб бораётган фаолиятларида экологик, ижтимоий ва сиёсий масъулиятсизлик ҳоллари намоён бўлмоқда. Горбачев - фондда глобаллашув муаммолари бўйича бўлиб ўтган мунозаранинг кўшигина ишпирокчилари ҳозирги дунёда бир вақтлардаги капитализм билан социализм ўртасида бўлган конфликтлар ўрнини трансмиллий иқтисодий соҳасидаги йиртқиқлар билан қолган инсоният ўртасидаги конфликтлар эгаллаб бораётганини таъкидлади.

Халқаро иқтисодий ва маданий-информацион алмашувлар йўлидаги тўсиқларни олиб ташлар экан, глобаллашув бундай алмашувнинг ноэквивалент характери ни сақлаб қолади. Бунда томонлар нафақат ижобий тажриба ва маданият бобида эришилган ютуқлар билан алмашишади, балки «аксилқадриятлар» билан ҳам алмашув содир бўлади. Кўпгина тадқиқотчиларни ва нафақат уларни антигуманистик характердаги «аксилмаданият»нинг кенг тарқалаётгани, кўнгилхушлик саноатининг ҳаддан ташқари паст савияда экани ташвишлангирмоқда. Қитъалараро алоқаларнинг кучайиши янги бактерияларнинг кенг тарқалишига, ўсимликлар, жониворлар ва одамзод хасталиқларининг кучайишига олиб келмоқда. Маҳаллий адаптация ва иммунитет тизимлари кўникалмаган хасталиқлар ташувчиларнинг ҳужумини қайтаришга тайёр эмаслар, бу эса яхлит олганда экологик ҳимоя тўсигини заифлаштиришга олиб келади. Турли вестернлар шаклига кириб олган глобаллашув инсоният маданиятининг хилма-хиллигига жиддий хавф солмоқда, ҳолбуки маданиятнинг хилма-хиллиги худди биологик хилма-хиллик каби инсониятнинг омон қолишини таъминлайдиган энг муҳим омиллардан бири экани аллақачон тан олинган фактир.

Тил бобидаги глобаллашув ҳам юзаки қарашда кўринадигандек унчалик ҳам беозор ҳодиса эмас. Инглиз тилининг гегемонлиги бутуннинг ўзидаёқ Оврўпада бир хил тарзда қабул қилинаётгани йўқ. Мутахассислар БМТ нинг расмий тиллари сифатида қабул қилинган француз, немис ва бошқа тилларнинг тарқалиш зоналари торайиб бораётганини хавотирлик билан таъкидламоқдалар. Бу жараёнларнинг ривожланиб бориши, айниқса, кичик тилларнинг тикланишида, туб аҳолининг асосий оммасининг эҳтиёжларига мувофиқ ўтказиладиган таълим ва маданият соҳасидаги ислоҳотларга ғоятда салбий таъсир кўрсатади.

Таниқли италян файласуфи ва адиби Умберто Эко бундай мураккаб вазиятдан қутулишнинг йўлини шунда кўрадики, сиёсатчиларнинг келажак авлоди энг камида икки тилда мулоқот қилишни билишга мажбур бўлмоғи керак, улар она тилларини муносабатлар юритишда универсал воситага айлангирмасликлари керак. Элита билан халқ ҳар хил тилларда гаплашмоғи мумкин деб ҳисоблайди Умберто Эко. Халқаро мулоқотнинг воситаси бўлмиш у ёки бу тилни бутун аҳолига мажбурлаб ўргатиш шарт эмас. Бундай хавфни У.Эко фақат инглизпарастликдагина кўрмайди, балки Оврўпа Иттифоқида кирувчи мамлакатларга немис тилининг тажовузкорлик билан тобора кўпроқ кириб бораётганида ҳам кўради.

Ниҳоят, глобаллашув янги тарздаги мафкуравийлаштириш билан ҳам ҳамқадам бормоқда. Бу жараён ҳамма ёққа «янги улғ таълимот»ни сингдиришга уриниш тарзида юз бермоқда. «Янги таълимот» ролини эса ғарб либерализми ва кўпроқ унинг америкача нусхаси ўйнамоқда. Авваллари коммунизм қандай қилган бўлса, янги мафкура ҳам худди шундай изчиллик ва қатъият билан бир вариантли моделлар ва ечимларни жорий қилишга ҳаракат қилмоқда. Либерал байналмилал кучлар ортида худди бир замонлар коммунизм ортида тургандек ўта қудратли давлат манфаатлари ётипти. Бу давлат ўзининг гегемончилик мақсадлари йўлида унинг хизматларидан бажону дил фойдаланишга тайёр.

Глобаллашувнинг оқибати ва натижаларини баҳолашдаги марказий муаммолардан бири миллатлар — давлатларнинг келажаги тўғрисидаги масаладир. Уларнинг қисмати тўғрисида турли-туман нуқтаи назарлар мавжуд. Уларнинг энг кескини — давлатларнинг буткул ўлиб кетиши ҳақидаги қарашдир. (К.Омаэ, Р.О.Брайон, А.Тоффлер ва б.қ.) ундай ёндашув тарафдорлари кўпдан-кўп шунақа фактларни келтиришадики, улар янги

шароитларда аллақачон давлатлар суверинететидан путур кетганидан далолат беради. Улар глобаллаштирув жараёнларининг бундан кейинги ривожининг дунёдаги бугунги ролининг буткул қимматсизлантириб қўйиши мумкинлигидан дарак беради. Дарҳақиқат, бундай хулосаларни тасдиқловчи мисоллар етарли даражада мавжуд.

Алоқа тизимларининг глобаллашуви ахборотлар оқими устидан давлат назоратини анча сусайтирди.

Авваллари бундай назорат ҳудудсиз бўлган шароитдаги ҳокимият шаклларида жиддий ўзгаришлар ясашга олиб келди. Эндиликда маҳаллий оммавий ахборот воситалари ягона коди ва англикларни мафкуравий филътрдан ўтказиб берадиган ягона восита бўлмай қолди. Ҳукумат ҳодисаларни «изоҳлаб бериш»да монополия ҳуқуқига эгаллиги сусайиб борапти. Дунё инфор­мацион чегаралардан маҳрум бўлиб қолди.

Глобаллашувнинг яна бир жиҳати — транс­миллий пул муомаласининг ривожининг давлат чегараларига ва миллий давлатларнинг моддий асосларига янада кулчи­роқ таъсир кўрсатмоқда.

Электронли иқтисодиётнинг шаклланиши умумжаҳон миқёсидаги бошқарилмайдиган компьютерлар тизими ёрдамида товарлар ва пулларни бевосита алмаштириш имкониятини туғдирди, давлатларнинг молиявий ва ишлаб чиқаришдаги яхлитлигини барбод қилди. Жаҳон молия бозорида ҳар куни бир давлатнинг қўлидан иккинчисиникига ҳар ойда камида уч триллион доллар пул ўтади. Шуниси ҳам борки, бу пулларнинг учдан икки қисми давлат томонидан ёки бошқа расмий молиявий ташкилотлар томонидан назорат қилинмайдиган пулдир. Миллий ҳукуматлар нафақат давлатлар орасидаги молиявий оқимларни тафтиш қилишга ожиздирлар, ўзларининг ички молиявий оқимларини ҳам назорат қилишга қурблари етмайди ва ҳатто уларнинг фуқаролари ёхуд шу давлат ҳудудидаги корхоналар бошқа давлатларнинг банкларида жорий ҳисобларига эга бўлсалар, шунини ҳам солиққа торта олмайдилар.

Бугунги дунёда соф «миллий» маҳсулотлар жуда кам, миллий битишувлар ҳам камайиб кетган, негаки, асосий функционал иқтисодий бирлик сифатида айрим давлатлар эмас, бутун жаҳон ҳаракат қилмоқда. Электрон иқтисодиётнинг умумжаҳон тизими билан боғлиқ бўлган мамлакатлар умумсайёра миқёсидаги битта устахонанинг айрим қисмларига айланиб қолмоқдалар. Бундай шароитда «миллий суверинетет» тушунчасининг ўзи ҳам ўзгармай қолиши мумкин эмас. Негаки, иқтисодий суверинитет дегани — нафақат ўз давлатчилигимиз, сиёсий институтларимиз, чегараларимиз ва давлат рамзларига эга бўлишимиз дегани, у — мустақил иқтисодиётга эга бўлиш қобилияти ҳамдир. Лекин, айтайлик, АҚШга нефть Яқин Шарқдан, буғловчи қисмлар Япониядан олиб келинса, унинг иқтисодиёти қандай қилиб мустақил бўлиши мумкин?

Жаҳон иқтисодиётининг вужудга келиши миллий давлатга учта асосий йўналишда путур етказди: валюта ва божхона чегараларини барбод қилади (ҳолбуки, давлатлар айна шулар ёрдамида ўз бойликларини назорат қилишади), кредитлаштириш каналлари ва ҳаракатчан бозорлар вужудга келади — улар бугун сайёрани қоплаб олади ва ишлаб чиқаришнинг тарқоқлашувига ҳам бойликлар алмашувининг кучайишига олиб келади; халқаро меҳнат тақсимо­ти рағбатлан­тирилади, бу эса сиёсий чегаралар орқали ишчиларнинг оммавий миграциясига олиб келади. Буларнинг бари миллий иқтисодиётнинг эрозиясига ёки занглашига олиб келади. Дарҳақиқат, ҳозирги пайтда немис пролетариатини нима деб англаш керак, ахир, унинг салкам ярми турк ишчиларидан таркиб топган-ку? Узоқ Шарқдаги Россия қишлоқ хўжалик корхоналари қайси давлатга мансуб? Ахир, Хитойдан келадиган мавсумий ишчилар бўлмаса, бу корхоналар ўзларининг бевосита вазифаларини бажара олмайдилар-ку! Бунақа саволлар ҳозир қўлдан-қўп туғилмоқда!

Одамларнинг транс­миллий оқимлари (БМТ маълумотларига кўра, 1995 йилда ўз мамлакатларининг ҳудудларидан ташқарида 125 миллион одам яшаб турган экан, яширин иммигрантларнинг сони эса 30 миллион киши атрофида экан), ишлаб чиқаришнинг бутун дунё бўйича тарқалиб кетгани ҳозирги

жамиятшунослар ва сиёсий институтлар олдига бир қатор мураккаб муаммоларни кўндаланг қўймоқда. Эндиликда «маданият» ёки «жамият» деган тушунчаларни қандай англамоқ керак? Авваллари улар муайян ҳудудларга, сиёсий чегараларга боғлиқ ҳолда талқин қилинар эди. Эндиликда-чи? Масалан, турк жамияти қаерда бошланиб, қаерда тугайди — Туркия чегараларидами ёхуд Берлиндами? Ярим йил умрини Мексикада, ярим йил умрини АҚШда ўтказадиган қишлоқ хўжалик ишчиларининг маданияти қанақа англанилиши керак? Бугун Россия маданияти қаерда шаклланипти — Москвадами ёки яқин хориждами — ахир, «яқин хориж» деган ҳудудда 25 миллион россиялик аҳоли яшайди-ку? Мутлақ аёнки, янги шароитларда ижтимоият илми янги концепцияларни ишлаб чиқишда ҳали кўп ларзали дақиқаларни бошидан кечиради.

Глобаллашувнинг таъсири остида ижтимоий дунё ўз қиёфасини ўзгартирмоқда. Трансмиллий жамиятлар, ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий институтларнинг пайдо бўлиши (ислом фундаментализми, Африка диаспораси, Оврўпа ҳамжамияти ва ҳ.к.) давлатларнинг ижтимоий организм сифатидаги яхлитлигини барбод этмоқда. Меҳнат фаолияти билан боғлиқ миграция қабул қилувчи жамиятларнинг маданий таркибида плюрализмни вужудга келтиради, миллатнинг бир турлиги ва тугаллиги ҳақидаги хаёлларга барҳам беради.

Яна бир жиҳат — зўравонликнинг трансмиллийлашуви. Халқаро жиноятчи гуруҳлар, бирлашган мафиялар — бугунги дунёда бор гаплар. Улар этник ёки сиёсий чегараларга эга эмас. Давлат чегаралари жинояткорона ишлар учун очилиб қолди. Араб, жазоир ва бошқа террористлар ўз кирдикорларини Германияда, Францияда, АҚШда ва бугун дунёда амалга оширмоқдалар. Трансмиллий зўравонлик миллий давлатларнинг қонуний ҳуқуқларига чанг солмоқда. Эронда Оятулла Хумайний томонидан инглиз фуқароси Салмон Рушдийга нисбатан қуфрона шеърлар ёзгани учун чиқарилган ўлим ҳукми Англияда жуда жиддий қабул қилинди. Бу мамлакатнинг ҳукумати — мана йигирма йилдирки, Салмон Рушдийни ислом фундаменталистларининг интиқомидан яшириб келишга мажбур бўлмоқда. Хумайний ўзининг ҳукми билан моҳиятан олганда инглиз қонунчилиги тизимининг юридик чегараларини бекор қилди. Агар авваллари ўз фуқароларини жазолаш ёки авф этиш фақат ва фақат миллий давлатнинг ҳуқуқи бўлган бўлса, ҳозирги пайтда бу ҳуқуқ кўп жиҳатдан ғоятда омонат бир нарсага айланиб қолмоқда.

Зўравонликнинг трансмиллийлашуви трансмиллий ҳуқуқий тартибларни ҳам тугдиради. Бундай тартиблар халқаро ҳуқуқдан тубдан фарқ қилади, чунки у миллий давлатлар томонидан имзоланган шартномалар ёки битимларга асосланган бўлмайди, балки улардан юқори турадиган қонунларга ва давлатлардан юқори турувчи автоном юридик институтларга таянади. Бундай институтлар орасида Гаагадаги Халқаро суд, Халқаро арбитраж суди кабилар ва б.қ. бор. Айниқса, Оврўпа ҳамжамияти даврасида бунақа давлатлардан юқори турадиган тизимлар кўп ҳаракат қилади. Уларнинг таъсир доирасига бизнинг давлатимиз ҳам борган сари кўпроқ берилиб бормоқда. Масалан, ўлим жазоси тўғрисидаги ҳукмларни ижро этишнинг тўхтатиб қўйилгани, Халқаро судга мурожаат қилаётган Россия фуқаролари сонининг тобора ортиб бораётганини эслаш kifоя. Давлатлардан юқори турувчи бундай юридик тузилмаларнинг сони ва улар қилаётган ишларнинг самардорлиги ортиб боргани сари мавжуд миллий қонунчиликларнинг суверен мустақиллиги ва таъсир доираси шунча камайиб боради.

Трансмиллий ҳуқуқ «глобал маданий тартиб» шаклланиши давом этаётган соҳалардан бири, холос. Бу жараённинг бошқа таркибий жиҳатлари ҳам кўп. Булар — жаҳон миқёсида инглиз тилининг тобора ўсиб, кенгайиб бораётган устунлиги, овқатланиш моделининг глобаллашуви (стандартлашган таомлар ва ичимликлар билан савдо қилувчи Макдональд ресторанларининг бугун дунё бўйлаб кенг ёйилиши), оммавий туризм, музыка маданиятининг унификациялашуви, Голливуднинг маданий тажовузи (ҳозир дунёда видеокассеталарда ёхуд кинотеатрларда намойиш этилаётган кинофильмларнинг тўртдан уч қисми — Американики). Буларнинг бари товарга айланиб, оламшумул аҳамият касб этади. Бунинг оқибатида одамлар онгида

турли маданиятлар жуда ғаройиб бир тарза аралаш-қуралаш бўлиб жойлашиб олади. Бу эса шунга олиб келадики, давлатлар умумжаҳон маданий оқимида тобора роли чекланиб боради. Маданий алмашув чегаралари электрон ва геофизик кенгликлар ҳудудларига кўчади, маданий маркалар эса ортиқ давлатларнинг пойтахти эмас, маданий информациялар узатилаётган ва қабул қилинаётган нуқталар бўлиб қолади. Ўз ихтиёрлари биланми ёхуд мажбуранми давлатлар ўз суверенитетларининг бир қисмидан воз кечадилар, бу суверенитетнинг ўзи эса борган сари янги мазмун билан тўла боради. Глобаллашувнинг оқибати ўлароқ юзага келган миллий давлатнинг таназзули яқин-яқинларда ҳеч кимда шубҳа туғдирмаган, доимийдек туюлган суверенитет, миллатпарастлик, миллий хавфсизлик, этник яхлитлик ва ҳ.з. каби категорияларни қайтадан кўриб чиқишга мажбур этади. Бизнинг кўз ўнгимизда глобаллашув ҳозирги дунё тартиботининг шакли шамойилини ўзгартиради, давлатчиликнинг кўпгина унсурларини барбод қилиш ва йўқ бўлиб кетиш хавфини туғдиради.

Давлатлар тобора кўпроқ ўз фуқароларининг умргузаронлиги учун энг элементар шарт-шароитлар билан таъминлашга ожизлик қилиб қола бошлайдилар: нафақалар билан таъминлаш, иш билан таъминлаш, нормал турар-жой, бемалол таҳсил олиш имконияти, фуқароларнинг хавфсизлиги ва ҳоказо масалаларда оқсаш бошланади. Ҳозирги пайтда жуда оз мамлакатлардаги давлатларгина зиммаларидаги вазифани уддалаб бажариб турипти, лекин улар ҳам пуллар ҳаракатини ортиқ назорат қилолмай қолмоқдалар, миграцион оқимларнинг уддасидан чиқа олмаяптилар, зўравонликка қарши тура олмайптилар, бюджет дефицитини йўқотишга, бўйинларидаги қарзларни тўлашга ожизлик қилмоқдалар. Қолбуки, ўз ҳаётларида давлатнинг ҳал қилувчи роль ўйнашига кўникаб қолган одамлар ундан зиммасидаги вазифаларни бекамукўст бажаришни талаб қилишади, давлат эса уларни бажаришга қодир эмас. Бунинг натижасида ички сиёсий зиддиятлар кучаяди, кескинлик ва беқарорлик ўса боради. Бу эса давлатни янада бадтар заифлаштиради, холос.

Дунёнинг сиёсий харитасида кишини хавотирга солувчи тезликда шунақа зоналар пайдо бўлмоқдаки, у ерда амалда сиёсий ҳамжамиятлар буткул йўқ. Улар Африка давлатларининг анча қисмида, Ливан, Афғонистон, Югославия каби давлатларда мавжуд. Бундай зоналарда бошқалардан ажралиб олган ҳокимият марказлари пайдо бўлади, уларнинг тепасида айрим етакчи – сардорлар туради. Бундай зоналарда одамларнинг ҳаётини давлат идоралари белгиламайди, балки халқаро ёрдам ташкилотлари, диний ҳаракатлар, саноат корпорациялари белгилайди. Шу жиҳатлардан олганда, СССРнинг барбод бўлишига ҳам тарихан глобаллашув жараёнлари сабаб бўлди дейиш мумкин. Давлатчиликнинг шўроча тури ўз фуқароларининг муаммоларини ҳал қилишга ноқобил чиқди. Бунинг натижасида муаммоларни бошқа даражада – миллий давлатчилик даражасида ҳал қилишга иштиёқ туғилди. Бироқ постсовет амалиёти шундан далолат бермоқдаки, бу ҳам масалани ҳал қилмас экан. Булар ва буларга ўхшаган бошқа кўпгина фактларни инкор қилмаган ҳолда тадқиқотчиларнинг кўпчилиги (Д.К.Гэлбрайт, П.Савона, кўпгина россиялик олимлар) давлат миллатни кўмишга ҳали вақт эрта деб ҳисоблайдилар. Айрим мамлакатлар минтақалар орасидаги иқтисодий алоқаларнинг ўсиши, «минтақавий» ва дунё иқтисодиётининг шаклланиши давлат яхлитлигининг устиворлиги ва муҳимлигини инкор этмайди. Масалан, АҚШ билан Канада ёки Германия билан Нидерландия ўртасида шундай мустақкам иқтисодий алоқалар мавжудки, бу давлатларнинг бир-бирларига кўшни ҳудудлари ҳатто ўртада муштарак умргузаронлик тизимларига эга. Лекин шунга қарамай, канадаликлар АҚШнинг 51-штати бўлишга кўп ҳам ошиқаётганлари йўқ, голландлар эса ўз ҳудудларини ФРГнинг вилоятларидан бирига айлантиришни хаёлларига ҳам келтирмайдилар.

Глобаллашув жараёнлари кучайиб боргани сари одамлар ўзларининг бетакрор қисфаларидан маҳрум бўлаётганларига ва суверенитетларни бой бериб қўяётганларига қарши бош кўтармоқдалар. Ҳамма жойда этник онгнинг жўш ураётгани кузатиляпти, бу эса кескинликнинг кучайишига олиб келмоқда,

деярлик ҳамма жойда глобаллашувнинг кучайиши ўзаро низоларнинг ўсишига олиб келмоқда. Миллий давлатнинг глобаллашуви ва таназули кучайишига қарши жавобан ҳукуматлар ўзларини қаттиқ ҳимоялашга киришадилар, бугун дунёдан мафқуравий, иқтисодий ғовлари ва божхона тўсиғи ортига ўтиб биқиниб олишга уринади ва шу йўл билан ўзининг суверенитетини кўрсатиб қўймоқчи бўлади. XX асрда ўз мустақиллигини рўйи-рост исботлаб берган миллий давлатлар ўз ҳақ-ҳуқуқларини кўз қорачиғидай асрашга интилишади. Айниқса, бақувват ва бадавлат давлатлар худди шундай қилишади. Улар ўз фуқароларининг тинчлигини ғамхўрлик билан қўриқлайдилар. Ҳатто ўз-ўзларини глобаллашув учун очиб берган мамлакатларда худди шундай бўлади.

Бу жиҳатдан Англия билан Оврўпа ҳамжамиятининг ўзаро муносабатлари эътиборга лойиқдир. Бир томондан Англия ўзини борган сари кўпроқ Оврўпа ҳамжамиятининг паноҳига топширяпти, унинг ҳуқуқий нормалари билан ҳимояланишга уриняпти. Иккинчи томондан эса. Жамоатчилик фикрининг таъсирида ҳар қандай қилиб бўлса-да, ўзининг суверен ҳуқуқларини дахлсиз сақлаб қолишга тиришмоқда (миллий валютани сақлаб қолиш, иммиграцияни чеклайдиган қаттиқ қонунлар чиқариш ва ҳ.к.). Яқинда Данияда ўтказилган референдум ҳам данияликларнинг ўз миллий валюталари билан видолашишга хушлари йўқ эканини кўрсатди. Амалда худди шу ҳодисаларнинг ўзи бизнинг мамлакатимизда ҳам содир бўлмоқда – хориждан инвестиция топиб, Россияга киригиш бобидаги ҳар бир уриниш, албатта, Россияни парчалаб сотиб юбориш тўғрисидаги таъна-дашномларга рўпара келади. Қизиғи шундаки, инвестиция излаш ҳам, таъна-дашном ҳам кўпинча битта кабинетдан чиқади.

Жамиятдаги анъанавий муносабатларни барбод қиладиган глобаллашувнинг ҳозирги йўналишига қарши оммавий норозилик чиқишлари кейинги пайтларда Чехия, Дания, Канада, Англия, Швейцария ва бир қатор бошқа давлатларда бўлиб ўтди.

Глобаллашув меваларидан жуда юқори даражада баҳраманд бўлаётган мамлакатларнинг фуқаролари ўртасида ҳам глобаллашув натижаларини баҳолаш масаласида яқдиллик йўқ. Бу аснода анча қизиқ бир манзара кўзга ташланади: сиёсий элита билан оддий фуқароларнинг баҳолари бир-биридан кескин фарқ қилади. Масалан, АҚШда глобаллашувни раҳбар ходимларнинг фоизи, оддий фуқароларнинг эса атиги 54 фоизигина ижобий омил сифатида баҳолаш экан. С.Хантингтон бундай вазиятни миллатини йўқотган элита билан миллатпарастлик кайфиятидаги жамоатчилик ўртасидаги ажралиш деб қарайди. «Бизнесменлар, амалдорлар, олимлар, журналистларнинг халқаро синфи майдонга келди, улар доимий равишда саёҳатларда юришади, бир-бирлари билан мулоқотда бўлишади. Улар савдо-сотик, инвестициялар ва даромадларни, кенгайтириш сиёсатини ёқлашади, либерал демократияга ва бозор иқтисодиётига қўмаклашиш сиёсатини қўллаб-қувватлайдилар. Бироқ бу мақсадлар уларнинг мамлакатларида аҳолининг асосий қисмининг иқтисодий манфаатларига ва қадриятларига батамом зиддир».

Бу масалага тўхтар экан, БМТ нинг Бош котиби К.Аннан шундай ёзади: «Бугун дунёдаги миллионлаб одамлар глобаллашувни тараққиёт қуроли сифатида эмас, худди қуюнга ўхшаган ҳамма нарсани – ҳаётни, меҳнатни, анъаналарни барбод қилишга қодир бўлган вайроналиклар олиб келадиган бир ваҳший куч сифатида қабул қиладилар. Кўпгина одамлар учун бу жараёнга жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатиш иштиёқи ва миллатчилик, фундаментализм ва бошқа «изм»лар сиймосидаги арзон-гаров, омонат тасаллиларга сизиниш истағи характерлидир».

Бу ўринда биз бир жараённинг икки жиҳатига дуч келяпмиз. Буларнинг бири – маданиятнинг глобаллашуви (унинг плюрализмдан мосуво қилиниши), иккинчиси эса маданиятнинг локаллаштирилиши (унга плюрализмнинг синдирилиши)дир. Баъзи тадқиқотчилар уларни бир-бирига зид бўлган икки қутб деб ҳисоблайди, бошқалар эса уларда битта тарихий ҳаракатнинг бир-бирини тўлдирувчи жиҳатларини кўришади. Универсал белгиларнинг трансмиллий оқими уларни маҳаллий шарт-шароитларга боғлашни талаб қилади, шунда улар тушунарли қиммат касб этадилар, «ўзиники» бўлиб қолади, алланечук батамом бегона нарса сифатида қабул қилинмайди. Шундай

қилиб, гап шу тўғрида кетяптики, мазмунан глобал нарса шаклан локаллашмоғи (маҳаллий тус олмағи) керак, шундагина оддий одамлар унинг моҳиятини англай оладиган бўлишади.

Давлат раҳбарлари тез-тез сиёсий ва молиявий таназулга жавоб тариқасида ва ўзининг мавжудлигини оқлаш учун атайин миллий маданиятнинг ўзига хос илдизларининг ёрдамига сизинадилар. Дарҳақиқат, Англиянинг Оврўпа ҳамжамиятига сингиб кетиши унга катта усғунликлар келтирадиган бўлса, инглиз суверинетини ҳимоя қилишда қандай маъно бор? Хўб, агар бундай қилишнинг ҳожати бўлмаса, унда инглизларнинг сиёсий ва иқтисодий элитаси нима билан шуғулланади?

Ҳаммадан ажралиб, ўз қобигига биқиниб яшашга даъватлар, одатда, одамлар давлатнинг диққат-эътиборидан четда қолган жойларда, қашшоқлик ва ҳимоясизлик даражаси анча юқори бўлган жойларда одамларнинг онгига кўпроқ етиб боради ва уларда акс садо туғдиради. Айни маданий ўзига хосликдан улар ўзлари тушиб қолган ночор аҳволларидан қутулиш чораларини излашга мойилдирлар. Бир томондан миллий давлатнинг мудофаа соҳасидаги сиёсати ва иккинчи томондан, маданий белгиларни англашнинг ўсиб бориши ХХ асрнинг иккинчи ярми учун характерли бўлган этномиллатчилик бобида портлашни вужудга келтиради. Шуниси ҳам борки, тезлашиб бораётган глобаллашув шароитида этномиллатчилик тобора кўпроқ даражада трансмиллий характер касб этиб боради, негаки, у кўп сонли диаспораларга таянади.

Глобал дунёнинг дўқ-пўписаларига рўпара келган ва ўзи, айниқса, жуда кам даражада ҳимояланган мамлакат учун энг муҳим ҳимояланиш чораларидан бири минтақавий интеграциядир. Минтақавий иттифоқлар миллий манфаатларни ТМК тазйиқидан анъанавий миллатчиликка қараганда яхшироқ ҳимоя қилади. Горбачев-фонддаги глобаллашув масалаларига бағишланган мунозара ишгирокчиларидан бири даниялик Бертел Хардер ҳақли равишда минтақавий бирлашмаларни «демократик миллатчилик»нинг бир шакли деб атаган эди. Унинг фикрича, бу шакл супер этник империяларга нисбатан ҳам, анъанавий миллатпараст суверенитетларга нисбатан ҳам альтернатив куч бўла олади, негаки уларнинг иккови ҳам кўпинча этноцентризм. Миллатчилик ёки маҳаллийчилик каби иллатларга эга бўлади.

Миллий давлатларнинг келажакдаги тақдирини ҳақида Г.Шахназаров томонидан билдирилган нуқтаи назар эътиборга лойиқдир. Унинг фикрича, минтақалашув глобаллашувга зид нарса эмас, балки бу жараённинг табиий шаклларида биридир.

«Бир вақтларда давлатлар ташкил топаётганда уруғлар ва қабилалар парчаланиб кетарди-да, улардан кейин тўғридан-тўғри янги ҳокимиятга бўйсунадиган фуқаролар қолар эди. Бу янги ҳокимият энди миллий характерга эга бўларди. Худди шунга ўхшаш давлатларнинг аста-секин заифлашиб бориши ва айрим бўлақларга парчаланиб кетиши, кейин эса улардан қолган айрим шахсларнинг жаҳон жамиятининг фуқароларига айланиши, афтидан, жаҳоннинг глобаллашган ҳолатга ўтишининг бўлиши мумкин бўлган ягона усули бўлса ажаб эмас. Тарихий истиқболда давлатлар ўрнига ҳаракатчан жамоалар келиши мумкин. Улар глобал тузилмаларга яхшироқ мослашган, «мустақиллик дарди»га чалинмаган, ҳудудий яхлитликни ҳаёт-мамонт масаласи деб қарамайдиган, биринчи ўринга минг йиллик анъаналар ва хурофотлар юкидан оғирлашган принципларни эмас, оператив манфаатларни кўядиган жамоалар бўлади».

Ишмизнинг хотима қисмида яна бир масалага тўхтаб ўтамиз. Бу масала глобаллашувнинг муваффақиятлари ва глобаллашув билан боғлиқ равишда туғилган муаммоларга дахлдордир. Юқорида зикр этилганидек, бутунги дунёда миллатчилик ва диний фундаментализмнинг жонланиши сиёсатшунослар ўртасида цивилизациялар важдан пайдо бўлаётган зиддиятларнинг характери ҳақидаги мунозараларни туғдирди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу зиддиятлар глобаллашиб бораётган асосий муаммосига айланиб бормоқда. Бундай ёндашув, айниқса, Саньюэл Хантингтоннинг «Цивилизациялар тўқнашуви» деган мақоласида равшан кўринади.

Дунё ривожининг ҳозирги тамойилларида С.Хантингтон глобаллашув жараёнларига батамом зид бўлган йўналишларни кўради — дунё парчаланиб, маданий-цивилизация блокларга ажралиб бормоқдаки, бу тобора равшанроқ намоён бўлмоқда. А.Тойнбининг тадқиқотларига таяниб туриб, у саккизта цивилизацияни ажратади: ғарбий христиан цивилизацияси, православ-христиан цивилизацияси, ислом цивилизацияси, Конфуций цивилизацияси, Латин Америкаси цивилизацияси, ҳиндилар цивилизацияси, японлар ва америка цивилизацияси. Улардан ҳар бирининг асосида диний омил ётади. С.Хантингтоннинг фикрича, динлар ўртасидаги тафовутлар сиёсий тузумлар ўртасидаги тафовутлардан кўра муҳимроқдир. Турли цивилизацияларга мансуб халқлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва таъсир кучая боргани сари цивилизация оинг ҳам ўсиб, кучайиб боради. Турли давлатлар ўзаро алоқаларида борган сари кўпроқ мафкуралар ёки сиёсий тизимлар ўртасидаги мушпакликка эмас, цивилизация яқинликка таянади, бу эса цивилизация оингиларга олиб келмаслиги мумкин эмас. Бундай конфликтларнинг реаллигига мисол тариқасида С.Хантингтон Яқин Шарқдаги, Болқондаги ва Кавказдаги воқеаларни кўрсатади. Бу ерлардан турли цивилизацияларнинг чегаралари бир-бирига туташиб ўтади.

С.Хантингтоннинг цивилизациялар тўқнашуви ҳақидаги назарий қарашлари жиддий танқид остига олинапти. Бу танқид фақат бизнинг мамлакатдангина чиқётгани йўқ. Шу билан бирга уларда муайян объективлик борлигидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Баъзи бир тадқиқотчилар цивилизацияларнинг тўқнашуви ҳақидаги гоё муаллифининг қарашларига ҳар қанча қарши бўлишмасин, ундаги ҳолисликни таъкидлаб ўтишади. Шу билан боғлиқ равишда юқоридаги проблемага Н.Н.Моисеевнинг қарашлари билан танишиб ўтмоқ фойдадан холи бўлмас. Айниқса, цивилизациялар ўртасида юзага келиши мумкин бўлган цивилизация оингиларнинг худудлари ҳақидаги фикрлар гоётада эътиборга лойиқ.

— Инсоният тарихида, — деб ҳисоблайди Н.Н.Моисеев, — цивилизация оингилар тўқнашувлар анчадан бери мавжуд нарса (Муаллиф бундай тўқнашувни «синиш» деб атайдди). Инсоният тарихидаги биринчи цивилизация оингилар антропогенезнинг илк даврида рўй берган ва кроманьонлар билан неандерталлар цивилизацияларининг шаклланишига олиб келган. Бу синишнинг чегаралари маънавий ҳақидаги тасаввурлар чизиги бўйлаб айрим одамнинг ўз хатти-ҳаракатларини умумий заруриятга бўйсундира олиш даражаси бўйлаб ўтган. Неандерталлар маънавийтининг даражаси кроманьонлар маънавийтига қараганда анча паст бўлган, деб ҳисоблайди Н.Моисеев. Бу даставвал неандерталларнинг урушқоқлиги жуда юқори даражада бўлишида ифодаланган (Хусусан, неандертал одам бош чаногининг тузилиши шундан далолат беради). Шунинг учун ҳам уларнинг ўз шахсиятини умумий ахлоқ қоидаларига бўйсундиришлари анча оғир кетган.

— Ургочи зотлар учун бўлган жанларда, — деб ёзади Н.Моисеев, — кўпроқ билган ёхуд кўпроқ нарсанинг уддасидан чиқадиган зот эмас, мушгуми залварлироқ, тишлари бақувватроқ бўлганлари голиб чиққан. «Ўлдирма!» деган тақиқ инсоннинг энг дастлабки тақиқларидан. Лекин у ҳам неандерталнинг ўсувида унчалик катта таъсир кучига эга бўлмаган — у неандерталнинг зарба бериш учун кўтарилган тўқмоғини тўхтатиб қола олмаган. Вақти-соати билан бу ҳол неандерталнинг технологик ривожланиш даражасида салбий таъсир кўрсатмасдан қолмас эди. Унинг кўлидаги куролининг сифати анча паст эди, ҳарбий дасталарининг интизоми ҳам анча бўш эди. Бир хил экологик шароитларни истифода қилиб яшаган Кроманьонлар билан неандерталлар ўртасида заҳиралар масаласида низолар чиқмаслиги мумкин эмасди. Уларнинг қай бирлари қирилиб кетишга маҳкум эди. Неандерталлар қирилиб кетди. уларга маънавийларининг заифлиги панд берди.

Бизнинг давримиз бошланган илк даврларда инсоният тарихидаги яна бир жуда йирик синиш содир бўлди. Бу — диний характерга эга эди ва унинг чегаралари ҳам яна маънавий тақиқлари бўйлаб ўтади (ҳар қандай дин, даставвал, маънавийтнинг алоҳида бир типидир). Дин инсоннинг руҳий қиёфасини белгилайди ва шу билан у муайян цивилизация оингиларни

тасдиқлайди. Бироқ тескари таъсир деган нарса ҳам бор — бунда цивилизация динни танлайди. Цивилизацияларнинг ёши динларникидан каттароқ. Жаҳоннинг учта динининг бари Яқин Шарқнинг шапалоқдек худудида пайдо бўлган. Охир-пировардида, христиан дини ҳам, иудаизм ҳам у ердан қувиб чиқарилди ва ислом қабул қилинди. Бу, албатта, тасодифий бўлмаган бўлса керак. Шарқ исломда ўзининг маънавий ва моддий эҳтиёжларига жавоб берадиган бир кучни кўрган бўлса керак. Ғарбий цивилизацияларга христиан дини кўпроқ тўғри келган. Қолаверса. Оврўпа цивилизациялари уни шундай шаклга киритиб олганларки, бу шакл у ёки бу мамлакатнинг эҳтиёжларига ҳаммадан кўра кўпроқ жавоб берган. Мутлақо аёнки, христианликнинг россияча варианты ҳам мутлақо тасодифий бўлган эмас. Киев князи Владимир маъжусий Русни чўқинтирар экан, унинг учун бу диннинг Византия тармоғини танлаб олган, негаки, у Владимир тобеинларининг маънавий талабларига бошқалардан кўра яхшироқ тўғри келган. Россияда ўзининг реформацияси бўлганини, яъни маънавият ҳақидаги тасаввурларнинг ҳар хиллиги заминада ажралиш содир бўлганини эслатиб ўтиш ортиқча бўлмас.

XX аср бошида инсоният цивилизацияон тўқнашувнинг яна бир турига рўпара келди, бу энди марксизм-ленинизм деб аталмиш янги дин билан тўқнашув асосида юз берган эди. Бугун энди айтса бўлар — бу диннинг хуружлари муваффақият қозонмади, лекин бунда ҳам биз яна ўша аввалги қонуниятларни кўрамиз. Совет социализмдан ташқари яна немис, поляк, хитой, корейс, вьетнам, араб социализмлари бор эди. Турли цивилизациялар бу ерда ҳам ўзларига тўғри келадиган таълимотлар яратиб олишди.

Бўлғувсеи цивилизацияон тўқнашувларнинг юз бериши эҳтимол бўлган сабабларидан бири — Н.Н.Моисеевнинг фикрича, модернлаштириш бўлиши мумкин. Бу жараён ҳар хил цивилизацияларда турлича кечиши ва турлича қабул қилиниши мумкин.

Анъанавий цивилизациялар (Шарқ цивилизациялари) шуниси билан ажралиб турадики, у ерда ҳаёт тарзи тарихан бир шаклланиб, кейин шу кўйи мангуга ўзгармас бўлиб қолган турмуш тарзини тўхтовсиз қайта яратиб туриш вазифасига бўйсундирилган. Бундай жамиятларда расм-русумлар, одамлар, одамларнинг ўзаро муносабатлари анча барқарор, шахслар эса умумий тартибларга бўйсундирилади ҳамда шу тартибларни сақлаб қолиш кўйида ҳаракат қилади. Бундай жамиятларда шахсларнинг ўзига хослиги анча силлиқланиб, бир қолишга солгандай бўлиб қолади. Улар учун энг муҳими истезьод эмас. балки жамоага қўшилиб кета билиш уқуви, атрофидагилардан ҳеч нарсаси билан ажралиб турмаслик, «ўзимиз қатори» бўлиш.

Анъанавий цивилизациялар бир-бирларидан кескин фарқ қилади, лекин уларнинг муайян турмуш тарзига мойиллиги кўп жиҳатдан миллий фарқларни ўчириб юборади, ҳамма учун муштарак бўлган тартибларни жорий қилади. Анъанавий цивилизациялар ҳайрон қоладиган даражада барқарордирлар. Бунақа барқарорликнинг асосини алоҳида бир маънавият ташкил қилади, эзгулик ва ёмонлик ҳақидаги тасаввурларнинг ўзгачалиги, «яхши дегани нима-ю, ёмон дегани нима» эканини ўзича тушуниш муҳим роль ўйнайди.

Тепсателанмас Шарққа қараганда ғарб цивилизацияси гоётда ҳаракатчан ва ўзгарувчан. Бу ерда муваффақиятнинг гарови ҳаминша одамнинг ташаббускорлиги, истезьодли ва қобилияти бўлиб келган. Табиатнинг ўзи одамни шу кўйга солиб қўйган.

Шарқда одамлар дарёларнинг серҳосил ҳавзаларига жойлашар эдилар. Шарқдан фарқ қилароқ, бу ердаги одамлар тирикчиликларини бемалол ўтказмоқ учун ҳаминша ҳаракатда бўлишлари зарур эди. Сафарга бормасалар, савдо-сотик билан шуғулланмасалар, ризқи-рўзлари сочилган жойларни излаб топмасалар, кунлари ўтмай қоларди. Дунёни оврўпаликлар кўпроқ кашф қилганлари ҳам бежиз эмас, — деб ҳисоблайди Н.Н.Моисеев. Марко Поло билан португалияликлар Хитойни кашф қилишди, испанлар бўлса Американи очишди. Бунга улар цивилизациялари яхшироқ ва бойроқ бўлгани учун эришганлари йўқ. Хитойга на Америка, на Оврўпа керак эди. Хитой учун энг юксак қадрият Хитойнинг ўзи эди. Унинг Оврўпада нималар бўлаётгани билан иши йўқ эди. Шарқ — ўз-ўзига кифоя қиладиган цивилизацияга эга.

Цивилизациялар бир қарашда ҳар қанча қотиб қолгандай кўринмасин, ўзгармасдан қололмайдилар. Уларнинг техник ва технологик асослари муттасил мукаммаллашиб боради, бироқ бу жараён турли цивилизацияларда турлича кечади.

XVII асрга қадар бу жараёнлар жуда секин кечган ва шунинг учун ҳам техника янгиликлари одамларнинг ҳаётига инқилобий ўзгаришлар олиб кирган эмас. Модернлаштириш Ғарбдан кириб келди ва шунинг учун у кўпинча одамлар томонидан вестернлаштириш сифатида қабул қилинади. Шахсни янгилик излашга йўналтириш, ташаббус кўрсатишга ундаш каби ғарб цивилизацияси учун характерли бўлган сифатлар бунда ҳал қилувчи роль ўйнади. XVII асрга қадар бу ташаббуслар ва ғайратлар ҳар хил салб юришларига, кемаларда қилинадиган олис сафарларга, янги ерларни кашф этиш ва фатҳ этишга сарф бўларди. XVII асрда одамлар олдида техниканинг ривож билан боғлиқ равишда янги имкониятлар очилди. Ғарб одамининг ғайрати ва ташаббуси моддий ишлаб чиқариш соҳасига кўчди ва умумсаёра миқёсида одамларнинг тирикчилигини яхшилаш учун янги воситалар яратиб берди.

Аммо модернлаштириш янги мураккабликлар ҳам туғдиради, инсоният тақдири учун янги таҳдидларни ҳам майдонга келтиради. Бу шу билан боғлиқки, модернлаштириш нафақат ҳаётнинг моддий асосларини техник жиҳатдан янгилаш билан чекланади, у ўзи билан бирга бошқа, ғарбча яшаш тарзини ҳам олиб келади. Ҳаёт тарзининг ўзгаришини ҳар хил цивилизациялар ҳар хил қабул қилади. Модернлаштириш жараёнлари, айниқса, Узоқ Шарқ цивилизацияларида муваффақият билан ўтади. Булар янги саноат мамлакатлари деб аталмиш Япония, Тайван, Сингапур, Таиланд кабилар бўлиб, бу ерларда асосий қадриятлар интизом, катталарга ҳурмат, коллективизмдир. Бу ерларда фуқароларнинг ҳаёти дин ва черков томонидан қаттиқ қолишга солиб қўйилмайди, граждандар ўртасидаги плюрализм ишлаб чиқаришдаги либерализмга асло зид келмайди. Яна шуниси ҳам борки, на Япония, на Таиланд ғарб мамлакатига айланиб қолгани йўқ. Япония ғарб технологиясининг ютуқларини ўзининг цивилизацияон қадриятлари билан бирлаштириб юборишга муваффақ бўлди ва бу ютуқларга олиб келди. Осиё-Тинч океан минтақаси модернлаштириш туфайли бугуннинг ўзида ғарб цивилизацияси билан беллашадиган даражага етди ва бу цивилизацияон синиш (зиддият) кўп жиҳатдан бутун сайёрадаги сиёсий жараёнларга таъсир кўрсатади.

Ислом дунёсидаги ишлар ўзгача аҳволда. Бу ерда модернлаштириш катта қийинчиликларга рўпара келмоқда. Бунинг оқибатида бугун ислом дунёси беқарорлик ҳудудига айланиб бормоқда. Бу – модернлаштириш жараёнига берилган ўзига хос цивилизацияон жавобдир. Беқарорликнинг сабабларидан бири – модернлаштириш ўзи билан бирга олиб келадиган либерализм гоյларини қабул қилмаслиқдир. Ислом қадриятлари тизими, яъни дунёвий ва диний ҳаётнинг яхлитлиги демократия принципларини рад этади.

Албатта, ислом дунёсидагилар ҳам модернлаштиришнинг зарурлигини яхши тушунишади. Қолаверса, ҳатто уни «юқоридан» амалга оширишга ҳаракат ҳам қилишади ва баъзан булар яхши натижа ҳам беради. Бунинг ёрқин мисоли бўлиб, Эрон хизмат қилиши мумкин. Аммо юқоридан амалга ошириладиган модернлаштириш ҳаминша мажбурлаб ўтказилади, у халқ ҳаётининг ички қатламларига таъсир қилмайди ва муайян босқичда жамият томонидан рад этилади. 1972 йилдаги Эрондаги ислом инқилоби даврида худди шундай бўлган эди.

Ислом дунёсида диннинг ўзи яшаш шаклидир, ғарб қолишларини қабул қилмаслик, умуман, модернлаштиришни қабул қилмаслик деган маънони англатади, бу эса ислом дунёсини бундан кейин ҳам ортда қолишга ва охир-оқибатда неандерталликлар қисматини бошдан кечиришга маҳқум этади. Бунақа қисматга эса биронта ҳам халқ ўз ихтиёри билан рози бўлмайди. Албатта, бу – бўлиши мумкин бўлган башоратлардан биридир. У вожиб бўлиши ҳам мумкин, бўлмаслиги ҳам. Агар ислом дунёси Япониядан ўрناк олиб, модернлаштириш талабларига бўйсуна олса, бундай башорат вожиб

бўлмайди. Экологик таназзул заминида юзага келадиган низоларнинг воқе бўлиш эҳтимоли кўпроқдир. Экологик таназзулларнинг ўзи ҳам модернлаштиришнинг натижасидир. Экологик таназзуллар заминида воқе бўлиши эҳтимоли мавжуд низоларнинг бирламчи сабаби – янги экологик муҳит яратиш учун инсоннинг яшаш фаолиятини қаттиқроқ қолишга солиш талаби бўлиши мумкин. Бошқача сўзлар билан айтганда. Дунё янги бир модернлаштириш жараёнини бошидан кечирмоғи керак, бу ҳозиргисидан кўра қийинроқ бўлади. Негаки, курраи заминда яшаётган ҳамма халқларнинг ҳаётни қайта қуриш учун фурсатлари жуда кам, имкониятлари эса ундан ҳам оз. Еркиларнинг олдин яшаб ўтган авлодлари табиий бойликлар жиҳатидан анча бадавлат бўлишган.

Модернлаштиришнинг замонавий босқичини цивилизациялар турлича қабул қилганлари каби, модернлаштиришнинг янги тўлқинини ҳам худди шундай турлича қабул қиладилар. Бу тўлқин нафақат Шарқда, балки Ғарбда ҳам яшаш тарзини ўзгартиришни талаб қилади. Аммо Ғарб раҳнамо бўлишга ўрганиб қолган. Унинг яшаш тарзи бугун ҳамма томонидан қабул қилинган ва ҳаммани ўзига жалб қиладиган қолишдай туюлади, аммо ҳамма гап шундаки, ғарбча яшаш тарзини орзу қиладиган одамларнинг бари бу орзусидан воз кечишга тўғри келади. Бундай қилиш ҳаммадан ҳам кўра Ғарбнинг ўзига қийинроқ бўлган. Эришилган марралардан воз кечиш ҳаммаша жуда қийин. Ғарбнинг бойлигида ва индивидуализмда ёвузликнинг хатарли илдиэлари яшириниб ётипти.

Бугун дунё яна бир улуг инқилоб арафасида – маънавий бобидаги инқилоб арафасида турипти. Бу инқилоб жараёнида туғиладиган маънавий ибтидолар шахснинг ташаббускорлигини чекламоғи, уни жамоа олдидаги бурчларга бўйсундирмоғи лозим. Аммо айни ана шу ташаббускорлик ғарб цивилизациясининг пойдеворини ташкил қилади ва унинг ҳаракатлантурувчи кучи ҳамдир. Ғарб ўзини қайта қураолармикин – бу жуда катта масала. Ҳар ҳолда, бугунги куннинг белгилари бу масалада неқбин бўлмоқ учун етарли асос бермайди. Ҳамма миллий манфаатлар тўғрисида гапиради ва шу манфаатлар йўлида ҳаракат қилади.

Албатта, давлат бошлиқлари, сиёсатчилар, олимлар умумий мақсадлар йўлида биргаликда ҳаракат қилиш тўғрисида келишиб олишлари мумкин ва келишиб олишяпти ҳам. Аммо бундай битишувларни цивилизациялар ҳамма вақт ҳам керагича қабул қилавермайди. Масалан, Исроил ва Фаластин давлатларининг бошлиқлари босиб олинган ҳудудларда зўравонлик ва тартибсизликларни тўхтатиш тўғрисида бир битимга келишгандай кўринган эди, аммо исроилликлар билан фаластинликлар ўртасидаги ихтилофлар барҳам топиш ўрнига, уларнинг ўзаро қураши янги, янада хавфлироқ босқичга кўтарилди. Одамлар Ироқни, Кубани блокада қилишга ҳам турлича нуқтаи назарлардан қарашди, Косоводаги низоларни баргараф қилиш бўйича амалга оширилган талбирлар ҳам ҳаммада бир хил муносабат уйғотди деб бўлмайди. Бундай мисолларни яна келтиравериш мумкин. Битишувлар ҳамма жойда ҳар хил қабул қилинаверади. Бу – ҳам инсон ҳуқуқлари масаласига муносабатга ўхшайди – унга ҳам ҳамма ҳар хил қарайди – ҳар бир цивилизация бу тушунчага ўз маъносини жойлайди. Чеклашлар ва тақиқлашлар ислом дунёсига мутлақо тўғри келмаслиги мумкин, негаки, бу цивилизациялар амал қилиб яшайдиган шариат қонунларига бугунлай мос келмасликлари мумкин. Айниқса, туғилишни чеклаш зарурияти жуда катта қаршиликка учраши мумкин. Диний ақидалар нафақат ҳомиладорликни сунъий равишда тўхтатишни тақиқлайди, балки ҳомиладорликнинг олдини олувчи турли дори-дармонлардан фойдаланишни ҳам ман этади. Бу масалаларда қаршилик кўрсатиш баъзан жуда оғир, машаққатли шаклларга кириши мумкин. Бунинг яна бир сабаби шундаки, ривожланаётган мамлакатларда туғишнинг камайтирилиши даставвал ғарбий цивилизацияларга, яъни «кофирлар»га керак.

Н.Моисеевнинг фикрича, Япония цивилизацияси дастлабки пайтларда анча-мунча устунликка эга бўлади. Унинг коллективизми ва интизомлилиги янги шароитларга енгилроқ мослашиб олишга ёрдам беради, лекин бу цивилизация бошқа шарқ цивилизацияларидан анча узоқ туради. Корея, Хитой, Вьетнам, Япониядан кўра Оврўпа мамлакатлари билан осонроқ тил

топиша олади. Бунинг устига худди америкаликлар каби японлар ҳам ўзларининг ҳаётий қадриятларининг афзаллигига, ўз цивилизацияларининг устуңлигига мутлақо ишончлари комил. Шу заминда ҳам цивилизациялар ўртасида анча оғир кечадиган низолар бўлмоғи эҳтимолдан холи эмас.

Бизни, албатта, яқин келажақдаги умумсайёравий жараёнларда Россиянинг қандай роль ўйнаши ва истиқболлари қандай экани қизиқтирмай қолиши мумкин эмас. Бу масалада бизда – мамлакатимизда ҳам, хорижда ҳам ҳар хил қарашлар мавжуд. Н.Моисеев Россиянинг келажағига ғоятда некбинлик билан қарайди. Бизнинг мамлакатимизнинг жуғрофий меваси ғоятда ноёб – у Шарқ билан Ғарб ўртасида ўзига хос кўприк вазифасини ўтайди. Шу ваздан ҳам унга бу икки соҳилдаги тажриба ва дам олишдан фойдаланиш анча осон. Бизда ғарбдаги ҳаёт стандартлари йўқ, биз ҳар хил ортиқчаликларни кўриб талтайиб кетган эмасмиз, муқаррар чекланишларни биз оғринмай қабул қилмоғимиз мумкин. Россиянинг цивилизацияон тафаккурида Шарқ билан Ғарб аралашиб кетган. Бу Россияга ғарб қадриятларини ҳам, шарқ қадриятларини ҳам унчалик зўриқмай, беозор қабул қилишига имкон беради. Буларнинг бари Россиянинг вазиятини анча қулайлаштиради. Дунёда қарор топаётган янгича геополитик вазият Россияни бўлғувсидаги умумсайёравий модернлашув жараёнида олдинги маррага олиб чиқади. XXI аср Россия асри бўлиб қолиши мумкин, лекин бу Россия Америкага ёки Японияга айланиши керак деган маънони англамайди. Унинг келгувсидаги вазифаси – халқаро муросаи мадорани олдинга силжитувчи локомотив бўлишдир. XXI аср дунёси ё мавжудлигини тўхтагади ёки муросаи-мадора дунёси бўлади ва бу дунёда Россия жуда муҳим роль ўйнайди. Бунинг учун бир қатор объектив шарт-шароитлар бор: бутун сайёрага зарур бўлган табиий бойликлар, қизиққон каллаларни совутиб турадиган ядро қуроли, мусулмон дунёси билан ҳамжиҳат яшаш тажрибаси (бундай тажриба Ғарбда йўқ). Биз бутун дунёда коммунизм қуриш ниятидан воз кечиб, жуда теран цивилизацияон зилзилани енгиб ўтдик. Ниҳоят, бизнинг маърифатли истеъдодли халқимиз бор – у янгиликларни бажону дил қабул қилади. Буларнинг бари тақдир томонидан Россия учун белгилаб қўйилган ролни бажаришга асос берадиган омиллардир.

Ватанимиздаги баъзи бир олимлар глобаллашув пўписаларини ва уларга Россия бериши мумкин бўлган жавобларни бунақа некбинлик билан баҳоламайдилар. Масалан, Халқаро муносабатлар институтининг профессори Ю.Федоров шундай ёзади: «Тобора тезлашиб бораётган глобаллашув Россияга мамлакатнинг келажагини белгилайдиган стратегияни танлаш учун тобора камроқ имконият қолдирмоқда: келажақда Россия ё глобаллашув жараёнига муваффақиятли тарзда сингишиб кетади, ёки дунёнинг бир чекка жойига чиқиб қолади-да, «хароб бўлган давлатлар» сафини тўлдирди. Буларнинг қайси бирини танлаб олиш, охир-пировардида, бир нарсага – элитанинг дунёни либерал тарзда идрок этишган демократик нормалар ва институтларни нечоғлик қабул қилишга тайёрлиги билан белгиланади, шунингдек, элита трансмиллий ўзаро алоқаларга хос «ўйин қоидаларини» ҳам қабул қилмоғи керак.

Ю.Федоров Россиянинг ички ривожланиши ва ташқи дунё билан ўзаро алоқасида воқе бўлиши мумкин бўлган уч вариантни таъкидлаб ўтади. Улардан биринчиси – аста-секин демократик ҳамжамиятларга киришиб, улар билан бирлашиб кетмоқдир. Бу – ғарб билан муносабатлардаги кескинликни юмшатади, мамлакатга йирик қўламдаги сармоялар ва технологиялар оқимини жалб қилади, бу эса ўз навбатида нисбатан қисқа муддатда иқтисодий тикланишни таъминлайди. Бироқ бунинг учун Россия демократик мамлакатларда амал қилаётган қоидалар ва нормаларни қабул қилмоғи керак бўлади. Энг муҳими эса, Россия муштарак манфаатлар фойдасига давлат суверинитетини чеклашга кўнмоғи керак бўлади.

Иккинчи вариант – халқаро майдонда прагматик, босиқ сиёсат юритмоғи керак. Бу сиёсат етакчи демократик давлатларнинг жиғига тегмаслиги керак ва айни чоқда улар билан ҳамкорлик қилиш соҳаларини қатъий равишда келлаб қўймоқ лозим, деган маънони англатади. Бу – кўпгина халқаро муаммолардан узокроқда юришни тақозо қилади. Бироқ бундай бўлиши амри маҳол, негаки,

Россия улуг давлат бўлишга кўникиб қолган ва бу одатидан воз кечиш Россия элитаси учун унчалик осон кечмаса керак. Бунинг устига, воқеаларнинг бу тартибда ривожланмоғи учун кўшгина вақт талаб қилинади ҳамда «бағоят авторитар ва марказлашган тизим» керак бўлади. Мамлакатнинг бунақа бўш вақти йўқ, элитада ҳам жон-дили билан бизнинг яқин ўтмиш замонларимизга қайтиш нияти сезилмайди. Бундан ташқари, дунёдан ажралиб олиш ҳали ҳеч кимга сезиларли фойда келтиргани йўқ.

Учинчи вариант – Ғарб билан конфронтацияга киришиш, Ғарбнинг янги мустақил давлатларга нисбатан юритаётган сиёсатини қўлламаслик, аксилқарбий коалиция тузишга уриниш ва бу коалицияга Хитойни ҳам жалб қилиш. Хуллас, янги совуқ урушни бошлаш. Ю.Федоров қатъиян аминки, бу уруш Россия учун ҳалокат билан тамом бўлади. Ҳозирги Россиянинг иқтисодий советлар давридаги каби ҳарбий харажатларни мутлақо кўтара олмайди.

Россия қайси йўлни танлайди? Бу масала ғарб сиёсатчиларини ва сиёсатшуносларини ҳаддан ташқари қизиқтиради. Бу масалага ҳам яқдил муносабат йўқ. Масалан, ўзининг аксилшўравий қарашлари билан машҳур бўлган сиёсатшунос З.Безжинский, афтидан, кўпроқ учинчи вариантга мойилга ўхшайди. Бўлғуси дунёга асосий таҳдид солувчи муҳим омилни Россиянинг аввали империя сиёсатини тиклашида кўради. Россиянинг сиёсий майдонидаги демократик ўзгаришлар узил-кесил эканига ишонмаган З.Безжинский Россиянинг империя яратиб бобидаги уринишларга қайтиши муқаррар деб ҳисоблайди ва Америка ҳукуматини бунақа уринишларга ўз вақтида қаршилик қилишга чақиради.

Бизнинг мамлакатимизнинг келажаги ва унинг халқаро муносабатлардаги роли тўғрисидаги бошқача бир башоратни И.Валлерстайн берган. Унинг назарияси асосида жаҳон мамлакатларини курраи заминнинг «мағизи»ни ташкил қилувчи ва овлоқроқ, чеккароқ жойда жойлашган мамлакатларга ажратиш ётади. И.Валлерстайн Россияни ярим овлоқдаги мамлакат деб ҳисоблайди, негаки ислоҳотлар ўтказишга бўлган кўпдан-кўп уринишлар унинг «мағиз» давлатлар таркибидан ўрин олишига имкон бермади. Унинг фикрича, Россиянинг жаҳон тизимидаги муҳим ўрни ва аҳамиятини унинг геополитик қудрати ва ҳарбий кучи белгилайдики, улар дунёни Россия билан ҳисоблашишга мажбур қилади. Совуқ урушдан кейинги дунёнинг тақдири И.Валлерстайнга учта асосий давлат – АҚШ, Япония ва бирлашган Оврўпа ўртасидаги иқтисодий рақобат содир бўладиган кураш майдонида ҳал бўладигандек кўринади. Бундай рақобатнинг оқибати муқаррар тарзда шунга олиб келадики, АҚШ, Япония ва, эҳтимолки, Хитой ўртасида иқтисодий иттифоқ шаклланади, унга қарши турувчи куч сифатида эса Россия – Оврўпа блоки тузилмоғи мумкин. Россия яна ўзининг анъанавий ролини ўйнай бошлаши мумкин, яъни у яна геополитик ва ҳарбий қудрат касб этмоғи мумкин. Бутунги кунда Россиянинг ички имкониятлари заифлашиб қолган, бироқ И.Валлерстайннинг ишончи комилки, кўп ўтмай бу имкониятлар қайта тикланади.

Шунга ўхшаш нуқтаи назар Ғарбда ҳам, бизнинг мамлакатимизда ҳам кенг тарқалган. Бир қарашда Россиянинг бутун тарихи ҳам шундан далolat бераётганга ўхшайди – ахир, у ўз тарихида неча бор тушкунлик даврларини бошидан кечирган, кейин эса яна қайтадан аввали қудратини касб эта олган. Афсуски, тарих ҳамма нарса худди шундай такрорланиши муқаррар эканига қафолат бермайди. Унга бутунлай бошқача характердаги мисоллар ҳам яхши таниш. Шубҳа йўқки, америкалик мутахассис Томас Грэхемнинг куйидаги фикрлари ҳақиқатга яқин туради: «Россиянинг келажаги ҳақида мулоҳаза юритар эканмиз, биз тарихнинг жиддий бир сабоғини эсда тутмоғимиз лозим: улуг давлатлар равнақ топади ва тушкун аҳволга тушади, баъзи давлатлар эса бутунлай йўқ бўлиб кетади. Бутун биз Россиянинг тушкунлигига гувоҳ бўлиб турибмиз. Бу тушкунлик бутунлай вақтинчалик бир ҳол бўлиши мумкин, аммо бутунги дунёдаги шиддатли ўзгаришлар, Оврўпа ва Осиёдаги сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий тараққиётнинг ҳозирги тамойиллари жилла бўлмаганда бир эҳтимолни кучайтиришлари мумкин – улар Россияни емирилишига узил-кесил тус бермоғи мумкин».

Глобаллашувнинг салбий оқибатлари тўғрисида истаганча мулоҳаза юритиш мумкин, уни «академик найранглар» тарзида таърифлаб-тасвирлаш мумкин, уни бутунлай тан олмаслик ҳам мумкин, аммо буларнинг бари аён кўриниб турган бир фактни мутлақо ўзгартира олмайди: XXI асрда биз яшамогимиз керак бўлган дунё тубдан ўзгариб кетди. Россиядаги сиёсий элитанинг у билан бирга Россия жамоатчилигининг каттагина бир қисмининг глобаллашув жараёнларида тўлақонли ишгирик этишга тайёр эмаслиги давлатга жуда қимматга тушмоғи мумкин. Одатда, Россиянинг келгусидаги тикланишини таъминлайди деб ҳисобланган омиллар (ҳудуднинг катталиги, жўрофий мавқеи, табиий бойликлари ва ҳ.к.) янги шароитларда ўзининг аҳамиятини йўқотади. Бизнинг Узоқ Шарқдаги қўшнимиз Япония Россия эга бўлган бойликларнинг ўндан бирига ҳам эга эмас, аммо бу ҳолат глобаллашув жараёнида Японияда етакчи роль ўйнашга ҳалақит бермайди. Ҳозирги дунёда батамом бошқа омиллар ҳал қилувчи роль ўйнайди. Булар технологик, иқтисодий ва ижтимоий янгиликлар барпо этиш қобилияти, интеллектуал, иқтисодий ва сиёсий эркинлик жаҳоннинг етакчи давлатлари билан уларга хос бўлган қадриятлар асосида ҳамкорлик қилишга тайёрликдир.

Давоми бор.

Озод ОБИД таржимаси.

Улуғ салтанатнинг шаклланиши

Муҳаммад Али. Улуғ салтанат. “Шарқ” НМАК, Т., 2002 йил.

Жаҳон тарихидан муқим ўрин эгаллаган, оламга танилган сиймолар унча кўп эмас. Маълумотга кўра, ҳозиргача Амир Темур ҳақида Мағрибу Машриқда ёзилган асарлар сони 1500 га етиб қолди. Вақти келиб темиршунослик бу асарлар тафсиру таърифини берар. Ҳозирча биз Амир Темур ҳақидаги “Улуғ салтанат” романи хусусида баъзи мулоҳазаларни билдирамиз. Академик М.Кўшжонов, профессор Б.Қосимов “Улуғ салтанат”га кириш, унинг асрорини англаш йўригини тавсия этдилар.

Янги ўзбек адабиёти ёрқин сиймолар характерини яратишда анча бой тажрибага эга. Спитамендан бошлаб Нодирабегим тимсоли ҳам яратилди. Янги ўзбек тарихининг Алимкул додхо, Номоз Пиримкул ўғли, Йўлдош Охунбобоев, Файзулла Хўжаев, Миркомилбой, Шароф Рашидов сингари сиймоларнинг бадиий тимсолини яратиш йўлида тажрибалар пайдо бўляпти. Тарихий сиймолар ҳақида асарлар яратилаверади. Лекин тарихий шахслар ҳақидаги асарлар умри қанча бўлади, уларнинг китобхон оламидаги тарқалиши қандай кечади? Бошқача айтганда, бадиий асарларнинг жозиба қуввати, сирли таъсирчанлиги сир-асрори қандай? “Навий”, “Мирзо Улуғбек”, “Юлдузли тунлар”нинг, масалан, китобхонга қадрдон, ҳаммиша зарур қиладиган томонлари бор. Китобхондаги эҳтиёж бу асарларни қайта-қайта ўқишга ундайди. Дунё адабиётида китобхоннинг доимий ҳамроҳи бўлган дурдоналар талайгина. Ҳозир яратилаётган, хусусан, тақриз қилинаётган “Улуғ салтанат”даги жозиба қуввати, узоқ яшаб қолиш имконияти қай даражада?

“Улуғ салтанат” романи шу пайтгача Темур ҳақида яратилган аксарият асарлардан фалсафий негизи нуқтаи назаридан фарқ қилади. “Темур – истилочи”, “Темур — босқинчи”, “Ўзи оқсоқ, лекин жаҳонни титратган” деган қарашлар етакчи эди аксарият асарларда. Инсонларни тиз чўктириш, юртларни горат қилиш Темур

қилмишларининг асоси деб билинади. “Улуғ салтанат” романида Темур шакллантира бошлаган тузумнинг инсоний, иймонли моҳияти — фалсафаси очиб берилади. Романда уқтирилишича, бандга жонни Худо берган, яъники омонат ўз эгаси кўлига ишончли вакиллар томонидан етказилиши лозим. Амир Темурнинг иш қуроли — қилич. Қиличнинг вазифаси аниқ. Лекин Темур қиличига “Куч — адолатдадир” деб ёзилган. Бу факт қадим-қадимдан маълум эди. Аммо темиршунос олимлар, Темур сиймосини яратган санъаткорлар адолатнинг, иймоннинг, эзгуликнинг маъномоҳиятини очиб бермаган эдилар. Муҳаммад Али Темур характерини яратишда ўзи амал қилган фалсафага шу даражада берилиб кетадики, баъзи устумон, ҳийлакор, иймонсизлар Темурни алдаб кетиш, лақиллатиш даражасигача етиб борадилар. Амир Темур аҳли давлат билан ўтказган йигилишларининг бирида, “Жетага юришлар борасида кўп хатоликлар бўлди, барчаси жанобингизнинг айбидур...” (311-бет) — дейди. Соҳибқирондай сиймога ўз айбини тан олиш нақадар мураккаб бўлганлигини, айни вақтда, бўйинни эга билиш допишлик нишоннаси эканлигини англаб етиш қийин эмас. Амир Темур — Амир Хусайн, Зиндачашм опардий, Амир Кайхусрав, Одилшоҳ Жалойир, Шайх Муҳаммад Баён, қайсар Камариддинларни неча бор кечиради, душманни дўстга айлантормоқчи бўлади. Китобхон бундай кечиримли Темурни тушуниши мураккаб, аммо ёзувчи тафаккури мана шу йўл мантигини тасдиқлайди.

“Улуғ салтанат” романида аёллар, хусусан, Амир Темур хонадони аёллари тимсоллари диққатга молик. Темур оилада якка ўғил бўлган, унинг биттагина опаси бор. Қутлуғ Туркон — аёллар етакчиси. У Амир Темур, унинг қариндош-уруғларини дилдидан авайлайди. Романда Сароймулкхоним образи алоҳида мавқега эга. Шу доно аёл кўп ишларни хамирдан

қил суғургандай бажаради. Фақат Сайроймулкхонимгина мунофиқ Амир Мусони ўлимдан олиб қолишнимас, балки уни Амир Темурнинг хос амирлари қаторига киритиб қўйишни уйдалайди. Бугина эмас, Сароймулкхоним Амир Темурни Мусо ўғли Муҳаммадбекни куёв қилишга кўндиради. Гўзал, ақлли Бибихоним ўзини қачон, қандай тутишни яхши билади. Мана, Амир Темур Сароймулкхоним сеҳридан, жозибасидан эриб турибди, “Кўнглидаги бир ниятнинг ризолигига эришган маҳди улё, ишини битириб олгач, энди ноз қилишга ўтди:

— Йўқ... ёнингизга Дилшод оқа борсун... Кейинги вақтлар Боғи Зоғондан келмай қўйдингиз... Кун туғдими, дейман...” (304-бет.)

Шўхлик, ноз билан айтилган сўзларда аёл қалбининг зилдай алам, рашклари акс этган. Бибихоним сарой аёлларининг таянч марказига айланади: амирзодаю амирбекаларга меҳр улашади, киборлик ҳаётининг сир-асрорларидан сабоқ беради, кундошларию канизларга билиб-билиб муомала қилади.

“Улуғ салтанат” романида Амир Темурнинг ота сифатидаги хислатлари анча кенг, ишонарли таърифланади. Жаҳонгир Мирзо — Темурнинг тўнғич фарзанди, она меҳрига қонмаган жиғарпораси. Амир Темур қаерда бўлмасин, Жаҳонгир Мирзони бевосита ёхуд қалб нигоҳи билан кузатади. Мана, Жаҳонгир Мирзо жанг майдонида, душман билан қилич чопишмоқда. Амир Темур бу ҳолатни кузатарқан, қалбини хавотир қамраб олади. Ўғлини шу ҳолда кузатгандан кўра ўзи жанг майдонида бўлса юз бора осонроқ, енгилроқ бўлади, Амир Темур Жаҳонгир Мирзонинг мулоҳазаларига алоҳида эътибор билан муносабатда бўларди, ўғлининг улғайиб бораётганидан кўнгли қувончга тўлади. Жаҳонгир Мирзо уйланганида, Амир Темур беҳад севинади, ўғлига бўлган меҳрини Хонзодабегимга ҳам беради. Амир Темур тўнғич неваря кўрганида дунё кўзига нуристон бўлиб кўринади. Аксинча, Жаҳонгир Мирзо вафот этганида, Амир Темур кўзига дунё зиндон, зимистонга айланади. Мустимаҳкам салтанат барпо этаётган Амир Темур болаларини, аҳли аёлини, опа-синглисини алоҳида бир меҳр билан севади. Аввалги адабиёт, хусусан, бадиий асарларда Амир Темурнинг меҳрга бой қалби, пок иймони деярли тасвирланмас эди. “Улуғ салтанат” романида инсоннинг инсонлиги яқин кишиларига муносабатда билинади деган ақидага амал қилинган.

“Улуғ салтанат” — Амир Темур ва у билан ҳар томонлама боғланиб кетган амирлар ҳақидаги роман. Асар

да юздан ортиқ амир, баҳодир, ўнбоши номлари келтирилади. Муҳаммад Али Амир Темурнинг Амир Хусайн, Хоразмшоҳ Хусайн Сўфи, Шибирғон ҳокими Зиндачашм опардий, Жета ҳукмдори қайсар Қамариддин сингарилар билан мураккаб муносабатларини тасвирлайди. Амир Хусайн билан Амир Темур узоқ вақт бирга ҳаракат қилдилар, қариндошлик ришталари билан уландилар. Лекин галабалар, бойликлар Амир Хусайнни тез ўзгартира бошлади, унда калондимоғлик, аждодлари билан мақтаниш, Амир Темурни рўйирост менсимаслик қусурлари пайдо бўла борди. Икки амирлик ўртасида узоқ давом этган кураш Амир Хусайннинг мағлубияти, ит ўлимига учраши билан якун топади.

Амир Темур салтанатининг шаклланишидаги энг мураккаб муаммо ўзига хон, ўзига бек, ғурури ниҳоятда баланд амирлар бошини қовуштириш бўлди. Зиндачашм опардий, Одилош, Шайх Муҳаммад Баён, Амир Мусо сингарилари бетайинликлари, амалу бойликка ўчликлари билан Амир Темурни роса қийнадилар. Эътибор берилса, ҳар бир амир исмига барлос, дуглат, арлот, жалойир, сулдуз, найман, қипчок, нукўз, қовчин сингари қавм (улус, уруғ) номи қўшиб айтилади. Ҳар бир уруғнинг ўз қарашлари, дўст, душманлари бор. Яна шуки, ҳар бир қавм ўзини ўзга улусдан устун деб билади. Арзир-арзимас сабаб билан бирон амир ларҳол фикрини ўзгартиради, дўстликни душманликка алмаштиради. Масалан, қачонлардир Амир Темур Кайхусравга: “Қизинг Рухия хонбикани Жаҳонгир Мирзога олиб бераман”, — деган экан. Жаҳонгир Мирзо улғайгач, Хонзода бикага кўнғил қўйди. Амир Кайхусрав ҳам Хоразмшоҳ Хусайн Сўфи қизи Хонзодани ўғли Султон Маҳмудга сўрамоқчи экан. Уйлаганлари амалга ошмагач, Кайхусрав Темурга душман бўлди-қўйди. Яна бир мулоҳаза шуки, романда жуда кўп амирлар исми айтилади, улар бирров кўришиб ўтадилар. Лекин аксарият амирлар ғоявий юк, “вазифа” билан таъминланмаган — қалби, руҳияти очилмаган. Номларнинг кўплиги романи кенглиқдан, атрофлича мушоҳада-мулоҳаза юритиш имкониятидан маҳрум қилган. Эҳтимол, романининг кейинги китобларида номи бору, ўзи йўқ амирлар характери очилар. Ҳарҳолда, қийин-қийин номларнинг кўплиги китобхонни чарчатиб қўяди, ўз йўлини топиб олишига монелик қилади.

Нафақат амирлар орасида, балки сарой аҳли орасида ҳам китобхонга нотаниш бўлган, аммо номи айтилган персонажлар кўп. Масалан, Жаҳонгир

Мирзонинг иккинчи хотини ҳам “юкли” эканлиги айтилади. Амир Темурнинг кенжа хотини, Хонзода бика тенги оташафзо Дилшод оқа ҳақида гоҳ Сароймулкхоним, гоҳ Жаҳонгир Мирзо гапириб қолади. Бадиий асарни сераҳоли қилиб юбориш адабий экологияга путур етказди. Айниқса, роман жанрининг санъаткорлар яхши ҳис қиладиган томонлари бор. Аввало, оз бўлсин-у, соз бўлсин деган гап роман қаҳрамонларига тааллуқли. Ёзувчи асарга ном — янги персонаж киритдим, албатта, унинг қалбига йўл очиши керак. Иккинчидан, роман — жиддий, мураккаб жанр. Муаллиф романи руҳига қувноклик олиб кириши, имкон қадар детективнинг бирон томонидан фойдаланиши лозим. “Ўткан кунлар”даги Қовоқ девона ва Ҳомид муносабатида ҳам халқона қувноклик, ҳам детективлик элементи бор. “Улуғ салтанат”да маълум фурсатгача Қўк саллалининг сирли ҳаракати гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда кўриниб туради-да, кейинчалик бу қизиқарли “ип” узилиб қолади. Хуллас, “Улуғ салтанат”да рўйхатдан ўтмаган (характер қирраси ярқ этиб кўринмаган) адабий аҳоли кўп.

Мухаммад Али романидаги асосий сиймолардан бири Мир Сайид Барака Амир Темурнинг пиридир. Роман руҳи бу характернинг мукаммал ишланишини тақозо қилади. Биринчидан, Амир Темур салтанати барпо этилгунча Ўрта Осиёда ниҳоятда мукаммал тасаввуф сулуки — Баҳовуддин Нақшбанд таълимоти шаклланган, унинг Юсуф Ҳамдоний, Абдуҳолик Фиждувоний, Аҳмад Яссавий сингари ёрқин сиймолари ўз фалсафаларини чуқур асослаган эдилар. Иккинчидан, Амир Темурнинг бошқарув тизимини диний фалсафий қарашлардан холи англаш мумкин эмас. Қолаверса, “Улуғ салтанат”да Амир Темурнинг фалсафий қарашлари, маънавий-руҳий ҳолатлари кенг тасвирланганки, уларнинг илдизлари машҳур тасаввуфий сулукка бориб уланади. Хўш, мана шу мураккаб вазифаларни амалга оширувчи, ҳаракатдаги фалсафий-эстетик қарашларни ўзида мужассамлаштирган Сайид Барака характери қандай тасвирланган? Пир Сайид Барака Темурни тушида кўради ва шу сиймо билан бирга бўлиши лозимлигини чуқур ҳис қилади. Пир ҳамиша Амир Темур би-

лан бирга, ҳатто унга сарой ичкари-сида, аҳли аёллари орасида бўлишига ҳам имкон берилган. Жаҳонгир Мирзо вафот этганида Сайид Барака Темурнинг яқинлари қаторида қора — мотам либосини кияди. Ўйлаб кўрайлик, Пир қайси масалада қаттиқ туриб — Темурга ўз нуқтаи назарини ўтказди? Муршид билан машҳур мурид орасида жиддий муносабатлар бўладими?

Темур — давлат кишиси, асосий қуроли қилич. Лекин қилични ишла-тишнинг қонунлари, теран маъно-мазмуни бор. Дарвоқе, Темур қурол ва адолат ҳақида кўп мулоҳаза юритади. Китобхон Мир Сайид Бараканинг Темурга таъсирини сезди, лекин бундай таъсирнинг гувоҳи бўлмайди. Ўйлаймизки, иккинчи китобда Мир Сайид Барака фалсафаси барча мураккабликлари билан очилади.

“Улуғ салтанат”да сўзларни қўллаш ва мазмунини беришда чалкашликлар ҳам сезилади. “Темурбекка падали бузруквори шундай исм берган бўлса ҳам, у темирдан эмасди” (103-бет). Темур деганда қаттиқ жисмли нарса тушуниладими? Ибн Арабшоҳ машҳур асарини “...фи тарихи Таймур” деб тўғри атаган. Улуғ амир исми Қуръони Каримдан олинган. “Молимардумхўрлик” (108) сўз ишлатиб, мазмунга мос қўлланган. “Юракнинг булқиллаши” (113) ғайритабиий тушунча. Анархия “Ҳаражу мараж” (121) дея тўғри белгиланган. “Ўн ёшли кўзи” (147) дейиш мантиқан хато. Ўзбекда: “яхши сўз молони инига киритал” (172) мақоли йўқ. “Кўнгилни беҳол увалтирадиган ёр-ёр” қандай бўлишини ўйлар экансиз (167-бет), “Жаҳонгир Мирзо... дўндик қайлиғини опичди-да, даст кўтариб ерга қўйгани”га (268) сира тушуна олмайсиз.

“Улуғ салтанат” романининг ўзига хос тили бор. Ёзувчи ҳарбий атамаларни қурол-яроқларнинг номланишини, лавозиму даражалар ифодасини, сарой аҳллари сўзлашувидаги ўзига хосликлар, маромни яхши ўрганган. Муҳими, Мухаммад Али тарих деб аталмиш уммондан ўз мақсадига мос материални танлаб ола билган ва ўз руҳи, моҳиятига эга роман ярата олган. “Улуғ салтанат” романининг оҳанги тобора шаклланиб, такомиллашиб боради ва бетакрор, тиниқ тасвир билан тугалланади.

Абдуғафур РАСУЛОВ,
филология фанлари
доктори.

Евгений ЗАГОРЯНСКИЙ

Морфи қиссаси

I

Денгиздан нам шамол эсарди. Дўкон витриналари тагидан тугилган йўл-йўл соябонлар худди елканларга ўхшаб ҳурпаяр ва тинмай шигирларди. Худо марҳамат қилган Янги Орлеан шаҳри гўё тўхташ жойидан қўзғалган кема сингари илиқ денгизнинг кўм-кўк қаърига кириб кетадигандай.

Денгиз бўйидаги кимсасиз кўчада яхшилаб боқилган зотдор байтал пишқарар, олдинги оёқлари билан ерни ковларди. Жингалак сочли негр бола отни эркалаб, нимадир деганча юганини ушлаб турарди. От қулоқларини ўйнатар, ингичка тумшугини ликиллатар, тинмай тиширчилаётган оёқлари остидан чанг кўгариларди. Негр боланинг кўзи уйга кираверишдаги соябонли тош пиллапоя тепасидаги яшил лавҳага тушди:

ЖЕРАМИ ХОРН
ПАХТА БЎЙИЧА ДАЛЛОЛ

Шу аснода бақирган овозлар эшитилиб, эшик очилди. Пиллапоя тепасида плантатор Жеральд Аллисоннинг баланд қотма гавдаси кўринди. Негр бола юганни ушлаганча жим қотанди.

Пол Морфининг афсонавий ва фожеий шахси узок йиллардан бери хаёлимни банд этиб келади. Ўттизинчи йилларнинг ўрталаридаёқ ёзиладиган қиссам учун материаллар йиғишга киришдим. Қиссанинг биринчи нусхасини 1938 йилда бошлагандим. Материаллар жуда оз, узук-юлук, мажҳулроқ, бир-бирини инкор этадиган даражада қарама-қарши эди.

Қиссанинг биринчи нусхасида хаёлимга фавқулудда кенг эрк бердим. Зеро, қаҳрамон ҳаётининг жонли манзаралари деярли номаълум бўлганлиги боис, кўп нарсани тўқишга тўғри келди... Моҳият эътибори билан Морфига оид баъзи сахналардан ташқари, кўп нарса қоронғи бўлиб, уларда ҳам чалкашликлар мавжуд эди.

1945 йилда уруш тугаши биланоқ, мен яна Пол Морфи тарихига қайтдим.

1945 йилда «СССРда шахмат» журналида босилган қиссанинг биринчи қисмини ўқиган китобхонлар кўлингиздаги асар билан танишгач, ажабланишлари мумкин. Улар ўртасидаги тафовут катталигини сезадилар. Бу қуйидаги ҳолат билан изоҳланади.

Мен Пол Морфи тарихига учинчи маротаба 1959 йилда қайтдим. Шахмат адабиётининг таниқли билимдони ва тўпловчиси Илья Львович Майзелиснинг кўрсатган илтифоти манбаларни тўлдириш имкониятини берди. Жумладан, Илья Львович коллекциясидаги икки ноёб китоб

– Жин урсин, билганингни қил, – деди вазминлик билан Аллисон. Эллик ёшли бу одамнинг тажангроқ кўринадиган юзи ғамгин эди. Оғзининг икки томонидан осилиб турган кўнғир мўйлаби дағаллигидан хабар бериб тургандай. У топ зиналардан шошилмай пастга тушди, орқасидан эса идора хўжайини, семиз даллюл юмалагандай келарди.

– Билганингни қилинг, Хорн! – қайтарди Аллисон унга қарамай. – Сиз томоғимдан хишпа бўғмоқчисиз, шекилли... Эй, от!

– Жаноб Аллисон! – ҳовлиқди даллол. – Сиз Жо Хорнни энди билаетганинги йўқ. Бугун азиз-авлиёлар номини қўшиб қасам ичаманки, Янги Орлеандаги бирорта даллол сизга бундан кўра яхшироқ шартномани таклиф этмайди. Буни истаганча текшириб кўришингиз мумкин!..

Даллюлнинг каламушники сингари кўзлари соябони кенг оқ шляпасини кияётган Аллисоннинг елкасига қалалди.

– Ишимиз ҳеч юришмаятти, жаноб Аллисон! – давом этди даллол. – Агар аҳвол ўзгармаса, беш йилдан сўнг ҳаммамиз кафангадо бўламиз. Кеча мен пахта биржасида худди шундай дедим...

– Буларнинг бари эски гаплар-ку, Хорн...

– Йўқ, жаноб, булар эски гаплар эмас, янги гаплар... Падарлаънат янкилар ўз Шимолларида янги кемалар ясашибди. Улар Мисрдан пахта олиб келиб, бизникидан арзонроқ нархга сотишармиш, жаноб!.. Бу ўғирлик, қароқчилик!..

– Қўйсангиз-чи, Хорн! – плантаторнинг кўзи хўшасемиз даллюлнинг терлаб кетган кал бошига тушиб ижирғанди. – Мени лақиллатаман деб овора бўлманг, оқсоқол. Пахтадан ташқари қарз берадиган кассангиз ҳам борлигини яши биламан.

Хорннинг юзини табассум ялаб ўтди.

– Нима ҳам қилардик, жаноб Аллисон... Худонинг ҳар бир бандаси ўз фаҳмига яраша насибасини териб еяверади... Ҳар ким ҳам сиз каби назокатли ва плантатор бўлиб туғилавермайди, жаноб!

Даллюлнинг хушомадли овозидаги очиқ кинояни фаҳмлаган Аллисоннинг қовоғи янада кўпроқ солинди.

– Хуллас, Хорн, сизнинг баҳоингиз менга маъқул эмас. Чамаси Смаильсга боришимга тўғри келади, шекилли.

– Коммерциячининг гапи, жаноб! – сўзига самимий оҳанг берди Хорн. – Коммерциячининг ҳалол гапи бу. Смаильс бундан бир тийин ҳам ортиқ сўрамайди!

менинг ишимда кўп асқотди. Булардан биринчиси, Пол Морфи қариндошининг мемуар характердаги монографияси бўлиб, рисола 1926 йилда Янги Орлеанда чикқан. Китобнинг тўлиқ номи: «Реджина Морфи-Вуатъе хоним томонидан ёзилган Пол Морфининг Янги Орлеан шаҳрининг Вье-Карре кварталдаги ва чет эллардаги ҳаёти».

Иккинчи китоб бундан ҳам ноёброқ, тадқиқотчилар ва китобсеварлар учун чинакам қимматбаҳо асардир.

Муаллиф ўз номини яширган, асар охирига «Инглиз» деб имзо чеккан, лекин аслида инглиз журналисти, Пол Морфининг Европа бўйлаб сафарида ҳамроҳ бўлган собиқ котиби Фредерик Эдж қаламига мансубдир. Китоб 1959 йилда Лондонда, Стэнденинг Кинг-Уильям кўчасидаги Уильям Лей нашриётида чоп этилган, адади кўрсатилмаган. Китобнинг тўлиқ номи — «Пол Морфи – шахмат чемпиони. Унинг Америка ва Европада эришган ютуқлари шахмат ва шахмат клублари ҳамда устоз ҳақидаги латифалар фонидаги ҳисобот» деб юритилади.

Мен бу манбалардан ташқари Иоганн Левенталь, Макс Ланге, Филип Сержент (икки нашри), Геза Мароци ва бошқа муаллифлар китобларининг муайян бўлимларидан фойдаландим. Шуни ҳам қайд этмоқ керакки, шахмат историографияси ҳали кўп нарсаларни аниқлай олган эмас. Масалан, ҳатто 1858 йилда Лондонда Морфи-Левантал матчидек йирик мусобақа турли муаллифлар томонидан турлича ёритилади. Фредерик Эдж ва Реджина Морфи-

Аллисон индамай от томон юрди, лекин Хорн кўчанинг ўртасида унга етиб олди.

Кўчада ҳеч ким йўқ, фақат нарироқда негр бола дилгир куйни айтиб, хўрозни пайпасламоқчи бўларди. Шамол патларни учираб юрарди.

— Бир дақиқага тўхтаг, жаноб Аллисон! — ярим овозда гапирди Хорн плантаторнинг енгидан ушлаб. — Сиз Жонснинг мулки билан рўй берган воқеани эслайсиз-а, шундайми ахир? Бу жентельмен мени судга берибди. У ишбилармон одам эмас, жаноб! Гаров муддатининг ўтганига мен айбдор эмасман-ку. Менинг ҳам оилам, бола-чақам бор, улар ҳақида қўлимдан келганича ғамхўрлик қилишим керак... Оллоҳим, фарзанд кўринглар ва кўпайинглар, деб таълим берган... Лекин жаноб Жонснинг оиласи билан неча пуллик ишим бор. У ўз оиласи тўғрисида ўзи ғамхўрлик қилиши лозим... Хўш, жаноб Аллисон! — Даллолнинг овози янада самимий тус олди, у тўё пулнинг улуғ Худосига дуо ўқийтгандай титрарди. — Сизнинг муҳтарам амакингизга... ёхуд ҳеч бўлмаса, судьяга бир шишиб қўйсангиз... ва мен бу йилги ҳосилингизнинг ҳаммасига сиз айтган баҳода шартнома тузардим. Розимисиз?

— Сиз яхши биласизки, Хорн, мен бирор расмий лавозимда эмасман. Мен амаким Жозефга шахсий мулоҳазамни баён этишим мумкин, бундан ортинга кучим етмайди...

— Майли, жаноб Аллисон, майли! — бош қимирлатиб қўйди даллол. — Шахсий мулоҳазангизнинг ўзи етарли! Ҳамма сизнинг донолигингизни билади, жаноб... Ҳой, Грин! — бирданига бақриб юборди Хорн кўшни уйнинг бурчагида пайдо бўлган йигита қараб. — Бу ёққа келинг-чи!

Даллол Арчибалд Фрепосон Гринларнинг кичиги ҳали жуда ёш эди. Ҳаддан ташқари тор шими, бармоқларидаги узуклари уни артистларга ўхшаб кўрсатарди. Кулранг цилиндрини баланд кўтариб, Аллисонга таъзим қилди, у эса билинар-билимас жавоб берди.

— Саломлар бўлсин, жаноб Аллисон! Бугун менинг омадим кетди, фавқулодда бахтсизман. Лаънати ҳабаш хўрозимга ҳаддан ташқари кўп овқат бериб қўйибди. Тўнка О'Келлининг хўрози биринчи даврадаёқ қочириб юборди. Уч юз танга қўлдан кетди, жаноб! Лекин олижаноб бу спорт учун чидашга тўғри келади, шундай эмасми, жаноб!

— Майнавозчиликни бас қилинг, Грин! — унинг гапини бўлди Хорн ғазабдан кўзлари ёниб. — Сиз, чамаси, бугун аукцион эканлигини унутдингиз, шекилли... Бизга Смайльснинг плантацияси керак.

Буатъе бир овоздан натижали партиялар Морфи фойдасига 9:3 бўлганини айтишади.

Лекин Геза Мароци (немис манбаларига асосланган) натижали партияларни 10:4 деб кўрсатади ва бунини икки жойда қайтаради. Немис Макс Ланге ҳам 9:3 ҳисоби ҳақида гапирарди. Г.Мароци бу маълумотни қаердан олган? Чамаси, умумий ҳисобга кирмаган яна қандайдир партиялар ўйналган? Баъзи муаллифлар бу фикрни тан олишади, айримлар эса инкор этишади.

Юз йил бундай қараганда унчалик катта муддат эмас. Ҳақиқатни аниқлаш амалий жиҳатдан қарийб мумкин бўлмагани боис, мен замондошлар ва бу мусобақаларнинг шохидларига ишонишни афзал кўрдим.

Мароци ҳисоб-китоблари бундан бошқа ҳеч қайси жойда Эдж ҳисоб-китобларига зид келмайди, лекин у кўпгина ҳолатларда ўйналган партиялар ва уларнинг саналари тартибини ўзгартириб юборади. Мен барча ҳолатларда Эджнинг маълумотларига асослангандим. Лекин сирасини айтганда, бадий асар учун бунинг унчалик аҳамияти ҳам йўқ аслида.

Мазкур қиссани ёзишда юқорида тилга олинган асарларга таяндим. Улар билан қуролланган ҳолда «Пол Морфи»ни қарийб янгидан ёзиб чиқдим. Биринчи нусханинг айрим парчаларигина сақлаб қолинди. Қиссанинг биринчи қисмида бундай парчалар кўпроқ, иккинчи қисмида эса анчагина кам.

ЕВГЕНИЙ ЗАГОРЯНСКИЙ

Грин хахолаб кулиб юборди-да, Хорннинг елкасига қоқиб қўйди.

— Кулгимни қистатдингиз, оқсоқол! Наҳотки ишни унутмаган ҳолда дунёвий одам бўлиш мумкин эмас? Мана васиқа. — У чўнтагидан қоғоз олиб кўрсатди. — Ҳозир уни даллолларга бераман. Хайр, жаноб Аллисон! Умид қиламанки, сиз шанба куни Барнеуга бош суқиб ўтасиз. Мен доимо ўша ерданман. Ажойиб компаниямиз бор.

У лип этиб зинапоядан кўтарилиб, идорага кириб кетди. Аллисон бошини сарак-сарак қилди:

— Эси паст! — деди у баланд овозда. — Сурбет... Унинг жентельмен бўлишига икки фуглик цилиндр билан белдай йўғон ҳасса керак. Итвачча!

Хорн мамнун кулиб қўйди.

— Ёш-да, жаноб Аллисон. Арчи қобилиятли бола. Чол қолдирган пуллар билан у, шубҳасиз, йирик улгуржи савдогар бўлади.

— Катта товламачи демоқчимсиз, — унинг гапини дағаллик билан бўлди. У узангига оёғини қўйиб, эгарга енгил кўтарилди. Байтал сакраб кетди, ҳабаш бола базўр ўзини четга олди. Аллисон чаққонлик билан отни қайирди.

— Менга бирор нарса деб кетинг, жаноб Аллисон! — додлаб юборди Хорн. Аллисон кулди.

— Майли, Хорн. Қўлимдан келганини қиларман.

У жиловни қўйиб юборди, байтал олдинга йўрғалади.

— Сизни худонинг ўзи асрасин, жаноб Аллисон! Соғ-саломат бўлинг!

Жереми Хорн кулимсираганча анча вақтгача малла байталнинг оёғидан кўтарилган чанг булуғларига қараб турди-да, идорага кириб кетди ва орқасидан эшикни ёпди.

Аллисон бир неча кўчадан чошиб ўтгач, отни тўхтатди. Шаҳарнинг ҳашаматли қисми ортда қолиб, камбағалларнинг турар жойлари бошланган эди. Эгри-бугри йўл узокларга чўзилган эди. Ҳаммаёқ тор эди, плантаторларнинг коңоналари кўринмасди. Икки ва уч қаватли эски уйлар бир-бирларига қапишиб ётарди. Креол архитектурасига кўра, юқори қаватлар пасткиларидан бутунлай ажралиб турар, иккинчи қаватнинг деразалари рўбарўдаги уйларнинг шундоққина олдида бўларди. Черепишадан қилинган тарновли тик томлар, кенг мўрилар, чамаси, алмисоқдан қолгандай. Франциянинг Луизианаси ҳам унинг номи билан аталганди.

Икки хачир қўшипан эски кўпол арава ўтиб кетди. Арава тепасидаги баланд ўриндикда ўтирган одам узун қамчинни қўлтиғига қисиб, бошидан шўри чиқиб кетган цилиндрни олди. Аллисон кўйлагининг этаги бутун араванинг энини эғаллаб турган аёлга таъзим қилди.

Бамисоли палаткадай катта шляпа тағидаги бош бунга сертакаллуфлик билан жавоб қайтарди.

Аллисон кўчадан ўтиб кетгач, бошини сарак-сарак қилди. Шундай шалдироқ аравада хотинини кўчада юргизиб қўйишга Доббель уялмасмикин. Чамаси, ҳамманинг иши ҳам кўнгилдагидай эмас, шекилли. 1848 йил оғир келди. Мунажжимлар бу йилнинг оғир келишини башорат қилишганда ҳақ эканлар.

Кўча муволишидан юк ортилган кемадай бўлиб, ёши ўтинқираб қолган аристократ аёл чиқиб кетди. Хизматкор ҳабаш аёл гарчи қуёш қиздирмаётган бўлса-да, унинг тепасига соябон тутиб келарди. Негр бола эса улкан Инжилни кўтариб олганди.

Икки чеккасига ошпоқ гажаклари тушиб турган аёлнинг юзлари художўйлигидан фахрлангандай ял-ял ёнарди. Аллисон яна таъзим қилди, аёл хайрихоҳлик билан бош қамирлатди.

Сокин кўча тугади. Шаҳар атрофи чегарасига тугаш қишлоқ ва ёнма-ён қурилган хароба кулбалар боқланди. Ишлаётган тўқимачиларнинг ашулалари ва бола йиғиси эшитиларди. Йўрғак буюмлари осилган ойналардан саримсоқпиз ҳиди — қашшоқликнинг ўтқир ҳиди анқиб турарди.

Йўрғак буюмлари гўё ҳаёт-мамот жангида мағлуб бўлганлар томонидан кўтарилган оқ байроқларга ўхшарди.

Чархларнинг овози эшитиларди. Буғдой ранг, қип-яланғоч болакай от туёғи остига кириб кетай деди, тупроқли йўлга йиқилди, чирқираб йиғларди. Ҳеч ким боладан хабар олмади, ахён-ахёнда ўтадиган йўловчилар ўз юмушларига шошилишарди.

Қаршидан чавқар от миниб келаётган одам эҳтиёткорлик билан йиғлаётган болани ёнлаб ўтди.

Шаҳар тугади. Аллисон отни чоптириш учун эгарга энгашиброқ ўтирди, лекин яна уни тўхтади. Ёнбошидаги кўчадан қичқириқ ва тарсиллаган қамчи овози эшитиларди.

Аллисон ўша кўчага қайриди. Чарм енглик кийиб олган кичкинагина одам — чамаси, у колбасачи ёки қассоб эди — баланд бўйли қора танли йигитчани сарой деворига тираганча калтақларди.

Ҳабаш ўзини ҳимоя қилмасди. Тирсақлари билан беркигиб олганча турарди. — Лаънати ҳайвон! Исқирт ҳабаш! — қичқирди қассоб ирланд талаффузида. — Сенга менинг молим ёқмай қолдими? Пулингни қайтариб олмоқчи бўлдингми ҳали, бедаво? Мана сенга пул... Мана... Мана, олақол!..

Нимчаларининг олди очиқ уч эркак бу калтақлашни бамайлихотир кузатишарди.

— Пастроққа ур, Пэт! — тамаки сақични пуфлаб ташлаб, маслаҳат берарди кўкрагига нақшлар туширилган калтабақай одам. — Пастроққа ур, бўлмаса қўлинг лат ейди.

— Мен унга ҳидлашни кўрсатиб қўяман! — чийидлади Пэт, мушт тушираркан. — Мен сенга кўрсатиб қўяман, қора маҳлук! Йигитлар, уринлар уни! — Шундай деб томошабинларга ўтирилди, лекин улар ғойиб бўлишанди. Кўчада миршабнинг баҳайбат гавдаси пайдо бўлди.

— Тўхтатилсин! — ҳайқирди бўғиқ овоз. Ирланд қўлини олди, ҳабашни худди фақат муштлар оёғида ушлаб тургандай, шилқ этиб ерга йиқилди.

— Яна бебошлик қилаяпсанми, Донован? — жавради миршаб. — Бу сафар мен билан юришингга тўғри келади.

Белига қизил фартук бойлаган, йиғидан кўзлари қизарган, ёши ўтиб қолган ҳабаш аёл ердаги йигит билан андармон эди. У темир кружкадан йигитнинг юзига сув сочар, сув ичиришга ҳаракат қиларди.

— Тур ўрингдан, йигит! — шанғиллади миршаб. — Турақол, кетдик. Донован, сен ҳам юр.

Ҳабаш ўрнидан туриб, гандираклаганча миршабнинг кетидан эргашди. Дарвоза олдида уларни тишлари орасига трубка қистирган одам тўхтади.

— Кўйсангиз-чи, Тим. Битта ҳабаш учун-а?.. Арзийдими ўзи? Қўйинг-э!

— Бу биринчи сафар бўлаётгани йўқ, ЖЭК, — қовоғини солиб жавоб берди миршаб новчага. — Жаноб Донован шу атрофдаги биринчи жанжалчи, мен анчадан бери уни судья Морфи билан таништириб қўймоқчи эдим. Юрақолинг, Донован, йигит, сен ҳам...

Тантанали юриш давом этди. Аллисон кулимсираганча отини елдирди. Тушгичка етиб бориши зарур эди.

* * *

Судья Алонзо Морфининг хонаси ғира-шира эди.

Деразаларга тугилган қамиш парда энг пастигача туширилганлиги туфайли хонага ёруғлик кам тушарди. Ташқаридан бу ерга кириб қолган одам ўзини қоронғи уйга кириб қолгандай сезар, кўзи ўргангандан кейингина атрофдаги нарсаларни аниқ ажратар, чироқ бўлмаса-да, буқир кичик хизматчининг бурчакдаги баланд столи орқасидан бемалол ёзиб ўтирганини кўрарди. Хизмат вақтида кийиладиган ясама сочини тақмаган судья Морфи нимчасининг тугмачаларини ечиб ташлаганча, юридик қомусий китоблари тартиб билан терилпан жавонга қараб ўтирарди.

Хонадан бутун дунёдаги канцелярия идораларида бўладиганидек сиёҳ, мовут, қоғоз чанги ва англаш қийин бўлган яна ниманингдир ёқимсиз ҳиди келарди. Барваста миршаб эшик олдида миқ этмай ўтирарди. Қаердандир маст одамнинг шалоқ хиргойиси элас-элас эшитиларди. Лекин буни судья эшитмасди.

Унинг юмалоқ, самимий юзи бироз ташвишли кўринарди. Судьянинг олдидаги столда устига чўчка териси қопланган Светонийнинг “Ўн икки Цезарнинг таржимаи ҳоли” китоби турибди. Судья классикларнинг асарларини муҳаббат билан мутолаа қилар, лекин бугун унинг хаёли паришонроқ эди.

Келиб чиқиши жиҳатидан испан-ирланд оиласига мансуб қадимги ва донгдор креоли оиласининг авлоди бўлган судья Алонзо бутун умри мобайнида жанубий штатлар — Луизиана ва Жанубий Каролина штатларида яшаб келган. Унинг бобоси Майкл Мэрфи ирланд бўлиб, Испания хизматида бўлган, Севильядан Янги Дунёга, Жанубий Каролинадаги Чарльзтоун шаҳрига кўчиб келган. Мэрфи фамилиясини испанчада айтиш қийин бўлганлиги боис тез орада «Морфи»га айланади.

Майклнинг ўғли дон Диего испан қиролининг Жанубий Америка штатларидаги элчиси бўлган. Судьянинг уйида ҳозир ҳам дон Диегони Қўшма Штатларнинг Жанубидаги испан элчиси этиб тайинлангани тўғрисидаги васиқа дуб рамкага осибдиқ турарди. Унга 1795 йил деб сана қўйилган ва испан қиролигининг бош вазиридан Хозе Хауденес томонидан имзо чекилган.

«... Яна бир неча ойдан кейин, — ўйларди судья, — элликка тўламан. Эллик ёш-а! Лекин жуда ҳам кам иш қила олдим... Ҳаёт ўтиб кетди, унинг якуни эса қандай? Бундай ўйлаб қарасам, бир жиҳатдан унчалик ёмонга ҳам ўхшамайди. Бундан ўн йил олдиноқ Луизиана штати олий судининг аъзоси этиб сайландим. Мен шаҳар судининг хонасида эмас, эшикда соқчилар турган фавкулудда суд органининг ҳашамдор залларида мажлислар ўтказишим мумкин эди. Лекин мен айни шу нарсани хушламайман! Ўз ишимни яхши кўраман ва шу ерда халқимга, Ватанимга кўпроқ фойда келтираман... Болалар-чи? Болалар ҳам ўзига хос ҳаётгий йўлнинг якуни, лекин унга бутунлай яқун яшашга ҳали эрта. Катта қизим турмушга чиқди, оилали бўлди, ўз йўлини топиб олган. Тўғри, бу жон Сибрандт...»

Судья қовоғини уйди ва жаҳл билан олдидаги китобни нарироққа сурди. Лекин серҳаракат ва ишбилармон куёвини жини суймаслигини ҳатто ўзи ҳам тан олгиси келмади.

«...Эллен — ҳали жудаям ёш. Эдуард яхши бола, оғир-вазмин, ақлли, келажаги бор. Пол бўлса-чи...» Полни ўйлаганда доимо отасининг юраги ўйнаб кетарди. Ўн бир ёшда одамнинг характери шакллана бориши керак. Полда эса қандай хусусиятларни кўряпти? Барча нарсага истеъдодли, хотираси эса фавкулудда кучли. Лекин унинг кутилмаганда лов этиб ёниб кетиш одати бор.

Зинапоядан дағал овозлар эшитилди. Судья чўчиб тушди, унинг юзи одатдаги ишчанлик тусини олди.

У илгичда осибдиқ турган ясама сочи олиб, бошига илди, нимчасининг тугмаларини қадади.

Эшик очилди. Кўк мундирли миршабдан кейин у бошлаб келган одамлар, йўлдан кўшилган гувоҳлар ва қизиқувчилар кириб келишди.

Судьяга шарафлар бўлсин! Жаноб, сиздан адолат истайман! Лаънати ҳабаш! Мен гапирман!.. Йўқ, мен... ҳамма бараварига вайсанга тушди. Лекин судья болгача билан столга бир урди. Хонага тинчлик чўкди.

— Бу ер бозор эмас, жентльменлар! — таъсирли қилиб хитоб қилди судья. — Сиз гаприб беринг, О’Хара.

— Ҳабашни калтаклашди, жаноблари, — йўғон овоз билан гапирди О’Хара. — Азият чекканни мана кўриб турибсиз. Сабаби номаълум. Айбланувчи Пэт Донован — колбасачи. Мана буниси...

Судья яна болгачаси билан столга секингина уриб қўйди ва тантанавор тарзда деди:

— Шундай қилиб, колбасачи жаноб Пэт Донован, судга ҳамма бўлган ишни тартиби билан гаприб беринг.

Ирланд стол олдида шаҳдам юриб келди.

— Жаноблари, мен билмоқчи эдимки, — бақирди у, сўлагини оқизиб. — Биз ўзи Америкада яшаймизми ёки бошқа жойдами?

— Жаноб Донован, гапингиздан чалгиманг, илтимос қиламан.

— Чалғимайман. Дўконимга шайтоннинг боласи — мана бу ҳабаш кириб келди. Дўкон эса ҳабашлар учун эмаслиги эсингизда турсин — у сурбетларча бир фунт колбаса кесиб беришимни сўради. Чўнтагида тангалар жиринглапти — чамаси, бу бедаво ҳабаш уларни ўғирлаб олган. Дўконда ҳеч ким йўқ эди, мен унга кесиб бердим.

– Янглишдингиз, жаноб Донован.
– Мен ахир айтаяпман-ку, дўконда ҳеч ким йўқ эди деб, судья жаноблари. Бу итмушук колбасани ҳидлади, ҳидлади-да: «Йўқ, менга бундай колбаса керак эмас, пулимни қайтариб беринг», деди. Мен лол бўлиб қолдим! Шунақами ҳали! – дедим... Биз ўзи қандай мамлакатда яшаймиз, биласизми? Пулни қайтариб олиш? Мана сента, мана сента...

Ирланд қўлларини силкитди.

– Ташаккур сизга, жаноб Донован, етарли, – мулойим гапирди судья.

– Йўқ, бу ҳаммаси эмас ҳали! Нега энди Миршаб О'Хара ҳабашга эмас, менга ёпишди. Мен шикоят қиламан.

– Шундай бўлдими, йигит? – Судья ҳабаш томон ўтирилди. У ҳиқиллаб, бошини қимирлатди.

– Шунақами? Гувоҳлар буни тасдиқлашдими?

– Ҳа, жаноблари. Ҳаммаси тўғри... Шунақани хира ҳабаш экан...

– Қаердан келдинг, йигит? – сўради судья. – Сен табиийки, бу ерлик эмассан?

– Мен шимолданман, жаноблари. Кеча дарё бўйлаб келдим, – секин жавоб берди ҳабаш.

– Етарли!

Судья ўрнидан турди. Унинг болғачаси учинчи маротаба столга урилди. Энди судьянинг юзи кўнгличан одамга ўхшамасди.

– Луизиана штати номидан гапираман! Янги Орлеан шаҳри тўртинчи ҳудудининг суди ишни штатимизнинг қонунлари асосида кўриб чиқди. Ёзинг, Питерс...

Баланд ёзув столи орқасидаги Клергенинг пероси қитирлади.

– Суд қарор қилади: колбасачи Патрик Донован ҳабашни ургани, жамоатчилик жойида шовқин кўтаргани учун жабрланувчи фойдасига ўттиз доллар жарима солинсин. Жарима тўлашдан бош тортгудай бўлса, 60 кун мобайнида шаҳар ободончилигида ишлатиш учун ҳибса олинсин.

Судья ўтирди. Ирланднинг юзи оқариб кетди. Гувоҳлар ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қараб қолишди.

– Бу босқинчилик!!! – тутоқиб кетди колбасачи. Судьянинг болғачаси стол узра кўтарилди.

– Эҳтиёт бўлинг, Донован! – мулойимлик билан гапирди судья. – Оғзингиздан яна бир сўз чиқса, судни ҳақорат қилганлигингиз учун яна эллик доллар жаримага тушасиз. Питерс, ёздингизми? О'Хара, суд қарори кучга кирди, марҳамат қилинг.

О'Хара колбасачига яқинлашиб, мулойимлик билан сўради:

– Жаримани тўлайсизми, жаноб Донован?

Колбасачи газабдан қалтираб, яғири чиққан ҳамёнини ёнидан олди.

– Олинглар, пулларим тешиб чиқсин...

У стол устига учта тилла танга қўйди-да, устига қайноқ сув тўкилиб кетган одамдай кўчага отилди.

– Жин урсин сизни, судья Морфи! – қичқирди у ўша жойдан. – Бу мамлакатда сиздан яхшироқ судьялар топилиб қолар. Линч суд фақат қоралар учун ўйлаб топилмагандир!

Эшикда кўк мундир кўринди ва ирланднинг ноласи узоқлашиб, кўча чангига қўшилиб кетди.

Судья Морфи ясама сочини ечиб, кулиб юборди. Гувоҳлар ҳам хонани тарк этишганди. Қалтакланган ҳабаш гужанак бўлиб бурчакда ўтирарди.

– Пулни олиб, йўлингга кетавер, йигит, – деди судья. – Жаноб Донованнинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қил. Бошқа сафар О'Хара етиб бора олмаслиги мумкин... Уйингга кетавер, лекин сен Жанубда эканингни унутма. Бундан ҳам жануброқ штат йўқ... Бу ерда Миссисипи дарёси Мексика кўрфазига қуйилади, тушундингми? Буни ҳеч қачон унутма.

– О, муҳтарам Морфи! – пичирлади ҳабаш. – Сиз Саваоф худосининг ўзи экансиз. Тўғриси айтяпман, худди Саваофнинг ўзи! – У столдаги пулларни олиб, судьянинг қўлини ўпди-да, кўчага отилди.

Судья мириқиб керишди, суяклари қисирлаб, полнинг тахтаси гижирлаб кетди.

– Бугунга етар, Питерс, – деди у ёрдамчи ходимга. – Соат еттига қараб кетибди, уйимизга кетсак ҳам бўлар. Идорани беркитинг, Мэлони, – мурожаат эди у иккинчи миршабга ва Светонийнинг китобини чўнтагига солди. – Эртага кўришгунча, дўстларим.

Судья орқа эшикдан ҳовлига чиқди ва унча катта бўлмаган малла отга ўтирди.

– Саломат бўлинг, жаноблари! – Питерс ва миршаблар бараварига хайрлашишди. Судья этарга ўрнашиб ўтириб олганча эгри-бугри йўлга чиқди. У бугун ўзидан мамнун эди. Бу нимжон жанжалкашнинг дарғазаб бўлганини қаранг. Аслида ниҳоятда кўрқоқ бу одам қаршилик кўрсата олмайдиган одамни уради. Мамлакатда бу каби ярамас одамлар қанчалик кўп, йил сайин уларнинг сони кўпаймоқда. Мана, унинг устидан яна бир марта олий судга шикоят ёзилиши аниқ. Лекин худога шукурки, у ердагиларнинг барчаси ҳам муҳтарам жаноб Донованга ўхшашмайди. Қомусчилар тараққиёт ахлоқни бўшаштириб юборишини тасдиқлашади.

От икки томонига қора қайин ва заранг дарахтлари экилган кенг йўлдан уй томон йўрғалаб борарди. Шаҳар ортда қолди. Отнинг ўзи йўлдан интичка сўқмоққа бурилди. Зич ўстан ўрмон ёнбоғининг қалин шохлари чавандознинг тиззаларига уриларди. Салқин тушди. Сойка мунгли ва қайсарлик билан сайрарди.

Чакалак томондан димоққа ачимсиқ ҳид уриларди.

– Оқибат нима бўларкин? – ғамгин хаёлга боғди судья. – Европада урушлар кетяпти. Император Николай венгер инқилобига барҳам берди, австрияликлар озодликка интилаётган италянларни отишяпти. Парижда баррикадалар қуришган, бу сафар қурбонларнинг тарафдорлари ҳокимиятларини сақлаб қололмасалар керак... Буларнинг барчаси тушунарли ва қонуний, лекин нима учун сокин Америкада порох ҳиди анқияпти. Ахир бу ерда феодаллар ҳам, қироллар ҳам йўқ-ку? Нега энди эҳтирослар бунчалар жунбушга келган, ўзаро адоват, миллий низолар бунчалик кучли? Нега энди Аллисон ва унинг дўстлари ҳар бир кулай вазиятда «Французлар йўқолсин!» деб айпоҳаннос солишади?

Луизиана узоқ йиллар мобайнида Францияга тегишли бўлган, кейинчалик Қўшма Штатлар¹га ўтган...» Табиийки, бу ерда французлар кўпчиликни ташкил этади. Унинг ўзи ҳам француз аёлига уйланган, зеро, болалари ярим французлар... Нега энди французларнинг авлодлари инглизларнинг авлодларидан ёмонроқ бўларкан-а? Нега креоллар шимолдан келган англосакслардан тубанроқ?

Улар Луизианани сотиб олганмиз, дейишади, лекин, ахир, мамлакатни ҳам сотиб олиш мумкинми?!

Судья отини йўртгириб юборди.

Тез орада қалин дарахтзор орасига кўмилиб турган икки қаватли уй кўринди. Оқ сочли ҳабаш отнинг жиловидан ушлади.

Судья увишиб қолган оёғини аста-секин босиб, айвонга кўтарила бошлади. Қорачадан келган ўн бир ёшлардаги бола унинг истиқболига югуриб чиқди.

II

– Салли!.. Эҳ, Салли! – Полнинг овозида ўпқалаш оҳанги бор эди. – Нега мени уйғотмадинг? Дадам менга эрта тонгда саъвани қандай тутишларини кўрсатмоқчи эди, мен эса ухлаб қолибман. Нега уйқунг бунчалик қаттиқ, Салли?

Тонг отаётганди. Қушларнинг дастлабки чуғур-чуғури эшитила бошлади. Полнинг иккинчи қаватдаги хонаси роса иккига бўлинганди. Чиқиб келаётган қуёш хонанинг қоқ ярмини ёритар, иккинчи ярми эса ҳали анчагина қоронғи эди. Полнинг катта акаси Эдуард шаҳарда қолганлиги туфайли, унинг каравоти

¹ Америка Жанубининг бой вилоятларидан бири Миссисиппи дарёси пастидаги Юг Людовик XIV «Қуёш-Қирол» даврида кашф этилиб, истило қилинган ва унинг шарафига Луизиана деб юритилган. Узоқ вақтлар мобайнида феодал тузумининг бутун хусусиятларини ўзида сақлаб қолган. АҚШ тазйиқи остида Франция 1812 йилда Луизианага эгаллик ҳуқуқини сотган.

бўм-бўш эди. Полнинг боқувчиси ва тарбиячиси бўлган семиз ҳабаш аёл Салли эса хуррак отганча, миқ этмай ётарди.

Елим ҳиди келарди. Ёғочдан қилинган деворларда акалари ишлаган расмлар, шеърлар битилган кичик гиламчалар, кичкинагина торли музика асбоби — қадама нақшли банджо осиглиқ турарди.

Пол енгил хўрсинди. Бугун якшанба бўлганлиги учун дарс тайёрлашга ҳожат йўқ эди. Бу жудаям яхши, лекин ибодатхонага бормоқ керак, бу эса жудаям зерикарли... Катталар ибодатхонага қатнашади, лекин Амброз ота ўз рутбасига арзимайдиган йигит дейишларига тушунмайди. Қизиқ, рутба дегани нима ўзи? Эҳтимол, бу Амброз ота бошидаги қашқадир... Унга арзимаса нима, осмон узилиб ерга тушибдими... Катталар сўзида турмаслиги эса ёмон нарса. Мана, отам ваъда беришга бериб қўйиб, ҳалигача ухлаб ётибди. Жирканч Салли ҳам тош қотган, тўп отсанг ҳам уйғонмайди. Ибодатхонага отда эмас, кажавода борилгани ёмон-да. Панчо жуда ҳам зерикиб қолди. Ибодатхонага бориб келганимдан кейин Жиммидан Панчони эгарлашни илтимос қиламан. Унинг йўргалашини айтмайсизми... Деярли ҳеч лўкиллатмайди, енгил ва қувноқ елади, ашула айтгинг келади... Бир-икки... Бир-икки... Олга, Панчо, кетдик! Бир-икки!

Пол яна ухлаб қолди.

У қуёш тепага кўтарилганда уйғонди. Қушларнинг чуғур-чуғури тинмасди. Салли унинг елкасидан қаттиқ силкитди.

— Турақолинг, Пол! Туринг ахир! Худойим-ей, бу бола бунчалик қаттиқ ухламаса... Турақолинг, Пол. Ойингиз ошхонага чиқди!

Пол кўзини аранг очиб, чойшаб тагидан чиқди ва юзини ювди.

Салли шкафдан духоба нимча ва узун ишпон, лакланган бошмоқ олди. Пол қовоғини уйди, лекин Салли қатъий равишда: «Бугун якшанба, жаноб!» — деди, — бўйсунингга тўғри келди. Пол кўзгу олдида ҳиндларники сингари қоп-қора сочларини тараб, эшик томон юрди.

— Дуо ўқимайсизми, Пол? — ажабланиб сўради Салли.

Пол итоаткорлик билан дуо ўқиди ва гижирлайдиган зинапоядан ошхонага тушди. Ота-онаси кофе ичишарди. Катта-катта кўзли, озгин юзли Тельсид Морфининг бинафша ранг байрамона қўйлаги шилдирарди. Унинг Полга кофе қуяётган, нонига сарёғ суртаётган опшоқ қўллари бироз қалтирарди. Пол онасини ўпиб қўйди ва отаси билан қўл бериб кўришди. Соқолини қиртишлаб олган судья «Луизиана хабарлари» газетасидан кўзини узмаган ҳолда кофе ичарди. Пол энг баланд стулга ўтирди. Унинг бўйи пастроқ бўлганлиги боис, болалигидан бери сақланиб келаётган шу стулда ўтиришни ёқтирарди.

— Нега мени алдадинг, дада? — сўради у қатъий.

— А?.. Ҳм, — судья йўталиб қўйди. — Мен айбдорман, Пол. Лекин кечирсанг ҳам бўлади. Тентак Эб тонг сахарда уйқудан уйғотишга ваъда берганди, унинг эса эсидан чиқиб ўз ёнунг¹ларига қарагани кетиб қолибди. Ҳечқиси йўқ, Пол. Ёз ҳали тутагани йўқ. Саъвалар биздан қочиб қутулиша олмайди...

— Яхписи, менга айт-чи, Пол, бугун ибодат қилдингми? — гапга аралашди Тельсид хоним. — Ибодат қилдингми? Яхши, азизим. Қаҳвани тезроқ ичақол, ибодатхонага кетамиз, кечикяпмиз...

Пол хўрсиниб, тарелкага тикилиб қолди.

Қоп-қора ёш отбоқар Жимми араваининг баланд ўринидиган жой олганди. Судья цилиндрда, Тельсид хоним эса шляпа кийиб, елкасига нимча ташлаб олганча, ўриндикқа ўтиришди. Пол курсичада уларга рўбарў ўтирди. Узун қамчи ҳавода ўйнади, арава ўрнидан қўзғалди. Отлар бу ердан олти миль узоқликдаги гарбга томон бориладиган Блэк-Риверсга йўргалаб кетишди. Йўл яхши эмасди. Пол қўли билан арава эшикчасини ушлаб кетди. Қуёш қиздира бошлади, пахтазордан қандайдир оғир ҳид анқирди. Далада ҳеч ким кўринмасди: бу ерларда якшанбага қатъий риоя қилишарди.

Ҳабашлар битта-битта ёки оилалари билан қўшиқ айтиб, йўлнинг чеккасидан юриб боришарди: Блек-Риверсда икки ибодатхона — оқлар ва қоралар учун ибодатхоналар бор эди.

¹ Мўйнали кичкина ҳайвон — (тарж.)

Пол торгина, ноқулай курсичада ўтирар, ибодатхонага отда борилса, нақадар яхши бўлишини ўйлаб борарди. У отасига қараб қўйди. Отасининг юзидан ўз ишидан мамнулик зуҳур этганди. Тельсид хоним бўлса, қоматини тик туғиб ўтирар, аҳён-аҳёнда ўгли ва эрига қараб қўярди. Ибодатхона унинг паноҳи, бошпанаси эди. Рухонийнинг набираси бўлган Тельсиднинг севган эри Алонзо Морфи худога ишонмасди... Бу қанчалик даҳшатли бўлса, шунчалик ҳақиқат ҳам эди.

Диний мунозаралар даври нисбатан тез тутади, судья аёллар билан баҳслашиб ўтиришни жини ёқтирмасди. Тельсид хоним аллақачон, бундан ўн беш йиллар аввал голиб чиққанди. Аёл енгиб чиққани туфайли судья талаб этилан нарсаларнинг ҳаммасини итоаткорона бажарарди, лекин унинг қалбига имон нури кирмаганди. У яқиндагина хотинига Амброз ота ёмон одам эмас, ичишда, карта ўйнашда бошқалардан қолишмайди, лекин худога ихлоси отининг ихлосича эмас. Даҳшат-ку, бу!.. Яхшиямки, бу гапни бошқа ҳеч ким эшитмади.

Аёлнинг ўзи ҳам Амброз отани хушламасди: рухоний рухонийлигича қолиши керак, у ҳар хил бўлар-бўлмас нарсалар билан шуғулланмаслиги шарт. Шундай бўлса-да, у рутба этаси, худонинг сўзини одамларга элтувчи одам. Фақат ашаддий, тавба қилмайдиган гуноҳкорларгина рухоний ҳақида шундай сўзларни айтиши мумкин, холос...

Аёлнинг эса имони мустаҳкам эди, ўз йўлида собит эди.

Судья мизғиб қолганди, енгидан тортиб уйғотишга тўғри келди. Ибодатхона олдидаги майдончада аравалар кўп эди.

Улар кеч қолишганди, ибодат бошланиб кетганди.

Морфилар оиласи кеч қолишганидан хафа бўлишиб, ўзларининг баланд суянчиқларига, нақш туширилган ёғоч курсига ўтиришди.

* * *

Амброз ота «Яқинларингизни ўзингизни севгандай севинг» мавзуидаги яқшанбалик ваъзини тугатди. Ваъз маъқул бўлди, кўпгина аёллар юракдан йиғлаб олишди.

Йиғилганларнинг ранг-баранг оқими аста-секин тош зинапоялардан пастга ўрлади, кичкина майдонча бирпасда одамлар билан тўлди.

Чавандозларнинг узун камзули ёхуд костюмини кийиб олган мўйлабдор жентльменлар назокат билан таъзим қилиб хайрлашишарди. Цилиндр билан кенг соябонли шляпалар гўё ҳавода учиб юрган ёввойи қушларга ўхшарди.

Сал четроқда плантатор Жон Редвуд, қирғий юзли, унча баланд бўлмаган одам, суҳандонлик қиларди.

— Очкўз янкиларнинг танобини аллақачон тортиб қўйиш керак эди! — бармоғини пайғамбарларга хос кўтариб, башорат қилди у. — Жануб Американинг бешиги ва онаси. Жануб барча улуғ мутафаккирларнинг йўлчи юлдузи.

Редвуднинг юз ифодаси ва ҳаракатларига қараб, унинг Жерферсон Дэвис¹ ва яқинлари нотиклик санъатининг мухлиси деб фараз қилиш мумкин.

— Мен сенатор Стивенс билан суҳбатлашдим, жентельменлар, — сайрарди Редвуд, — у менга айтдики: Жаноб Редвуд! Биз жанубликлар энагаларга муҳтож эмасмиз! Биз мустақил миллатмиз, ҳеч кимга бўйсунини истамаймиз! Ана кўрдингизми, сенатор Стивенс менга нима деди, жентльменлар!

Тингловчилар хурсандчиликдан чапак чалиб юборишди. Шовқин босилтач, тўдага қутилмаганда яқин келиб қолган Жеральд Аллисоннинг сушт овози эшитилди:

— Қойил, Жонни! — деди у бамайлихотир. — Сиз чинакам Цицерон экансиз...

¹ *Жефферсон Дэвис* — адвокат, қулдор ва Жанубнинг давлат арбоби, Қўшма Штатларидан ажралиб чиқиш, мустақил давлат тузиш тарафдори, плантатор-қулдорларнинг раҳнамоларидан ва илҳомчиларидан бири. Дэвис Жануб мустақил деб эълон қилинганда унинг биринчи президенти бўлган. 1861 йилда ўз ўринбосари Александр Стивенсон билан ҳамкорликда «Жануб Конституцияси»ни ёзган.

Лекин айтинг-чи, агар янкилар сотиб олишмаса, пахтамизни нима қиламиз? Балки ундан мураббо пиширармиз.

Редвуд хижолат тортиб ўтирмади, жавоб тайёр эди:

– Биз у чайқовчиларни сотиб олишга мажбур этамиз, Жеральд! Биз миллатнинг мияси ва юрагимиз, улуғ истилочиларнинг меросхўримиз...

Аллисон қўлини силтаб нари кетди. У ерда Амброз ота судья Морфига балиқ овлашнинг баъзи нозик томонларини эҳтирос билан тушунтираётганди.

– Индинга онамнинг туғилган кунлари, судья, — деди Аллисон одатдагидан ҳам кўра эринчоқ овоз билан. — Мен сизларни Лебяз ҳавзасида кутиб олсам, жуда хурсанд бўлардим. Морфи хоним ва болаларингиз билан биргаликда келинг. Табиийки, сизни ҳам, Амброз ота...

Таклиф этилганлар таъзим қилишди. Штат катталарининг яқин қариндоши бўлган бой Жеральд Маллисон бошқаларни таклиф қилиб ўтирмади. Судья Аллисон билан хайр-маъзур қиларкан, ичида: «Мендан унга нима керак бўлиб қолдйкин?» — деб ўйлади.

– Шундай қилиб, жентльменлар, бирлашиш керак! Синов дамларида дўстларнинг иноқлиги ҳамма нарсадан муҳимроқ!

Редвуднинг гапи бўлиниб қолди. Майдонни қирқ ёшлардаги думалоққина чўлоқ одам шошилмай, кесиб ўтарди. Думалоқ, бўриларники сингари сап-сариқ кўзлари бир сония Редвуднинг бўзариб кетган юзига қадалди. У захарханда кулди-да, майдонча бурчагидан қайрилиб, кўздан ғойиб бўлди, суҳбатлашиб турганлар саросима билан бир-бирларига қараб қолишди.

Сариқ кўзли жаноб Райс унчалик бой бўлмаган плантатор эди. Бундан ўтгиз йил илгари Райс оиласидан кимдир Редвудлар хонадонидан кимнидир ҳақорат қилибди ёхуд бунинг тескараси бўлибди. Ҳозир ҳеч ким душманлик нимадан келиб чиққанлигини эслай олмас, лекин бу душманлик ҳамон тугамасди ҳам. Ўтгиз йил мобайнида Райслар ва Редвудлар кўчага қурол-яроғсиз чиқишмас экан. Райснинг учта акаси, шунингдек, амакиваччаси ва амакиси, Редвудлардан тўрттаси ўтгиз йил ичида ўзаро хунрезлик туфайли дунёдан эрта кўз юмишибди.

Штатнинг қонун чиқарувчи мажлиси бу қасос олувчилар учун махсус қарор эълон қилибди. Унга кўра, қасос олувчилар дорга осиларкан. Шундан кейин отишмалар тўхтабди. Лекин ўрмонда ёлғиз кетаётган одам исталган дақиқада ўққа учиши ҳеч гапмас. Вайснинг бўриники сингари кўзлари газабдан ёнарди. Редвуд милтиғи аравада қолганидан ўқинди. Қурол билан черковга киришнинг ҳам иложи йўқ эди. Одамлар жўнаб кета бошлади. Назокатли таъзим ва хайрлашишлардан кейин Морфилар оиласи ҳам аравада силкинганча йўлга тушишди. Куёш қиздиргандан қиздирарди, судья тўнғиллаб бўйинбоғини бўшатди.

– Келяпсизми, Пол? — тўсатдан ўтирган жойида гап бошлади Жимми. — Эбенезар амаки бир куни каттакон бир ёнугнинг кетига тушибди. Ўзиям Эб... амакининг айтишига қараганда, чўчқадек семириб кетган экан. У «буни биз кечкурун Пол билан бирга тутиб оламиз...» дебди. Жуда ажойиб иш бўларди-да-а, Пол?

– Дада! — деб ялинганнамо қаради Пол отасига. — Тельсид хоним қовоғини уйди.

– Дарсларинг нима бўлади, Пол?

– Дарсларимни биламан, ойижон, чин сўзим!

– Ўйлайманки, у дарсларини душанба куни эрталаб тайёрлаб олишга улгуради. Жефферсон — Академиядаги дарслар кундуз куни соат бирда бошланади. Бемалол улгуради... Мени уялтириб қўймайсанми, Пол?

Бундай саволга жавоб бериб ўтирмаса ҳам бўларди.

– Тезроқ ҳайда, Жимми! — инжиқланди Пол. — Нега бунчалик секин ҳайдайсан? Аллақачон овқатланадиган вақтимиз бўлди, тўғрими, ойи?

* * *

Тушлик вақтида дастурхон атрофида беш киши ўтиришарди. Судьянинг ёнидан мол-мулкларни бошқарувчи — мўйлабдор ва қизил юзли француз Октав Мюрэ жой олганди. У гўё бураб қўйилган соатдай тўхтовсиз гапирарди.

Полнинг чап томонида ёш аёлларники сингари келишган юзли Эрнест Морфи ўтирарди.

Чамаси унинг кайфияти ёмонроқ эди. Қавариқ қизғиш кўзлари уйқусизликдан янада қизарган бўлиб, эринчоқлик билан овқатни кавлаб ўтирарди.

— Кўп саъва тугдингми, Пол? — сўради у ва отасига имо қилиб мингирлади: — Дадам мени уйғотмади-да.

— Дадам? — ҳайрон бўлди Эрнест. — Менга эса сени уйғотиша олмаганини айтишди-ку...

— Ким айтди бунини? — қизишиб кетди Пол.

— Ҳамма гапиряпти! — Эрнест елкасини қисиб қўйди. — Ухлаётганингда оёгинга арқон боғлаб қўйишса, яхши бўларкан...

Пол унга синчиклаб қаради.

— Дастурхондан туриб кетсам майлими, ойижон?

У стулдан тушиб, эшик олдига келди.

— Шунчалик қаттиқ ухлашга уялмайсанми, Пол? — Боланинг жиғига тегишда давом этди Эрнест. — Бунақада қачонлардир ухлайдиган вақтингда қулогингни кесиб кетишади, ўшанда ҳам билмай қоласан! Қулоқсиз кейин нима қиласан?

— Қулоқсиз ҳам яшашга ҳаракат қиламан! — қисқа жавоб берди Пол. — Лекин мен карта ўйинида ютқазиб қўйганингга айбдор эмасман, Эрнест амаки!..

Пол хонадан отасининг кулпуси садолари остида чиқиб кетди. Эрнест эса зўрма-зўраки тиржайиб қўйди.

— Ўғлинг фаросатли бўлиб ўсапти, Алонсо, — деди у ниҳоят, — қизиқ, карта бўлганида қандай одам бўларкин?

— Мен ундан хавотирдаман, — ташвишланиб деди Тельсид хоним, — у ҳамма нарсага осонгина эриша қолади... У ҳеч қачон дарс тайёрламайди, бир марта китобга қараб олса бўлгани. У дангаса бўлиб қолиши ҳеч гап эмас, бу эса жуда даҳшатли ҳодиса.

— Отамиз ле Карпатъе ҳам шундай деяптилар, — деди судья бармоқлари билан салфетка солинадиган кумуш идишни паришонхотир ўйнатганча. — Менинг назаримда бунинг зарари йўқ... Биласанми, Эрнест, жуда галати спортчилар бўлади. Чемпионларнинг кўпи шулардан чиқади. Мусиқавий эшитиш қобилияти жудаям кучли мусиқачилар бор. Мисолни узокдан қидириб ўтирмаслик керак.

Судья энгашиб, хотинининг қўлини ўтди.

— Буларнинг барчаси ҳам кам учрайдиган ҳодисалар, Полдаги қобилият эса ундан ҳам камроқ учрайди. У гоят ноёб хотирага эга. Бунини тасаввур ҳам қилолмайсан. Унга бирор нарсани ҳеч қачон икки марта такрорлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бир марта кўрган ва эшитган нарсаси бир умрга ёдида қолади. Ешликда менинг ҳам хотирам яхши эди, лекин Полдаги хотира қарийб мўъжиза. Уни циркда ҳам кўрсатса бўлади... Бу ёққа юр, Эрнест, чекамиз... Овқат учун раҳмат, Телли.

Ака-укалар пешайвонга чиқишди. Чаққон, келишган Эрнест миқти Алонсодан бир бош баланд эди. Эрнест Янги Орлеан университетиде ўқиган, лекин юридик амалиёт билан шугулланмаганди. У ёз вақтларида акасининг мулкида яшарди, завқ-шавқ билан ов қиларди, қиш ойларини эса Янги Орлеанда ўтказарди. У шаҳарнинг энг кучли шахматчиларидан бири бўлиб, акаси Алонсога, унинг қайнатаси кекса ле Карпантъега, гарчи улар ҳам ажойиб ўйинчилар ҳисобланишса-да, деярли ҳеч қачон ютқазмаганди. Лекин унинг биллиард ёхуд карта столидаги ўйини деярли доимо аламли тутар, судья эса бундан ташвишда эди.

Судья Эрнестни яхши кўрарди. Телсид хоним эса Эрнест Пол ва Эдуардга салбий таъсир этишидан чўчир, лекин эрига ўзининг бу хавотирини мутлақо билдирмаганди.

— Пол кеча мени беш ўйиндан учтасида ютди! — судья шундай деб жим қолди.

Эрнест кулди.

— Келаси йили у сенинг ҳам адабингни беради. Гаров ўйнайсанми? — хафа бўлди судья.

— Буни ҳали кўрамиз, — бамайлихотир жавоб берди Эрнест. — Сен анчадан бери кучли рақиблар билан ўйнамаяпсан, ле Карпантье бобо эса аввалгидан анча бўш ўйнапти.

— Мен Жозеф билан бир неча ойдан бери ўйнамаяпман! — эътироз билдирди судья. — Биласанми, Эрнест... Бирор кун Эжен Руссо ни тушликка таклиф қилгин.

Эрнест бошини сарак-сарак қилди.

— Полнинг улар билан ўйнашига ҳали эрта, — деди у секин.

— Полни айтаётганим йўқ. Ўзим жаноб Руссо билан ўйнамоқчиман. Ўзинг ҳам у билан ўйнаб кўрарсан.

— Гоҳо-гоҳо биржа идорасида у билан ўйнаб турамиз, — истар-истамай деди Эрнест.

— Ким ютади?

— Кўпроқ у, — тан олди Эрнест. — Лекин Руссо Парижда йигирма йил яшаган, «Де ля Режанс» кафесидан чиқмасдан. У машҳур усталарнинг барчаси билан ўйнаб чиққан...

— Жудаям яхши! Яна чекасанми, Эрнест?

* * *

Ошхона орқасидаги кичкина хонасида ўтирган Пол кексайиб қолган ошпоқ соқолли норғул Эбеназарни зўр бериб қистарди.

— Эб амаки, энди кетдик! Юрақолинг, мўйнали ҳайвон кетиб қолади. — Мўйсафид ҳабаш кулди.

— Шошилманг, Пол, шошилманг, — кўндирмоқчи бўларди у кичкина шишачадаги суюқликни чайқатиб. — Мен ёнутни ҳайдаб қавакка киргизиб юбордим. Жипси кампир ковак ёнида пойлоқчилик қилиб ўтирибди. Ёнут ҳеч қаёққа кетолмайди. Жипси ўз ҳаёти мобайнида Эбеназардан ҳам кўпроқ, ёнот тутган... Мана, ҳозир дорини тайёрлаб олай, кетамиз...

Кўк суюқлик отнинг дориси эди. Молнинг касалини билишда бутун графликда Эбеназарга тенг келадигани йўқ эди.

— Этикларингизни кийиб олинг, Пол. Панчони эгарлашни Жиммига буюринг. Бечора бутунлай бир жойда туриб қолди.

Эб амаки шишачадаги суюқликни янада қаттиқроқ силкита бошлади.

Бир неча дақиқадан сўнг Пол этигини кийиб, қўлида қамчинни тутган ҳолда сакраб-сакраб отхона томон кетди.

У отнинг илиқ, таърифдан ташқари ёқимтой ҳидини мириқиб ҳидлади. Кекса, юк ташувчи тўриқ от Бэсси болани кутиб олаётгандай кишнаб юборди. Панчо жойида кўринмасди.

Пол Бэссининг силлиқ яғринига шapatiлаб қўйди-да, ичкари ҳовлига ўтди.

Сувдон олдида от бойлайдиган қозикқа калта қилиб бойланган Панчо турарди. Жимми чўккалаб ўтирганча, отнинг олдинги туёқларини текширарди. Панчо қулоқларини диккайтирса ҳам сокин эди. Жимми ўрнидан туриб жиловни қўлга олгач, от ўйноқлаб кетди ва тақаланган оёғи билан ҳабашнинг яланғоч оёғини босиб олди.

Жимми қичқириб юбориб, Панчонинг тумшугига мушти билан ура бошлади.

У йиллар ва сўқарди.

Пол ғазабланиб кетди, жазаваси тутди. У Жиммига ташланиб хипчин билан бўйни, боши, елкаларига тушира кетди... Жимми қўрқиб кетганидан бўғизланаётган одамдай бўкирарди. Панчо эса пишқирар, типирчиларди. Пол тишларини гижирлатиб, ҳабашни уришда давом этарди.

Кутилмаганда ҳаммаси ўтиб кетди, Пол ўзига келди. Синиб кетган хипчиннинг қўлида қолган бўлагини улоқтирди, нарироққа бориб, ошхона остонасида бошини тиззалари орасига қилиб ўтирди. У ўзидан жуда уялиб кетаётган эди. «Жентльмен бундай қилмайди!» дейди, энди отаси. Жим бўлиб қолди. Нега энди кутилмаганда бунчалик аҳмоқликка борди, ўзини йўқотиб қўйди. Ахир у ўзида бирданга қизишиб кетадиган одатини сезиб юрганди-

ку, отасига бу одатини ташлашга ваъда берган эди-ку. Бутун эса бу тўғрисида ўйлаб ўтиришга улгурмай қолди, мана натижаси... Бечора Жиммининг ўзи шундоқ ҳам оёқ оғриғи эди.

Пол бир кўзини очиб, секингина қараб қўйди. Хафа бўлган Жимми хўрсина-хўрсина қудуқдан челақлаб сув таширди. Пол унинг ёнига яқин келди.

– Мени кечир, Жимми, хўпми? – у шундай деб минғирлади-да, чопиб кетди.

Хонасига киргач, ўзини каравотга ташлади, бошини ёстиққа буркаб олганча ўкириб йиғлади. Уятдан ичи ёнаётганди, отаси кечагина ҳақиқий эркак одам ҳимоясиз кишини урмайди, деганди...

Орадан ярим соат вақт ўтди. Пол тўйиб-тўйиб йиғлади, анча енгил тортди.

Олам кўзига фаройиб ва гўзал кўриниб кетди. Жимми, албатта, энди ундан хафа бўлмайди, у ҳаммасига тушунди, Пол кечирим сўради-ку ахир... Энди у ҳеч қачон ҳеч кимни урмайди. Ҳаммаси жуда фаройиб. Пол ҳаммани яхши кўради, бошқалар ҳам уни яхши кўришади... Ҳозир у ўзини нега бунчалик енгил сезаяпти?.. Пол ухлаб қолди.

Уни Эбеназарнинг оғир қадам товушлари уйғотди.

Ҳабашнинг кўлида қоп бор эди, белбоғига кистирган болта ялтирарди.

– Ёнутни тутишга кетдик, Пол. Қари тулки сизни куляпти...

Пол қичқириб каравотдан туриб кетди. У ўзини ҳаддан зиёд енгил сезарди, негадир хурсанд эди. Жазава уни ўзига келтирганди. Пол Жиммини эсидан чиқарганди. Улар овга боришарди, бундан бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламасди...

Улар боққа чиқишди, ундан ўрмонга киришди. Қоронғи тушиб борарди. Қушлар жим бўлиб қолишди. Кечки шабада дарахтлар учидоғи шохларни шитирлатарди. Ўрмон ичидоғи сайхонликларда чироқлар ёнди, қаердадир узоқларда какку кукуларди.

Ўрмондан чиқишгач, Эб амаки ҳуштак чалди, кучукнинг эркаланиб вовиллагани эшитилди. Бир неча дақиқадан кейин ёлғиз турган ичи кавак заранг дарахт олдига келишди. Эб амакининг бутун округда энг яхши ёнут тутувчи сифатида ном чиқарган қора кучуги Жипси думини зўр бериб ликиллатар, тўхтамай акиллар, дарахт олдидан бир қадам нари жилмасди. Эб унинг юнғдор елкасини эркалаб шапатилаб қўйди.

Ақликкина Жипси, ҳозир биз ёнот жанобларининг олдига борамиз.

Ҳабаш хас-хашақлар йиғиб, шундоққина дарахт яқинига уйиб, олов ёқиб юборди.

Қуруқ хас-хашақлар дарҳол ўт олди, қуюқ тутун ковакка қараб кира бошлади. Эб амаки белбоғидан болгани чиқарди.

– Мана, кўринг, Пол! – деди болани ковакка яқинроқ итариб.

Ковак ичида кулранг бошли ёнут ётарди. Тулкисимон тумшугига худди қора ярим маска тақиб қўйилгандай кўзлари қоп-қора эди.

Гулхан чирсиллаб ёнарди, Эб амаки қуруқ шохчалардан ковакнинг ичига ота бошлади. Ёнут чидаш беролмади. Ўзини ташқарига отиб, ўрмонга қочди, лекин Жипси ириллаб унга ташланди, сал нарироқда уни ушлади.

Ёнут кучук чангалидан қутулишга зўр бериб уринарди, лекин болта ўз ишини қилди. Уни қопга тиқишди. Тумшуги шилиниб, қон оқаётган Жипси акса урар, лабини мамнун яларди. Пол миқ этмасди. Уйга кетишаётганда, у тўсатдан сўраб қолди:

– Нега биз ёнутни ўлдирдик, Эб амаки? У бизга теккани йўқ-ку.

Эб амаки тўхтаб қолди.

– Худо хайрингизни берсин, Пол. Ёнут – ёвуз ҳайвон, у товукларни кириб ташлайди. Ҳамма уни ов қилади, эсимни танибманки, шундай... Бунинг устига, Тельсид хоним учун ундан ажойиб енглик чиқади.

Пол қайсарлик билан бошини сарак-сарак қиларди, ов унга ёқмаганди.

Улар қоп-қоронғу, уйқудаги ўрмон ичидан уйга қайтишди. Юлдузлар чарақлаб турар, лекин ой булутлар ортига яширинганди. Ботқоқликдаги қурбақалар қуриллашар, дарахтлар эса худди баланд бўйли, узун қўлли ҳабашлардай чайқаларди.

Намлик ҳиди анқарди. Пол Эб амаки билан ёнма-ён юриб борарди. Унинг назарида иккалалари қоронғи ўрмондан ўнларча маротаба ўтишгандай,

қурбақаларнинг қўшиғини худди ҳозиргидай ўнларча маротаба эшитгандай, ботқоқлик ҳидини ҳидлагандай туюларди.

Булар биринчи маротаба рўй бераётганди, илгари бундай бўлмаганини Пол аниқ биларди.

– Эҳтимол, мен бу ерларни тушимда кўргандирман? – ўзидан сўради Пол. Уй сарғимтир нурга чулганганди. Пол меҳмонхонага чошиб кирди.

Тельсид хоним кўзойнак тақиб, чироқ олдида нимадир тўқирди. Эрнест амаки қўлларини орқага қилганча хона бўйлаб юрар, олов ёниб турган ўчоқ ёнида янги меҳмон ўтирарди. Кун илиқ эди, лекин Тельсид хоним иссиқни хуш кўрарди. Янги меҳмон қуруқ шохчаларни оҳиста синдириб, олов ичига отарди. У Полни кўргач, яқин келиб узун қўлини узатди, боланинг бошини кўтариб юзига тикилди.

Бир сония жим турди-да, кейин сўради:

– Ишлар қалай, Пол?

– Аъло, буважон! – қувноқлик билан жавоб берди Пол. У Тельсид хонимнинг отаси, буваси Жозеф ле Карпантьени яхши кўрарди. Кекса француз етмишдан ошганди, лекин қотмадан келган, батартиб, ёшлардек тетик эди.

Бўйи ҳатто норғул Эрнестдан ҳам баландроқ бўлиб, соқоли қиртишлаб олинган юзи доимо самимий ва вазмин кўринарди. Жозеф ле Карпантье обдон чиниққан, ўтган асрдаёқ Мартиникда ўрнашиб қолган эски гугенотлар оиласининг вакили эди. Нант шартномасининг бекор қилиниши туфайли гугенотлар Франциядан бадарға қилинди. Америка қитъасига тарқалиб кетган французлар икки оқимга бўлиниб, бир оқим қадимдан французларнинг Канадаси бўлган Шимолга, бошқаси эса Жанубга, Катта Антилла, Куба ва Луизианага йўл олишди. Бува қирқ йиллар чамаси Мартиникда плантаторлик қилиб, маълум мулкка эга бўлди. Кексайгандан кейин ўз плантацияларини сотиб, Янги Орлеанга кўчиб келди. Бу ерда унинг икки қизи ўз оилалари билан истиқомат қилишарди. Чол бундан анча йиллар олдин бева қолиб, жуда зерикарди. Бекорчиликдан Янги Орлеаннинг Канал-стрит ва Роял-стрит кўчалари кесишган жойдаги аукцион зални сотиб олди. Куёвлари аукцион залдан тушган даромад фақат уни ёритишнинг ўзига кетиб қолади деб бу ишдан қайтармоқчи бўлишди. Лекин чолни бу нарса ташвишга солмади.

У қандайдир машғулот билан шуғулланишга одатланиб қолганди. Аравага қўшилган қари от ҳақидаги мақолга қаттиқ ишонарди. Ўлишга эса у ҳали шопилмасди, болаларига юз ёшгача яшашга ваъда берганди. Пол, албатта, шундай бўлишига ишонарди. Жозефнинг оғзидан чиққан ҳар бир сўз бекорга кетмасди.

– Ўйнаймизми, Пол? – тўсатдан сўраб қолди амакиси Эрнест. – Тахтани олиб кел бу ёққа!

Пол тезда эски шахмат тахтасини олиб келди. Нимёруғ бурчакдаги шинамгина жойга жажжи столчани қўйиб, ўйнай бошлашди. Ўзи ҳам яхшигина шахматчи бўлган Ле Карпантье креслони столчанинг ён томонига қўйиб, миқ этмай ўтирди.

Тез орада Пол қандайдир куйни жудаям секин, деярли эшитилмайдиган даражада хиргойи қила бошлади. У шахмат ўйнаётганида доимо шундай куйларди, бунини зарур деб биларди.

– Бу-у-ёққа... Ва бу ёққа... – куйларди овоз чиқармай. – Яна... Мана бундай... Ва яна...

– Хиргойи қилаяпсанми, болакай? – секин сўради ле Карпантье.

Пол бошини қимирлатиб қўйди. Ўйиннинг сокин оҳанги уни ўзига ром этганди. У бошқараётган доналарнинг барчаси симфонияда баробар иштирок этаётгандек. Бу тахтадаги барча нарса қуйлаши керак. Унинг вазифаси эса доналардан ҳар бирини бутун куч билан иштирок этишга мажбур қилиш. Фақат бор куч билан эмас, шунингдек, итоаткорлик билан, унга, овозсиз концертнинг дирижёрига зарур даражада ҳаракат қилмоғи лозим.

– Бу ёққа! Йўқ, бу ёққа эмас... Мана, бу ёққа! – куйларди Пол баландроқ овозда. Тўсатдан у жимиб қолди, тахта устига энгашди. У ҳатто студдан туриб кетди ва унга тиззалаб ўтириб олди. Ҳозир... Текшириш керак! Албатта руҳ билан отни уриш керак... Руҳ билан отни, кейин фарзин билан руҳни, иккинчи

руҳ билан шоҳ эълон қилади ва биринчи қаторда мот қилади. Зеро, қора шоҳнинг қочадиган жойи йўқ... Бир! Пол руҳ билан отни урди.

– Дарсларинг нима бўлади, Пол? – Кутилмаганда сўради Тельсид хоним.

Пол онаси томон ўтирилди. Бобоси ле Карпантье Эрнестга имлаб қўйди ва билинтирмай узун бармоғини тахтага олиб борди.

– Дадам айтдилар-ку, ахир: эртага эрталаб тайёрлайсан деб! – хафа бўлиб гапирди Пол онасига. Пол яна тахтага қаради. Пол ўйлаб ўтирмай руҳни фарзин билан урди ва чапак чалиб юборди: шоҳ томондаги Эрнестнинг пиёдаси негадир бир хона олдинга сурилиб қолганди – мот бўлмади...

– Эрнест амаки, пиёдани ўз жойига қўй! – Дарғазаб бўлиб чинқирди Пол. – Мен энди ҳеч қачон сен билан шахмат ўйнамайман, – сен фирром ўйнар экансан!

У алам қилганидан йиғлаб юборишга тайёр эди.

– Тўхтаб тур, Пол, бақирма! – кулди Эрнест амаки. – Пиёда бу ерда анчадан бери турибди, сен шунчаки уни сезмагансан. Истасанг, қайтадан юришинга рухсат бераман...

– Мен юришимни қайтиб олмайман. Мен айтаётганки, пиёда ўзининг асл жойидан қимирламаганди деяпман, тўғрими, бува?

– Билмадим, Пол. Пол, мен... Мен бунга унчалик ишонмайроқ турибман, – жавоб берди қизиқсиниб қолган чол.

– Қанақасига унчалик ишонмайроқ турибман дейсиз? – ўшқирди Пол. – Сен устимдан қулаяпсан, шекилли! Мен бола эмасманки, Эрнест амаки! Сен ҳали пиёдани суришга улгурганинг йўқ, мен бунга сенга исботлаб бераман...

Пол доналарни бошқатдан териб чиқди.

– Мана, марҳамат қилиб қара... Мана бундай. Мен бундай жавоб бердим... Кейин биз бу ерда доналарни алмашгирдик... Кейин бундай бўлди... Уйинимизда мана шундай вазият пайдо бўлганди, розимисан?

– Шундай! Шундай! – тасдиқлади бобо.

– Хўп, майли, шундай бўлди дейлик, – рози бўлди Эрнест.

– Кейин бундай бўлди... Мана бундай... Яна бир алмашув бўлди. Мен фарзин билан кириб бордим... Сен ҳимоя қилдинг. Мана тахтада ҳосил бўлган вазият! Энди пиёда ўз жойида турганини, сен уни суришга улгурмаганингни кўраяпсанми?

Эрнест ва чол бир-бирларига ўйчан тикилиб қолишди, чол кулиб калласини сарак-сарак қилди.

– Сен ҳали тахтадаги катакларнинг қандай аталишини ҳам билмайсан-ку. Марҳамат қилиб шуни айтиб бер-чи, қанақасига бутун партияни эслаб қолдинг? – мулозимлик билан сўради Эрнест.

Энди Пол ҳайратланаётганди.

– Сен-чи... Эрнест амаки, – сўради у хавотирланиб. – Ахир сен ўйнаган партияларимизни эсламайсанми?

Эрнест бошини қимирлатиб, «йўқ» маъносини аңлатди.

– Бу мумкин эмас, Эрнест амаки! Сен ҳазиллашпаясан! – Полнинг овозида аччиқ алам оҳанглари янгради. – Демак, сен мен билан жиддий ўйнамаган экансан-да. Бундан бошқача бўлиши мумкинми ахир? Ҳамма ўйнаган партияларимиз менинг эсимда турибди...

– Ҳаммаси-я? – ҳайратланиб сўради Эрнест.

– Албатта ҳаммаси! Қандай эсда қолмаслиги мумкин. Унчалик кўп ҳам эмасди-ку, улар. Бор-йўғи ўттиз атрофида, кўп эмас... Эрнест амаки, яна менинг жигимга тегаяпсан, ўзингни гўлликка соляпсан...

Пол тумшайиб шахмат доналарини йиғди-да, чиқиб кетди.

– Бунга нима дейсиз. Жаноб ле Карпантье? – бирор дақиқадан кейин сўради Эрнест.

Чол жавоб беришга улгурмади.

– Мен ҳаммавақт бу ўйинга қаршиман, Эрнест! – тез гапирди Тельсид хоним. – Мен доимо Алонзога айтадиган гапим: Пол ўқиши керак, уни шахмат билан чалғитмаслик лозим! Бу шунчаки бир ўйин, кўп вақтни олади. Катта ёшдаги одамларга мос келадиган барча нарсалар ҳам болалар учун мақбул бўлавермайди. Тўғри эмасми? Пол билан камроқ ўйнаганингиз, яхшиси,

бутунлай ўйнамаганингиз дуруст! Бу тўғрисида сиз билан гаплашишни Алонзодан илтимос қилмоқчиман.

Тельсид хоним эшик олдида келиб қичқирди:

– Пол! Гапимни эшитяпсанми, Пол?

– Эшитяпман, – жавоб берди Пол тепадан жаҳл билан. – Мен ўзим ҳам бундан буён Эрнест амаки билан ўйнамайман. Бунга шубҳа қилмасанг ҳам бўлади.

– Бу тўғрисида отанг билан эртага гаплашамиз, яхшими? Энди эса сутингни ичиб, уйкуга ётақол. Хайрли тун, азизим!

Тельсид хоним креслосига қайтиб, тўқишни давом эттирди.

Бир оз жим тургач, сўради:

– Дада, нега мени қўллаб-қувватламайсиз?

Ле Карпантье камин олдида ўтирганча калта трубкасига ҳафсала билан тамаки тикарди.

– Биласанми, Луиза... – деди у ишончсизроқ оҳангда. Чол негадир қизини иккинчи оти билан чақирарди. Хонимнинг тўла исм-шарифи Тельсид – Луиза – Мария эди. – Луиза, бир ҳолатни тасаввур қилиб кўр. Агар сен Полнинг ёшида бўлган пайтингда музика билан шуғулланишингни тўсатдан тақиқлаб қўйганимда нима бўларди?

– Буни тасаввур этиш қийин, дада.

– Сен эса ҳаракат қил. Ўшандай бўлганда сен музикачи ҳам, бастакор ҳам бўлолмасдинг. Опера ҳам ёзмаган бўлардинг...

– Ижодингни операдан бошламаган бўлардинг, – тезда гапни илиб кетди Эрнест.

– Барибир эмасми! Сен музика ёзолмасдинг... шаҳарнинг барча музика салонларида иззаг-ҳурмат қилишмасди... Ўз ҳаётингни музикасиз тасаввур қилиб кўр-чи...

– Бу даҳшатли бўларди, дада!

– Кўрдингми... Бундай тақиқлашимни қачонлардир кечирармидинг-кечирмасмидинг, билмайман. Буни ўйлаб кўр.

– Лекин, дада, музика бутунлай бошқа нарса-да... Музика – бу санъат.

– Шахмат арзимас нарсами? – заҳарханда кулди Эрнест.

– Шахмат – ўйин, кўнгил очиш, вақтни ўтказиш, – ишончсизроқ гапирди Тельсид хоним. – Дада, сиз ҳам, Алонзо ҳам шахматни яхши кўришларингни, ҳаммаларинг бу ўйинни ўйнашларингни мен биламан. Лекин айтинглар-чи, у келусида Полга қандай яхшилигу фойда келтиради?

Эрнест жаҳл билан йўталиб чиқиб кетди. Ле Карпантье трубкасини чекиб, креслога суянди.

– Ким билади, Луиза, ким билади? – деди у тутун орасидан. Менинг ёшлик пайтларимда шахматнинг кучи одамни гўзаллаштиришида деган фикр ҳукмрон эди. Келажак ҳақида эса фол очолмайман.

Каминда эса куруқ шох-шаббалар чирсилларди.

III

– Март офтобидан кўрқ, Кай Юлий! – деган экан авлиёлардан бири.

Авлиёлар-ку тушунарли. Барча ҳабашлар башоратларга ва турли уйдирмаларга ишонишади. Лекин дадам буларнинг барчаси бемаъни ва арзимас нарса, шу боис оқ танли одамлар уларга ишонмаслиги керак, дейди.

Пол ёзув столи ёнида ўтирар, унинг олдида «Ёшлар учун Рим тарихи» китоби турарди. Душанба тонги деразадан мўралаб турарди. Ёмғирнинг нафаси келаётганди. Тамаки ўсимлигининг оқиш ва қизғиш гуллари обдон очилган, ҳиди димоққа урарди. Полнинг хаёллари узоқ-узоқларда кезиб юрар, қанчалик уринмасин – фикрини бир жойга жамлаб ололмасди. Хўрсиниб, китобни қўлига олди.

«– Акамни сургундан қайтар, Цезарь! – деди Каска яқинроқ келишга уриниб.

– Уни қайтар, улуг Цезарь! – унинг гапини қувватлашди Кассий, Брут ва бошқалар...»

Улар шундай даҳшатли иш тутишди. Бир кишига қарши кутилмаганда бараварига ёпишишди, ханжар билан уриб ўлдиришди. Бечора Цезарь нега энди атрофидан урушларда чиниққан садоқатли аскарлар билан ўраб олмаганди. Аскарлар уни яхши кўришарди, маккор Касканинг шоҳга бу қадар яқин келишига йўл қўйишмасди...

Римликнинг кенг пешонали юзи, ўткир кўзлари китоб саҳифаларидан сизга тикилиб тургандай. Полнинг доимо унга раҳми келарди. Цезарь унинг содиқ дўстига айланиб қолганди. Қандайдир инсофли немис томонидан таржима қилинган «Ёшлар учун Рим тарихи»ни бир неча бор ўқиб чиққанди. Уларнинг ҳаммаси Полнинг кўз ўнгида муҳрланиб қолганди: пасткаш Гней Толпей, семизлигидан сўлқиллаб турган Мари Лициний Красс, ҳаммаёғига йирингли яра, ҳуснбuzар тошиб кетган шафқатсиз Сулла доимо хаёлида гавдаланарди. Пол бундай йирингли ярани Эб амакининг жияни Жоннида кўрганди. Шуниси галатики, не сабабдан шундай қиёфадаги Суллани Феликс «Бахтли» деб юритишпанийкин.

Лекин барибир Пол улардан ҳеч қайсисини шахсий дўстига айланиб қолган Кай Юлий Цезарни ҳурмат қилганчалик эъозламасди... Буларнинг барчасини биландан кейин тарих дарсини ўқиб нима қилади.

Пол китобни ёпиб, дераза олдига келди. Ўт-ўланлар устида чигирткалар чийиллашар, дераза яқинидаги шохлардаги қушчалар нималарнидир талашиб чуғурлашарди.

Пешайвондан Октав Мюренинг бақироқ овози келар, у хизматкорлардан бирини бўралаб сўкарди. У бу сўкишишни Полнинг онаси ва Эрнест амаки эшитишига мўлжаллаганди.

– Хўп анойи одамларни топансизлар-да, урмайдиган, сўкмайдиган. Сени, Виргиния, сотиб юбориш керак, ҳайвон. Ана ўшанда кўрардинг, қандай ишлаш кераклигини!

Полнинг қовоғи солинди. Иш юритувчининг доимо терлаб юрадиган кўллари, ҳовлиқмалиги унга ҳеч ёқмасди. Пол китоб жавонидан география дарслигини олди ва белгилаб қўйилган «Африка» бўлимидаги керакли жойни очди. Қўшма Штатлар ёхуд Канаданинг зерикарли тарихини ўқишдан не фойда! Ҳеч қандай қизиғи йўқ, ҳаммаси аллақачондан маълум ва ёд бўлиб кетган. Африка эса бутунлай бошқа масала.

«Африка қитъасининг Сенегамбия деб аталган қисми ўз номини ундаги икки катта дарё — Сенегал ва Гамбиядан олган...»

Шунақа осонгинами? Африка ажойиб мамлакат. Фил Суяги қирғоғи, Олпин Қирғоқ...

Полнинг юраги сиқилди. Наҳотки шундай жойлар китоблардан ташқари ҳақиқатда ҳам бор! Тутқин Қирғоқ, Гвинея, Конго... Бола қулоқларида бу номлар сеҳрли музикадай жаранглайди. Яхши Ният бурни, Мадагаскар... Пол кўзларини юмиб олди.

Ёз осмонидай кўм-кўк денгизда тумшук қисми опшоқ, мағрур кемалар сузади. Улар саргузаштлар, олмослар, тилгалар, фил суякларини қидириб, Африка томон йўл олишади. Баланд матгаларда байроқлар ҳилпирайди, денгиз шамоли қулоқларда гувиллайди. Бронзаранг матрослар тишларида қилич ёхуд ханжар, кўлларида болта ушлаб туришарди, сочи ўсиб кетган бошларини шойи рўмолчалар билан танғиб олишган, қулоқларида мис исиргалар ятгилларди. Улар сигнални кутиб туришганди...

Эй, худойим-ей, мен нега бунчалик секин ўсаяпман? Тезроқ ўсиб, қачон катта бўларкинман, Африкага бир неча йилга жўнармикинман?

У ерда хазина топиш, ёввойи одамлар билан жанг қилиш, маймунларни овлаш мумкин...

У афсонавий бу қитъанинг барча ўлкаларини бутун овлоқ жойларигача кўради.

Пол сиёҳ доғи қолган бармоқлари билан ҳаяжонланиб, глобусни оҳиста айлантирарди. Уганда мамлақати... Камерун... Килиманжаро...

Пол хўрсиниб студан турди ва кўзгу олдига келди:

Сен нега жуда секин ўсаяпсан, маймунча? Синглинг Эллен сендан икки ёш кичик бўлса-да, бўйинг билан қарийб баб-баробар... Сенга уят эмасми?

Кўзгудан Полга ғамгиннамо қора кўзли бола қараб турарди. Йўқ, ҳеч қачон бу йигитча қахрамон ҳам, машҳур саёҳатчи ҳам бўла олмайди. Елкалари жудаям кичик, кўллари ҳаддан ташқари нозик... Умуман олганда, у қиз болаларга ўхшайди.

Аламдан Полнинг афт-башараси бужмайди.

— Пол! — пастдан онасининг овози эшитилди. — Бу ёққа кел, ўғлим!

У дарҳол ўзини кўлга олди, сочларини тараб, пастга тушди.

— Менга Библияни ўқиб бер-чи, — мулойим гапирди ойиси. Пол устига мис қопланган тери муқовали улкан китобни зўрға кўтарди.

— Мана бу ердан, Пол. — Онаси рангпар бармоқлари билан қаторни кўрсатди.

— Жангчилар ўспирин Даниилни кўлга олдилар, — итоаткорона ўқишни бошлади Пол, — ва уни шерлар хандағига ташладилар. Ўспирин Даниил Оллоҳдан ёрдам беришни, ўз паноҳида асрашни илтижо қилди. Оллоҳга эса ўзига имон келтирган бандасининг илтижоси етиб борди. Йиртқич ҳайвонлар ўспиринга ҳеч қандай зарар етказмай, орқага чекинишди...»

Жудаям қизиқ. Эҳтимол, бу Даниил циркда томоша кўрсатадиган Капитан Коллет сингари ҳайвон ўргатувчидир. У бир кўлида қамчинни, иккинчи кўлида тўшпончани кўтарганча, ўнга шерни ўйнатар, улардан заррача кўрқмай, дўқ-пўписа қиларди. Балки шундай дақиқаларда капитан Коллет ҳам Оллоҳга илтижо қилар? Бундай эмасдир. Ҳа, дарҳақиқат, Оллоҳ циркда нима қилсин? Қизиқ, жуда қизиқ. Ойиси, «Библия»ни доимо «Муқаддас китоб» дейди, ахир муқаддас китоб ҳам алдаши мумкинми? Эҳтимол, у ҳабашлар учун ёзилгандир?

Пол ўқишда давом этарди, ammo маъносини англамай шунчаки ўқирди. Лекин онаси ундаги бу ўзгаришни фаҳмлаб, китобни ёпди.

— Ҳозир нима тўғрисида ўқидинг, Пол? Гапириб бер-чи.

— Ш... Шер... Шерлар тўғрисида, ойижон...

— Йўқ, Пол. Шерлар тўғрисида анча юқорироқда ўқиган эдинг. Сен тўтиқушдай маъносини англамай ўқиясан. Наҳотки, муқаддас китоб сен учун зерикарли бўлса, Пол?

Пол бошини эгиб жим турар, оёғининг бармоқларини уй поли тахтасининг тешигига тикишга уринарди.

— Жим тур, Пол! — Онанинг овози ғазабли жаранглади. — Кап-катта бола бўлиб қолдинг, тез орада коллежга кирасан, йигитча бўлсанг-у, оддийгина нарсаларга ақлинг етмаса. Ўзингни кўлга олишни билмайсан.

Эшик олдида Саллининг гавдаси кўринди. У кўлида совун ҳиди анқиб турган қандайдир ошпоқ нарсани кўтариб турарди.

— Мана бу дастурхонни нима қилай, хоним? — қақиллади Салли. — Шунча ювсам ҳам ҳеч кетмаяпти.

Онаси у билан кирхонага чиқди. Пол чошиб тепага чиқиб кетди, лекин орадан ўн дақиқа ўтгач, онасининг овози уни яна пастга тушишга мажбур этди.

— Музыка билан шуғулланамиз, Пол.

Онаси жаҳдан тушганди. Пол бундан хурсанд бўлди. Ахир рояль Библия эмас-ку!

Эски рояль меҳмонхона деразасининг тагида турарди. Пол думалоқ курсичага ўтирди ва онасига ялингансимон қаради.

— Мен, яхшиси, «Юрак овози» музыкасини чалиб берақолай, ойи!

Она бошини ирғади. Пол нота дафттарини варақлаб, соддагина музыка асарини топди. Тўсатдан тўхтаб қолди.

— Фа-диез, Пол, — деди Тельсид хоним тўқишдан бошини кўтармай.

— Биладан, ойи, — хаёлчан жавоб берди Пол. — Мен шу ерда фа-диез эканлигини биладан. Лекин назаримда бу ер мана бундай бўлса яхшимасмикин. Эшитиб кўр-чи!.. Кейин мана бундай...

У ишонч билан яхши ижро этди.

— Шундай чалса яхши, а, ойи? Айтақолгин, ойи... Мана бундай... Акс ҳолда қанақасига юрак овози бўлсин! Бу ғам-ғусса, Амброз отанинг имонга чақирувчи овози... Мана бундай... Уни бундай тугатиш лозим!

Пол асарни нотада йўқ алоҳида кўтаринкилик билан тугатди. Кўп чалиб

ўрганмаган бармоқлар толди, дам олиш лозим. Онаси жим эди. Пол тиззаларини даҳанига теккизиб, қўллари билан тиззаларини кучоқлаб ўтирарди.

– Биласанми, ойи, – гапга тушди ниҳоят у, – биз Эб амаки билан овдан қайтаётганимизда, назаримда, худди ўрмон қуйлаётгандай, дарахтлар ашула айтаётгандай туюлди... – Пол қаддини ростлади, қўллари эса клавишлар устида ётди.

– Тун... Тун... Дарахтлар қуйлашаётганини эшитаяпсанми, ойи? Улар ухлаганлар, ҳамманглар ухланглар дейишяпти... Булар қурбақалар бўлса керак-а, тўғрими, ойи? Шох-шаббалар шитирлайди, уккилар қичқиради, одамнинг тезроқ уйга кетгиси келади. Эшитаяпсанми, ойи, уйга чопписи келади одамнинг.

Полнинг кўзлари ёнарди, қўллари клавишлар устида ўйнарди, онасининг маъқуллашини истарди.

– Сен доимо бир нарсаларни ўйлаб топасан, Пол, – мулозим гапирди Тельсид хоним. – Бастакор бўлмоқ учун жуда кўп ўқимоқ керак, назария ва гармонияни билмоқ ва бошқа жуда кўп нарсалардан хабардор бўлмоқ лозим. Катта бўлганимда эса бошқа гап. Ҳозир бориб, яхшиси, дарсингни тайёрла.

Пол алам билан роялнинг қопқоғини ётди, хонадан югуриб ташқари чиқди.

Рояль хафа бўлгандай, уни кузатиб қолди. Тельсид хоним бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

* * *

Тушликкача ҳали бир ярим соат вақт бор эди, Пол эса дарсларини аллақачон тайёрлаб бўлганди. Дарслар нима бўлибди! Жефферсон мактабида («Жефферсон – Академи» номида юрувчи) ўқиш жуда осон эди. Машғулотлар ҳафтасига тўрт марта ўтказилар, ҳар иккала Морфи – Эдуард ҳам, Пол ҳам синфларидаги биринчи ўқувчилар эди. Эдуард дарсларни ёллаб оларди, фавқулодда кучли хотирага эга бўлган Пол учун эса уй вазифалари ҳеч қандай қийинчилик туедирмасди.

У ўз синфидагилар орасида энг кичиги бўлишига қарамай, энг билимдони эди. У ўз ўртоқларидан спортга тамомила бефарқлиги билан ажралиб турарди, бу ҳол ўқитувчиларни жуда ташвишлантирарди. Жефферсон-Академида Америкадаги барча ўқув юртларида бўлгани каби, спорт барча предметларга қараганда ҳам муҳимроқ эди, унга сизинишарди. Лекин кичкинагина ва нимжон Морфи спортдан бошқа нарсани ўйламайдиган норғул болалар билан мусобақалаша олармиди... Йўқ, спорт унинг иши эмасди...

Пол зерикарди. У торли мусиқа асбобини девордан олди, лекин шу ондаёқ уни жойига илиб қўйди. Кейин у қутидан ойна қопланган рамкани олди.

Ойна тагида ўнларча қўнғиз ва капалаклар тўғноғичга илинганча бўйсира туришарди. Айниқса, бронза-қорамтир рангли шохли каттакон қўнғиз ажойиб эди.

Ов қилсаммикин? Пол девордан капалак тутадиган матрапни олди-да, ўтлоққа қараб чоппди. Арзийдиганроқ капалаклар кўринмасди, опшоқлари уни қизиқтирмасди. Яхши овчи қарғаларни отмайди, тўғри эмасми?.. Пол нарироққа, наъматаклар ўсиб ётган жойга борди. Шунда, кутилмаганда шундоққина оёқлари остидан каттакон, жудаям чиройли капалак тепага кўтарилди, ҳавода бироз айланиб, яна пастга тушди. Пол матрапни кўтариб, аста-секин унга яқинлашди. Яна озгина, бир қадам юрса бас... Пол энди матрапни ташлаганда, чиройли қизғиш капалак тепага, ўнгга кўтарилди, салгина учиб майсага қўнди. Пол яна капалакка яқинлашди, матрап уч маротаба кўтарилди, лекин ҳаммаси беҳуда кетди. Ниҳоят, Пол ҳаммасига тушунди. Айёр капалак тепага эмас, балки қирқ беш даража бурчак билан учиб кетаётганди. Унинг ён ҳаракатини ҳисобга олиб, шундай бурчакка олиб келиш керакки, натижада у беилож қолсин. Демак, бир дақиқага...

Пол тўсатдан тўхтаб қолди. Ҳа, албатта, фил ва от билан мот қилиш мумкин! Лекин ҳамма гап филнинг рангида. У матрап, шох эса капалак!

Пол матрапни ташлаб, меҳмонхонага чоппи келди ва шахматни олди. Табиyki, руҳнинг рангидаги бурчакда шох осонгина мот қилинади! Лекин хоҳлаган жойдан зарур бурчакка ҳайлаб келиш мумкин. Эрнест амаки эса буни

билмайди. Тўғри, у шундай мот қилиш мумкин дерди-ю, лекин ўзи кўрсатиб беролмасди...

Пол қувониб кетди. Албатта, ҳамма гап филнинг мот қилинишида. У матрап. От чегарадош хоналарнинг йўлини тўсиб туради, шоҳ эса рақиб шоҳни нариги томонга ўтиб кетишига йўл қўймайди...

Пол Эрнест амакини қидириб кетди, лекин у отда қаяққадир жўнаганди.

Пол яна тахта олдига ўтирди ва ярим соатдан кейин унчалик мураккаб бўлмаган, техникани — яланғоч шоҳни от ва фил билан мот қилишни ўрганиб олди.

Вақт бирпасда ўтиб кетди. Пешайвондан овозлар эшитилди: судья қайтиб келганди. Пол шахматни жойлаб, отасининг истиқболига чиқди.

Отаси эркалаб унинг сочларидан силаб қўйди.

— Сочинг ўсиб кетибди-ку, Пол, — деди. — Саллига айт, бутун сочингни олиб қўйсин. Эртага ҳаммамиз Аллисонларникига меҳмонга таклиф этилганмиз.

— Аллисонларникигами? — қувониб кетди Пол. — Оққуш кўлига-я? Мен ҳамми?.. Ур-ра! Яшасин!..

У қувонганидан ўйнаб юборди, шахматдаги кашфиёти ҳам ёдидан чиқиб кетди.

Тушлик тугагач, судья ўз хонасига кириб кетди. Полнинг эсига яна шахмат тушди. У амакиси Эрнестнинг қўлидан ушлаб, меҳмонхонага ўзининг ажойиб кашфиёти — хоҳлаган жойдан от ва фил билан мот қилишни кўрсатиш учун етаклади. Эрнест унинг сўзини бўлмай эшитди, кейин бир неча маротаба яланғоч шоҳ билан ўйнаб кўрди. Пол ҳар сафар уни энг қисқа йўл билан ишончли равишда мот қилаверди.

— Яхши, Пол, — деди у ниҳоят. — Сенинг шахмат билан жиддий шуғуллианадиган вақтинг бўлди. Бу ёққа қара-чи...

Эрнест ёдидан қалам олиб, тахтанинг четига ҳарфлар ва рақамлар ёзди.

— Тушунаясанми? Тахтанинг ҳар бир хонаси ўз номига эга, истаган юришни ёзиш мумкин. Шундай бўлгач, бутун партияни ҳам ёзиш мумкин. Тушундингми?

Полнинг кўзлари ёнарди. У бир неча дақиқа мобайнида эски итальянча нотацияни ўрганиб олди. Бу энг содда нотация эди. Зеро, унда доналарнинг номи иштирок этмайди, фақат хоналарнинг номи ёзилади. Шундан кейин амакиси инглизча ва французча нотацияларни кўрсатиб берди. Бу хийла мураккаброқ эди, лекин орадани ярим соатлар ўтар-ўтмас учаласини ҳам яхши ўзлаштириб олди ва жуда кам ҳоллардагина чалкашди.

— Энди бизникига борамиз, — деб тушунтиришни тутатди Эрнест. — Менда Кизерицкий ва Стаунтоннинг «Ли Режанс солномаси» — «Шахматчилар учун қўлланмаси» бор. У сента асқотади.

— Қўлланмани ким ёзган, Эрнест амаки?

— Инглиз шахмат устаси Говард Стаунтон. Уни ҳозирги даврда дунёнинг энг кучли шахматчиси ҳисоблашади.

— У ким ўзи. Эрнест амаки? Англияда яшайдими у?

— У Англияда яшайди ва Шекспирни таржима қилади.

— Шекспирни? Инглизчадан инглизчага-я?..

— Айнан шундай. Шекспир тили ҳозирги инглиз тилидан анча фарқ қилади. Сен билан биз уни ҳеч тушуна олмаган бўлардик. Жаноб Стаунтон уларни ҳозирги тилга таржима қилади, шарҳлар ёзади, тадқиқотлар олиб боради. У шекспиршунос, лекин айтишларига қараганда, ниҳоятда ёқимсиз одам эмиш.

— Бундай бўлиши мумкин эмас, Эрнест амаки! Устоз шахматчи бундай бўлиши мумкин эмас, бу хато бўлса керак!

— Сен шундай деб ўйлайсанми, Пол? Яхши, сен айтгандай бўла қолсин. Бошқа сафар мен сента Лионел Кизерицкий ва «Деля Режанс» кафеси ҳақида гапириб бераман.

— У қаерда?

— «Де ля Режанс» кафесими? У Парижда. Ўша кафени шахмат маккаси дейишади. Макка нималигини биласанми ўзи?

— Албатта биламан, Эрнест амаки. Мен... менга қачонлардир ўша кафегга бориш мумкин бўлармикин?

– Нега мумкин бўлмасин? Катта бўласан, ўқишларни битирасан, сен билан биргаликда маза қилиб Парижга борамиз, Пол. Розимисан?

– Албатта розиман! Лекин жуда узоқда, Эрнест амаки... Лекин Африкадан сал яқинроқ!..

* * *

Судья ўзини аранг тутиб турар, юзлари ёнар, кўзларининг оқиши ҳам қизариб кетганди. Шундай бўлса-да, у босиқлик билан гапирарди.

– Сиз виждонсиз одам экансиз, Мюрэ. Сиз ҳийла-найранг билан бу шартномани, бу қалбаки қозони менга қисгириб кетибсиз. Мен унга қарамасдан қўл кўйиб юборибман. Бундай баҳо пахта бозорида йўқ. Сиз ҳамёнингизни қашпайтирдингиз-у, мени икки мингта чув туширдигиз. Даллол ҳам, чамаси, худди шундай қароқчи одам. Бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган баҳо, қароқчилик! Нега индамайсиз, жаноб! Жавоб беринг, менга!

Октав Мюрэ кути ўчган ҳолда оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига олиб, кабинет эшиги олдида турарди. У гапирмоқчи бўлиб, қўлини кўтарар, лекин судья оғиз очириниша кўймасди.

– Бу биринчи ҳодиса эмас, Мюрэ. Худонинг ўзи кўриб турибди, мен энди ўзимни алдашларига йўл қўймайман! Бу шартномани бекор қиламан, уни ҳақиқий эмас деб ҳисоблайман!..

Мюрэ тўла итоаткорлик оҳангида қўлларини ёйди.

«Сиз мени ўлдиришингиз мумкин, судья, – унинг думалоқ гавдаси худди шундай деяртгандай. – Лекин шартномани энди ҳеч нарса қила олмайман. Худонинг ўзи ҳам ўзгартира олмайди. Нима ҳам қилардим, янглишибман!»

Судьянинг овози бўғилди, бармоқлари билан кўйлагининг кўкрак томонини юлқиб очди, тугмалари узилди. У қўли билан имо қилди, бошқарувчи чопиб келди. Ярим қоронғи йўлакда у ичиқоралик билан кулиб кўйди: ҳақиқий жентельменнинг бундай ҳаяжонланиши зарарли...

Алонзо Морфи кўлларини кўкраги тагига кўйганча диванга чўзилди.

Юраги қаттиқ санчар, томоғи бўғилар, онги ўзидан кетар даражада эди. Юракдаги оғриқ елка ва кўлларига ҳам ўтган эди. Оғриқнинг зўрлигидан ҳаво етишмас, оёқлари совуқдан қалтирар, хона музлаб кетгандай, ўзи қаёқларгадир учиб бораётгандай.

Унинг тишлари қаттиқ қисганидан гижирлаб кетди. Ўзингни қўлга ол! Томчи дори кутида. Ўрнингдан тур!

Гандираклаб стол олдигача бор, пишачани шундоққина оғзидан кўтарди. Энди ўринга ётиш, кўйлагининг олдидаги тугмачаларни ечиб ташлаш керак... Лаънати оғриқ кучайгандан кучаяяпти.

Судья диван томон бир қадам ташлади ва унга кўндалангига йиқилди.

– Телли! – нола билан қичқирди у ва ўзидан кетди.

* * *

Ярим тун эди. Судья ўз каравотида секингина хуррак отиб ётарди. Юрак хуружи ўтиб кетган, оғриқлар босилганди. Тунги қалпоқчасининг попуги бир текис қимирлаб турарди.

Ярим қоронғиликда Тельсид хонимнинг юзи заъфарон кўринарди. У ухламасди, тирсақларига таяниб, эрининг нафас олишига қулоқ солар ва яна ёстиғига чўзиларди. Тунги чироқнинг кўкиш нури аста ялтиларди. Уйдагилар уйқуда эди. Ошхона нарёғидаги хонадан Салли холанинг оҳишта хуштак чалаётгани эшитиларди. Фақат ошхонадан торли мусиқа асбобининг унча баланд бўлмаган овози ва унга жўр бўлиб жанубнинг ғамгин кўшиқларини айтаётган Жиммининг хиргойиси қулоққа чалинади.

Кўйлақчан Пол дераза ёнида ўтирарди. Тунги ҳаво ёқимли ва илиқ эди. Чирилдоқлар чирилларди. Улкан юлдузлар эртага кечкурун Аллисонлар оққуш кўлида ёқишадиган чироқлардек атрофни ёритарди. Полнинг уйқуси келмасди. Эртага улар Аллисонларникига боришади.

У ерда башанг кийинган аёлларни, ажойиб отлар миниб олган

жентльменларни учратиш мумкин, мушакбозлик, боғда кечкурунги зиёфат бўлади... Тантанавор кун шарафига милтиқ ва тўшпончалардан ўқлар узилади... Қизиқ, тантананинг боиси нимакин ўзи? Эҳтимол, Жеральд Аллисоннинг онаси — кекса хонимнинг туғилган кунининг юзинчи ёхуд икки юзинчи маротаба нишонланишидир. Қўллари совуқ ва қоқсуяқдан иборат бўлса-да, атирни кўп сепанидан бош айланиши ҳеч гап эмасди...

Лекин бир нарса тушунарсиз эди: отаси Полнинг олдида Жеральд Аллисонни ебтўймас, йиртқич, тамагир деганди. Унинг лаблари жуда юпқа, кўзлари эса африка шеридек кўм-кўк алангаланарди. Ахир китобларда бекорга ёзилмайди, дарҳақиқат, йиртқичларда шунақа кўз бўлади. Нега бўлмаса бунақа одамниқига меҳмонга бориш керак экан?

Лекин Оққушлар кўли шунақанги маза жойки, асти қўяверасиз. Бу сувларда баҳайбат оққушлар сузиб юришади. Улар одамларга ўрганишмаган, ёввойи, лекин узоқроқдан уларни истаганинча томоша қилишинг мумкин.

Пол вақтни ҳисоблашга тушди. Ҳозир соат учлар бўлгандир. Далам кечкурун соат саккизларда борамиз деганди. Пешингача тўққиз, яна у ёғига саккиз соат вақт бор. Ҳаммаси бўлиб яна ўн етти соат кутишга тўғри келади. Ҳаддан ташқари кўп вақт бор, кутишга сабр-тоқати етмайди...

Пол маънос бўлиб қолди: вақт нега бунчалик секин ўтади.

Пастда, дераза олдида кекса одамнинг йўталгани эшитилди. Пол деразадан бошини чиқариб қаради. Ой ёруғида Эб амакининг опшоқ боши худди металлдан ясалгандай туюларди. Эб трубка чекиб турар, ундан чиқаётган учқунлар тепага, қоронғилик қаърига сачарди. Пол уни чақирди.

— Эй, худойим-ей, нега бу ерда арвоҳга ўхшаб ўтирибсиз? — ҳабаш қўрққанидан эси чиқиб кетай деди... — Сизнинг ҳам уйқунгиз келмаяптими? Уринга ётинг-да, бирор яхши нарса ҳақида ўйланг. Масалан, эртага Аллисонларникида бўладиган каптар гўштиги пирог ҳақида ўйлаб ётинг.

Пол ялинганнамо илтижо қилди:

— Эсингдами, Эб амаки, қадим замонлар тўғрисида менга сўзлаб беришга ваъда қилганинг? Сен ҳам ухламаяпсан, мен ҳам ухламаяпман... Ёнимга келиб гапириб берақол, яхшимми?

Чол иккиланди.

— Хўб деяқол, Эб амаки...

— Хўп, Пол, ҳозир чиқаман. Фақат Тельсид хонимга ҳеч нарса демайсиз, акс ҳолда кечалари вайсаб юргани учун ҳабашнинг шўри қурийдди. Чиқаман, Пол.

Пол чойшабнинг ичига кириб, гужанак бўлиб ётиб олди. Эб амаки, трубкасини ўчириб, каравотнинг четига ёнбошлади.

— Мен бир мўйсафид ҳабашман, Пол, — деди у тантанавор бир оҳангда. — Мен жудаям кекса одамман. Мен фақат инглизларнигина эмас, французларни ҳам эслайман...

Кекса ҳабаш узоқ ҳикоя қилди...

Пол эса миқ этмай тишларини тақиллатиб ётди. Тонг ёриша бошлади, кушларнинг дастлабки чуғур-чуғури эшитилди. Деразадан тонги шабада уфурди. Эб амаки ўрнидан туриб, қаддини ростлади.

— Озгина ухлаб олинг, Пол. Келинг, мен сизни ўраб қўяй.

Ҳабаш овозини чиқармаслик учун оҳиста пастга тушиб кетди.

IV

Кўлнинг қоп-қора кўзгуси устида биринчи ракета отилди.

Тр-рах, тр-р-р-рах, трах!

Кечки осмондан олов ёмғири ёғилар, унинг майда-майда учқунлари қоп-қора сув сатҳига тушиб, йўқолиб кетарди. Аллисонларнинг икки томони доирасимон қанотли қилиб қурилган катта пастакроқ уйи сарғиш чироқлар нурида жилваланарди. Қизил, кўкиш хитой чироқлари дарахтлар билан бурканган боғни ёритиб турарди. Оёқлар остидаги шағаллар гирчилларди. Аёлларнинг ҳашамдор кўйлақлари, эркаларнинг нимчалари қорамгир дарахтлар орасида йилтиллаб кўринарди. Гуллаб турган магнолияларнинг ҳиди атрофга тараларди.

Махсус жиҳозланган бинода барабанлар янгради. Скрипкалар, фагот¹лар, флейталарнинг овози кўкка ўрлади. Заррин ёқали форма кийиб олган ҳабашлар стулларида тебранишиб, кўзларини юмганча қуй чалишарди. Оқ сочли дирижёр қўлидаги таёқчасини силкитиб, қатъий ҳаракатлар қилар, у шунчаки йўлигагина қовоғини уйиб олганди: оркестр ўз вазифасини қойилмақом бажарар, Филлидорнинг «Ёғоч кесувчи»сини ўринлатиб ижро этарди.

Гуллар билан тўлиб кетган кўрғонга киравериш ғала-ғовур эди. Аравалар тўхтовсиз равишда бирин-кетин келишарди. Қора камзул кийиб олган Жеральд Аллисоннинг ўзи меҳмонларни кутиб оларди.

– Сампсон хоним! – У бинафша ранг кўйлак кийган тўла аёлга таъзим қилди. – Сизни кўришдан жудаям хурсандман, Жэк! Гарри, отахон, отингизни отбоқарга бериб, боққа ўтаверинг... Жаноб Баркер, жаноб Мак-Лиш, хайрли кеч! Сизларни бу ерда кўраётганимдан хурсандман... Дюваль хоним, салом ва ҳайратимни қабул қилгайсиз: кўйлагингиз Париждан келтирилганлиги шундоққина кўриниб турибди... Боққа киришлар, жаноблар, боққа! Барчангизга хайрли кеч тилайман!

Ҳабаш хизматчилар чаққонлик билан отларни қабул қилиб, жиловидан ушлаганча ичкарига, қоронғилик қаърига сингиб кетишарди. Меҳмонлар битта-биттадан ва гуруҳ-гуруҳ бўлиб боққа киришарди. Уй олдидаги пешайвонга каттакон кресло кўйилган бўлиб, унда қуриб қолган Аллисон хоним деярли йўқдай бўлиб ўтирарди. Ўзига обдон оро берган мункиллаган кампир мўмиёлаб кўйилган жасадга ёхуд Перро эртақларидаги ялмоғиз кампир Карабосга жуда ўхшарди. Мунчоқдай қора кўзлари билан унинг ёнидан ўтаётган меҳмонларга тикиларди. Аёллар этилиб таъзим бажо келтиришар, эркалар эса кампирнинг кўкимтир ажин босган қўлидан ўпишарди.

Ҳеч ким бир оғиз ҳам сўз қотмасди: зеро, кампирнинг қулоғи том битганди.

Яқинда у хотирасидан ҳам ажралганди, ягона ўғлини гоҳ Жон, гоҳ Генри деб чақирарди...

Ҳамон меҳмонлар келишарди.

– Мана, судья ҳам келдилар! – самимий қутлади Аллисон. – Хайрли кеч, Морфи хоним, сизни уйимда кўришдан хурсандман. Эй, Дик, Дикки, қайдасан, бу ёққа кел. Мана сенга янги ўртоқ, Пол. Кўзларининг қоралигини қара.

Миқти, юзлари қип-қизил Дик Аллисон Полга тикилиб турарди.

– Хайрли кеч... Ричард, – Пол унга самимий равишда қўлини узатди.

– Мен билан дўстлашишни хоҳлайсизми?

– Албатта-да, Пол, – қувноқлик билан жавоб берди Дик.

– Пони отинг борми, Дик? – кўзлари ўйнаб сўради Пол. Дик бу саволдан ҳатто хафа бўлди. – Албатта, унда пони оти бор-да. Дадам ҳаммавақт, ўз оти бўлмаган жентельмен жентельмен эмас, дейди.

– Ранги қанақа?

– Тўриқ. Уни кўришимиз мумкин, марҳамат... – Пол отни кўриши биланоқ ўзининг Панчоси бундан яхшилигини билди, лекин одоб юзасидан буни Дикка айтмади ва кавш қайтараётган отни мақтади.

– Боғимизда дурустгина арғимчоқлар бор, – деди Дик беихтиёр. – Хоҳласанг олдига борамиз?

Улар боққа чошиб кетишди. Ой чиқди, унинг нури дарахтларнинг япроқларига тушди. Арғимчоқлар осилган майдончада чиройли кўйлақлар кийиб олган қизчалар ўйнашар, қиқирлашарди. – Арғимчоқларда учганинг етар, – бақирди Дик. – Арғимчоқлар қиз болалар учун эмас! Кетдик, Пол!..

Пол миқ этмай турарди. Арғимчоқлар олдида ошпоқ кийимли учта қизчанинг қораси кўринди. Уларнинг бўйи баландроқ ўртанчаси болалар ёнига яқинроқ келди. Ун уч ёшлик Мэй Аллисон тол хипчинидай ингичка эди. Кумушранг нур унинг сочлари, катта-катта кўзлари чарақлаб турган жиддий юзига тушиб турарди. У Полга тик қаради, бошидан оёғигача синчиклаб ва бир оз такаббуруна тикилди. Полнинг нафаси қайтгандай бўлди.

– Мен... мен Полман, Пол Морфи... – мингирлади у юзига олов ургандай. У оёқларини тапиллатиб кўйиб таъзим қилди.

¹ Ёғочдан ясалган сурнайсимон музыка асбоби (*тарж.*).

— Салом, жаноб Морфи. — У худди катта одамлардай вазмин ва салобатли гапирарди. Пол ўзини егги ёшли болакайдай ҳис этди. — Мен Мэй Аллисонман, бу Кэт Жонсон ва Маргарет Холл, менинг дугоналарим. — Қизчалар одоб сақлаб тартиб билан ўтиришди, улардан биттаси пишқириб қўйди.

— Биз овқат маҳалида яна кўришамиз, жаноб Морфи... — Мэй Полга шубҳали қараб қўйди. Пол яна таъзим қилди. Шу дақиқада ҳеч қандай куч Полни гапиртира олмаётганди.

Қизчалар аллақачон қоронғилик бағрига сингиб кетишган бўлишса-да, Пол ҳамон уларнинг орқасидан қараганча турарди.

— Пол, бу ёққа кел, арқонни тортишга ёрдамлаш, — минғирлади Дик. — Бу туришингда умрингда қизларни кўрмагансан деб ўйлаш мумкин!

Қизларни? Ахир кўз ўнгингдан лип этиб ўтиб кетган опшоқ мўъжизаларни шундай дейиш мумкинми?

— Менинг Эллиен деган синглим бор, — деди Пол қатъиятсизроқ. Ҳақ гап шуки, Пол саккиз ёшли синглиси Эллиенни юракдан севар, ҳатто ўз Панчосидан ҳам кўра кўпроқ ёқтирарди. Лекин у Полда бу қадар хайрат, ёқимли безовталик уйғотмаганди...

— Ҳамма қизлар ҳам бир хил! — жиддий сўз қотди Дик. Сен менга ёрдамлашиб юборасанми ёки ўзим ҳаракат қилаверайми?

У пишиллади. Пол итоаткорона ёрдамга боришга шошилди. Ҳалиги эсанкираш ўтиб кетди. Тушуниб бўлмас қувонч тўлқини уни ўз бағрида аллаларди.

Аргимчоқлар тобора қаттиқроқ ғирчиллаб юқори кўтариларди. Яна... Яна ҳам юқорироқ!

Пол тиззаларини гоҳ букиб, гоҳ тўғрилаб, оғир тахтани қаттиқ итарарди. Юқори, яна ҳам юқорироқ! Ой нурида оқариб кўринаётган дарахтларнинг учлари аргимчоқ учаётганларнинг кўзларига ташланарди.

Юқорига, яна ҳам баландроқ!

— Секинроқ, Пол! — бақирди Дик. — Тўхтат! Бунақа қаттиқ учирма, ағдарилиб кетамиз.

Лекин Пол унинг сўзларини эшитмасди. Яна ҳам юқорироққа, жилвагар юлдузлар қаърига!..

— Секинлат! Тўхтат, Пол! Мазам қочаяпти!.. — Дикнинг овози шу қадар таҳликали чиқдики, Пол ўзига келиб, аргимчоқни тўхтата бошлади. Арқонлар тобора секинлашиб, ниҳоят тўхтади.

Пол сакраб тушиб, Дикнинг ерга тушишига ёрдамлашди. Дикнинг кулча юзи бўзариб кетган, кўзлари косасидан чиқай дерди.

— Сен билан ҳеч қачон аргимчоқ учмайман, — деди у бироз нафасини ростлагач. — Сен жиннимисан ўзи?

— Мени кечир, Дик! — Пол жуда хафа бўлди, у Дикнинг жаҳлини чиқармоқчи эмасди. — Марҳамат қилиб мени кечир, энди бунақа қилмайман...

— Анчагача аргимчоқ уча олмасам керак! — тўнғиллади Дик. Болалар уй томон оҳиста юриб кетишди. Пешайвонда кечки овқатга стол безатишарди, меҳмонлар йўлларда гуруҳ-гуруҳ бўлиб туришар, ўриндиқларда ўтирганларнинг кулпилари ва овозлари кулоққа чалинарди.

— Жонгинам, сиз «Памела»ни ўқиганмисиз? — бидирларди ўнгдаги ўриндиқда ўтирган аёл. — Эҳ, жаноб Ричардсон шундай зўр ёзувчики!

— Шартнома имзоланди, жаноб Броун! — ямин орқасидаги скамейкада ўтирган кимнингдир бўғиқроқ тантанавор овози янгради. — Шартнома имзоланди, энди ундан воз кечиш мумкин эмас.

Болалар зинапояда тўхтаб қолишди. Семиз уй оғаси бошчилигида ҳабаш хизматкорлар стол безатишарди. Уларнинг қўллари кўзни қамаштирадиган даражада опшоқ дастурхон устида қора қушчалардек учарди.

Хизматчилар оғаси зинапоя олдига чиқди-да, чўқмор билан уч маротаба занг чалди.

— Хонимлар ва жаноблар, столга марҳамат қилинлар! — қичқирди у тантанавор равишда қоқ-қоронғи боққа қараб.

Яна оркестр ўйнади. Богнинг ҳар тарафидан меҳмонлар оқиб кела бошлади. Улкан стол билдур ва чиннилар билан тўла эди. Виноли кўзалар, виски, жин ва ромли шишалар саф тортиб туришарди.

Семиз опшоқ куркалар, олгинранг товуқлар, турли кўкатлар ва ўз патлари билан безатилган қорамтир бугдой ранг ўрдаклар столни тўлдирганди. Салат солинган вазалар, сап-сарик пишлоқлар кўзни қамаштирарди.

Меҳмонлар жойларини эгаллашар — шап-шуп юриб келишар, стуллар гижирлар, кулги, ҳазил товушлари эшитиларди.

Қарс-курс қилиб отилган биринчи ракета қоронғи осмон йўлини ёритиб талага интилди, кейин иккинчи, учинчи ракеталар осмонга ўрлади. Кўл устига олов ёмғири ёғилди.

Пол Дик билан Мэй ўртасида ўтирар, азбаройи қувонганидан юраги орзиқарди. Столнинг нариги томонидан отаси унга шўхчан кўз қисиб қўйди. Пол ҳам бунга жавобан кўз қисди, сўнг Мэйга зимдан тикилди. Худога шукрки, у ҳеч нарсани фаҳламади... Мэй қимирламай ўтирарди. Уни шу ерга — болалар орасига ўтказишгани алам қиларди... Лекин ахир болалар бунинг учун айбдор эмасдилар-ку. Қизча қўшнисига табасум билан мурожаат эди:

— Пол, сизга сидра қуяйми?

— Менга куй, — деди Дик. Унинг гўштдор юзи йилтилларди, қўлида ўрдак гўшти ушлаб олганди. Даҳани билан имо қилиб, стаканини кўрсатди.

— Олдин меҳмонга, Дик! — кулди Мэй. — Сўнгра, бунчалик очкўз бўлиш яхши эмас...

Кумуш санчқининг биллур идишга урилгани эшитилди. Баланд бўйли одам оҳиста ўрнидан турди. Опшоқ мўйлаби қип-қизил юзига унчалик монанд эмасди, у қўлида қадаҳ ушлаб турарди.

— Дикқат! Табрик сўзи учун жаноб Томпсонга сўз берилади. Эшитинг, дикқат! Эшитинглар, жаноблар! Полковник Томпсон гаширадилар.

Полковник тажрибали нотик сифатида ҳамманинг тинчланишини кутди.

— Хонимлар ва жаноблар! — Қадаҳ ушлаган қўл оҳиста баландга кўтарилди. — Ижозат этсангиз, бу ерда қатнашаётганларнинг барчаси номидан ажойиб байрам, чинакамига жанубона меҳмондўстлик учун азиз жаноб Аллисонга ташаккурлар билдирсам! Оғир синов йиллари, — нотикнинг овозида йиғи оҳанглари зуҳур эди, — қадимий урф-одатларимизни давом эттириш ғоятда ёқимлидир. Хонимлар ва жаноблар, бу стол атрофида бугун томирларида турли миллат қонлари оқиб турган кишилар жамоаси тўпланган. Бизнинг жонажон Амфитрион сингари инглиз уруғларининг авлодлари, — Жеральд Аллисон таъзим қилиб қўйди, — билан бирга француз ва испан оилаларининг авлодлари ёнма-ён ўтиришибди. Бу авлодларнинг асосчилари ўз қонлари ва жасоратлари эвазига оқ танлилар учун бу ўлкани эгаллашган. Бу стол атрофида янкилар йўқ. Шунинг учун ҳам мен табрикни айтаяпман... Жануб учун, жаноблар! Биз барчамиз жанубликларимиз, ажойиб қадимий Жанубий Штатларимиз, эркин ва мустақил юртимиз учун қадаҳ кўтарамиз! Ура!

Қадаҳ ярим доира шаклида ҳаракат қилиб мўйловига ёпишиб қолди.

— Ур-ра! — деб ҳайқирди ўнларча овозлар. — Жануб учун! Тўғри айтасиз, оқсоқол Томпсон! Жуда тўғри, полковник! Жануб учун!

Қорни билан нақшиндор панжарага суяниб турган хизматчилар оғаси рўмолчасини силқитди. Йигирмага яқин ов милтиғидан тунги осмонга бараварига ўқ узилди.

— Қойил, отахон! Қойил, полковник! Ажойиб сўз айтдинг! — бақришарди ширакайф меҳмонлар. Аллисон ҳар томонга қараб таъзим бажо келтирарди, унинг ҳеч қачон кайфи ошмасди.

— Жаноблар, гапимга қулоқ солинг! — жон-жаҳди билан қичқирарди Вильям Редвуд, лекин ҳеч ким унинг гапига қулоқ солмас, ҳар ким ўзича бақирарди.

— Эй, шайтон! — Редвуд стулга чиқиб олди, қирғийникига ўхшаб кетадиган юзи бўзарган, пешонасидаги йўғон қон томири бўртиб кетганди. «Янки-Дудль»ни жин урсин, жаноблар. Бизнинг ишимизга суқилаётган, ҳабашларимизни ўғирлаётган Шимолни жин урсин! Ишончимизни оқлай олмаган Пок¹ни жин урсин! Президентни жин урсин!

¹ Жемс Нокс Пок, жанублик кулдор. Жанубнинг тазйиқи остида 1845 йили президентликка сайланган. Президент бўлгач, Пок Жанубга ҳам, Шимолга ҳам ёқин йўлларини ахтарган. 1849 йилда Пок президентликдан туширилиб, ўрнига мексика урушининг қаҳрамони, жанублик ва кулдор бўлган генерал Захарий Тейлор сайланган.

Аллисон унинг ёнига келди. Аллисоннинг бўйи шу қадар баланд эдики, юзи стул устида турган гапирувчи билан баробар эди.

– Қойил, Жонни! Қойил! – қулди у. – Бу айтаётганларингизни Ричмондда бўладиган митингда гапириб берсангиз, одамлар сизни бошларига қўтаришади.

У нотикни мулойимлик, шу билан бирга ҳукмдорона стулдан тушириб қўйди. Редвуд ерга тушгач, гапириш қобилиятини бутунлай йўқотди, минбарсиз у сўзлай олмасди.

– Музыка чалинсин! – қичқирди Аллисон. – Хонимлар ва жаноблар, энди рақс бошланади!

Қўшни залда оркестр ишга тушди. Меҳмонларнинг бир қисми залга йўл олди, бошқа қисми эса боғ бўйлаб ёйилишди.

Боғнинг энг нариги йўлкасидан Судья Алонзо Морфи хотини билан қўлтиқлашганча оҳиста юриб келарди, у оғир ҳансирарди.

– Нега бунчалик кўп ичдинг? – ташвишланиб сўради Тельсид хоним. – Бу сенга зарарли эканлигини биласан-ку.

– Мен жудаям оз ичдим, Телли, – бошини ликиллатди судья. – Гап винода эмас. Мен жудаям ҳаяжонландим, ҳамма гап шунда. Шунчалик ҳаяжонландимки, Редвуднинг башарасига тарелкани улоқтирай дедим. Ақлсизлар, бечора ақлсизлар! Зиқналик ва мутаассиблик – мана сизларнинг доҳийларингиз.

– Нималар деясан, Алонзо? – тушунмай сўради хоним.

– Наҳотки улар мамлакатни қайси томонга бошлаб кетишаётганини кўришаётган бўлса? – деди алам билан судья. – Телли, айт-чи менга, наҳотки шунчалар сўқир бўлишса?

Қоп-қора ўсимлик орқасидан йўлкага дароз одам чиқиб келди.

– Морфи хоним, ажойиб оқшом-а! – деди Жеральд Аллисон.

– Худди шундай, жаноб Аллисон, оқшом жудаям ажойиб ўтапти.

– Мен бугунги ҳаво тўғрисида гапираётгандим, – кулиб қўйди Аллисон.

– Судья, менга уч дақиқалик вақтингизни ажрата олмайсизми?

– Ҳозирми? – ҳайрон бўлди судья.

– Бор-йўғи бир масала. Морфи хоним бизни маъзур тутадилар.

– Бемалол, жаноб Аллисон! – Хоним шошилиш равишида нарироқ кетди ва тўхтади. – Вақт ҳам кеч бўлибди, Алонзо. Мен Полни қидириб кўраман. Уйга кетадиган вақтимиз бўлибди... – Қора кўйлак зулмат бағрига сингиб, кўздан йўқолди.

– Мана бу яхши сигарани чекиб кўринг, судья – плантатор лутфан илтифот кўрсатди. – Бир дақиқа ўтирайлик...

Судья, сабр билан кутди. Аллисоннинг кўзлари ёнарди.

– Мен тўғрисиўз одамман, – мулойим гапирди Аллисон. – Менга айтинг-чи, «Жонс Гринга қарши» ишингиз қачон бошланади? Мен шуни билмоқчи эдим.

– «Жонс Гринга қарши»?

– Ҳа.

Орага сукунат чўкди.

– Душанбада, – секин гапирди судья.

– Яхши, душанбада бошланса бошлана қолсин. – Судья мен Грин ютиб чиқишини хоҳлардим... Ахир у кўп жиҳатдан ҳақ-қу.

– Шунақами? – лоқайдгина сўради судья. – Назаримда, Грин бу ўйинда ютказса керак, қонун унинг томонида эмас.

– Барибир у ютиб чиқиши керак. Менга шу керак, судья. Шундай қилиш керак. Шундай бўлса мен беш мингни аямайман...

Сигарадан чиққан олов учқун бўлиб сочиларди.

– Энди мен кетишим керак. – Судьянинг гўшглор гавдаси ўтиргичдан кўзгалди.

– Ўн минг, – деди мезбон.

Ўртага сукунат чўкди, фақат уларнинг нафас олишларигина эшитиларди.

– Мен аблаҳ одам эканлигингизни анчадан бери билардим Аллисон, – секин гапирди судья. – Лекин мен сизни ақллироқ бўлсангиз керак деб ўйловдим. Мени пул билан сотиб олмоқчи бўлдингизми?

Аллисон кулди.

— Агар ҳазиллашган бўлсам-чи?.. Баҳоингизни айтинг, пулга сотилмас Катон.
— Баҳоси йўқ, — деди судья. — Кетинг, бу ердан, Аллисон, илтимос қиламан. Менинг юрагим касал.

— Яхшилаб ўйлаб кўринг, — қовоғини уйиб таҳдид қилди плантатор.

— Мен сиздан кўрқмайман, — судья оғир гавдаси билан скамейкага чўкиб қолди. — Кетинг, Аллисон, мен сизнинг уйингизда ўлишни хоҳламайман.

— Жуда яхши, жаноб Морфи! — кувноқлик билан деди Аллисон. — Лекин сиз бугунги кунни ҳали кўп эслайсиз...

Баланд гавдали Аллисон йўлка бўйлаб тез юриб кетди.

Судья шохчани ўзига тортиб, шабнамдан хўл бўлган барглари оғзига олиб борди.

* * *

Кекса Аллисон хонимни аллақачон ичкарига олиб кетишганди.

Унинг улкан креслосида Мэй оёқларини остига қистириб олганча ўтирарди.

Овқатдан оғирлашиб қолган Дик пастаккина ўриндиқда мудраб ўтирарди, Пол кресло яқинида турарди. У қўллари билан имо-ишоралар қилар, кўзлари ёнар, овози тоҳ кўтарилиб, тоҳ пасаярди.

— Булар милтиқ ва пушқалар ишлатиладиган ҳақиқий уруш эди, Мэй! Байрамлари ҳам бугунгидек бўлиб, бутун ой мобайнида давом этарди. Бир одам эса бир кечада мингларча одами бор плантацияни ютқазиб қўйибди. Уни Давенпорт деб аташарди, ёш Давенпорт...

— У менинг қариндошим эди, Пол, — деди секингина Мэй.

— Сизнинг қариндошингизми?

— Ҳа, менинг ойимни, у анча олдин ўлиб кетган, ойимни турмушга чиқмасларидан аввал Жэйн Давенпорт деб аташган.

— Ҳа, шундайми? — минғирлади Пол. — Сиз унга ўхшайсиз Мэй... Сочларингиз, кўзларингиз худди уникага ўхшайди. Ўзингиз ҳам худди унга ўхшаган чиройлисиз...

— Сиз унинг расмини кўрганмисиз, Пол?

— Йўқ, расмини эмас...

Пол чалкашиб кетди. У бундан эллик йил аввал ўлдирилган ёш Давенпортни яхши биламан демоқчи эди. У кўп маротаба уни тушида кўрган, ўша тушларнинг тафсилотларини гапириб бериши мумкин. Лекин буни Мэйга қандай тушунтирсин?

Тельсид хоним уларга яқинлашди:

— Пол, хайрлаш. Уйга кетамиз. Хайр сизларга, Мэй ва Дикки.

— Хайр, Мэй!

Бу нозик бармоқларни қўйиб юборишга ўзингни қандай мажбур этасан?

— Кетдик, Пол! — қайтарди онаси.

— Хайр, Дикки, — маънос деди Пол. — Менга гоят ёқимли бўлди... Хайр, Мэй. Мен гоҳида сизларникига келиб тураман, яхшими?

У кескин қайрилиб, Тельсид хонимнинг кетидан чошиб кетди.

— Ғалатироқ йигитча экан, — деди катталарга хос оҳангда Дик. — Менимча, Мэй, у сени севиб қолди.

— Аҳмоқмисан, Дик. — Мэй бирданига лов этиб кетди ва ўрнидан туриб, мағрурона қадамлар билан боққа туша бошлади.

— Эҳ, бу қизлар-ей! — Дик унинг орқасидан юраркан, обдон эснади ва ухлагани кетди. Мэй аста-секин бўшаб қолган боғ бўйлаб юриб борарди.

Сув томондан тунги салқин шабада эсарди, хитой чироқлари сўнгги нурларини сочарди. Байрам тамом бўлганди.

* * *

От тақасининг овози келади, гилдиракларнинг фирчиллаши эшитилади, Жиммининг қоп-қора елкаси ой нурида худди сакраётгандай туюлади. Теракларнинг сояси тупроқли кўчада қора ва ёруғ йўллар ҳосил қилади.

Пол совқотди, ғужанак бўлиб олди, тиззаларини даҳанига олиб бориб, кўзларини юмди. Орқала судья бўғиқ нафас олди.

Арава аллаларди. Пол жуда чарчаганди. «Бу кеча нега тугаб қолди-я? — ўйларди у ярим уйқу ҳолатда. — Нега мени у ердан олиб кетишди-я?»

Бутун эрталаб бўлдимиз ўзи? Назаримда бўлган эди, лекин у бутунлай бошқа эди. Ҳамма нарса бошқача эди. «Нима бўлди ўзи?» — ўйларди Пол.

Гилдирақлар гичирлайди. Уйқули кўзлар олдида сарғиш доиралар гоҳ пайдо бўлиб, гоҳ йўқоларди. Навқирон Давенпортнинг мағрур қиёфаси қоронғилик қаъридан чиқиб келарди. Мэй, Мэй...

Пол жуда чарчаганди, йиелогиси келарди.

Тақалар тақиллайди, аравалар ўнқир-чўнқир ерларда тебранади, қора терақлар чопаетгандек туюлади.

V

Чор-агрофни намхуш тонг эгаллаганди. Этар гирчилларди. Лаънати Жимми от эгарлашни қачон дурустроқ ўрганади? Чапиллаб кетаётган от туёқларидан лой сачрайди, юзга сувли чанг урилади.

Судья ит ҳиди келаётган шерст ёмғирпўшпага ўраниб олди. Пастга тушиб, отни бошқатдан эгарласаммикни? Арзимаиди, шаҳаргача озгина йўл қолди. Эзгин фикрлар хаёлни чулпатганди. Қиш ёмғирлари, ёқимсиз кунлар. Мана яна бир кун ҳам ўтиб бораёпти. Мангуликка кетаяпти. Тўғриси, ачинишнинг ҳожати йўқ, ярамас йил бўлди бу йил.

Судьянинг ишлари моддий жиҳатдан ёмонлашди. У худди аввалгидай ишларди. У Мюрэни ҳайдаб юборди, лекин мулкдан келадиган даромад ошмади. Француз ўғирлик қиларди, аммо пахтачиликни яхши биларди. Лекин тўғрисини айтганда, ўғри билан бир дастурхон агрофида ўтириш азоб, уни аллақачон ҳайдаш керак эди. Умуман олганда эса пахта билан айланиш керакми ўзи — аввало шуни ҳал этиш керак.

Шимол пахта сотиб олишни хоҳламайди, даллолларнинг шўри қуриди, плангаторларнинг ҳам. Судья Аллисоннинг башарасини эслаб қулимсиради, ғазабга минди. Аллисон уни худди бозордан бир парча гўштни сотиб олишпандай сотиб олмоқчи бўлди.

Узоқлардан келаётган маъюс овозлар судьяни бошини кўтаришга мажбур этди.

Кулранг осмонда турналар тўдаси учиб ўтарди. Турналар Жануб томонга паст ва оҳишта учиб боришар, жиққа ҳўл бўлган қанотларини аранг кўтаришарди. Бечоралар обдон чарчашган. Қачонлардир, лекин яқин орада эмас, одамлар ҳам ўзлари истаган томонларга учинади. Табиийки, аҳмоқона шарларда эмас, албатта.

Одамлар учини яхшироқ нарса ўйлаб топишади. Бунга у кўрмайди, лекин Пол кўрар. Лекин бу нарса бу ерда, Луизианада рўй бермайди... Эҳ, қимматли ватандошлар, сизларнинг хом каллаларингиз, зиқна қўлларингизни жин урсин. Наҳотки, нима экаётганингизни ўзингиз билмасангиз?..

— Эй, судья! — орқадан қаттиқ бақирди. Судья жоловни тортди. Уни ўзини ўраб-чирмаб ташланган чавандоз қувиб етди. Судья ёмғир қорайтириб юборган кулранг отни таниди.

— Хайрли тонг, Амброз ота. Бундай ҳавода тулки овлагани кетяпсизми?

— Тулкиларга бало борми! — жаҳли чиқди руҳоний. — Жойлар фермасида бир кампир ўлаётган экан. Янгиларни эшитдингизми, судья?

— Янгилар? Йўқ. Мен кечадан бери шаҳарда эмасдим.

— Ҳа! — жонланди руҳоний. — Шаҳар ақдан озибди. Кеча шундай хабар келди: қандайдир Саттер ёхуд Суттер — бир сўз билан айтганда, қандайдир ярамас бир муҳожир... чамаси швейцариялик, шекилли.

— Нима бўпти?

— У ўзининг тахта тиладиган агрегатига сув ўрнатибди.

— Шуми, сиз айтмоқчи бўлган янгилар? — кулди судья.

— Гапимни бўлмаг. Суттер ўз тахта тиладигани учун сув гилдираги ўрнатибди. Сув гилдираги тарновидан олти минг долларлик соф олтин олибди. Бошланиши ёмон эмас-ку, а?

- Ҳа, – деди ўйлаб туриб судья. – Бошланиши чакки эмас. Бу қаерда рўй берибди, Амброз ота?
- Сиз билан бизникдан унчалик узоқ эмас! Бу Калифорнияда, Сакраменто дарёси водийсида рўй берибди.
- Булар уйдирма гаплар эмасми, ўзи?
- Мен ўзим «Калифорния хабарлари»да ўқидим, судья. Аҳмоқ Суттер шу заҳотиёқ ўз участкасини юз минг долларга сотибди. Қасам ичаманки, бу муҳожирлар қип-қизил қўй. У ерда миллион доллар олтин бўлса-чи?..
- Нега юз миллионлик бўлмасин? Бу ёғи энди нима бўлади, Амброз ота?
- Олтин жазаваси бошланади, судья. Олтин ақлсизлиги, халқларнинг ёшпасига у ёқдан-бу ёққа кўчишлари, мисли кўрилмаган қотилликлар ва турли жиноятлар бошланади...
- Улар чорраҳада тўхтаб қолишди. Ёмғир тинган, осмон аста-секин очилиб келаётганди.
- Сизга бир сирни айтаман, судья...
- Жойс кампир нима бўлади?
- Зарари йўқ, у кутиб туради. Барча Жойслар ҳам бақувват одамлар. Сизга шуни айтиб қўяйки, бу мамлакат жонимга теғди. Шимолга кўчиб кетайми деб турибман!
- Ахир у ерда тулкилар ва форееллар йўқ-ку!
- Мени фақат шу нарса ушлаб турибди, – гаптин сўзлади Амброз ота. – Лекин у ерда ҳозир Американинг барча пуллари-ю, энг ақлли одамлари йиғилиб қолди. Шу ҳолат тулки ва фореелларнинг йўқлигини билдирмайди.
- Бир нарса деб маслаҳат бермайман, Амброз ота, – хўрсиниб қўйди судья.
- Майли, кейинроқ ҳузурингизга кирарман, ҳаммаси тўғрисида муфассалроқ гаплашармиз. Морфи хонимга саломлар бўлсин!
- Рухоний аравани ўнг томонга бурди. Судья эса отига оҳиста қамчи уриб, шаҳар томон кетди. У хизмат хонасига яқинлашганда кутиб олишга ҳеч ким чиқмади. Эшикда катта қулф осиглиқ эди. Бу нимани англатиши мумкин? Нима қилиқ? Питерс ва унинг соқчиларини роса койиб беради энди. Судья нолиган ҳолда отдан тушди-да, ҳўл, занлашга ултурган қулфни очди. У стол ёнига ўтириб хаёлга чўмди.
- Амброз ота айтиб берган бу олтин ўзи... У ерда Сакраменто дарёси соҳилида ҳали кўп қон тўкилади. Икки қитъанинг барча мактабдан қочган одамлари олтин овозасига етиб боради. Қизиқ, жудаям қизиқ. Сирасини айтганда, бундан ўн беш йиллар олдин бўлганда ўзи ҳам жойида ўтира олмаган, олтиннинг жазавасини яқинроқдан томоша қилган бўларди...
- Эшик гирчиллади. Азбаройи ҳаяжонланганидан ранглари оқариб кетган ва қалтираётган букир Питерс кириб келди.
- Судья Морфи, жаноб! – энтикиб нафас олганича гапирарди у. – Энди орамиз очиқ. Энди суд идорасида кичик хизматчи бўлиб ишламайман. Йўқ, ишламайман!
- Бу нима гап, Питерс? – сўради судья.
- Мен озод одамман, жаноб! – чинқириб юборди Питерс. – Ҳеч ким мени ишлашга мажбур эта олмайди! Ниҳоят, мен жўнаб кетяпман! Мен кетаверишим мумкинми ёхуд сиздан рухсат сўрашим керакми?
- Хонага миршаб О'Хара кириб келди.
- Питерсга нима бўлган О'Хара? – сўради судья. – У мастми ёхуд кутурганми?
- Мени ҳақорат қилишга ҳаққингиз йўқ, жаноб! – бақирди букир. – Мен бундан кейин сизда хизмат қилмайман, жўнаб кетаман!
- Жаноб Питерс жўнаб кетаяпти, ҳазрат! – масхараомуз деди миршаб. – Мен ўйлайманки, Питерс Калифорнияга жўнаб кетаяпти.
- Ҳа! Лаънатлар ёғилсин сизларга! Сизлар ҳали Питерсни кўп эслайсизлар! Мен Калифорнияга жўнаб кетаяпман, у ердан бой бўлиб қайтаман!
- У эшикни тарақлаб ёшганича чиқиб кетди. Орага сукунат чўқди.
- У хароб бўлади, О'Хара, – маъюс сўз қотди судья.
- Шундай бўлиши эҳтимол. Бунақа чурвақалар нима ҳам қила оларди.
- Мэлони қаерда?

– Калифорнияга кетди, жаноблари.
 – Шундайми? Бутун шаҳар кўзғалибди-да. Сиз-чи, О’Хара, Калифорнияга кетмаяпсизми?
 – Кексайиб қолдим... Агар ёшроқ бўлганимдайди...
 – Шунга ҳам шукр. Чамаси руҳоний ҳақ, шекилли. Лекин бу ҳеч нарсани ўзгартира олмайди. Менга бошқа ёрдамчи қидириб топинг, О’Хара.
 – Хўп бўлади, жаноб.
 – Сўзларим эсингизда турсин, О’Хара. Бунинг аҳамияти йўқ, чунки у ҳеч нарсани ўзгартира олмайди. Сизга айтиб қўяй, бу тамом бўлишнинг бошланиши.
 – Ниманинг тамом бўлиши жаноблари?
 – Жанубнинг тамом бўлиши. Марказ энди ўзгаради. Тушунаяпсизми, О’Хара?

– Йўқ, жаноблари.
 – Эҳтимол, бу яхшидир. Кетишингиз мумкин, О’Хара.
 Судья ёлғиз қолди ва чанг босган хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Пол тахталари ғирчилар, нола чекарди. Ҳаёт худди кема, худди балиқчилар қайиғи ёнидан ўтиб кетгандай ўтиб борарди. Орадан анча вақт ўтганига қарамай, у ҳамон хона бўйлаб юарди.

Тушлик олдиан хонага Жерами Хорн кириб келди.
 – Хайрли тонг, жаноб Морфи! – Салқи юзидан самимий кулги ёғилди.
 – Нима дейсиз, Хорн! – Судья атайин расмий муомала қилди, у даллолни жини суймасди.

– Арзимайдиган иш, судья. Иссиқ Булоқлардан тўртга ҳабаш қочиб кетибди.
 – Бу билан сизнинг нима ишингиз бор, Хорн? Иссиқ Булоқлар, билишимча, Жеральд Аллисонга қарайди-ку...

– Бу жойлар ҳақиқатдан ҳам Аллисонга қарайди, судья, – хўрсиниб қўйди даллол. – Лекин Оллоҳнинг ишларини тушуниб бўлмайди. Эндиликда Иссиқ Булоқлар менга, Жерами Жошуа Хорнга қарайди.

– Нима бало? Ҳазиллашмаяпсизми, Хорн?
 – Мана васиқа, судья. Менинг тўлик исми-шарифим Жэкоб-Жерами Жошуа ван дер Хорн, судья. Мен голландларнинг қадимги негоциант уругига мансубман... Шундай қилиб, судья, ўша жойлардан тўртга ҳабаш қочиб кетган. Менга уларни ҳибсга олиш тўғрисидаги буйруқ зудлик билан керак. Акс ҳолда лаънатиларни «Ер ости темир йўли» билан Шимолга жўнатиб юборишади.

– Хорн, сиз яхши биласизки, Луизиана штатининг қонуллари бўйича қочоқ ҳабашни тутиш учун ҳибсга олиш тўғрисидаги буйруқ талаб этилмайди.

– Қизишманг, судья. Биз сизнинг қалбингиз юмшоқлигини, штатнинг амалдор кишиларидан бири эканлигингизни яхши биламиз. Ҳабашларнинг қочишини эса Янги Англиядан бўлган Жон Робинсон номли аболиционист¹ ташкил этган. Менга ўшани ҳибсга олиш ҳақидаги буйруқ керак.

Судья бир дақиқа ўй сурди.

– Йўқ, Хорн, – деди қатъий равишда. – Мен сизга бундай буйруқни ёзиб бермайман. У одамни айблайдиган сизнинг сўзларингиздан бошқа ҳеч қандай далил-исбот йўқ.

– Менинг сўзларим эса бу шаҳарда маълум мавқега эга! – кулди даллол.

– Йўқ, Хорн, – судья стулдан турди. Ҳабашларни тугаверинг, бу сизнинг ҳуқуқингиз. Лекин оқ танлини ҳибсга олиш учун эса далиллар керак, бундай далиллар эса сизда йўқ. Далил-исбот келгирсангиз, мен буйруққа имзо чекиб бераман.

– Таассуф, судья, жудаям ачинаман. Эҳтимол, жаноб Робинсоннинг ўзи ҳам бундай буйруқдан хурсанд бўлган бўларди...

Даллол эшик томон юрди.

– Бир дақиқага тўхтанг, Хорн! – чақирди уни судья. – Айтинг-чи, сиз олтин жазаваси ҳақида қандай фикрдасиз?

– Эй, худойим-эй! – кулди даллол. – Менга барибир эмасми? Ақлли

¹ Кулчиликнинг ашаддий душманларини шундай деб юритишган. Улар 1861-65 йиллардаги урушлардан анча илгарийёқ кулчиликка қарши курашишган. Шимолий Штатлардаги аболиционистлар ташкилотлари Жанубга ўз вакиллари юборишиб кулларнинг қочишларини ташкил этишган.

одамлар учун олтин ҳамма ерда сочилиб ётибди, фақат уларни худо йўлида териб олиш қолади, холос.

Даллол чиқиб кетди, судья яна хона бўйлаб юра бошлади. Аллисоннинг васиқасига қўл қўяётган пайтдаги ҳолатини кузатиш жуда ажойиб бўларди-да.

Унинг хаёлини қаттиқ вовуллаган овоз бўлди. Қамчи урилгани эшитилди, вовуллаш ангиллашга ўтди. Хона эшиги олдида давангирдай йигит пайдо бўлди.

– Кирсам бўладими, жаноб?

– Кириш.

Давангирдай йигит чарм камзул ва кундуз қалпоқ кийиб олганди. Улар ёмғирдан ялгилларди. Тиззасидан юқорироққача чиқиб турган ботқоқликка киядиган этиги обдон лой эди. Сепкилли кўкимтир юзи, ярим очиқ оғзигача уялганидан терлаб кетганди.

– Хайрли тун, жаноб! – Барзангидай йигитнинг чийиллаган овози қарийб болаларниқига ўхшарди. – Менинг исмим Дэв. Теннессилик Дэвид Харт бўламан. Жаноб Хорн мени ярим соат шу ерда кутишимни буюрди. Итти боғлаб қўйдим, хавогирланманг.

У гижирлаб кетган стулга ўтирди ва қалпоғини олди.

– Сиз жаноб судьямисиз? – сўради у эҳтиром билан.

– Ҳа, сиз кимсиз ўзи, жаноб Харт?

– Менми, мен кекса Хартнинг, Теннессининг биринчи негр тутувчисининг ўғлиман, жаноб, – деди йигит мағрурона қамтарлик билан. – Мен Эмос Хартнинг иккинчи ўғлиман. Отам ва акам Жэйкоб билан бирга ишлайман. Бизнинг саккиз жуфт итимиз бор, бутун штатимиздаги энг яхши итлар. Энди жаноб Хорн мени ва акам Жэйкобни шу ерда, сизларнинг Луизианангизда ишлашга чақирди.

Хартларнинг кичкинаси анча сўзамол йигит чиқиб қолди. У ёнидан туюлган қора тамаки чиқариб, каттагина бўлагини синдириб олди-да, лунжигга тикди.

– Тамаки хоҳлайсизми, жаноб? Йўқми? Хоҳишингиз.

Унинг жағлари ҳаракатга тушди.

– Худо хоҳласа, бу ерда яхши маошли ишга ўрнашиб оласиз. Жаноб Хорннинг айтишига қараганда, юзларча ҳабашлар қочиб кетишаётган эмиш.

Йигит отиб юборган тамакининг қизғиш қолдиғи бутун хона бўйлаб учиб бориб, шалоп этиб кулдонга бориб тушди. Судья буни қизиқиб кузатди.

– Сизга қанча тўлашади, жаноб Харт?

– Жон бошига ўн беш тангадан, – дарҳол жавоб берди барзанги йигит. – Дадам акам билан иккаламиз уйга уч юз доллар олиб боргудек бўлсак, юз долларини черковга ҳадя қилишимизни, қолганига эса... – Дэвид Харт уялинқираб индамай қолди, кейин катта оғзини очиб кулди-да, қўшиб қўйди: – қолганига эса: менинг тўйимни қилишини айтди... Одам уйланиши керак экан, шундай эмасми, жаноб? Биз Нэнси Бригг иккаламиз аллақачон уйланишга қарор қилганмиз, лекин отагинам энди рухсат берди.

– Тушунарли, Дэвид, айтинг-чи, жаноб Харт жудаям тақводор одамми?

– Отагинамми? У, – эҳтиром билан қайта сўради Дэвид. – Бизнинг отамиз черковнинг устунни, доимий оқсоқоли. У «Библия»ни бошидан-охиригача ёд билади. Отамиз илмли, олим одам, бизга ўхшаган эмас. Яқпанба кунлари амри-маъруф қилади.

– Иш кунлари эса қочоқ ҳабашларни тутайди. Ажойиб ҳунар. Дэвид, айтинг-чи, жаноб Хорн учун битга оқ танли одамни тутилса, нима бўлади?

Барзангининг қалпоғи тушиб кетди.

– Оқ танлини дейсизми, жаноб? – У туфлади, тамаки сақич кулдонга эмас, ерга тушди. – Йўқ, жаноб, бу иш ярамайди. Бизнинг ишимиз қочоқ ҳабашларни тутиш, оқ танлиларни тутиш эса суд маъмурларининг иши.

– Баҳоси бошқача бўлади-ку, Дэвид! – синаб кўрмоқчи бўлди судья.

Барзанги пашша ҳайдаётган отдай бошини ликиллади.

– Йўқ, жаноб, ҳечам мумкин эмас. Отахоним ҳам, бувам ҳам, авлодимиздаги бирор бошқа одам ҳам бу иш билан шугулланмаган. Итлар ҳам бунга ўргатилган эмас. Йўқ, жаноб, бу иш қўлимиздан келмайди. Бу нарса Библияда ҳам айтилган. Лекин нима дейилгани эсимда йўқ.

– Тўғри, Дэвид! – хотиржам жавоб берди судья. – Оқларни маъмурлар тутишса тутишаверсин. Дэвид, мен жудаям хурсандман, сиз қонунни ҳурмат қилар экансиз?

– Акс ҳолда қандай бўлиши мумкин, жаноб? Одам доимо қоидаларни яратади ва унга амал қилади. Шуниси билан ҳайвонлардан фарқ қилади дейдилар. Библияда ҳам бу тўғрисида айтилган, лекин нима дейилгани ёдимда йўқ.

– Жудаям тўғри, Дэвид. Хорнни худо урсин! Бу мамлакатда қонун ва тартиб ҳали бор!

Ҳаллослаб нафас олганча хонага ранги бўзариб кетган О’Хара чошиб кирди:

– Канал-Стритда ур-калтак, сур-калтак бўлаяпти, жаноб, қотиллик бўлаяпти. Мен оломонга қарши ҳеч нарса қила олмадим. Улар кўпчилик, юзлаб. Чопдик!

Уччаласи – судья, миршаб ва негрларни тутувчи Дэвид Харт ёнма-ён чошиб боришарди, Канал-стритнинг бурчагида оломон қутуради, лаънатлар ва таҳдидлар айтиларди. Барча деразалардан бошлар чиқиб турар, бақирӣқ-чақирӣқ авжида эди. Оломон ўртасида учта одам ваҳший қиёфада арқондан сиртмоқ ясаш билан овора эди.

– Нима қилаяпсизлар? Нима қилаяпсиз, ақлсизлар? – овози бўғилиб бақирди судья. – Луизиана штати номидан!..

У оломонга ўзини урди, лекин кимнингдир бақувват гавдасининг зарбидан орқага йиқилди. Одамлар оломони зич эди, нина ҳам сиғмасди.

Судья яна оломонга ўзини урди, лекин девор темирдан ҳам қаттиқ эди.

– Штат номи билан! Луизиана штати номидан! – бўғилиб қайтарарди судья. У йиқилиб қолди, кимнингдир этиги бармоқларини босди, лекин у оғриқни сезмасди. Уни худди туш кўраётгандагидай чорасизлик туйғуси қоплади. У ҳеч нарсага қаршилиқ кўрсата олмаётганди.

Узун гавдани кўтаришиб, чироққа осиб қўйишди. Зич ҳалқа дарҳол бўшашиб, одамлар атрофга ўғринча қараб тарқала бошладилар. Дорга останлар ҳам номаълум томонларга йўқолишди. Судья ва миршаб осилганлар ёнига етиб келишганда ҳаммаёқ жимиб қолганди.

– Уни ўлганидан кейин осишган, жаноблари, – бўғиқ овоз билан маълумот берди миршаб. У арқонни қирқиб, жасадни ерга туширди. Жасад танимайдиган аҳволга келганди.

– Буним ким қилди – газаб билан қичқирди судья. Одамлар кўзларини япирганча таъна аралаш бош чайқаб тарқалишарди.

– Тўхтанлар! Гувоҳ бўлинлар, одамлар! – бақирарди судья. Лекин гувоҳлар қолмаганди.

Қўрққанларидан ранглари бўзариб кетган тўртта ҳабаш деворга ёпишганларича туришарди. Уларни соқолли баҳайбат йигит милтиқ билан кўриқлаб турарди. Дэвид Харт кулиб кўйди.

– Ишлар зўр-ку, Жейкоб ака!

– Худо ҳаққи, мен ҳеч нарса қилганим йўқ, Дэв! – йиғлагудай бўлиб деди баҳайбат йигит. – Мен фақат: «Йўқолсин аболиционистлар!» деб қичқирдим, холос... Бу одамларнинг ҳаммаси қаёқдан пайдо бўлиб қолганига ҳайронман. Қасам ичиб айтаманки, мен бу ишни хоҳламагандим!

– Ҳечқиси йўқ, ака! – унга таскин берди укаси. – Бу бизнинг ишимиз эмас, олғмиш тангани ишлаганимиз қолди. Қани кетдик, қорагўриқлар!

Улар ҳабашларни эргаштирганларича жўнашди. Кўча бўшаб қолди.

– Бу ким эди, О’Хара? – секингина сўради судья.

– Аболиционист жаноблари. Фаҳмимча, шимоллик.

– Лекин исми нимайди, исми?

– Хужжатлари йўқ, жаноблари.

Жерами Хорн буларнинг ёнига овоз чиқармай юриб келди.

– Қанақасига оти маълум бўлмасин, О’Хара? – қайтарарди судья.

– Ёзиб олинг, судья Морфи, – мулоим гапирди Хорн. – Жаноб Жон Робинсон, ўттиз саккиз ёшда, Нью Гэмпширада туғилган. Унга жаннати наимлардан ато этсин...

Даллол хўрсинди, бошини сарак-сарак қилди-да, бўшаб қолган Канал-стритдан юриб кетди.

– Мен ҳибсага олиш ҳақидаги буйруқни беришдан бош тортдим. У мурда томонга қаради, бошидан шляпасини олиб, мурда устида узоқ туриб қолди.

Ёмғир ёғаётганди, одамлар ойналарини ёпишди, тарновлардан сувлар кела бошлади. Майда, зериктирувчи қиш ёмғири эринмай ёғаётганди.

VI

«Тангри бошлар тик қия йўлдан
Менинг тойиб йиқилмоғим-чун...» —

деб куйларди Эбеназар кекса олма дарахти олдида куймаланаркан. Пол унинг ишини кузатарди. Чолнинг қўлидаги оқловчилар чўткаси, дарахт танасининг говак, ўйдим-чуқур танасидан у ёқдан-бу ёққа бориб келар, оқланаётган жой тобора юқорирокқа кўтарилиб борарди.

– Кампир ҳали узоқ яшайди, Пол, — кўз қисиб кўйди Эбеназар. — Унинг меваси ҳамма олмаларникидан ширинроқлигини мен биламан.

Ҳабаш челакни кўтариб, дарахтнинг нариги томонига ўтди.

Йўл чағир тош ва оғир чунон
Оёғимдан эса сирқирайди қон...

У ўзини бир қадам орқага олди, калласини қийшайтириб қилаётган ишини кузатди. «Ким каттарок? — ўйлади Пол. — Олмами ёки Эбеназарми? Чамаси, Эбеназар катта бўлса керак».

Ҳабаш чўткани яна оҳакка ботирди.

Аммо Исо Масиҳ ёритар йўлим,
Ёритади нажот сўқмоқларимни...

Пешайвон олдидаги Салли бу ерга югургилаб келди.

– Сен ақдан озганмисан ўзи, ҳабаш? — Салли ҳамон газабдан тебраниб турарди. — Эллен ухлаб ётган бир пайтда эшакка ўхшаб ханграйсан... Болани уйғоттинг келаяптими?

Эбеназар гуноҳкорона тиржайиб кўйди. У тушпиқдан кейин пешайвонда ухлаб қолган ўн ёшли Элленни тамомила эсидан чиқариб кўйганди. Салли кўлларини белига тираб турарди.

– Бундай қилишинга мени йўл кўяди деб ўйлайсанми, қари айиқ. Мен — Эрни, Эдуард, Полларни боқиб катта қилган аёл-а?

Қизчани ким уйғотганини аниқлаш қийин эди, лекин пешайвонда қорасочли бош кўринганда Салли яна ҳарсиллаганча орқасига югурди.

– Елкандаги калла эмас, ичи бўш қовоқнинг ўзи, Эбеназар, — деди Салли кетаётганда нима қилишини билмай ҳайрон бўлиб турган эрига. Эбеназар хўрсиниб кўйиб Полга қаради.

– Кўрдингизми, Пол? — Ҳабаш чўткани ташлаб, ёнидан трубка билан тамаки халгани олди. — Қадимда бекорга, энг яхши аёл ҳам энг ёмон маймундан ёмон, дейишган... Йўқ, Пол, одам уйланмагани маъқул.

– Мен фикрингга кўшилмайман, Эбеназар, — ўз қадр-қимматини билган ҳолда эътироз билдирди Пол. — Мен ер юзида яхши аёллар ҳам бор деб ўйлайман. Сенинг хотининг Салли ҳам яхши аёллардан!

– Ҳа, Пол, шундай... — Эбеназарнинг маъқуллаб бош ирғитгани тутун орасидан кўринди. — Менинг Саллим — жуда яхши аёл. Лекин у аёл барча аёллар сингари арзимаган нарсага бақиради ва ҳовлиқади.

– Қанақасига? Менинг ойим-чи?

– Эй, нимасини айтасиз, Пол. Тельсид хоним шунчаки аёл эмас. У Алонзонинг хотини, ҳамма гап шунда. Алонзо эса штатимиздаги энг ақлли одам. У билан яшаётганларнинг барчаси ҳам ақлли одамлар. Мен ақллиман, мана сиз ҳам ақлли одам бўласиз.

Оқ кўйлакли кичкинагина қизча йўл бўйлаб сакраганча бу томонга келарди, Пол синглисининг истиқболига ошиқди. Эллен Полнинг бўйнига осилди, унинг лаблари титрарди.

– Пол! Сен қишда коллежга кетиб қоларкансан! Дадам сенинг у ерда яшашингни ва фақат байрам вақтларидагина келиб туришингни айтди. Бу жудаям ёмон, Пол...

«Унга нима дейиш керак?» – ўйларди Пол. У қуруқроқ, худбинроқ, ўзидан икки ёш катга акасини ҳеч қачон ёқтирмаганди. Лекин бунинг акси ўлароқ, ундан икки ёш кичик Элленни гоаят самимий ва юракдан яхши кўрарди. Ака ва сингил ўртасидаги дўстлик умр бўйи давом этди.

Эллен Морфи Полга жуда ўхшаб кетарди. У ҳам акаси сингари жуссаси кичик ва нозик, кўзлари эса катта-катта эди. Ҳозир бу кўзлардан шашқатор ёшлар оқарди.

Полнинг хаёлига бирор жўяли гап келмасди.

– Нима ҳам қилардим, Эллен, – деди гамгин қиёфада. – Дадам Жефферсон мактабини тугатиш билан қаноатланиш мумкинмаслигини, олий маълумот олишим лозимлигини айтгипилар. Ўзимнинг ҳам кетгим келмаяпти, сингилчам, буни ўзинг ҳам тушунасан. Лекин эркакларнинг ҳаётида шундай мажбуриятлар бўладики, уларни бажармасликнинг иложи йўқ...

– Мажбуриятлар! – Элленнинг лаблари бужмайди. – Наҳотки, доимо ҳозиргидай яшашимиз яхши бўлмаса? Уйингда яхши эмасми, Пол.

– Эҳ, Эллен, сен буни тушунмайсан...

– Ана Эрнест келаяпти, Пол, – деди Эбеназар. – Менимча, у сизни излаяпти.

Дарахлар орасидан Эрнест амакининг баланд гавдаси кўринди.

Яна икки киши орқароқда келишарди. Пол синчиклаб тикилиб, уларнинг бири буваси ле Карпантье эканлигини, бошқаси эса вино сотувчи бой, Янги Орлеаннинг энг зўр шахматчиси Эжен Руссо эканлигини билди.

Пол Элленни ўшиб кўйиб, уларнинг истиқболига юрди.

Пол бу йил қишда бобоси, амакиси Эрнест, судья Мик ва Янги Орлеандаги кўшгина ишқибозлар билан шахмат ўйнади.

Пол уларнинг барчасини осонлик билан ютарди, лекин жаноб Руссо билан ҳали бирор маротаба бўлсин ўйнаб кўрмаганди. Руссо узоқ муддат Парижда яшаб, «Де ля Режанс» кафесида барча машҳур шахмат усталари билан куч синашганди.

«Наҳотки улар меҳмонни мен билан ўйнашга кўндиришган бўлса?» деб ўйлади қувонч билан Пол уларга яқинлашаркан. У амакиси Эрнестнинг ҳаяжонда ва хурсандлигини кўриб турарди. Бу унинг юриб келишидан, қўлидаги занжирчани тепага отиб, илиб олишидан билинаётганди.

– Эй, Пол! – қичқирди амакиси Эрнест бу ерга етиб келмасданоқ. – Эртага мен билан шаҳарга кетасан!

Пол унга яқин келди.

– Эрнест амаки, дадам рухсат бермаса керак деб ўйлайман, – гамгин равишда сўз қотди. – Мен яқинда коллежга жўнаб кетишим, бунинг учун кўп шугулланишим керак. Йўқ, дадам ҳеч жавоб бермайди.

– Бўлмаган гап, жавоб беради. Жавоб бермаслиги мумкин эмас! – лов этиб кетди Эрнест амаки.

– Машҳур шахматчи келган, Пол. – Бобоси ле Карпантье мулоим кулиб кўйди. – Бу одамлар у билан ўйнашингни орзу қилишяпти. Лекин, албатта, ҳал қилувчи сўзни Алонзо Майкл айтади.

Буваси ле Карпантье куёвини ҳурмат қиларди, лекин уни тўлиқ исми шарифи билан айтарди. Полнинг кўзлари қувончдан ўйнаб кетди.

– Эрнест амаки, ўша шахматчининг номи нима?

– Унинг номи, Иоганн Левенталь, – Эрнестнинг ўрнига жавоб берди думалоқдан келган ва қора соқолли Эжен Руссо. – Пол, шуни эсда тутингки, у давримизнинг энг кучли шахматчиларидан биридир.

– Унинг миллати қанақа?

– У венгр, лекин доимо Лондонда истиқомат қилади. Бултур инқилоб маълумиятга учрагандан кейин Венгриядан қочган, – гап қистирди бобоси.

– У таниқли ўйинчи, Пол, – жиддий гапирди Эрнест амаки, – лекин барибир шундай бўлса ҳам у билан ўйнаб кўришинг керак!

Эрнест жим бўлиб қолди. У ва бошқа ишқибозлар Пол томонида туриб

катта пулга гаров ўйнаганларини гапириб ўтирармиди! У Полни шундоқ ҳам билади. Пол шундоқ ҳам жон-жаҳди билан ўйнайди.

– Пол, гапнинг пўсткалласини айтсак, гап бизнинг шахримиз, бутун шпатимизнинг спорт шарафи устида кетаётир. Даланг рухсат этишига мен каллам билан жавоб бераман. Биз унинг келишини кутамиз ва уччаламиз бу тўғрида гаплашиб оламиз.

Улар уйга киришди, Пол эса отхонага йўл олди. Ўн уч ёшга тўлган кунда у янги, ўзи учун гоаят қимматли ҳуқуққа, ота-онасидан рухсат сўраб ўтирмай отини миниб кетавериш ҳуқуқига эга бўлди.

У қўрғон дарвозасидан чиқиб, атрофга разм солди; йўлда ҳеч ким кўринмасди. Олга! Панчо норози бўлгандай кишнади, юракни орзиқтириб, лўкиллаб чошишга тушди. Пол эгарда силкиниб бораркан, эртанги кун тўғрисида ўйларди, юраги дукиллаб урарди.

У ҳамма танийдиган, Европа миқёсидаги шахмат усталарининг бири билан ўйнайди. Унинг ўйинлари журналларда ва китобларда босилган. Эҳтимол, у баланд бўйли, келишган, хушфеъл ва хушчақчақ бўлса керак. У бутун дунёни кезадиган бахтли одам экан. Қизиқ, у олимпия ўйинлари голиблари сингари гулчамбар таққанмикин? Пол ҳеч қачон венгерларни кўрмаган, рақс тушишни, скрипкада ўйнашни яхши кўрадиган халқ эканликларини ўқиган, холос.

Айтишга осон, у Европадан келган, Атлантик океанини кесиб ўтган!

Эҳтимол, у, Пол Морфи жаноблари ҳам вақти келиб шундай бўлар?.. Мана у – жаноб Пол Чарлз Морфи Қўшма Штатларнинг чемпиони! У маҳобатли пароходда (Миссисипида қатнайидиган пароходга ўхшаган пароходда эмас, балки ундан ўн чандон каттароғида узоқ ва сеҳрли Европага – Франция, Англия, Германияга боради... У Европа чемпионларининг барчаси билан учрашади ва уларнинг ҳаммасини енгади...).

Мугамбир Панчо аллақачон оҳиста юришга ўтиб олган, Пол ҳатто буни фаҳмламай қолганди.

... Мана, у жаҳон чемпиони бўлиб, Америкага қайтиб келаяпти ва Нью-Йоркда тушиб қолади. Йўқ, у, яхшиси, уйига келади. Янги Орлеан портида уни сон-саноксиз халқ кутиб олади ва ҳамма бараварига: «Жаҳон чемпионига уч карра урра!» деб ҳайқиради. Оломон орасида дадаси, ойиси, Эллен ва... ва... албатта Мэй бўлади. Мана, Пол пароходдан тушиб, унинг олдига келади-да, «Бу ишни сиз учун қилдим, Мэй!» дейди.

Пол ўзига келди. Панчо бамайлихотир дала ўртасида беда чайнаб юрарди. Пол жиловни тортди.

Панчо яна йўлга тушиб, лўкиллаб чопа бошлади, қулоқларини диккайтирди, сўнг пишқириб кўйди. Пол отни чоштирди, юзлари қизиб кетди, бирор миля жойга чоштиргач, йўрғалатди, кейин ўт босиб ётган сўқмоққа бурди. Чор атроф ўрмон эди. Иланг-биланг сўқмоқ йўлдан очиқ ўтлоқзорга чиқиб, атрофга синчиклаб қаради. Ҳа, шу ерда... У эгардан тушиб, от жиловини яқинроқдаги дарахт шохига боғлади.

Унинг олдидаги дарахтда олмахон ўйнаб юрарди. Қизилишгон тумшуги билан дарахтни лўкиллашишдан тўхтаб, тепага қараб интилди. Қуюқ ўрмон ёнғоғининг нарёғида ичи гоаяк кекса қора қайин дарахти бор эди. Қачонлардир яшин урган дарахтнинг тепа қисми қорайиб турарди. Пол куйган дарахтга яқин бориб ковагига қўл тикди. Почта кутиси вазифасини бажарадиган говакни тиграб турган бармоқлари билан тимирскилаб, сўлиброқ қолган оқ атиргулни олди. Унга хат қистирилганди. Пол қоғозни очиб, ундаги чиройли қилиб ёзилган: «Зафар тилайман. Дўстингиз Мэй!» дейилган хатни ўқиди.

У билибди! Пол қувончдан осмонга сакраб юборди, Панчонинг олдига келиб, бўйнидан кучоқлади.

– Панчо, у эртанги кун ҳақида биларкан! Хабар топибди ва менга омад тилашти!

Пони лабларини атиргулга олиб борди, лекин бурнидан шапати егач, тескари қаради. От шапатисиз ҳам ёқимсиз ҳилди бу нарсани еб бўлмаслигини биларди.

Пол ковакка жажжи конвертни тикди, гадири-будур пўстлоқни силаганча бирор дақиқа турди, сўнг хўрсиниб эгарга ўтирди-да, уйи томон от сурди.

* * *

Эрнест амаки ҳақ бўлиб чиқди. Дадаси эътироз билдирдигина эмас, балки ўзи ҳам улар билан бирга боришга қарор қилди. Мана, улар катта йўл бўйлаб аравада кетишмоқда. Пол ўзининг одатдаги курсчасида эмас, катталар билан бирга ўриндиқда ўтирарди.

Сочи олинган, ранги заъфарон Пол жудаям ёш кўринарди.

Эрнест жим кетарди. Судья қовоғини уйган ҳолда коллеж ҳақида гапирарди.

– У ерда тарих чуқур ўқитилади. «Анабазис» тўғрисида албатта сўрашади. «Анабазис» нималиги эсингдами, Пол?

– Эсимда, дада! Бу ўн минг эллингнинг Кичик Осие орқали чекиниши ҳақидаги ҳикоя. Унинг ишгирикчиси Ксенофонт томонидан ёзилган.

– Хўп. Пуниклар уруши ҳақида нималар биласан?

– Учга пуниклар уруши бўлиб ўтган...

– Алонзо, керак эмас, – уни мулоғим равишда бўлди Эрнест. – Фикрини жамлаб олишига ҳалақит берма.

Судья жим бўлди. Жимми отларни зўр бериб ҳайдарди. Тез орада шаҳар атрофидаги уйлар кўрина бошлади. Ана Рояль-стриг, ана биржа идорасининг ёрлиғи. Вой-бў, роса одам йигилибди-ку!

Арава тўхтади. Пол бу жойни биларди, бир неча бор бу ерда шахмат ўйнаганди. Биржа идорасининг иккинчи қаватини қироат зали билан кутубхона эгаллаганди, унинг орқа томонида катта хона бўлиб, шаҳар шахматчиларининг ўзаро учрашувларига мўлжалланганди.

Пол бу ерда ака-ука Перрэнлар, судья Мик ва бошқа маҳаллий ишқибозлар билан ўйнаганди. Мана, ҳозир ҳам норғул судья – юрист, шоир ва нотик Мик уларнинг истиқболига чиқди.

– Мик, нарироқ туринг! – Полнинг йўлини тўсди Эрнест. Мик елкасини қисиб, булардан нарироқ кетди. Улар танишлар билан йўл-йўлакай сўрашганча зинадан кўтарилишди.

Пол тишини-тишига қўйиб олганди, оёқлари майишиб, ўзидан кетгудай ҳолатда эди. Зина майдончасида кекса Стэнли Полнинг елкасини қоқиб қўйди:

– Кўрқма, болакай! Ахир у сени еб қўймайди-ку.

– Ҳеч чўчима, Пол! – кимдир ўнг томондан гапирди. – Чўчима, ўзингни чўчигишга йўл қўйма.

Пол бошини қамирлатди, чўнтагидан оқ атиргул ўралган дастрўмолини пайпаслади. У энди кўрқмасди.

– Бардам бўл, Пол, – бўғиқ овозда деди Эрнест ва эшикни шахдам очди. Катта хона – шахмат хонаси эмас, қироат зали одамлар билан лик тўла эди. Бу ерга бирорта янги одамнинг сиғиши амримаҳол эди. Лекин Морфилар оиласининг уч вакилига дарҳол бўш йўлакча очилди.

Осма чироқ билан яхшилаб ёритилган думалоқ столнинг нариги томонида уринганроқ камзул кийган, бўйи унчалик баланд бўлмаган одам ўтирарди. У тақирбош, қора соқоли ҳорғин, асабий юзини янада жиддий кўрсатарди.

Унинг олдида ўйин бошлашга тахт бўлиб шахмат турарди. У қўлларини ўйнатиб, эҳтиром билан эшитаётган тингловчиларга ниманидир ҳикоя қилаётганди. Эрнест Морфи унинг ёнига келиб таъзим қилди.

– Мана сизнинг рақибингиз, жаноб Левенталь! – деди у бўлиб-бўлиб. Чамаси у кимгадир ачиқ қилаётгандай.

Ўтирган одам думалоқ бурғунники сингари кўзларини кўтариб қаради, гапи чала қолди. Кейин у ўрнидан турди, ҳеч нарса тушунмаётгандай атрофга аланглади.

– Шунақа зумрашами? Шўнчалик болакайми? Бу албатта ҳазил бўлса керак, албатта!

У яна атрофга аланглади. Ҳеч ким кулмади. Левенталь бесўнақайроқ кулиб қўйди, ҳамма жим турарди. «Болакай экан-да, ҳали? – ўйлади Левенталь. – Бу жуда зерикарли. Мен эса муносиброқ рақиб ҳақида орзу қилгандим. Майли, нима ҳам қилардик, йўқдан кўра...»

У ўтирди ва Полга қўлини чўзди.

– Ўтиринг, ёш дўстим!

Аламдан Полнинг бутун аъзойи бадани қалтирарди. У шу дақиқада ҳўнграб йиғлашга, хонадан чопқиллаб чиқиб кетишга тайёр эди. Бахтига, шу сонияда Левенталь юриш қилди.

Пол стулга ўтириб, жавоб қилди. Кўрқув, ҳаяжон, алам, ҳатто чўнтагидаги атиргулнинг ҳамма-ҳаммаси ёдидан кўтарилди. Ўртада фақат тахта ва жонли, енгил, айёр фигуралар қолди.

Левенталь Полга таниш бўлган дебютни бошлади, лекин етгинчи юришда қоидалан чиқди.

— Фақат ташқарида чекилсин, жаноблар! — таҳдидли қичқирди судья Морфи, томошабинлар итоаткорона чекаётган сигараларини ўчиришди.

Пол ўйларди. Рақиб текинга таклиф этаётган пиёдани олмасам-чи? Ахир руҳларим яхши жойни эгаллаб туришибди, фил ҳам оқ шоҳга ўқланиб турибди... Бунинг ўрнига ўзим пиёда қурбон қилиб, доналаримнинг эркинроқ ҳаракат қилиши учун йўл очсаммикин?

Левенталь пиёда қурбонини қабул қилди ва қораларнинг таҳдидларидан ҳимояланди, лекин қора доналар шоҳ томонига хавф туғдира бошлади.

— Олга, Луизиана! — тантанавор хитоб қилди кимдир.

Қичқирган одамни ташқарига чиқариб қўйишди.

Эрнест бўзариб ўтирарди, судья эса ўчирилган сигарани сўрарди.

Орага гўристон сукунати чўкканди, барчанинг кўзи тахтада эди.

Пол эҳтиёткорлик билан фарзинни шоҳ томонга олиб ўтди. Левенталь от билан ҳимояланди. Эҳ, шунақами ҳали! Пол бутун вужуди билан тахта устига энгашди. Албатта, руҳ билан уриш мумкин, лекин у ҳолда оқларда фарзин билан шоҳ бериш имкони пайдо бўлади, бу эса уларнинг ҳимояланишига йўл очади.

Йўқ, шоҳ билан чекиниш, сифат қурбон қилиш хавфини сақлаб қолиш керак. Оқлар муқаррар равишда отни от билан ҳимоя қилади, биз эса... биз у ҳолда ҳужумни давом эттираемиз!

Пол шоҳни бурчакка сурди. Левенталь деярли ўйламасдан Пол кутганидек отни эмас, филни юрди. Полнинг юраги тўхтаб қолгудай бўлди. Наҳотки, у ногўри ҳисоб-китоб қилди?! Шошилма, фақат шошилма! Яна бир текшириб чиқамиз. Сифатни қурбон қилиш рақибнинг шоҳ тарафини очиб юборади. Кейин фил қурбон қилиниб, фарзин «шоҳ» эълон қилиб, орага кириб боради. Шу йўл билан дуранг қилиш мумкин, лекин бу етарли эмас, оз. Ўйинни бошқача давом эттириш ҳам мумкин, оқ шоҳ яланғоч ва ҳимоясиз. Мана бундай экан. Икки маротаба «шоҳ» эълон қилиб, фарзиннинг вазиятини янада яхшилаш мумкин ва пировардида иккинчи руҳ билан мотга олиб борадиган юриш қилиш... Яна бир текшириш керак! Ҳа, ҳаммаси тўғри!

Пол отни руҳ билан урди. Левенталь чўчиб тушди, кўзларини кўтариб, Полга диққат билан қаради, яна тахтага тикилди. Бир дақиқадан сўнг у истаристамас руҳни пиёда билан урди. Пол пиёдани фил билан уриб, шоҳ берди. Левенталь зўрма-зўраки кулди ва доналарни аралаштириб юборди.

Бомба портлагандай ола-тасир бўлиб кетди. Одамлар бақирешар, чапак чалишар, оёқларини дўпилятишарди. Эрнест амаки Полни кучоқлаб ўпди, кимдир бор кучи билан қувончдан яшнаб кетган судьянинг элкасига туширди.

— Жаноблар! Ўйин ҳали тутагани йўқ, жаноблар! — жон-жаҳди билан бақирди дароз судья Мик.

— Ҳа, мен реванш истайман, — деди Левенталь шошилинч равишда доналарни тераркан.

Томошабинларнинг ярмидан кўпи гаров пулларини ҳисоб-китоб қилиш учун ташқарига чиқишди. Ҳаммаёқ жимиб қолди, судья Морфи стул олиб, ўйинчиларнинг ёнига ўтирди. Мағлубиятдан ўзига келолмаган венгр иккинчи партиянинг саккизинчи юришида кўпол хатога йўл қўйди. У асабий тиржайиб, доналарни аралаштириб юборди.

— Мен йўлдан жудаям чарчаб келганман, — деди у куруққина. — Назаримда, бу партияни ҳисобламасак ҳам бўлади...

— Албатта, бу ўйинни ҳисобламаслик керак, жаноб Левенталь! — мамнуният билан рози бўлди Пол.

Учинчи ўйин уч соатдан ортиқроқ давом этди, Левенталь уни бор кучи билан ўйнади.

Ўйин ярим кечада дуранг билан тугади.

Левенталь ўрнидан турди, унинг соқоли тиграрди. У сертакаллуфлик билан Полнинг қўлини қисди.

— Жаноб Морфи, мен сизнинг жаҳон чемпиони бўладиган кунингизни кўришни орзу қиламан.

У Полнинг юзидан қовушмайроқ ўтди, сўнг шляпасини олиб, залдан чиқиб кетди. Уни жимгина кузатишди.

Кейин улар уйларига жўнашди. Йўлни Ой нури ёритарди. Судья кулимсирарди, Эрнест тўхтовсиз вайсарди, камзулининг чўнтагини қалин пул пачкаси туртиб турарди.

Пол мудрарди. У жудаям чарчаганди. Мўъжиза рўй берганди, бошқа барча нарсалар эса узоқ-узоқларда қолиб кетганди. Уйга етиб келишганда ухлаб қолган Полни кўтариб олишди.

Кечаси уни Европадан бахтли голиб қилиб олиб келган сеҳрли кема Жеральд Аллисоннинг Оққуш Кўлларига келиб тўхтади.

* * *

Йил фавкулудда тез тугаётганди. Яна қиш келди, ҳаммаси одатдагидай давом этаётганди, лекин Пол уйдан жўнаб кетаётганди. Эдуард ҳозирда коллежда эди, лекин Эллен овоз чиқармай пешайвонда йиғлаётганди.

Жомадонлар йиғиштирилганди, ҳабашлар одатдагидай қувноқ кайфиятда эмас, балки азага отланаётгандай хўмрайишиб отларни эгарлашарди.

Пол пешайвонда онасининг сўнги насиҳатларини эшитиб ўтирарди.

— Сизларнинг ҳаммангиз отангиздан миннатдор бўлишларингиз керак, — дерди Тельсид хоним. — Балоғат ёшига етганларингиздан кейин ҳар бирингиз маълум миқдорда ўз мулкингизга эга бўласиз. Лекин бу деган сўз ўқишни йиғиштириб қўй, деган маънони англатмайди.

Тельсид хонимнинг овози қатъий жарангларди. Гутенот ажодларининг қони ҳар қандай ишда ҳам умидсизликка йўл қўймасликка ундарди.

— Пол, ҳаммасини тушуниб, эслаб қолдингми?

— Ҳа, ойи, ҳаммасини тушундим. Коллежни ва университетни битириб адвокат бўламан. Кўп ишлайман ва ер-мулк сотиб оламан. Сизлар дадам билан бахтли бўласизлар. Мен ҳеч қачон сизларни ташлаб кетмайман.

Судья қуйиб-пишиб пешайвонга кўтарилди.

— Жўнаш керак, Пол. Кема жўнашига икки соат вақт қолди. Эб, жомадонларни аравага олиб чиқ.

Улар пастга тушишди. Ҳабашлар тўдаси арава атрофида тўпланди.

— Йиғлама, Салли! — жаҳд билан гапирди Пол. — Мен ахир таътил вақтида келаман-ку, уят эмасми йиғлаш!

Лекин Салли ҳўл юзини фарғугига босганча ўзини тутолмай йиғларди. Яна кимдир ҳиқилларди.

Пол атрофга қаради. Мана, унинг қадрдон уйи, дарахлари, отхона тепасидаги капгарлари. Унинг назарида буларнинг барчасини биринчи маротаба кўриб тургандай туюлди. Пол онаси томонга кескин бурилди.

— Мен тезда қайтиб келаман, ойи. Баҳорги таътилгача бор-йўғи уч ойгина вақт қолди. (У йиғлай олмасди, йиғлашга ҳаққи йўқ эди.)

Пол майда қадамлар билан йўрғалаб келаётган отнинг овозини эшитиб орқага қаради. Дарвозадан паст бўйли тўриқ от кириб келди. Қизариб кетган, ўзини тартибга соломмаган Дик эгардан сакраб тушди.

— Барибир улгурдим. — У оғир ҳансирарди. — Сен билан муқаррар равишда хайрлашиб қолай дегандим, Пол. Отам мени Веспойнт ҳарбий академиясига ўқишга юборяпти — ким билади, энди қачон учрашамиз... Кейин мана... Бу Мэйдан...

Пол фикимланган конвертни олиб Дикнинг қўлини сиқди.

— Кетдик, Пол! — Судья аравага чиқди.

Яна кўз ёшлари, ўпишини, қучоқлашини, қора қўллардаги гулдор дастрўмоллар. Отлар кўзғолди.

— Пирожкалар! — Сиз пирожкаларни унутибсиз, Пол. — Арава дарвозадан

ташқарига чиққанди. Пол шляпани бошдан олиб, ўриндиққа тиззаси билан ўтирди. Ҳабашлар арава кетидан чопишарди. Онаси пешайвон зинасида қимирламай турарди. Уйи ва болалиги оҳиста оқиб борар, кўздан узоқлашарди. У шафқатсиз Ҳаётга қадам қўяётганди.

VII

Алабам штати, Мобайл шаҳрининг яқинида Спрингхилл деган шаҳар типидаги қишлоқча бор. Бир қаватли уйлар теп-текис қирғоққа жойлашган. Алабам тупроғи қизғиш, ёйилиб оқаётган дарё жигарранг, ёғли сувни эринчоқлик билан оқизади.

Қишлоқчанинг марказида кемалар тўхтайдиган жой бор. Яқин-яқин вақтларгача бу жойда ҳаёт қайнаган ва сершовқин эди. Кенг, сувга ботиб турадиган кемалар дарёнинг қуйи ва юқори томонларига қатор-қатор бўлиб қатнашарди. Башанг кийиниб олган кема капитанлари ва боцманлари кемаларнинг пойғаларини уюштиришар, ўз маишатларини ҳам унутишмасди. Кемалар тўхтайдиган жойда кечаси-ю кундузи пахта ортаётган ҳабашларнинг хиргойилари тинмасди.

Энди бу нарса йўқ. Кемалар энди Спрингхиллда тўхтамайди. Бу ердан энди пахта сотиб олишмайди.

Ҳафтасига бир маротаба, пайшанба кунлари фермерлар бу ерга майиз, тарвуз, сабзавотлар келтиришиб, ёғочдан ясалган дўкончаларда ўтириб олиб сотиб кетишарди. Ҳафтанинг қолган олти кунда эса бу дўконларда спрингхилликлар сомон шляпаларини юзларига ёпиб ётишади.

Улар чаптастик билан пакки йўнишади, тамаки сўришади ва Спрингхилл бой ва шуҳратли бўлган вақтлар ҳақида гаплашишади.

Эски пристандан бир неча чақирим нарида атрофи баланд тахталар билан ўралган боғ ичида эски креол архитектураси бўйича қурилган икки қаватли уй қад кўтариб турибди. Тахта девор тешиklarига қулоғини тутиб тинглаган одам кўплаб болаларнинг гужиллаган овозларини, тоза француз тилидаги сўзларини, шоҳи жуббаларнинг ёқимли шилдирашларини эшитиши мумкин.

Сен-Жозеф иеузиг коллежининг барча тарбиячи ва ўқитувчилари католик руҳонийлар. Тақводор Готье ота коллежда ўттиз йилдан бери ректорлик қилади. У жуда кексайиб қолган, опшоқ кўллари чиройли, кўкиш юзлари ҳамон тийрак.

Тарбияланувчилар бу ерда бор-йўғи қирқ киши, шунинг учун ҳам Сен-Жозеф коллежидаги ўқиш жуда қиммат туради. Лекин Американинг Жанубида яшовчиларнинг барчаси учун шу нарса яхши маълумки, назокатли кишиларнинг барчаси шу билим юртини битирмоғи керак. Фақат шундан кейингина давлат вазифаларига, шон-шуҳрат ва ҳурматга эришиш мумкин.

Коллежда иккита синф бор эди — юқори ва қуйи синфлар. Полнинг акаси Эдуард юқори синфда ўқир ва фақат ўз синфдошлари билангина ўртоқчилик қиларди.

Қуйи синфда ўн саккизта бола ўқирди. Катта амалдорлар ёхуд бой плантаторларнинг болалари ўқийдиган бу синфнинг тарбияланувчилари уйларини соғинишар, кетилари келарди. Ҳар кечаси улардан бирортаси уйини соғиниб ҳиқиллаб чиқарди.

Қуйи синфнинг тарбиячиси семиз ва қувноқ Губо ота эди. У алгебра ва геометриядан дарс берар, аҳён-аҳёндагина бўладиган бўш вақтларида қойилмақом қилиб скрипка чаларди.

Коллеж ҳаёти кўнғироқ билан бошқариларди. Кун эрталаб соат саккизда чалинган кўнғироқ билан бошланарди. Дарсларнинг бошланиши ва тамом бўлиши, нонушта ва тушликка чақириб, уйкута ётиш ҳам кўнғироқ орқали бўларди.

Черков ибодатига ҳам кўнғироқ чақирарди. Черковда руҳоний Блэз ота амри маъруф қилади, яқшанбалик ваъзларини айтади. Озроқ протестантлар учун небраскилик руҳоний Жозия Смит бор. Коллеж раҳбарияти фақат диндорлардангина иборат эмасди. Сен-Жозеф коллежи руҳонийларни эмас, бўлажак давлат одамларини тайёрларди.

Пол биринчи ҳафтада жуда зерикди. Акаси у билан кўришмасди. Улар ўртасида чинакам дўстлик ҳеч қачон бўлмаганди, лекин шунчаки, юзаки яқинлик ҳам бир неча йил олдин йўқолганди. Ушанда Эдуард тўсатдан шахматга жуда қизиқиб қолди. Морфи ва ле Карпантьелар оиласидаги барча эркаклар ёшпасига шахматга қизиқишарди. Бунга Эдуарднинг навбати ҳам етиб келади. У ўзига хос тиришқоқлик билан икки қиш бўйи дарсликлар бўйича шахмат билан шуғулланади. Биринчи учрашувлардаёқ умрида шахмат китобини кўрмаган укаси акасини устма-уст ютиб дабдала қилади. Пол ўшанда эндигина ўн ёшда эди. Табиатан худбинроқ бўлган Эдуард бундан кейин ҳеч қачон шахматни кўлига олмасликка қасам ичади.

У қасамига қарийб ўттиз йил амал қилди, Полнинг ютуқларини кўрмаганга ва билмаганга олди. Сен-Жозеф коллежида Пол то юртдоши қизил юзли тикмачоқдек Шарл Амадей де Мориан билан танишгунгача ёлғиз юрди. Томирларида француз қони оқиб турган Морианлар Янги Орлеанда узоқ вақтлардан бери истиқомат қилишарди. Улар Алонзо Майклнинг отаси, испан элчиси Дон Диего Морфининг эски қадрдонлари эдилар. Морфиларнинг кейинги авлодлари ҳам де Морианлар билан дўстлашишганди, лекин Пол негадир гарчи илгари «Жефферсон-Академи»да бирга ўқишган бўлса-да, ўн тўрт ёшли Шарль билан дўстлашмаганди. Лекин ҳозир улар коллеж ётоқхонасида ёнма-ён ётишар, бир партада ўтиришар, бир умрга дўстлашишганди.

Шарль қизиққон, оқкўнғил эди, Полнинг юзига мамнуният билан боқарди. У алоҳида қобилиятларга эга эмасди. Дўстининг фавқулодда хотирасига ҳаваси келарди ва дипломатия соҳасида ажойиб ютуқларга эришишини башорат қиларди. У, айниқса, Полнинг тил ўрганишидаги истеъдодига қойил қоларди. Болалар француз ва инглиз тилларини баробар яхши гапиришарди. Бу тиллар улар учун она тили ҳисобланарди. Лекин Пол бу тиллардан ташқари немис тилида ҳам эркин гапирар ва ёзарди. Шарль эса бу тилдан оловдан кўрққандек кўрқарди.

Коллежда испан тили ҳам ўқитиларди. Пол бу тилни деярли бир неча дарс давомида ўрганиб олди. Унинг томирида испан қони ҳам бўлиб, бу тилни ўрганишдаги қобилияти наслий эди.

Испан тили ўқитувчиси найнов сеньор Санчес умрининг охиригача Пол Морфи Сен-Жозеф коллежига келгунига қадар испан тилини мукаммал билган-у, мени алдаб келишган деб ишонган.

Полнинг бир фазилати барча синфдошларидан кескин фарқ қиларди. Француз, испан ва инглизларнинг авлодлари азалдан спорт ва жисмоний машқларга муҳаббат руҳида тарбияланишган. Сен-Жозеф коллежида чарм тўп китобдан кам қадрланмасди. Фақат Пол Морфигина ҳеч қачон ҳеч қандай шароитда копток ўйинларида қатнашмасди. Пол узоқни яхши кўра олмаслигини баҳона қилиб (у ҳақиқатан ҳам узоқни яхши кўра олмасди), спорт командаларининг бирортасига ҳам кирмаганди. У спорт билан шуғулланишни ҳам, спорт мусобақаларини томоша қилишни ҳам ёқтирмасди.

Ўйин бошланганда, Пол доимо тиржайганча майдонни тарк этарди. У синфдаги энг ўқимишли ва билимдон бола эди, спортни ёқтирмаслиги бир неча йил мобайнида тарбиячиларни ҳайрон қолдириб келди. Фақат охириги курсдагина у тўсатдан жисмоний машқларнинг зарурлигини тушуниб етди ва қиличбозлик билан шуғуллана бошлади.

Лекин у бу ишга жуда кеч киришди ва бутун умр нимжонлигича қолди.

Коллеждаги биринчи йил Пол учун энг қийин давр бўлди. У ўқитилаётган фанларга, музика дарсларининг йўқлигига, назоратнинг кучлилигига кўника олмаётганди. У Мориандан бошқа бирорта бола билан яқинлашмади, лекин шунга қарамай, бошқаларнинг ҳурмат билан муносабатда бўлишига эришди.

Бу Сен-Жозеф коллежида ўқиш бошланганининг биринчи ойида рўй берди. Ўша куни охириги дарс — юнон тили дарси туташди биланоқ, Мориан ўртоқлари билан спорт майдонига чошиб чиқди. Пол ҳам шунчаки тоза ҳаво олиш учун улар кетидан юрди.

У Шарлнинг болалар билан копток ўйнаётганини томоша қилиш учун майдонча олдида бироз хаёллаб қолди. Бир дақиқадан кейин майдончага юқори

синф ўқувчилари кириб келишди, улар анъана бўйича майдончани шахсий мулклари деб қарашарди.

– Чўчқалар майдондан четга чиқсин! – деб қичқирди олдинда келаётган ўн етти ёшлардаги сепкилли бола.

Болалар итоаткорона ўйинни тўхтатишди. Пол аламдан бўзариб кетди. У қуйи синф «чўчқалар» (юқори синф эса «буқалар») деб аталишини билмаганди. Бу деярли коллеж барпо бўлган кундан бошлаб шундай эди:

– Сиз менга мурожаат этаяпсизми, жаноб? – деб сўради ғазабдан қалтираб.

Жавоб ўрнига унинг ёқасидан ушлаб, четга итариб юборишди. Пол ўзини ўнглаб, бор кучи билан тиржайиб турган сепкиллига мушт урди. Атрофда кулу кўтарилди.

– Қойил, чўчқача!

– Ҳо! Чўчқача Дэв Харрисни урди-я!

– Мана хангома! Камзуллар йўқотилсин, болалар!

– Бокс матчи бошланади!

– Ҳеч қанақа матч бўлмайди! Дэв нақ йигирма кило оғир-а!

– Ахир уни уришди-ку, шундай эмасми?

– Доира бўлинлар! Ишга, болалар!

– Дон Жойс судья бўлади!

– Қани ишга, чўчқача!

Улар зич ўралган доира ичида туришарди. Дэв Харрис сўкиниб, камзулини ечар, сурбет чўчқачани чала ўлик бўлгунча дўшпослашпа ваъда берарди. Бунинг устига дадил болакай қизларга ўхшаб нозик бўлиб, унинг елкасидан келарди.

– Қани чиқ! – фарёд кўтарди Дэв жангга шай бўлиб. Чорпахилдан келган юмалоқ бола рўмолчасини силкитди, Пол олдинга интилди.

У урушишни унча-мунча биларди. Қачонлардир амаки Эрнестдан бокс бўйича олинган бир неча дарс унчалик из қолдирмаганди. Бунинг устига бу дарслар амалий машғулотлар билан мустақамланмаганди. Лекин унда сепкилли болага нисбатан нафрат кучли бўлиб, унинг устига томошабин кўзлар тикилиб туришганди.

Бошига келиб тушган оғир муштдан Пол қулади. У ўрнидан туриб, яна олдинга ташланди, яна чўзилиб тушди, димоғи ва оғзига чанг кириб, йўталди. Зарбалар кучидан анча эсанкиради, оғзида шўр қон мазасини туйди. Унинг бутун вужудини совуққон, жанговар ғазаб туйғуси қоплаганди. Рақибни навбатдаги зарба учун ташланганда эгилиб қолди. У иккала қўли билан галмагал уриб, сўнг чекинди. Харрис олдинга ташланиб, ҳамлиани давом эттирди, лекин Пол ўрнидан туриб, ҳалиги ишни яна такрорлади. Харрис яна уни қулатди, лекин ўрнидан туриб, зарбага чаққонлик билан чап бериб қолди ва Харриснинг лабини ёриб юборди.

Харрис кўгуриб, Полни бешинчи маротаба қулатди, лекин Пол ўрнидан туриб яна душманга ташланди. Харрис кўрқоқлик қилди, бунақа рақибни ҳали у ҳеч қачон кўрмаганди. У ўнг қўли билан уриб, Полни йиқитди.

– Бўлди, чўчқача, етар? – бўғилиб деди Дэв.

– Етар, бўлди! Жангни тўхтатинг, болалар! – чуғурлашди атрофдан. Пол индамай олдинга интилди. Биринчи жангиёқ унга кўп нарсани ўргатди.

– Бўлди! У жинни! Уни нарироқ олинлар! Мени қутқаринлар! – Кулоқни қомапта келгириб бақирарди Харрис. Атрофдаги доира бузилди. Унларча қўллар ушлашпа ҳаракат қилса-да, Пол ҳамон олға интиларди. Харрис камзулини олиб кўздан йўқолди.

Дэн Жойс голибнинг кўкариб кетган қўлини тантанавор равишда кўтарди. Синфдошлари қўлларида кўтарганча Полни ювиниш хонасига олиб кетишди. Унинг бутун аззойи бадани қақшаб оғрирди, лекин бутун ўқиш мобайнида энди ҳеч ким уни бирор маротаба «чўчқача» деб атамади. Бошқа «чўчқачалар» жангдан кейин Полни қандайдир ўзгача меҳр билан ўраб олишди, у эса буни сезмаётганга олди. Рубо ота унинг кўкариб кетган баданига тикилди-ю, ҳеч нарса демади.

Чорпахил Дэн Жойс келаси куни Полнинг олдига келди.

– Сенга қойил, Морфи, – деди узиб-узиб. – Кел, қўлингни ташла. Акангни ҳечам жиним суймайди, лекин сен бутунлай бошқача экансан...

Дэн Жоржиадан эди. Отаси Мексика урушида ҳалок бўлган экан. Дэннинг Сен-Жозеф коллежида ўқишига эса генерал Тэйлорнинг шахсий буйруғи сабаб бўлган экан. У офицерларнинг зар погонларини тақиб юришни орзу қиларди. Ҳарбий қаҳрамонликлардан бошқа бирор нарса тўғрисида гапиришни билмасди. Пол Дэннинг эътиборидан мамнун бўлди, лекин улар дўст бўлиб кетолмадилар. Дэн худбинроқ эди, ниҳоятда қийналиб ўқирди. Пол эса ҳеч қачон топшириқни икки маротаба ўқимасди, ҳатто математик қонунларни Рубо ота тушунтирмасидан анча олдинроқ ўзлаштириб оларди.

— Сен-Жозеф коллежида ҳали ҳеч қачон бундай ақлли ва истеъдодли бола бўлмаган, — дерди у ҳақда Рубо ота ректорга. Пол Дэннинг ўқишларига ёрдам беришга ҳаракат қиларди. Лекин у бундан ўжарлик билан воз кечарди.

Мориан яхши ўқирди. Полнинг ихтиёрида анчагина бўш вақт бўларди. У бу вақтдан китоб ўқиш ва хиёбонларда ёлғиз сайр этиш учун фойдаланарди. У ёлғизликни хуш кўрарди. «Чўчқача»ларнинг қулларча мутелиги ҳам, каттароқларнинг қўполлиги ҳам бирдай унга ёқмасди.

Ўқишнинг иккинчи йили Полни кутубхоначи Пьер ота ёқтириб қолди.

У қатъий қоидаларни бузиб бўлса-да, ўзининг назоратида бўлган ёнғоқдан ясалган шкафдаги тақиқланган китобларни ўқишга бериб турди. Икки йил мобайнида Пол бу шкафдаги китобларни ҳам ўқиб тугатди.

Жан-Жак Руссо уни Эмил билан биргаликда изтироб чекишга мажбур этди. Вольтер-чи... Йўқ, у Вольтерни севиб ўқий олмади. Ҳатто «Орлеан қизи»ни охиригача ўқимай ташлаб қўйди. Ретиф де ля Бретоннинг қўпол романлари ҳам унга ёқмади, буларнинг барчаси табиий эмасдай, сунъийдай туюлди. Фақат улуғвор Гётегина унинг фикрларини анча вақтгача ўзига ром этди. Истироҳат боғидаги ёлғиз сайрлар янада узоқроқ давом этадиган бўлди. Пол Вертер услубида хат ёзиб кўрди-ю, лекин шу ондаёқ йиртиб ташлади. Кейин уни немисча ёзди, буниси дурустроқ чиқди, аммо, барибир ўзига ёқмади. Пол уни ҳам йиртди. Шунда сургундаги Публий Назонга ўхшатма тарзида французча шеърлар ёзди. Пол уни бир неча кундан кейин йиртиб юборди-да, ўзида шеърини истеъдод йўқлигини тан олди. У жуда зерикарди.

У яхши ўқишга ваъда берганди, лекин ўқиш унга ниҳоятда осон кечарди. Икки йил мобайнида немис ва испан тилларини мукаммал равишда ўзлаштирди, астрономия бўйича кўп мутолаа қилди, гарчи ўқув дастурида кўзда тутилмаган бўлса-да, Ўрта аср кимёгарларининг асарларини ўрганди. Ўқитувчилар унинг билимдонлигидан ҳайратланишарди. Ҳар бир таътил вақтида уйига бориб келиши уч ойдан кейин келадиган таътилгача унга куч-қувват бағишларди.

Кунлардан бир кун Полни ректор ота суҳбатга чорлади.

У худо ҳақида гап бошлади. Пол қовоғини уйди, зийрак мўйсафид дарҳол гапни тўхтатди. Бу кичкинагина нозик болакай умумий қоидаларга мос эмас. У ўзининг отасидек файласуф, худосиз. Ҳамонки, у жим турар экан, қачонлардир шуҳрат келтирадиган коллеждан ҳайдаб ўтиришнинг кераги йўқ. Майли, жим бўлса бўлаверсин.

Полнинг ёлғиз сайр қилишлари давом этаверди, қадимги ёзувчи ва олимларнинг асарларини ўрганаверди, юнон тилидан гекзаметрда лотинчага асарлар ўтира бошлади, хаёл сурарди, тўхтовсиз мулоҳаза юритарди.

Ўқишнинг учинчи йили икки ўртоғи, мексикалик Рафаэль Каракуэсе ва луизианалик Луи Ландри шахмат ўйнаб ўтиришганига Полнинг кўзи тушиб қолди. Пол уч йил мобайнида илк маротаба шахмат тахтаси ва доналарини кўриб, орзиқиб кетди.

— Кимнинг шахмати бу? — эҳтиётсизлик билан сўради у шахмат ўйнаётганлардан.

— Иккаламиники, — жавоб берди юмалоқдан келган Ландри, — бизга совға қилишган уни.

— Ёмон томони шундаки, биз уни ўйнашни билмаймиз! — кулди Рафаэль Каракуэсе. — Сен-чи, Морфи, ўйнашни биласанми?

— Уйда биров ўйнарди, — жавоб берди Пол ва бу ёрдан кетиб қолди. Ландри ва Каракуэсе сингари рақиблар уни заррача қизиқтирмасди. «Қизик, Эдуард гулламаган экан-да!» — деб ўйлади Пол кетатуриб.

Орадан бир неча кун ўтгач, испан тили ўқитувчиси, найнов ва мўйлабли Дон Рамон Санчес Пол олдида коллежда шахматчиларнинг йўқлиги мени ҳайрон қолдиради ва хафа қилади, деб қолди.

– Шахмат ўйини чинакам ақл-идрок белгиси, дўстларим! – деди у виқор билан мўйлабини бураганча.

Пол, дон Рамонни тилни ўрганишдаги қобилияти билан ҳайрон қолдирган Пол Морфи ҳамманинг олдида тўсатдан:

– Мен бироз шахмат ўйнайман, жаноб Санчес. Синаб кўрасизми бўлмаса?

– Бирозми? – кулди Санчес. – Жаноб Морфи, мен лаънати камбағаллик туфайли ўқитувчи бўлиб қолганман. Бўлмаса шахмат соҳасида анча жойга бориб қолган бўлардим. Майли, нима ҳам қилардик, бу лаънати жойда ҳеч бўлмагандан кўра «бироз» ўйнайдиган рақиб ҳам бўлаверади!

Луи Ландри шахматни олиб келишга чоғиб кетди. Уйинни бошлаш олдида Пол Санчесга мурожаат этди.

– Жаноб Санчес, мен ўйлайманки, биз бир-биримизга галма-галдан имтиёз беришимиз керак. Сиз тажрибали шахматчисиз, мен эса уч йилдан бери ўйнамайман. Шундай келишсак: ўйинни ютган томон пиёдасини ва ўйинни бошлаш имтиёзини рақибига беради. Агар у яна ютса, пиёда ва икки юриш имтиёзини беради, кейин отни, ундан кейин руҳни беради... Агар имтиёз олаётган томон ютгудай бўлса, бу имтиёз бир поғона пасая боради. Розимисиз?

– Бизнинг Вальядолида бунақа ўйин ўйнашмас эди, жаноб Морфи, – жавоб берди испан. – Лекин шахмат шахматлигича қолаверади, имтиёз эса ҳеч нарсани ўзгартирмайди. Бўлмаса, жаноблар, бошладик!

Пол бир неча дақиқа мобайнида уч партия ютди – баравар ўйинда, бир пиёда ва юриш имконини бериб, бир пиёда ва икки юриш имконини бериб.

Испан ўйинни тўхтатмоқчи бўлди, лекин томошабинларнинг норозилик хитоблари жойидан жилишига йўл қўймади.

Пол олдиндан от бериб ҳам, руҳ бериб ҳам ютди. Олдиндан фарзин олгач, бутун кучини сафарбар қилиб ютди.

Лекин олдиндан руҳ берган Пол яна зафар кучди.

– Ўйлашимча, шундай қилсак тўғрироқ бўларкан, жаноб Санчес, – вазмин гапирди Пол. – Сизга олдиндан руҳ бериш энг тўғри имтиёз, фарзинни берсам мен қийналиб қоларканман, от берсам эса қизиқ бўлмаяпти...

Санчес Пола газабли нигоҳ ташлаб, хонадан чиқиб кетди.

Шундан кейин улар ҳеч қачон бошқа ўйнашмади.

Шундай кунларнинг бирида Пол Шарль Морин билан берилиб шахмат ўйнаб ўтиришган Каракуэде ва Ландри олдида ўтиб кетишаётганда қизил юзли Шарль тўсатдан:

– Донишмандлар! Шунча вақтларини бекор ўтказишаётганига ҳеч тушунмайман, – деди масхара қилгандай.

– Бу гапинг ноўрин, – деди вазминлик билан Морфи. – Агар сен шахмат ўйинини озгина тушунганингда бундай демаган бўлардинг.

Шарль Пола ғалати қараб қолди. У ўртоғининг гапларига эътибор ва ҳурмат билан қарарди. Полнинг ишонч билан сўзлаши уни ўйлатиб қўйди.

– Пол, агар сен ўргатсанг, ўрганардим.

– Бажонидил.

Биринчи дарс шу куниеқ бўлиб ўтди. Морин шахматга жуда қизиқиб қолди ва унга умр бўйи содиқ бўлиб қолди. Ёши улгайганда, ҳатто шахмат устаси даражасида ўйнайдиган бўлди. Кейинги йилларда у Полнинг доимий шериги бўлди, лекин Пол унга олдиндан от берарди. Шунга эътироф этиш керакки, Морин олдиндан от олганда ютказишдан кўра ютарди. Лекин Сен-Жозеф коллежида ўқиб юрган вақтида Пол ўзига муносиб шериклар топа олмади, у Шарлга юриш йўллари ва асосий қоидаларни ўргатди, кейин унинг ўзи шахмат китобларига шўнғиб кетди. У билан ўйнаш Пол учун жуда зерикарли эди, шунчаки ўргатавериш эса жонига тегди. Бу йиллар мобайнида улар Спрингхиллда бор-йўғи бир неча партиягина ўйнашди, холос.

Пол яна якка сайр қилишда, астрономия ва кимё билан шуғулланишда давом этди. У жуда зерикарди, фақат кутубхоначи Пьер ота билан бўладиган узун суҳбатларгина бу зерикашни бироз бўлса-да, орқага сурарди.

Бу ҳолат деярли беш йил давом этди.

VIII

Пол Сен-Жозеф коллежини 1854 йилнинг октябрида зўр муваффақиятлар билан тамомлади. Унга берилган етуклик гувоҳномаси мақтовлар билан тўла, хотирасининг ўткирлиги, тилларга, адабиётга иқтидори алоҳида таъкидланган эди.

Уни уйига тантана билан кузатиб қўйишди. Пол Морфининг доврўғи бир неча авлод ўқувчилари орасида шуҳрат қозонди.

Хайрлашиш маросимида ректор ота битирувчиларнинг ҳар бирига Инжилнинг чиройли наشريни ҳада этиди. Полни бир чеккага чақириб олди-да, Инжилни Цезарнинг «Галль уруши тўғрисида мактублар» асарининг лотин тилидаги ажойиб чарм муқовали нашрига алмаштирди.

Буларнинг барчасидан ифтихор туйғуси ҳатто уйга келгунгача ҳам етмади.

У уйига келганда аҳвол тамомила ёмонлашганини, қувончли кунлар ортда қолганини тушунди.

Отаси энди ишламасди, унинг судьялик фаолияти истеъфога чиқиб кетиш (у эндигина эллик еттига кирганди) шгтат юқори ҳудудий идоралари билан зиддият туфайли рўй берди. Алонзо Морфи ўзини хор қилиб қўймади. У ишдан кетди, аммо ўз фикри, нуқтаи назарини сақлаб қолди.

Халқ барибир уни ҳурмат қиларди. Собиқ судья Луизианадаги миллий банкнинг фахрий раиси, шаҳар касалхонаси «Чарити»нинг васийси этиб сайланди. Лекин буларнинг барчаси унга кам қувонч келтирарди. Эти шалвираб, эрта қариб қолган Алонзо Морфи кун бўйи шаҳар ташқарисидаги уйнинг пешайвонида ўтирарди, Роял-стритдаги катта уйида зарурат туғилган пайтлардагина пайдо бўларди.

Алонзо Морфи соатлаб кушларнинг парвозини кузатарди.

Аҳён-аҳёнда ўрнидан туриб, қалин чарм муқовали дафтарига нималарнидир ёзиб қўйиб, яна жойига ўтирарди.

Оиланинг барча ишларига она раҳбарлик қилар, гирчиллаб қолган оила кемасини озгин қўллари билан бошқарарди. У кексайган сайин зулмкорроқ ва қайсарроқ бўлиб борарди. Олдинги тақводорлик эса риёкорликка айланаётганди. Ундаги музыкага чексиз меҳр ва қизиқишгина аввалги Тельсид-Луизани эслатарди, холос.

У уйдаги майда-чуйда ишларгача аралашар, бақирар, хизматкорлар билан жанжаллашар, плантаторларга сотиб юбораман деб қўлларга дўқ урарди.

Эбеназар ўлиб кетди, отбоқарлик ва аравакашлик Жиммига ўтди. Салли йиғидан деярли бош кўтармасди.

Эрнест амаки, ниҳоят, университетни тугатиб, Шимолда, Иллинойс шгатида адвокатлик идораси очди.

Пол анча вақтгача бундай аҳволга кўника олмади, ўзига келолмади. Спрингхиллда эканида уйи тамомила бошқача туюларди. Ота-онасига раҳми келар, бу туйғу бадани қаттиқ оғриётгандай унга азоб берар, аммо вазиятдан чиқиш йўлини топа олмасди.

Қувончсиз ойлар кетидан ойлар ўтаверди.

Пол энди Панчо отида юришни ўзига эп кўрмади, қўшни плантаторлардан от ёллаб туришга тўғри келди. Судья отда юришни бас қилди, унинг илгариги тўлалиги ҳам қолмаганди.

Пол икки маротаба Мэйдан мактуб олди, бир марта эса эски кўприк олдида аравада кетаётганида кўрди. Мэй жуда очилиб, кап-катта қиз бўлиб қолганди. Унинг араваси олдида малла Реджи Эллингтон от миниб борарди. Пол титраб кетди, узоқдан таъзим қилди-да, отини нариги томонга кескин равишда бурди. У уйига томон от суриб борар, Эллингтонни дуэлга чақиритиш ва итдай отиб ташлаш ҳақида ўйларди. У илгари ҳеч қачон бирор одамни бу қадар кучли нафрат билан ёмон кўрмаганди. Кечаси ухюлмайдик, эргалаб эса у Мэйдан, олатдагидек, эркалатувчи ва ёқимтой мактуб олди. Қиз хатида Реджи билан кетаётганида нима сабабдан олдига бормаганини сўраганди.

Пол нима қилишини билмасди. Кундузи ойиси чақиритиб қолди, она-бола ўртасида узоқ ва оғир гап-сўзлар бўлиб ўтди. Бу сафар Тельсид хоним ўзини тия олмади, йиғлади. Лекин бир қарорга келишганди.

Бир неча кундан кейин Пол Мэйга умидсизлик руҳида хат ёзди, шаҳарга бориб Луизиана университетининг юридик факультетига ёзилди. У вақтларда ўқишнинг қатъий дастури бўлмасди, маърузаларга қатнашиш ҳам мажбурий эмасди. Фақат анчагина фанлардан синов ва имтиҳонлар топширилар, лекин буларнинг муддати ҳам ҳеч кимни қизиқтирмасди.

Пол мана шу ерда ўзини кўрсатди. Умрида илк маротаба чинакамига тер тўкди, вужуд-вужуди билан китобга сингиб кетди. Профессорлар уни фавкулудда истеъдод эгаси сифатида бир-бирларига кўрсатишарди.

Пол беш йиллик ўқишни икки йилда тугаллади. У университетда машҳур бўлиб кетди.

Рим ҳуқуқидан дарс берадиган кекса немис профессори Христиан Розелиус ҳамманинг олдида қирқ йил дарс бериб, ҳали бундай талабани учратмаганини тан олди. Таниқли ҳуқуқшунослардан судья Теодор Мак-Калев ва Альфред Хэнмэн (Пол булардан ҳам таълим олган) унга ҳуқуқшунослик соҳасида фавкулудда катта муваффақиятни башорат қилишган.

У олдинма-кетин муддатидан илгари имтиҳонларни топшираверди, 1856 йилнинг ёзига келиб, талаб этилган имтиҳонларнинг барчасидан кутулди. Пола «олим адвокат ва юрист» унвони берилди. Унинг дипломида «Пол Чарлз Морфи эсквайр, Қўшма Штатларининг бутун ҳудудида адвокат сифатида амалиётдан ўтиши мумкин» деб ёзилганди... Лекин бу диплом Полага ҳеч қандай реал ҳуқуқ бермасди. Охириги, лекин муқаррар расмийчилик — «судга қўйилади» деган ижозат зарур эди. Ҳозирги ҳужжатларда эса бор-йўғи адвокатликка йўлланма эди. Мавжуд анъанага кўра фуқаро сифатида балоғатга етмаганлар, яъни йигирма бир ёшга тўлмаганлар судьялик билан шуғуллана олишмасди. Пол эса яқиндагина йигирмага тўлганди, холос. Яна бир йил кутишга тўғри келарди...

Бунинг мажбурийлигига ишонч ҳосил қилган Пол хўрсиниб қўйди-да, суд назорати ходими Жарвис идорасига ёрдмчиликка ишга кирди. Жарвис кўпроқ кўчмас мулк ва мерос масалалари билан шуғулланарди. Пол бу идорала зарур тажриба тўплашни мўлжаллаганди, лекин идоралаги иш қулиги даражада йўқ ҳисобида эди. Шундай бўлгач, 1856 йилнинг ёз ойларида Роял-стригдги биржа идорасининг шахмат ўйналадиган хонасига ранги заъфарон, нозик ва бўйи баланд бўлмаган йигитча якшанба кунлари муттасил қатнайидиган бўлди.

У бир неча ўйин ўйнар, бирор партия ҳам ютқазмас, шеригига мулоийм ташаккур билдириб, келаси якшанбагача кўздан гойиб бўларди. Шаҳарнинг энг яхши ўйинчилари — Руссо, ака-ука Перрэнлар, кекса Стэнли, судья Микларгина у билан ўйнашга журъат этишар, лекин ҳеч ким уни ютолмасди.

Пол билан дурангта эришиш катта воқеага айланар, бу «ғалаба»ни бир неча кун мобайнида гапириб юришарди. Бу ғалати ўсириш шахматчи оғайниларидан бирортаси билан ҳам яқинлашишни лозим топмас, фавкулудда самимий ва одобли бўлиш билан бирга қандайдир совуқ ва ёнига йўлатмайдиган тажангроқ эди.

Сентябр ойи келиб, иссиқ бир оз пасайгач, Пол кўрғонга кетди. У уйига голиб сифатида кириб борди. Эрнест амакиси Шимолдан у билан учрашиш учун маҳсус келаётганди.

Учрашув самимий ва қувноқ ўтди. Орадан бир неча кун ўтгач, пешайвонда уч киши — ака-ука Морфилар ва ёш, эндиликда олим адвокат Пол ўгиришарди. Катталар чекишаётганди. Эрнестнинг жингалак сочлари анча сийраклашган, ўзи анча тўлишганди. Иллинойсдаги адвокатлик ишларининг идораси чакки эмасди.

— Қуролни олиб келгин-чи, Пол, — эринчоқлик билан деди Эрнест. Товуқлар жўжаларини йиғмоқчи бўлиб қақағлашарди. Кичкинагина малла қирғий пастгина учиб товуқ ва жўжаларни мўлжалга оларди.

Пол уйдан эски ов милтиқни олиб чиқди, лекин қирғий кўздан гойиб бўлганди.

— Мен жуда ғалати бир ишни кўриб чиқдим, Алонзо. — Эрнест сигарасини узоқ тортди. — Ерларни чегаралаш ҳақидаги 1821 йилги қонунга кўра менинг мижозим жуда катта зарар кўрди...

– Бўлиши мумкин, Эрнест амаки, – гапга аралашди Пол. – Фақат у 1821 йил қонуни эмас, 1827 йил қонуни. Саналарни чалкаштириб юбординг.

Эрнестнинг томоғига тутун тикилиб, йўталди, судья кулди. Маслаҳатчи адвокат Эрнест Полга бир қараб қўйди-да, акасининг кабинетига кириб кетди. Бирор дақиқадан кейин у қалин, устига сурп қопланган Луизиана гражданлик кодексини кўтариб чиқиб, варақлай бошлади.

– Сен уни бошқа жойдан қидиряпсан, Эрнест амаки, – турган жойида гапирди Пол. – Уни 814 саҳифадан, Кинг тузатиши ва Миллард изоҳидан кейин изла...

– Жин урсин! – Эрнест китобни «шап» этиб ёпди, ундан чиққан чанг куёш нурида ўйнарди. – Нима, сен кодексни ёддан биламан демоқчимисан?

Пол бошини қимирлатди, судья овоз чиқармай куларди, унинг салқиган териси тебранарди.

– Хўп, яхши, – қаҳр билан гапирди Эрнест. – Синаб кўрамиз!

У кодекснинг дуч келган жойини очарди. Пол жавоб берарди. Эрнест саккиз маротаба янги параграфни бошлади ва Пол саккиз марта уни ҳеч янглишмай охирига етказди¹.

– Етар! – ниҳоятда жаҳл билан деди Эрнест. – Сен циркда тамоша кўрсатишинг керак. Пол, сен ўз истеълодингни хор қилибсан!

У чиқиб кетди. Пол куларди, судья кулаверганидан ёшланган кўзларини артарди.

– Пол, Эрнест айтганидай қаёқларга боришинга не ҳожат? – сўради судья. – Ахир бир йилдан сўнг сен шу яқин ўртадан ўз идорангни очишинг мумкин-ку? Мен кутубхонамни сенга ҳадя қилган бўлардим. Эдуардга эса у керак эмас.

Акаси пахта савдоси бўйича таниқли даллоллик идорасига аъзо бўлди ва иши тобора юришча борди. Табиийки, катта кириш пулини унинг учун отаси тўлади.

– Албатта, мен шундай қиламан, дада. Жарвисда бироз иш ўрганаман, сўнгра уйга қайтиб, ўзим мустақил иш бошлайман.

– Ўша кунларгача япашни хоҳлайман, – секин гапирди судья.

– Бекорчи гапларни оғзингга олма, дада! – дарҳол жавоб берди Пол. Ҳовлида товуқларнинг жонҳолатда қақағлагани эшитилди. Пол ов милтиғига ёпишди, лекин энди кеч эди, қирғий жўжани чангаллаганча тобора юқорилаб борарди.

– Мана шунақа, – хўрсинди судья. – Уларнинг ҳаммаси ҳам айни шундай қилишади. Бу Гринлар, Хорнлар, Аллисонлар...

Пол сакраб тушди.

– Аллисонлар тўғрисида ёмон фикрга борма, дада, – деди у чўзиб. – Мен... мен унинг қизи Мэйга уйланиш ниятидаман... Албатта вақти-соати келиб...

Судья қовоғини уйиб олган ўелига диққат билан тикилди.

– Жеральд Аллисон ярамас одам, Пол.

– Дада!..

– У ярамас одам, Пол, – мулозимгина қайтарди судья. – Бир куни бу гапни мен унинг башарасига айтганман. Кўрмаяпсанми, мени ҳаётдан итқитиб юборган ҳам ўша, Аллисон. Албатта бу ишни ўз дўстларининг кўли билан амалга оширди. У сенга ҳам панд беради, Пол. Сен унга нимага кераксан? Унчалик бой эмассан, устига-устак, менинг ўғлимсан. Гўл бўлма, Пол. Мента, онангга раҳминг келсин. Аллисондан ўзингни эҳтиёт қил, у золим ва кек сақловчи одам.

– Жеральд Аллисон билан нима ишим бор? – Пол ўзини тутиб туришга ҳаракат қиларди. – Ахир Мэй тақдирини ўзи ҳал этиши мумкин-ку!

– Ўзи дейсанми? – Судья сигаранинг чўғини оҳиста ўчирди. – Наҳотки сен Аллисондек одамнинг уйида бирор иш унинг ихтиёридан ташқари ҳал бўлади деб ўйласан? Сен қанчалик содда болакайсан, Пол. Олим болакайсан.

– Яхши! – Пол ўрнидан турди ва вазминлик билан деди: – Яхши, дада,

¹ Полнинг қариндоши Реджина Морфи Вуатъенинг тувоҳлик беришича, у буни бир неча маротаба намоёниш этган.

мен эртага Аллисон хонимнинг олдига бораман-да, масалани кўндалангига ҳал этаман.

У шундай деб чиқиб кетди.

Табиийки, Пол эртасига ҳам, индинига ҳам бунга журъат этолмади. Мэй билан бўладиган гап ҳаётининг муҳим босқичи эди, у бунга узоқ ва астойдил тайёрланди.

Мана, ниҳоят, ўша гап бўлиб ўтди.

Пол икки томонига тераклар экилган кенг йўлдан юриб пиёда келарди, унинг қалбини бахтсизлик туйғуси чулғаганди. Лекин ҳали бахтсизлик рўй бермади-ку!

Пол ҳаммасини ҳалол гапирди. У ўзини мажбур қилиб бўлса-да, Мэйга ҳаммасини гапириб берди. Унча бой эмаслигини, жуда ёшлигини, ҳозирча суд ишига қўйилмаганини айтди, ўзини кутишини, ҳеч кимга турмушга чиқмаслигини илтимос қилди.

Қиз унга нисбатан ғоят хушмуомала эди, одамни эзадиган бундай маънос туйғулар унда қандай пайдо бўлганига ҳайрон бўлди.

У кутишга ваъда берди, ҳозирча бошқа ҳеч кимни севмаслигини айтди, йигитнинг гапларига кўнди. У ҳатто бойлик кетидан қувмаслигини, камтарона ҳаёт тарзи билан қаноатланишини айтди. Яна шу нарсани айтдики... Эҳ, лаънати, мана бу!

Пол кескин ҳаракат билан қушқўнмаснинг кичик шохчасини синдирди, қуруқ шохчалар тепага учиб кетди.

Қиз йигитнинг бўйи пастроқлиги, ўзининг эса ундан баландроқлигидан афсусланишини айтди. Ҳа, бўйи паслигини йигитнинг ўзи ҳам биларди. Лекин шундай бўлса нима қилибди? Ахир Юлий Цезар, Наполеон ва минглаб бошқа улғу одамларнинг бўйи баланд бўлмаганми? Бу лаънати бўйининг нима аҳамияти бор? У қаердадир гавдаси унча катта бўлмаганлар баланд бўйилардан кўра ҳаммавақт қатъиятлироқ бўлишади деган гапни ўқиганди, ҳаёт уларни шифқатсизроқ тоблаб қўяди.

Қушқўнмаснинг иккинчи шохчаси ҳам синди.

Эҳ, Пол гавдали, елкаси кенг йигит бўлгандайди?

Агар Мэйнинг жозибали кўзларига тепадан қарай олгандайди. Нега қиз бунчалик баланд ва ўзига ром этувчан?

Пол кимсасиз йўлдан кетиб борар, оёқ кийими чанг бўлиб кетган, ғамгин фикрлар хаёлини чулғаб олганди. У ким ўзи?

Кўплаб, эндигина ҳаётга кириб келаётган бошловчи адвокатлардан бири, танҳо ва бетақрор Мэйнинг муҳаббатига умид қилишга ким ҳуқуқ берди унга?

Қиз унга раҳм қилди, қайсарлигини юзига солмади. Ахир Мэй ундан икки ёш катта-я.

Албатта, у ҳеч қандай томондан ажралиб турмайдиган, кўпчилик қатори ўспирин.

Эй, худойим. У шундай эмаслигига қасам ичишга тайёр эди. Лекин буни бутун дунёга қандай қилиб исботлайсан, бунинг учун бирор сир-синоат кўрсатасанми?

Пол ўкириб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийиб, шляпасини бошидан олди. Боши азбаройи ёнарди.

Кўча айрилиши нарёғида эски уй кўринди. Атрофни қоронғилик қоплаётганди.

Жимми дарвоза олдида уни хавотирланиб кутиб олди.

– Кўнгилсизлик рўй берди, Пол, – деди у саросималаниб. – Жаноб Алонзо шаҳарга бориб, кўзини жароҳатлабди. Доктор келди ва қоронғи хонада ўтиришини булориб кетди.

Пол уйга чолиб кирди. Жимми гапнинг тўғриси айтганди. Отаси билан бемаъни ҳодиса рўй берганди. Эрталаб у миллий банк идорасининг мажлисига борибди. Сентябрнинг иссиқ кунларидан бири бўлганлигидан ҳамма оқ костюм ва кенг соябонли шляпалар кийган экан.

Мажлис тузагач, улар бинога кириладиган эшик олдида чекишиб, кулишиб туришган экан. Кўчанинг нариги томонидан кимдир судьяни чақириб қолибди.

У кескин қайрилиб қарабди — кимнингдир шляпасининг қаттиқ учи ўнг кўзига кириб кетибди. Қаттиқ оғриқ берибди, врачни чақиринишга тўғри келибди. Кекса доктор Паркинсон уни қоронғи уйга ўтказиб қўйибди-да, ҳар соатда дорили пахтани алмаштириб туришни буюрибди.

— Мен қуёш ва очиқ ҳавони кўрмасдан ўлиб кетаман, Пол, — деди ғам-андух билан судья. У қоронғи хонада икки ой узлуксиз ўтирди. Ноябрь ойининг ўрталарида унинг соғлиғи кескин равишда ёмонлашди, юрак хасталиғи кучайди, керкиб кетди.

20 ноябрда ҳушини йўқотди, 22 ноябрда эса мияга қон қуйилиши оқибатида ҳушига келмасдан вафот этди.

Икки врач судьянинг ўлганлигини қайд этишгач, Пол ўз хонасига кириб кетиб, дафн маросими бошлангунигача чиқмади.

Судья Морфини 1856 йилнинг 23 ноябрида Янги Орлеанда дафн этишди. Шаҳар бундай дафн маросимини ҳеч қачон кўрмаганди.

Минглаб одамлар марҳумни Роял-стрит ва Рю-Сен-Луи кўчалари бурчагидаги муқаддас Людовик қабристонига Морфилар хилхонасигача кузатиб боришди.

Жанубнинг барча машҳур креол оилалари дафн маросимига ўз вакиллари яборашибди, нутқлар ва гулчамбарларнинг чеки-чегараси йўқ эди.

Жеральд Аллисон сағана тепасида таъсирли сўзлар айтди, олти руҳоний марҳумнинг жанозасини ўқиди, тақводор бўлмаган судьяни намунали христиан сифатида дафн этишди.

Ҳар томондан келган турли-туман кийимдаги хотин-халаж нола чекишар, йиғлашар, эркакларнинг эса қовоқлари солиқ, жим эдилар. Улар адолатли судьяни охириги йўлга кузатишаётганди.

Кейин сағана беркилиб, йиғилганлар ўз юмушларига жўнаб кетдилар.

* * *

Пол отасининг ўлимини одатдагидай вазминлик билан кутиб олди, лекин бу йўқотиш унинг юрагида чуқур, битмас яра қолдирди.

Дафн маросимидан кейин Морфилар оиласи Янги Орлеанда, Роял-стритдаги 89-уйда яшай бошлашди. Бу уйни Алонзо Морфи 1840 йилда жаноб Мартин Гордондан тўқсон минг доллар сотиб олган эди.

Шаҳар ташқарисидаги уй қулфлоглик турарди, уни сотиб юборишни мўлжаллашарди. Тельсид хоним бу уйга қаламимни босмайман деб қатъий гапирди. Пол эски уйга ачинди, лекин онаси билан баҳслашиб ўтирмади.

1857 йилнинг январ ойида Тельсид хоним бутун оила аъзоларини йиғди. Виргиниядан Полнинг опаси, йиғирма етти ёшли келишган, аммо совуқроқ кўзли Мальвина хоним ҳам етиб келди. Унинг эри ғоят назокатли ва муғамбирроқ Жон Сибрандт Ричмонд ўз шаҳрининг энг омадли коммерсантларидан бири эди. У ўзининг савдо ишларини янада кенгайтиришни орзу қилар ва мероснинг ўзига тегишли қисмини қўлга киритишни сабрсизлик билан кутарди.

Ўн саккиз ёшли Эллен Полдан нари жилмас, ўзининг ҳалоскоридай унинг қўлидан ушлаб олганди.

Эдуард меросдан ўз улушини аввалроқ олган бўлиб, ҳозир у бефарқ одамдай мулоиймгина бўлиб ўтирарди. Унинг тақдири равшанлашган, бой хонадоннинг қизига унаштирилганди. Эндиликда опа-синглиси ва укасига қандайдир менсимаганнамо тикилиб турарди. Даллолик идорасининг ишлари юришиб кетганди.

Оиланинг барча аъзолари стол атрофига жам бўлишгач, Тельсид хоним аввалига тиловат қилди ва Алонзо Морфининг эски қадрдони, нотариусчи Биндерни чақирди. У васиятномани ўқиб бериши лозим эди.

Унинг мазмуни аввалдан маълум эди. Судья Морфининг пуллари — юз эллик минг доллар беваси ва тўртта фарзанди ўртасида тенг бўлиниши, улардан ҳар бири ўттиз мингдан олишлари лозим эди.

Роял-стритдаги катта уй ҳам бешаласининг мулки ҳисобланар, ҳар ким бу уйда истаган вақтигача яшашни мумкин эди. Салли ва яна бир неча эски қўллар

озодликка чиқарилган ва ўзлари хоҳласа, бу уйда яшайверишларига рухсат этиларди.

– Раҳматли отангиз ҳаммасини обдон ўйлаган, ҳисоб-китоб қилган, – деди қатъий овоз билан Тельсид хоним. – Аллоҳ таоло ҳам ҳақиқатан ўзининг энг суюмли фарзандларини ҳузурига чақириб олар экан-да!

Пол отасининг эркин фикрларини эслаб кулиб юборай деди, лекин ўзини босиб қолди. Тельсид хоним яна тиловат қилишга тушди. Салдан кейин чиқиб кетди. Хонимнинг кетидан Эдуард ва Сибрандтлар ҳам чиқишди.

Хонада Пол ва Эллен иккаласи қолишди, қиз йиғлашга тушди.

– Фақат сен кетиб қолма, Пол! – илтижо қилди у. – Худо ҳаққи, кетма! Мен онам билан ёлғиз яшашдан қўрқаман...

Пол синглисига мулоийм тикилди. У Элленни жуда яхши кўрарди. Эҳтимол, бунга унинг ўзига жуда ўхшаб кетиши, нозик юзи, қора туюладиган, аслида эса қорамтир-кўкиш, узоқни кўра олмайдиган кўзлари ҳам сабаб бўлгандир. У қизнинг нозиккина кўларини сиқиб қўйди.

– Лекин мен кетаётганим йўқ, Эллен. Ҳеч қаёққа кетмайман мен.

– Йўқ, кетасан, сен биламан, сен кетиб қолсан, оқибатда бу уйда ёлғиз қолишимга тўғри келади.

– Қайтага сенинг кетиб қолишинг эҳтимолдан холи эмас, – кулди Пол. – Сен чиройлисан ва яхшигина бойликка меросхўрсан. Сендай қизга харидорлар ҳам кўп чиқади, ўн саккиз ёшга тўлдинг...

Қиз сесканиб кетди.

– Бундай дема, Пол. Мен учун ёқимсиз бу гап! Мен бутун умр бўйи сен билан мана шу Янги Орлеанда яшашни истаيمان. Сендан бошқа ҳеч ким керакмас менга.

– Назаримда, шундай бўлса ҳам керак! – ғамгин сўз қотди Пол ва Элленни ўпиб, шаҳарга жўнаб кетди. У Жаррис идорасида пешин вақтигача бўлди, сўнг Вье-Каррэ кварталдаги хитой ресторанида овқатланди, кейин даллоллик идорасининг қироат залига ўтди. Анчадан бери шахмат ўйнамаганди, шу сабабли жуда соғинганди.

Шахмат хонасида судья Мик ўтирганди. Доктор Эйерс билан шахмат ўйнаётган судья уни гоят хурсандчилик билан кутиб олди. Бошқа ҳаваскор шахматчилар ҳам йиғилиб келишди. Полнинг назарида улар бир-бирларига қандайдир сирли имо-ишоралар қилишаётгандай туюлди.

«Нега энди хаёлимга бундай аҳмоқона фикрлар келаяпти?» – ўзидан ўзи хафа бўлиб ичида сўради ва бир партия ўйнашни таклиф этди.

Пол уч соат мобайнида мириқиб ўйнади, кейин ҳамма билан хайрлашди ва уйига пиёда жўнади. Сентябрнинг илиқ оқшони эди, терактларнинг барглари оҳиста шивирларди, ёмғир яқинлашаётганди.

– Сизга хат келди, жаноб Пол, – деди уни эшик олдида кутиб олган Жимми.

– Хатни меҳмонхонага келтир, – деди Пол. У бир дақиқага ўз хонасига кириб чиқди-да, меҳмонхонага ўтди. Бу ерда Тельсид хоним нимадир тўқиб ўтирарди. Роялнинг қопқоғи очик эди, Пол бундан севинди, музика онасини мулоийм ва сабрли қилиб қўярди.

Пол қалин конвертни очиб, хатни ўқиди ва индамай онасига қаради. Пол хатни яна бошқатдан ўқиб чиқди.

– Ойи, мана бу ерда ёзилганларни эшит, – деди у бўшашиброқ. – Клубда шу туфайли ҳам бир-бирларига сирли боқишаётган экан-да!

– Нималар ёзилган, Пол. Хат идорадан келибдими?

– Йўқ, ойи, идорадан эмас. Мана, эшит бўлмаса: «Пол Чарлз Морфи жанобларига, Роял-стрит, 89, Янги Орлеан, Луизиана. Қимматли жаноб! Биринчи Бутунамерика миллий шахмат конгрессининг ташкилий кўмитаси Сизни шахмат турнирига таклиф этади. Шу муносабат билан Нью-Йорк шаҳрига (Нью-Йорк штати) 1857 йилнинг 1 октябригача етиб келишингизни сўрайди. Барча йўл ҳаражатларини Комитет ўз зиммасига олади.

Сизга чексиз ҳурмат билан полковник Чарлз Диллингэм Мид, раис, Даниэль Уиллард Фиске, конгресс котиби...» Хўш, ойи, сенга ёқадими бу?

– Бу менга ҳечам ёқмайди, – қуруққина гапирди Тельсид хоним. – Менимча, бунинг ҳеч қанақа яхши томони йўқ.

– Қандай ёмон томони бор?
– Мен сенинг бу ердан кетишингни истамайман. Эллен ҳам буни хоҳламайди. Бундан ташқари, шахматни пулга ўйнаш йигит кишининг иши эмас, деб ўйлайман.

– Ким сенга мени шахматга пул тикиб ўйнайди деб айтди? Агар у ерда ўртага ҳеч қандай пул тикилмаса-чи?

– Бунга сен ишонасанми? Сен менга ҳеч қачон ҳеч қандай шароитда пулга шахмат ўйнамайман деб ваъда бера оласанми?

Пол индамай қолди.

– Албатта йўқ, ойи. Мен бундай ваъда бера олмайман. Мусобақани мен ташкил қилаётганим йўқ. Бошқалар учун қанақасига мен жавоб бера оламан? Лекин мен сенга доимо пул тикилган ўйиндан ўзимни олиб қочаман деган сўзни айта оламан. Чунки бу менга ҳам ёқмайди.

– Бу иш отангга ҳам ёқмаган бўларди, Пол.

– Нега, ахир отам шахмат ўйнашимни яхши кўрарди-ку?

Пол дераза олди кетди. Пастда, ҳовлида бир неча ҳабаш хиргойи қилишарди. Улар ҳамон судьяга аза тутишар, ярим овоз билан боши ва охири йўқ, юракни ўртайдиган гамгин ҳабаш қўшиқларини куйлашарди.

Сукунат тугамайдигандек туюлди.

– Нью-Йоркка боришингни мен таъқиқлай олмайман, – деди ниҳоят Тельсид хоним. – Сен энди йигит бўлдинг. Кўзинг ёниб кетаётганини кўриб турибман. Мен таъқиқласам ҳам гапимга кулоқ солмаслигинг мумкин. Фақат шуни доимо ёдингга тутки, сен салга шамоллаб қоласан. Шунинг учун иссиқроқ кийин, Пол.

У ўрнидан турди, баланд ва тик қоматли хоним узун қора кўйлакини шилдираганича меҳмонхонадан чиқиб кетди.

– Ойижон! – унга интилди Пол, лекин онаси ўз хонасига кириб, эшикни беркитди.

Пол ўз хонасига қайтаётганда йўлакда алам билан йиғлаётган Элленга дуч келди.

– Пол кетаётганингни эшитдим. Мен буни билардим. Қандай бахтсизман-а!

Пол унинг ҳўл бўлиб кетган юзидан ўпди. Балки бу турнирда қатнашишдан воз кечар? Лекин унда судья Мик, кекса Стэнли ва бошқа шахматчи дўстлари нима дейишади. Улар турнирда қатнашишдан кўрқди деган қарорга келишади. Нима қилса экан?

Барибир янаги йилнинг ёзигача уни суд органларига қўйишмайди. Жарвисдаги иш эса уни унчалик ўзига тортмаяпти. У ҳеч қачон Нью-Йоркда бўлмаган, темир йўлда юрмаган, Вашингтонга бормаган эди. Нью-Йоркка энг яқин йўл билан бориш учун Вашингтонда параходдан поездга ўтиб олинади.

Эллен худди унинг фикрини тушунгандай йиғидан тўхтади.

– Жонгинам, кўнглинг нимани тиласа шуни қилавер, – деди қиз қисқагина. – Менга эътибор берма, мен барибир қанча зарур бўлса, сени шунча кутавераман.

Улар болалардек бир-бирларига суйкалишиб қоронғи йўлакда шивирлашарди. Ёпиқ эшик орқасидан роял овози эшитиларди. Тельсид хоним ҳаяжонланган вақтларида доимо Моцартни чаларди.

IX

Бу вақтларда, Нью-Йоркдаги биринчи конгресс бошлангунгача ҳали махсус шахмат клублари йўқ эди. Лекин узоқ вақтларгача вазият бундай қолиши мумкин эмасди. Нью-Йоркка дунёнинг ҳамма томонларидан одамлар келиб турарди. Европадаги инқилоблар тўлқини Янги Дунёга жуда кўп муҳожирлар оқимини итқитиб ташлади. Бу ерларга келиб қолган руслар, поляклар, венгрлар, итальянлар шахматни севишар, яхши билишарди.

Муҳожирлар ерли нью-йоркликларга “шахмат касали”ни юқтиришди, у ер-бу ерларда шахматчилар ўз-ўзидан йиғила бошлашди.

1857 йилнинг ёзида фамилияси айтишга қийин Гишпенкухентанненрейтер /ҳамма уни шунчаки Гишп деб чақирарди/ Манхэттенда сосискахона очиб,

унда сосиска ва пиво билан савдо қила бошлади. Гиппнинг емакхонаси гумашгалар, суғурга агентлари, газетчилар сингари оёқ кучи билан кун кўрувчи шахар одамлари ўртасида машҳур бўлиб кетди. Кунлардан бир кун “Момақалдироқ” газетасининг репортери Гиппдан сосискадан ташқари шахмат тахтаси ва доналарини сўради. Уйнаётганлар атрофида дарҳол томошабинлар тўдаси пайдо бўлди. Гипп шу йўл билан шахмат ишқибозлари тўплангудай бўлса, пиво ва сосиска сотилишига фаҳми етиб қолди. У йигирмага яқин шахмат комплектини сотиб олди ва биринчи талаб этилиши биланоқ берадиган бўлди. Шундай қилиб ёпиқ шаклда бўлса-да, Нью-Йоркда биринчи шахмат клуби пайдо бўлди. Гиппнинг тузоғи ўз ишини қилди, унинг сосискахонасига шахматчилардан ташқари журналистлар ва адабиётчилар ҳам киришадиган бўлишди, тез орада Гипп жойни кенгайтиришга киришиб кетди. У қўшни барни сотиб олди. Унинг хўжайини фаросатсизроқ одам бўлиб, сотаётган коктейли ёнига шахматни ҳам мижозларга қўшиб бериши хаёлига келмади.

“Момақалдироқ”нинг репортери Англиядан келган бўлиб, номи Фредерик Майлс Эдж эди. Шахмат тўғрисидаги тасавури саёз бўлса-да, аммо барча уддабурро репортерлар сингари шов-шувларга ғоят ўч эди. Кенигебердан чиққан, Нью-Йоркнинг энг кучли шахматчиларидан бири бўлган Теодор Михтенгейн ёзда клубга келиб-кетувчиларга очиладиган Бутунамерика шахмат конгресси ҳақидаги афишани тарқатаётганда Фред Эдж шов-шувларсиз иш битмаслигини дарҳол тушунди. У ўзини ташкилий қўмита таркибига киритишларини илтимос қилди, бунинг эвазига конгрессни жаҳон матбуотида қўллаб-қувватлашини айтди. Қўмита бу масалани ўйлаб кўриб, Эджни очиладиган конгресс қотибларидан бири этиб сайлади. Қўмита кейинчалик ўзининг бу қарори учун ўкинмади.

Конгресснинг очилиши 6 октябрга мўлжалланаётган эди, лекин унинг кўшига ишгирокчилари манзилга анча олдин етиб келишганди.

Сентябр ойнинг очиқ ва роҳатижон кунларининг бирида бўлажак конгрессменлар гуруҳи Гиппнинг клубида пиво ичиб ўтиришиб, мажлис қилишди.

Алабамадан келган судья Мик — жанубона жентельменликнинг намунаси бўлган бу дароз одам бўлиб ўтажак, турнирнинг натижаси фақат бир нарсага — судья Мик шахсан биладиган луизанлик жиккаккина Пол Морфининг турнир бошланишига етиб келиши ёхуд етиб келолмаслигига бевосита боғлиқ деб тўғридан-тўғри айтди.

— Наҳотки, у шунчалик кучли бўлса, судья? — немисча талаффуз билан сўради Айова штати Дюбюк шахрилиқ найнов савдогор Луи Паульсен. Шахмат усталари оиласидан чиққан (ҳатто унинг опаси Амалия шахмат устаси даражасида ўйнаган) Луи Паульсен Германиянинг Липпе-Детмольд князлигида туғилган. У эндигина 25 ёшга тўлган, лекин у Штатларда биринчи йили яшаши эмасди. У Дюбюк шахрида тамаки маҳсулотлари ва Европадан келтириладиган винолар билан савдо-сотикни яхши йўлга қўйганди.

Луи Паульсен Америка шахматчилари ўртасида яхши обрў-эътиборга эга эди: у бир вақтнинг ўзида икки ва уч тахтада шахматга қарамай, бемалол ўйнарди. Ҳимояда фавқулудда сабр-матонатлилик, рақибнинг кичкинагина хатосидан фойдалана билиш билан ном чиқарганди. У судья Микнинг фикрини шубҳа билан эшитаётгани шундоққина кўриниб турарди.

— Судья Микнинг ўзи Мерфи ёки Мурфига ютқазган-да! — кулди ҳашамдор ресторан эгаси, Эванс гамбитининг билимдони семиз Жемс Томпсон. — Энди эса у ҳаммадан кучли деб бизларни ишонтирмоқчи бўлаётир! Мушукдан кучлироқ ҳайвон йўқ-а, шундай эмасми, судья?

Мик Томпсонга ачиниш билан қаради.

— Сиз унинг қўлига тушиб қолсангиз, аҳволингизга маймунлар йиғлашидан кўрқаман, Томпсон.

— Мен у билан учрашишдан жуда хурсанд бўлардим! — қичқирди Томпсон. — Мен у билан Эванс гамбитини ўйнаб дабдаласини чиқараман, ёнғоқдай чақиб ташлайман ўша сизнинг Мурфи ёхуд Морфинингизни!

Мик қўлини силтаб қўяқолди. Томпсон эллик ёшдан ошган эди. Унинг мақтанчоқлиги сабр-матонати билан бирга мақолга айланиб кетганди. Бундай

бефаросат одамнинг фикрини ўзгартиришга ҳаракат қилишга не ҳожат? Пол Морфининг ўзи тахта устида унинг фикрини ўзгартира қўя қолади. Фақат у дунёнинг бир чеккасидаги Луизианасидан бу ерга етиб келгандайди...

— Қолган чиқиб кетаверадиган турнир унчалик мақбул эмас, жентльменлар, — деди ўй суриб чорпахилдан келган сариқ Теодор Михтенгейн.

— Ахир бунда энг кучлилар турнирнинг ибтидосида учрашиб қолишлари ва бир-бирларини чиқариб юборишлари мумкин. Доиравий система эса назаримда ишончлироқ туюлади.

— Лекин у жуда кўп вақт давом этади! — деди конгресснинг бош котиби, ёш Даниэль Уиллард Фиске. — Бизнинг молиявий имкониятларимиз чекланган, жентльменлар, буни унутиб қўймайлик. Конгрессни мўлжалланган вақтдан узоқроқ давом эттириш имкониятига эга эмасмиз.

— Айтгандай, Фиске, Янги Орлеандан бирор хабарга эгамисиз? — сўради Мик.

— Судья ҳамон ўз гапини такрорляпти! — кулди Томпсин.

— Бизга шошилиш хабар келган, судья, — жавоб берди Фиске. — Унда айтилишича, жаноб Пол Морфи Миссисипи бўйлаб параходда келаётган экан. Сўнг у Потомак дарёси бўйлаб Вашингтонгача кўтарилиб, бу ерда Нью-Йоркка борадиган поездга ўтираркан. Сизларга айтмоқчи бўлган хабарларим шулардан иборат...

* * *

Пол Морфи шу вақтда қизғин тезоқар Потомак дарёси бўйлаб Қўшма Штатлар пойтахти томон сузиб келарди. У Вашингтонда икки кун бўлди, Капитолий ва бошқа тарихий жойларни томоша қилди. Буларнинг барчаси унчалик қизиқ эмасди, Вашингтон архитектураси Янги Орлеанникига қараганда зерикарлироқ эди. Лекин Пол ҳаммасидан хурсанд эди, ўзини жуда яхши ҳис этарди. Ҳаётида биринчи маротаба саёҳатга чиққанди, илк маротаба чинакам мустақил равишда ёнида дурустгина маблағи бор эди. Бу томонларга жўнаш олдида шахсий ҳисобидаги жамғармадан уч минг доллар кўтарди. Буни эшитган Тельсид хоним оғир хўрсинди-ю, лекин ҳеч нарса демади.

Пол параходнинг биринчи тоифа каютасига чипта олди ва улуғ Миссисипи дарёсининг оқимиға қарши узоқ, жуда узоқ сузди. Ҳеч қачон уйдан бунчалик узоқ кетмаганди, уйдан узоқлашган сари эса Полдаги қизиқувчанлик туйғуси кучайиброқ борарди.

У ўзини Рубиконни кесиб ўтаётган Цезардай сезарди. Бўлажак саргузаштлардан пайдо бўладиган улуғ ҳаяжонлар худди болалиги вақтидагидай бутун қалбини ром этганди. Ўз хаёллари билан банд бўлиб, сафар мобайнида бирор янги таниш орттирмади, ҳеч ким билан танишмади.

Баъзан бўлажак шахмат жанглари тўғрисида ўйлар, унда ўзининг ва рақиблари имкониятларини холисона баҳолашга ҳаракат қиларди. Бунда Пол Морфининг замондошларини кейинчалик ҳайрон қолдирган бир хислати намён бўларди: Пол доимо рақибларининг кучини бироз ошириб, ўзиникини эса, аксинча, бироз пасайтириб баҳо берарди. Унинг қатъий фикрича, рақибни менсимаслик — оғир гуноҳ. Шу боисдан шундай фикрлашдан қочиб, меъридан ортиқроқ даражада нариги томонга оғиброқ кетди. Бу хислат Полнинг характериға мустаҳкам сингиб кетди ва ундаги французча назокат билан бирга Эски Дунёда катта шуҳрат келтирди.

Лекин булар тўғрисида Пол ўшанда ўйламасди. У ўз ҳаётидаги биринчи турнирға кетаётганди. Ҳозир у бутунлай бахтли эди. Нью-Йоркка келиши биланоқ, биринчи қилган иши меҳмонхонадан жой олиш бўлди. Сўнг ювиниб, кийимларини алмаштирди-да, Гипсининг клубига йўл олди. Судья Микдан ташқари уни ҳеч ким юзидан танимасди. Мик эса ўша куни йўқ эди. Сершовқин сосисахонаға паст бўйли, батартиб кийинган йигит вазмин ва камгарлик билан кириб келганиға ҳеч ким эътибор бермади.

Пол сосисани еб бўлганида бу ерга Янги Орлеанда вақтидалигидан яхши таниган кекса шахматчи нуроний Стэнли кириб келди. У Полнинг истиқболига кучоқ очиб ошиқди.

— Келдингизми, болагинам! Сизни бу ерда кўраётганимдан ниҳоятда мамнунман! — У Полнинг қўлини шундай силтадики, чиқиб кетишига оз қолди. — Энди сиз шимолликларнинг адабини берасиз, кўҳна Луизианада ҳам шахмат ўйнашни билишларини уларга кўрсатиб қўясиз! Жентльменлар, бу жаноб Пол Морфи бўлади, Жанубнинг энг кучли ўйинчиси! Уни худди мен сингари севишларингизни илтимос қиламан!

Сершовқин Стэнлининг гапига унчалик эътибор беришмади. Фақатгина конгресс котиби Пэррен янги йигитнинг олдига танишиш учун келди-да, бирйўла унинг кучини синаб кўрмоқчи бўлди. Шахмат тахтасини келтиришди, ўн икки юришдан сўнг Пэррен иложсиз аҳволга тушиб қолди.

Шунда Стенли чидаб туролмади, котибни стулдан йиқитгудай бўлиб, унинг ўрнига ўтирди. Улар Пол билан олатдаги бир неча енгил партиялар ўйнашди, ўйин суратини ҳеч пасайтиришмади.

Натижа галати эди: Стэнли деярли қаршиликсиз ютқазаверди.

Ташкилий кўмита раиси, эртага Биринчи Бутунамерика конгрессининг раиси бўладиган полковник Чарлз Диллемгэн Мид улар олдига келди. У Пол билан мулойим сўрашиб бирор дақиқа ўйинни кузатди, кейин эса бамайхотир гапирди:

— Стэнли, сиз фил яксон қилиб ташлаган шолиторга ўхшаб қолибсиз...

Мид бу ерда йиғилганларнинг кулгиси остида узоқлашди, Стэнли эса ўйинни тўхтатиб, томошабинларга истеҳзо билан деди:

— Пол Морфи бизлар билан бошқачароқ ўйнайди деб ўйламанг.

Энг чеккадаги столда Паулсен ва Лихтенгейн пиво ичиб ўтиришарди.

— Бу йигитча ҳақида қандай фикрдасиз, Людовик? — ташвишланиб сўради Лихтенгейн. Паулсен қотирилган нонни узоқ киртиллатиб ўтирди-да, ниҳоят, жавоб берди:

— Сиз-чи?

— Менми?.. Мен унинг кучи ҳақида бўрттириб гапиришаяпти деб ўйлайман. Эҳтимол, у ёмон ўйнамас, лекин бу унинг биринчи қатнашиши эканлигини унутмайлик. Унинг тажрибаси йўқ. Гапимга қўшиласизми?

— Йўқ, — бошини қимирлатди Паулсен. — Йўқ, Теодор, мен сизнинг гапингизга қўшилмайман. Мен бу йигитчанинг жанубдаги газеталарда босилган бир неча партиясини кўриб чиқдим. Бу партияларнинг баъзилари билан Филлдор ва Лабурдоннэллар ҳам ҳавас қилса бўлади. Назаримда, бундай шахматчилар юз йилда бир маротаба дунёга келади. У ҳаммамиздан кучлироқ ва турнирда осонгини биринчи ўринни эгаллаши керак.

— Сиз ҳам умумий саросимага тушиб қолибсиз, Людовик! — жаҳл билан пишқирди Лихтенгейн. — Мен сиздан буни кутмаган эдим!

Хонага Конгресснинг котиби батартиб Фиске кириб келди ва стулга чиқди.

— Жаноблар, — деди у овозига расмий тус бериб. — Конгресс ва турнир эртага бошланишини сизларга маълум қиламан. Ҳозир биз биринчи турнир жуфтликларини аниқлаш учун жребий ташламоғимиз керак. Сизларга регламентни эслатиб қўяй. Ҳар бир жуфтлик томонлардан бири уч партия юпунгача ўйнайди, ютқазган мусобақадан чиқиб кетади, голиблар ўзаро худди биринчи турдагидай ўйинни давом эттирадилар. Икки киши қолгандаги финал ўйин уч ютуқчага эмас, балки олти ютуқчага. Тушунарлими, жаноблар! Мен ҳозир ҳаммангизни Бронкс-отельнинг асосий залига таклиф этаман. Бутун турнир ўша ерда бўлиб ўтади, кўмита шу бинони ижарага олган. Ҳаммангизни ўша ерда марҳамат қилишларингизни сўрайман!

Шахматчилар ўзаро кулишиб, нималарнидир вақирлашиб унчалик узоқ бўлмаган “Бронкс-отель”нинг серҳашам кутиш залига ўтишди.

Жребий ташлашди, захархандаликни яхши кўрадиган қисмат яна ўзини кўрсатди. Жаноб Жемс Томпсон биринчи турдаёқ Полга қарши донга суриши керак эди, Паулсен эса унча маълум бўлмаган Жульен Деннисга бақамти келди.

* * *

Жребий туфайли ҳосил бўлган саккиз жуфтлик катак столларда бир-бирларига қарама-қарши ўтиришарди. Дуранглар инобатга олинмайдиган, учта галаба қозонгунгача давом этадиган саккиз ўйин саккизга голибни аниқлайди.

Яна жребий ташланади, яна ўйин давом этади, саккизта шахматчидан тўрттаси қолади. Икки киши қолгач, олти партия ўйналади. Бу матчнинг голиби Қўшма Штатларнинг чемпиони бўлади.

Ҳозирча эса “Бронкс-отель”нинг кўм-кўк кутиш залида ўн олти киши ўтирар ва уларнинг ҳар бири ўзи чемпион бўлишига муқаррар ишонарди.

Пол столда семиз Томпсоннинг қаршисида ўтирарди. Уртага асабий сукунат чўқди. Судьянинг қизил мато ёпилган столи ёнида баланд бўйли қотма полковник Мид пайдо бўлди.

У бакенбардини шошилмай силади, соатларга қараб қўйди ва шундан кейин кумуш кўнгироқчани чалди.

— Бошланг, жаноблар!

Томпсоннинг гўшгдор қўли шоҳ олдидаги пиёдани икки хонага сурди. Пол ҳаяжонланаётганлигини рақиб сизмаслиги учун икки қўли билан бошини чангаллади.

Шундай қилиб, итальянча партия. Буни кутиш мумкин эди, у ҳозир менга Эванс гамбитини таклиф этади ва мен уни қабул қиламан. Бу нима? Йўқ, у Эванс гамбитини таклиф этмади, у d 3! ўйнади. У хотиржам, жудаям тинч ўйинни хоҳлаяпти. Лекин бу нимани англатади, бу мендан қўрқинини билдиради. Вазмин бўлмоқ керак. Ҳа, у мендан ҳайиқади, ўйинни мураккаблаштиришдан чўчийди. Жудаям яхши. Бу филнинг имкониятларини чекламоқ керак. Мана бундай. Энди эса марказда зарба бериш вақти келди. Агар у фарзандларни алмаштириб юборса, ўйиннинг охири меннинг фойдамга ҳал бўлади. Йўқ, у фарзандларни алмаштирмайди... Лекин энди оқ отни юрадиган дурустроқ жой йўқ, мен эса руҳлар билан иккала марказий йўлни эгаллаб оламан. Мана бундай. Майли, у енгил фигураларни алмаштира қолсин. Менда отга қарши фил қолади. Ёмон отга қарши яхши фил. Оқларнинг шоҳини мўлжалга олиб турган жуда яхши фил.

А-ҳа, у руҳларни алмаштирмоқчи. Йўқ, буниси кетмайди, бу ерда қизиқ радия бор... Хотиржам бўл, Пол, ўзингни тут!..

Пол бошини кресло суянчигига ташлади. Шифтда кийик ови тасвирланган манзара бор эди. Кўк камзул кийиб олган овчилар бургуларни чалганча кўк отларни шаҳд билан чоптиришарди.

Пол пасга қаради. Томпсон тахтага энгашганча пишилларди. Наҳотки, у яширин зарбани кўрмаётган бўлса?

Томпсон қўлини руҳга олиб борди, Полнинг юраги шув этиб кетди: агар руҳ билан юрадиган бўлса, пиёдани шоҳ билан уради, кейин эса... Кейин жуда тез юради. Дикқат!

Томпсон қўлини олиб бурнини қашиди. Пол тишини-тишига қўйди. Томпсон тўсатдан тез ва қатъиятлик билан руҳ билан юрди. Пол чўчиб тушди. Наҳотки у хато қилган, кўрмай қолган бўлса? Текшириш, шошилмаслик керак! Ҳа, ҳаммаси тўғри. Томпсон шунчаки хато қилди. Пол рақиб пиёдасини шоҳ билан урди. Томпсон довдираб Полга қаради, кейин тахтага тикилди, яна унга қаради ва бошини қўлига қўйди. Пол столдан нарироқ кетди. У севинчдан сакраб юборгудай ҳолатда эди, кулиб юбормаслик учун лабларини тишларди.

Томпсон узоқ ўйлаб қолди. Лихтенгейн бир партияни ютиб улгурганди. Оқ-малла Паульсен кресло суянчигига ўзини ташлаганча, лабларини овоз чиқармай қимирлатиб, охирги мот комбинациясини ҳисоб-китоб қиларди.

Пол ўз столи олдида келди ва Томпсонни ўйинни дарҳол тошширишга мажбур этди.

Иккинчи ва учинчи партияларни Томпсон деярли курашсиз бой берди. У ҳалокатга маҳкум одамдай тамомила руҳий тушкунликка тушган эди.

Пол Чарлз Морфи /Луизиана/ 3:0 ҳисоби билан финал саккизликка кирган эди.

Саккизлик ўртасида қуръа ташланганда Пол судья Мик билан рўбарў келди. Пол уни Янги Орлеандалигидан яхши биларди, ўзини Микдан кучлироқ ўйнашини ҳис этарди. Мик ҳам буни биларди. Улар столга ўтиришганда ташқи жиҳатдан фарқлари Давид ва Голиаф ўртасидаги фарққа қараганда ҳайрон қолдирадиганроқ эди.

— Мен сизни чўнтагимга солиб қўяман, йигитча! — деб ҳазиллашди Мик ўйин бошланиши олдида, лекин Пол фақат кулиб қўйди.

У яна 3:0 ҳисоби билан ғолиб чиқди. Мик бунга заррача ҳайрон бўлмади. Шундан кейингина Нью-Йорк вақтли матбуоти Полга ўз эътиборини қаратди. “Момақалдироқ”нинг репортери Фред Эдж ёш жанубликнинг шиддаткор услуби, иккала рақибини шарманда қилиб ташлаганлиги тўғрисида мақола эълон қилди. Эдж мақолани Полга келтириб берганда, мақоланинг оҳанги унга ёқмади, Эджни совуқроқ кутиб олди.

Полдан ташқари тўртликка Паульсен, Лихтенгейн ва қора кўзли тиббиёт доктори Рафаэллар киришди. Рафаэлнинг ота-онаси Қўшма Штатлар фуқаролигига ўтган италянлар бўлиб, қачонлардир Гарлемда кўкат дўконига эга эдилар. Қора кўзли Рафаэль тез ва топқирлик билан ўйнарди, лекин ўйини бироз юзакироқ эди, шу боисдан пухта ва шошмасдан ўйнайдиган Людовик Паульсенга жиддий қаршилик кўрсата олмади.

Пол Лихтенгейн билан дона сурди. Малласоч рақибни жуда ҳаяжонланарди, аввалли кибр-ҳавосидан нишона ҳам қолмаганди, у қалтирар, ситарани асабий равишда сўрарди.

Лихтенгейн биринчи партиядо шунчалик ўралиб олдики, рақиблардан ҳеч бери ютуққа ўйнашининг иложи бўлмади.

Пол иккинчи ва учинчи партиядани ишонч билан ютди. Тўртинчи партиядо эса Лихтенгейнни йигирма беш юришда дабдала қилиб ташлади. Бугун ўйинга ўн беш дақиқа вақт кетди, холос. Пол Лихтенгейннинг ҳолатини яхши тушуниб турарди.

Финалда кичкинагина Пол билан оғирқарвон сарғиш Людовик Паульсен рўбарў келишди.

Газеталар сергак тортишди: мана энди америкалик маэстро, Штатларда туғилиб ўсган шахматчи Европада чикқанларга қаршилик кўрсата бошлаяпти.

Ниҳоят умид пайдо бўлди! Репортажчилар нафасларини ичларига ютишди.

Конгресс охириги йигинида ҳакамлар ҳайъатининг қарорини тасдиқлади: икки финалчи ўртасидаги ўйин беш ютуққача давом этиши, дуранглар ҳисобга олинмаслиги керак.

Ноябр ҳам билинтирмай кириб келди. Гудзон устини совуқ туман қоплади, ҳиёбонлардаги яланғоч дарахтларнинг шохлари эгилиб қолди.

Пол жуда совқотарди, лекин бунга эътибор бермасди.

У ўзига иссиқ пальто сотиб олди /бунақасини ўз юртида ҳеч қачон киймаганди/ ва бугун хаёлини Людвиг Паульсен билан ўйинга қаратди. Масъулият ниҳоятда улғу эди. Нью-Йорк ва бугун мамлакат курашни кузатиб борарди. Енгил ютуқлар даври ортда қолганди. Унинг қаршисида тажрибали, охиригача курашишга шай турган, гоё хотиржамлик билан ўйнайдиган шахмат устаси ўтирарди. Людвиг Паульсен, умуман, кучли шахматчи эди, соатсиз ўйинда эса /у вақтларда шахмат соатлари йўқ эди/ чинакамига оғир рақиб ҳисобланарди. Унинг секин фикрлаши ҳатто мақолга айлиниб кетганди.

Унинг иштирокидаги ўйин камдан-кам ҳолатлардагина саккиз соатдан кам давом этарди. Пол биринчи партиядани мураккаб, кишини ҳолдан тойдирадиган курашдан сўнг ютишга муваффақ бўлди. Иккинчи партиядо ўн беш соат давом этди. Пол бу партиядо ўйинни ютуқ ҳолатига олиб келди, лекин шошилганидан ютуқни қўлдан чиқарди. У бу шошқалоқлик учун ўзини кечира олмади, кечаси ёмон ухлади, натижада эртасига учинчи ўйинни ютқазиб қўйди. Бу унинг анча йиллар мобайнидаги биринчи мағлубияти эди.

Кечаси у анча вақтгача ўринда тўлғаниб ётди, уйқуси бутунлай қочганди.

Пол ярим тунда ўрнидан туриб кийинди, бегона шаҳарнинг кимсасиз кўчаларида кезди. Майда ва совуқ ёмғир ёғарди, бунақасини Жанубда ҳеч қачон кўрмаганди.

Кўча чироқлари миршабларнинг ҳўл ёмғирпўшларида сарғиш шуълалар қолдирарди. Аҳён-аҳёнда учрайдиган йўловчилар ҳўл бўлиб кетган зонтиklarини туганча югургилашарди. Пол юзидан оқиб тушаётган ёмғир томчиларига ҳам эътибор бермасдан у ёқдан-бу ёққа юрарди.

Наҳотки Паульсен ундан кучлироқ? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас.

Ахир мен биринчи партиядани ютдим, иккинчисини ҳам ютишим зарур эди. Бу мен уни ютишим мумкинлигини кўрсатади. Мен зафар қозонмоғим керак. Учунчи партиядо ютқазганимнинг сабаби иккинчи партиядоги дурангдан кейин

ҳаддан зиёд хафа бўлганим. Бу жуда яхши сабоқ бўлди: шахматчи энди тузатиш мумкин бўлмаган, тузатишнинг иложи йўқ нарсага хафа бўлиши мумкин эмас, бунга ҳаққи йўқ. У хафа бўлишлар, алам қилишлардан холи бўлмоғи керак. Бўлган иш бўлди, бўёғи синди. Афсус-надомат эртага сени хафа қилиши мумкин. Шахмат шафқатсиз нарса, аро йўлда қолдингми — бас, аҳволингга маймунлар йиғлайди. Ё зафар кучмоғинг, ё мағлуб бўлмоғинг шарт.

Мана мен зафар кучмоқчиман, шундай бўлади ҳам. Бу менинг кимлигимни жаҳонга намойиш қиладиган ягона имконият. Бундай имконият иккинчи маротаба ҳеч қачон бўлмайди. Менга фақат бир нарса — ўтган ишга салавот деб ўзимни бутун кучим билан ўйнашга мажбур қилиш қолади. Бундай кучни ҳали ўзим ҳам яхши билмаман. Лекин шуни аниқ биламанки, бундай куч менда бор. Мен унга етиб олишим, уни юзага чиқаришим керак.

Паульсен ҳимояда кучли ўйнайди, лекин ҳужумда мен ундан кучлироқман, у оғиркарвонроқ ва секин фикрлайди. Мен галаба қозонмоғим керак, зеро, Паульсен енгилса ҳам Паульсенлигича қолаверади, мен эса...

Муздек ер оёғини чақиб олгудай бўлди, туфлиси очилиб кеттанди.

Пол дунёнинг энг катта шаҳарларидан бирининг юрагига айланган кўҳна ҳинд ороли Манхеттен заминиди кезиб юрарди.

Паульсен очик ўйиндан қочади, қоралар билан ўзининг сеvimли сицилианчасини қўллайди, фарзинни дарҳол олдинга чиқаради. Наҳотки, шу яхши вариант бўлса? Бундай бўлмаса керак. Тўғрироғи, бунга қарши ўйин бўлиши лозим. Мен уни қидириб кўраман, лекин қандай қилиб. Эҳтимол, оқларнинг ўйинини кучайтирадиган чоралар бордир. Агар бундай қилсам...

Пол юришдан тўхтаб, бирор дақиқа хаёл сурди. Кейин у чоғиб меҳмонхонага кириб, шахмат доналарини терди.

Тонг отганда у шахмат тахтаси тепасида эди. У ухлашга ётмади, лекин Паульсеннинг сеvimли варианты обдон ўрганилган ва оқларнинг ўйинини кучайтирадиган муҳим юришлар топилди. Тўртинчи партия гарчи Полнинг қўли баландлигида ўтган бўлса-да, дуранг билан тугади.

Кейинги партия /яна сицилианча ўйин ўйналди/ Пол ўйиннинг бошланишида пиёда қурбон берди. Паульсен қурбон берилган пиёдани қабул қилиб эҳтиётсизликка йўл қўйди, қораларнинг фарзини оқ доналар ичида қолиб кетди ва тез орада қурбон бўлди.

Бу ўйиннинг бурилиш палласи бўлди.

Паульсеннинг жанговор руҳи чок-чокидан сўкилди. Пол галаба қозона бошлади. Унда ўз кучига ишонч руҳи кучайди. У таваккал қилар, мураккаб комбинациялар ўйлаб топарди. Бир ўйинда Паульсенга фарзинини енгил фигурага қурбон қилди. Икки руҳ ва икки фил шундай куч билан ўйнаб кетдики, оқлар йигирма саккизинчи юришда ўйинни топширишга мажбур бўлишди.

Паульсен бадқовоқлик билан индамай ҳимояланарди, лекин Полнинг ўйинларига сабр-матонатдан бошқа нарсани қарши қўя олмади.

Пол яна кетма-кет икки партиядо голиб чиқди ва ўйинни 5:1 ҳисобида яқунлади, икки ўйин дуранг билан тугади.

Мақсадга эришилган эди. Америка чемпиonga эга бўлди.

Х

Сент-Деннис отель, Нью-Йорк. 1857 йилнинг 16 ноябри. Жаноб Шарль Амедей де Морианга. Янги Орлеан, Луизиана.

ҚИММАТЛИ ШАРЛЬ!

Сен ёзган ҳар иккала ёқимгой хатни олдим. Сенинг илтимосингни асосан бажарганимни хабар қилишдан бахтиёрман. “Ж. Уокернинг “Минг партияси”дан бошқа сен илтимос қилган шахмат китобларини топдим. Сен Паульсен билан менинг ўртамда бўлиб ўтган финал ўйиндаги 5:1 натижасини баҳолашинг керак. Кўп нарсалар тўғрисида ёзишим мумкин эди, лекин, яхшиси, булар тўғрисида мен Янги Орлеанга борганимдан кейин гаплашармиз. Сени ҳайрон

қолдирадиган янгиликлар бор. Агар ҳеч нарса тўсқинлик қилмаса, келаси ҳафтада Нью-Йоркни тарк этаман. Лекин мени бу ерда ушлаб қолишлари ҳам мумкин.

Мен Нью-Йоркдаги истаган шахматчига олдиндан бир пиёда ва юриш ҳуқуқини бериш шарти билан ўйинни таклиф этдим. Агар бу чақириқ қабул қилингудай бўлса, Янги Орлеан шахматчилари мени қўллаб-қувватлашади ва мен томонда туриб гаров ўйнашади деб умид қиламан. Бундан ташқари маслаҳатлашиб ўйновчи /ўзаро маслаҳатлашиб ўйновчилар/ нью-йоркликларга қарши бир қатор партиялар ўйнамоқчиман.

Мен билан нью-йорклик шахматчиларнинг ораси бузилибди-да, деган фикр хаёлимга келмаслигини илтимос қиламан. Менинг бу чақириғим фақат гоят кеккайиб кетган шахматчи жаноб Х. га қаратилган. У менга кетма-кетига саккиз партия ютқазди, лекин олдиндан унга бир пиёда ва юриш бериб ўйнашимга рози бўлмади. Марраш ва бошқа кучли шахматчиларга имтиёз бериб, муваффақиятли ўйнаган эдим. Мен унга шундай таклиф этишга ҳаққим бор-йўқлигини бошқалар айтсин. Лекин жаноб Х. нинг манманлиги ва ўзига бино қўйганлиги шу даражада эдики, у билан кейин бирор маротаба ўйнамадик.

Самимият билан ПОЛ МОРФИ.

Р. С. Руссо, бувам ле Карпантье ва менга ишонадиган барча янги орлеанлик шахматчилар билан гаплашиб кўришни унутма.

Лекин Пол Нью-Йоркда мўлжаллаганидан узоқроқ қолиб кетди. Олдиндан пиёда ҳаля ва юриш ҳуқуқини бериш ҳақидаги даъватни кўпчилик ҳам қабул қилавермади: нью-йоркликлар ким билан иш кўраётганликларини тушуниб қолишганди. Дов пулини белгилашда ҳам оқилона йўл тутишди. Фақат уч ўйинчи — Шультен, кекса Стэнли ва тиниб-тинчимасан судья Микларгина бундай дадил даъватни қабул қилишди. Улар ҳеч қандай қаршиликсиз олдинмакетин яксон қилиб ташланди.

Турнир голибига уюштирилган камтарона йиғинда Полга олти кумуш кўза ва ўн икки стакандан иборат чиройли қимматбаҳо совға ҳаля этилди. Кўза ва стаканларнинг ҳар бирида қандай муносабат билан тақдим этилаётгани ўйиб ёзилган эди.

Нью-Йорк ва чет вилоятларнинг газеталари ходимлари бараварига Полга ёпишишди. Уларнинг барчаси Қўшма Штатларнинг биринчи чемпиони тўғрисида мақолалар чоп этишди ва эришилган ютуқ билан чекланиб қолмасликка, янги зафарларга даъват этишди. Газеталар бисотларидаги чиройли сўзларни аяб ўтиришмади, Полни “барча даврларнинг энг теран стратеги”, “жануб мўъжизаси”, “Американинг умиди ва ифтихори” деб таърифлашди.

Пол газеталарни ўқиб, кулимсирар, булар кимнинг кўли эканлигини фаҳмларди.

Бир куни Гишнинг емакхонасида овқатланаётган Полнинг ёнига Фред Эдж келиб ўтирди. Эдж Полнинг энг жонбоз мухлисига айланганди.

Новча ва рангпар Эдж нонушга қилаётган Полнинг ёнида узоқ ўтирди. Сўнг у фасоҳат ва бироз бежамадор жануб услубида деди:

— Жаноб Морфи! Мен қон-қоним билан инглизман, тарбиям, бугун ҳистуйғуларим ҳам инглизча. Шунга қарамай, мен сизнинг энг самимий ва қизгин мухлисингизман. Бир ҳафтадан кейин мен Англияга бутунлай кетаман. Ўша ерда сизнинг элчингиз бўлишимга ижозат этасизми?

— Ким? — ҳайрон бўлди Пол.

— Элчингиз, сизнинг вакилингиз, жаноб. Америка шахмат ассоциацияси яқин кунларда сизнинг номингиздан жаҳондаги барча шахматчиларга мурожаатнома эълон қилмоқчи.

Пол бундан хабарсиз эди, ҳеч ким уни огоҳлантирмаганди. У хаёл суриб қолди, Эджга паришонхотир бир алпозда, ўз овозини ўзи ҳам эшитмай жавоб берди.

Ниҳоят, узоқ кўл сиқиллардан кейин Эдж жўнаб кетди, Пол эса яна пиво сўраб олиб, мулоҳаза юритишда давом этди.

Маълум бўлишича, Шимолда ҳамма иш ўзгача экан.

Пол ўз юртида — Луизианада юрганида шахматдаги ғалаба хоҳ ўзиники, хоҳ бировники бўлсин, бунчалик акс-садо бериши ҳайрат ва газета шов-шувларига сабабчи бўлишини билмас экан. Янги Орлеанда ўнларча одамларгина шахмат ўйнашарди, уларнинг барчаси жамиятнинг олий табақасига мансуб кишилар эди. Шахматчилардан бошқа ҳеч ким шахмат билан қизиқмасди. Бу ерда, Нью-Йоркда шахматчилар шунчалик кўпми? Улар Луизианадагига қараганда кўп, юзларча. Лекин газета шов-шувларини шу юзларча шахматчилар яратмайди. Демак, бу ерда шахмат тўғрисида фақат шахматчиларгина эмас, бу ўйинда ҳеч нарсага тушунмайдиганлар ҳам айюҳаннос солишади. Улар буни нима учун қилишади?

Полнинг фикрлари тўғри йўлдан кетаётган бўлса-да, аҳволни тўла англашнинг уддасидан чиқа олмасди, манзарани бутун кўлами билан кўриб турмагани боис, буни англаши ҳам қийин эди.

Пол Нью-Йорк уфқида ҳайратда қоладиган даражада ўз вақтида пайдо бўлди. Саноати тараққий этган Шимол ҳужумга останаётганди. Янги бозорларни эгаллаш, жаҳоннинг қудратли давлатига айланиш учун курашнинг биринчи босқичи бошланган эди. Пол яхшилик аломати, умид байроғи сифатида майдонга чиқди. Шахмат шунчаки ўйин сифатида камдан-кам америкаликларнигина қизиқтирарди. Лекин Даниэль Уэбтердан кейин бирор америкалик Европада машҳур бўлмаганди. Мана, луизианалик бу йигитча, чамаси, барча европа чемпионларининг адабини беради, шекилли! Ҳар ҳолда унинг учун озроқ долларни аямай довга тикса бўлади.

Жуда кўплар шундай мулоҳаза юритишарди. Полнинг бирданига машҳур бўлиб кетишининг сабаби шунда эди. Лекин илгари мўлжалланган Америка ассоциацияси номидан жаҳондаги барча шахматчиларга мурожаатнома эълон қилинмай қолди. Ассоциация ичида эҳтиёткор кишилар чиқиб, полковник Мид ҳузурига келиб, бир овоздан:

— Ҳа, у ҳаммамизни ютаяпти, чунки у назарияни яхши билади. Лекин Европа шахмат усталарининг олдида у ҳеч қандай имкониятга эга эмас, биз кутили аҳволга тушиб қоламиз, деб жар солишди.

Полковник қўроқлик қилди ва таклифини қайтиб олди.

Буни эшитгандан сўнг Пол ўша куниёқ Янги Орлеанга равона бўлди. Уни қизғин ва қувонч билан кутиб олишди. Ҳаммадан олдин ҳаяжондан энтиқиб, Эллен чийилларди. Полни кўчада кўриб қолган буғунлай номаълум кишилар, “Ёш Морфига ура!” деб ҳайқаришарди. Фақат бир гуруҳ йирик плантаторларгагина бу муваффақият ёқмади. Шундай одамларнинг касофати туфайли, мамлакат бир неча йилдан сўнг уруш гирдобига тортилди. Сепаратчилар Шимоллий Америка қитъасида иккинчи йирик давлат тузиш қўлимиздан келади, деган фикрда эдилар. Бу давлат феодализмнинг таянчига, қулдорларнинг жаннат ўлкасига айланмоқчи. Улар аллақачонлардан бери Қўшма Штатлардан ажралиб чиқишни исташар, бунинг кулай фурсатини пойлашарди. Умуммиллий қаҳрамон уларга керак эмасди. Улар ўзларини Полнинг ютуқларини тушунмаётганга ёхуд кўрмаётганга олишди. Ҳарҳолда ҳозирча жим эдилар. Пол Янги Орлеанда йўқ вақтида бу ерда шахмат клуби ташкил этилганди. Пол унинг фахрий раиси этиб сайланади. Унинг шарафига зиёфатлар берилди, тушликлар уюштирилди. Нотиқлар томоқлари қирилгудай бўлиб табрик нутқлари айтишарди.

Тельсид хоним Полдаги кумуш сервизни олиб қўйди ва уни Рояльстритдаги уйининг меҳмонхонасида турган жавонга териб қўйди. Унинг меҳмонлари ва кунда-шундалар кумушга ўйиб ёзилганларни кўриб туришларини ва ҳайратланувчи саволлар беришларини истарди.

— Ойи, эҳтимол, буни қабул қилмаслигим лозиммиди дейман, — деди онасининг жигига тегмоқчи бўлиб. — Назаримда, у бир ярим минг долларлар туради.

Тельсид хоним ўрнидан шундай шахд билан туриб кетдики, арфани ағдариб юборишига сал қолди. Рояль меъдасига уриб, энди фақат арфа чалар, арфа ва скрипкалар учун романслар ёзарди.

Хоним ҳеч нарса демасди, виқор билан хонадан чиқиб кетди. Онаси чиқиб кетмасданоқ айтган гапига пушаймон бўлди.

Янги орлеанлик барча шахматчилар Пол заррача ўзгармаганлигини ҳаяжон билан гапиришарди. У ҳамон ўзининг эски харифлари билан ўйнар, олдиндан пиёда ва фигуралар берар, одагидан кўпроқ куларди.

Кунлардан бир кун шарль де Мориаан Пол ишгирок этаётган бир йиғинда ажойиб ғояни ўртага ташлади. Уни қизғин муҳокама қилишди, алалоқибат эса уни бир овоздан қабул этишди. Жаҳондаги барча шахматчиларни, бунинг устига, ҳатто номларини айтмай мурожаат этишдан қандай маъно бор? Бунинг ўрнига улардан бирини, энг кучлисини чақирган маъқулмасми? Ҳозирги кунда жаҳоннинг энг кучли шахматчиси ким? Шубҳасиз, лондонлик шекспиршунос ва ёзувчи, Европадаги барча машҳур шахматчиларни маълум этган Говард Стаунтондир. Шундай қилиб, Янги Орлеан шахмат клубида Пол Морфи билан Говард Стаунтон ўртасида матч ўтказиш фикри туғилди. Полнинг ўзи бу фикрни қўллаб-қувватлади, лекин у ташкилий масалалар билан шугулланмаслигини айтди. Зотан бунга эҳтиёж ҳам йўқ эди. Бадавлат жентльменлар гуруҳи бу ўйин учун юздан то минг фунтгача, яъни беш юз доллардан беш минг долларгача бўлган хоҳлаган суммани тикишга рози эканликларини билдирдилар.

Бундай маблағ жаноб Стаунтонни қизиқтириши лозим эди. Моддий базадан кўнгиллари тўқ бўлган ташаббускор гуруҳ мўлжалланаётган матчнинг шартлари ва регламентини ишлаб чиқиб, Лондонга, бевосита Стаунтоннинг ўзига юборди.

Мусобақа шартлари яхши тузилганлигини Стаунтоннинг ўзи ҳам эътироф этди. Лекин бахтга қарши унда рақибга тамомила тўғри келмайдиган бир камчилик мавжуд эди.

Хат Лондонга юборилгандан кейин унинг жавобини анча вақтгача асабий ҳолатда кутишга тўғри келди. Ниҳоят, унинг жавоби хат шаклида эмас, балки “Илпострейтед Лондон ньюс” газетасига ёзилган мақола сифатида берилди. Бу оммабоп газетада Говард Стаунтон ҳар шанбада чиқадиган шахмат бўлимини бошқарарди. Мазкур мақолада америкалик сурбетларга муносиб баҳо берилганди. Уларга Стаунтон оддий бетайин бола эмас, йирик шахс, кекса одам эканлиги, қатор вазифалар — жамоатчилик ишлари, оила бошлиғи, эр ва граждани сифатида қўллаб юмушлар билан бандлиги, унинг Шекспир тўғрисидаги тадқиқотлари минглаб ўқувчилар томонидан сабрсизлик билан кутилиши ва ноширлари оммани узоқ кутдириб қўйишга ҳақлари йўқлиги ёзилганди.

/Жаноб Стаунтон муҳими Шекспир эмас, унга ёзилган изоҳлар деган назариянинг тарафдори эди./ Пировардида гарчи луизианалик йигитнинг муваффақиятларини Стаунтоннинг ютуқлари билан таққослаб бўлмаса-да, камгар ва самийий Стаунтон агар Морфи Европа китъасига ўзи келудай бўлса, у билан куч синашиб кўриши билдирилганди. Нозик мўйсафид океаннинг нариги томонига саёҳатни хаёлига ҳам келтирмасди. Фақат Европадагина Пол Морфи ўзлигини намоён қилиб, шахмат улуглари қаторига қўшилиши мумкин эди. Шахмат гроссмейстери жаноб Стаунтонгина шахмат қилишини унга топшириши эҳтимол. Таассуфланарли жойи шундаки, ҳурматли америкалик жентльменлар шу нарсани фақат тушунтириб берилганидан кейингина англашди. Янги орлеанликлар бу мақолани ўқиб афғлари буришди.

Пол эса шодон кулди.

— У ҳақ, жентльменлар! У кекса одам, бунинг устига, обрў-эътиборли шахматчи. Албатта, у эмас, мен унинг олдига боришим керак. Таассуф шуки, ҳозир бунинг иложи йўқ.

Клуб аъзолари индамай бир-бирларига қараб қолишди.

— Энди залга кирамиз, жаноблар! — гапини тутатди Морфи. — Мен буғун тўртта тахтада қарамасдан ўйнашни синаб кўраман.

* * *

Под Мэйни жуда кўргиси келарди, лекин бунга ўзига-ўзи ман этганди. У Нью-Йорк конгрессига кетиш олдида унга ёзган хатида ё бутун дунёда эътироф этилган улуг шахматчи бўламан ёхуд бутунлай қайтиб келмайман, деб ёзганди. Шимолнинг кўшига тажрибали шахматчилари Европада анча кучли ўйнашади, америкалик шахматчилар билан ўйнашга йўл бўлсин дейишарди. Пол эса ҳали бирор маротаба бўлсин улар билан учрашмаганди.

Йўқ, у Мэйни ўз ваъдасининг устидан чиқмасдан олдин қўра олмайди. Пол жуда ғалати йўл билан, Стаунтонни енгиш йўли билангина Мэйга эриша оларди.

Пол Стаунтон билан бўладиган матчга худди шарт-шароитлари келишиб олингандай тайёрлана бошлади. Стаунтон Янги Орлеанга келишдан бош тортди! Бу ҳеч нарсани ўзгартира олмайди, у эртами-кечми Мэйга Говард Стаунтоннинг бош терисини олиб келади ва унинг оёқлари остига ташлайди... Бу нарса унинг ҳаёт тарзи, қатъиятсизлиги, тортинчоқлиги, у билан учрашишдан қочиши — ҳаммасини ювиб юборади.

Пол булар тўғрисида ҳеч кимга бирор сўз айтмасди. Лекин сезгир Шарль унинг фикрларини осонгина уқиб оларди. Унинг қистови билан Руссо ва Янги Орлеаннинг бошқа шахмат ишқибозлари Лондонга иккинчи маротаба хат ёздилар, лекин бу хат жавобсиз қолди. Ҳамма нарса барбод бўлди, деб турилган бир вақда Лондондан буюртма пакет келди. Унда Стаунтоннинг розилик бериб ёзган хати эмас, бошқачароқ нарса бор эди — Британия шахмат союзи жаноб Пол Чарлз Морфини ўзининг навбатдаги қурултойига таклиф этаётганди. Уни Бирменгемда, 1858 йилнинг июни ёхуд июлида ўтказиш мўлжалланаётганди. Таклифномада ўша жойнинг ўзида шахмат турнири бўлиб ўтиши шунчаки эслатиб ўтилганди. Жаноб Морфи қурилгой ва турнир қатнашчиси сифатида иштирок этиляптими ёхуд фақат қурултойга таклиф этиляптими — очиқ айтилмаганди.

Лекин бу амалий жиҳатдан унчалик аҳамиятга молик эмасди. Пол таклифни дарҳол қабул қилди. У онаси ва Эллен билан ўрталарида унча ёқимли бўлмаган гап-сўз бўлиб ўтишини яхши биларди, лекин бундай ажойиб имкониятни бой бериши мумкин эмасди.

Пол апрелнинг дастлабки саналарида Англияга хат ёзиб, таклиф учун ташаккур айтди ва имкониятдан фойдаланишга ҳаракат қилишини билдирди. Шу билан бирга Элжга хат йўллаб, Англияда июл ойида бўлишини билдирди, “барча зарур тайёргарлик ишларини олдиндан тайёрлаб қўйиш”ни илтимос қилди. Унинг ўзи бу сўзлар нимани англатишини тушунмасди, лекин бир нарсани, яъни агар у Англияга борғудай бўлса Стаунтон, албатта, матч ўйнашга мажбур бўлишини биларди.

— Стаунтон сени алдамасмикин, Пол? — ташвишланиб сўради Мориан.

— Сен Европага борсанг-у, Стаунтон эса касалман, ҳозирча ўйнай олмайман, деса нима бўлади?

— Стаунтон оғзидан бундай гап чиқишига йўл қўймасликка ҳаракат қилмоқ керак! — тажанглик билан жавоб берди Пол. — Жаноб Стаунтон олижаноб инглиз жентльмени, у сўзини ўзгартира олмайди.

— Омин! — деди Мориан.

Пол қандайдир оғир туйғулар билан Эллен билан гап бошлади, лекин зийрак қиз дастлабки дақиқалардаёқ унга таскин берди. Стаунтон устидан қозониладиган ғалаба Мэйнинг қўлини расман сўрашига имконият яратишини айтиши биланоқ, Эллен ўзгарди-қўйди.

У кўзлари ёнган ҳолда ўзи Полдан илтимос қила бошлади.

— Европага борақол, Пол, дарҳол борақол! Биз тўғримизда қайғурма, биз сени кутамиз. Сен Мэйни севасан, Мэй ҳам сени севади, севмаслиги мумкин эмас... Сен жаҳон чемпиони, миллий қаҳрамон бўлиб қайтасан... Жеральд Аллисон сенга йўқ, дейиши мумкин эмас!

Пол синглисини меҳр билан ўлиб қўйди, банкка бориб ҳисобидаги пулдан яна беш минг олди. Харажатларнинг бир қисмини унга қайтариб беришади. Лекин шундай узоқ жойга, бунинг устига, номаълум фурсатгача қолиб кетиладиган шаҳарга пулсиз бориб бўладими? Кейин у дарё бўйлаб юқорига сузиладиган пароходга билет буюрди. Бу сафар у Вашингтонда тўхтамоқчи эмасди, Нью-Йоркка энг яқин йўл билан етиб олишга қарор қилди.

Пол ҳамма ишини битказгандан кейингина Тельсид хоним билан ҳал қилувчи гапни бошлашга журъат этди.

Унинг бахтига онаси яхши кайфиятда экан.

“Луиза де Моррэн” операси устидаги иш муваффақиятли кетаётгани, ҳозир учинчи парда ёзилаётгани, унда арфа асбоби учун ажойиб куйлар бастангани... Тельсид хоним Янги Орлеанда машҳур бўлган ўзининг музыкали пайшанбаликларини қайта тиклаган эди. Бу муסיқали кечаларда профессионал муסיқачилар ишқибоз муסיқачилар билан учрашишар, мусобақалар ўтказишарди. Морфи хонимнинг муסיқали кечаларида қатнашиш осон иш эмасди, шаҳарнинг ҳар бир фуқароси буни ўзи учун улуғ шараф деб биларди.

Пол ойисининг олдига кирганда Тельсид хоним гоят ташвишли кўринарди: асар устида ишлашига ёрдам бераётган профессионал тўрт муסיқачи тўла тартибда келмагани, иккинчи скрипкачи етишмасди.

— Афсуски, уни тушуниш мумкин, Тельсид хоним! — деди биринчи скрипкачи. — Дўстимиз оғир жудаликка учради. Боласи вафот этди, бугун уни дафн этишти.

— Қандай даҳшат! — Тельсид хоним вискига ёпишди.

— Нима қиляпсиз, Тельсид хоним! — деди уй соҳибасининг хитобини нотўғри тушунган виолончелчи. — Дўстимиз кечикиши мумкин, лекин бутунлай келмай қолиши мумкин эмас! Ахир боласи ҳам ҳали жуда кичкина эди — мана бунақа!

— Шундай қилиб эндиликда ғам-алам ҳам оғирлик билан ўлчанар эканда! — деди жиддий равишда шу лаҳзада хонага кириб келган Пол. — Ойи, бир дақиқага мумкинми?

Улар дераза олдига кетишди.

— Ойи, гап шундаки, мен бир неча ойга Европага кетмоғим керак, — самимий гапирди Пол. — Мени Англияга, жудаям фахрли ишга таклиф этишган, бормасликнинг иложи йўқ.

Тельсид хоним синчковлик билан ўғлига тикилди.

— Бормасликнинг иложи йўқлигига аминмисан, Пол?

— Жудаям аминман, ойижон. Бунинг устига, Европани айланиб келсам ёмонми? Сен ўзинг билимни ошириш учун ҳам бундай сафарга бориш арзишлигини айтган эдинг.

Ойиси деразага қараб турарди. Аёлнинг қонгли чимирилди.

— Тельсид хоним, сизни кутиб турибмиз, — қичқирди муסיқачилардан бири. У бир қарорга келди.

— Менинг сўзларим эсингдан чиқмадимми, Пол?

— Қандай сўзларинг, ойижон?

— Жентльмен пул учун ўйнамаслиги ва бошқа кўп гаплар... Ваъданг эсингдами, ахир?

— Нега эсимда бўлмасин?

— Яхши, Пол, у ҳолда кетишинг мумкин. Қачон кетмоқчисан?

— Эртага эрталаб, ойижон.

— Шунчалик шошилишми?

— Вақт тизилди, ойижон.

— Яхши. Мен эртароқ туриб чемоданларингни тайёрлаб бераман.

— Эллен тайёрлаб қўйди.

— Янаям яхши. Кетаётганида хайрлашиш учун олдимга кирарсан.

— Албатта, ойижон!

Мамнун Пол меҳмонхонадан югуриб чиқди. У ердан эса увертюра овози кела бошлади. Эшик орқасида бироз турди, сўнг Эллен билан хайрлашишга кирди.

Эртасига, 26 май куни Пол “Натчез” пароходида йўлга тушди, Нью-Йоркка эса 8 июнда етиб борди.

9 июнда эса ҳатто нью-йорклик шахматчилардан бирортаси билан ҳам кўришмай, Пол океан лайнери “Аравия”да эски дунё томон йўл олди. У ўз сафарига одамларнинг диққатини тортишни истамасди.

У Европани ва Мэйни забт этишга тамомила танҳо, худди эркин қушдай отланди.

Ёлғизлик унга халақит бермасди. Пол эркинликка илк маротаба чиққан боладай бахтли эди.

XI

Биринчи тоифали “Аравия” лайнери Шарққа томон борарди. Унинг тумшуғи гоҳ кўтарилиб, гоҳ пастга тушиб Атланतिकанинг кўм-кўк сувларини ёриб борарди. Иккига ажраётган сув кораблнинг ёнларига шалоплаб уриларди.

Ҳаво ниҳоятда очиқ эди.

Пол кема палубасида йўл-йўл оромкурсида узоқ ўтирар, осмонда сузиб юрган ошпоқ булутларни эринчоқлик билан кузатарди. Пол ёлғиз кетаётганди. Янги Орлеан ва Нью-Йорк клублари унга кузатувчи қўшиб беришни таклиф этишди, лекин Пол ундан воз кечишни афзал кўрди. У беришмоқчи бўлган пулдан ҳам воз кечди. Унинг пули бор эди — у ҳеч кимнинг ёрдамисиз яккама-якка курашда Европани енғмоғи керак эди.

Йўлга тушилганидан ўн икки кун ўтгач, ўша даврлар учун рекорд муддатда “Аравия” Ливерпуль портига кирди. Пол гарчи темир йўлда юришни бугунлай ёқтирмаса ҳам вагонга ўтирди. Лондон вакзалида тушиб қолган Пол извошни зўрға топди. Уни ҳеч ким кутиб олмади, бунга салгина аччиғи келди.

Ўзини меҳмонхонага элтиб қўйишларини буюрди. Қип-қизил юзли, нишонли цилиндр кийиб олган извошчи орқадаги баланд ўриндиққа чиқиб ўтирди-да, қамчини тасирлатиб қўйди.

Пол ярим соатдан кейин Стрэнда етиб келди. Ҳудди министрларга ўхшаб кетадиган қават назоратчиси Полни кенг, салқингина хонага бошлади ва бир ҳафтага ҳақ тўлаб қўйишни илтимос қилди. Пол пулни тўлаб ўринга ётди.

Бир соатдан кейин уйғониб кетди, у совқотган эди. Чанг ва моғор ҳиди келарди, қаердадир полнинг тагида сичқоннинг қитирлаётгани эшитиларди.

Пол қўнғироқни кўтариб, каминни ёқишларини илтимос қилди. У қалтирарди.

Килькага ўхшаб кетадиган гажакдор меҳмонхона ходими каминни ёқди, уйқули кўзлари билан Полга тикилиб турди-да, эснаганича чиқиб кетди.

Пол чойшаб остида қалтираб ётганча чирсиллаб ёнаётган оловга тикиларди. Каминдаги олов гўлалари шитирлаб пастга ағанарди. Сичқон ҳамон қитирларди.

Полнинг баданига иссиқ югуриб, ухлаб қолди.

У кеч уйғонди, эсига дарҳол бугун 22 июн, туғилган куни эканлиги тушди. У йигирма бирга тўлганди.

Пол чойшаб тагида кулиб қўйди. Бугун уни суд идорасига қўйиш маросими бўлиши мумкин эди... Лекин шошилиш зарурмикин? Унинг олдида ҳали узоқ ҳаётлий йўл турибди, адвокатура ҳали жонга ҳам тегар. Ҳозир унинг олдида ундан кўра муҳимроқ, маъсулиятлироқ вазифалар кутиб турганди. Уларни ҳал этмоқ керак, адвокатура ҳозирча кутиб туради.

Одатда Ёшлик ана шундай мулоҳаза юрилади.

Пол кийиниб, нонушта қилгани кетди. У дераза ёнига ўтириб, бугунги газеталарни сўради. Лондон газеталарининг бирортаси у тўғрисида бирор сатр ҳам ёзмаганди. Лондон у ҳақда ҳали ҳеч нарса билмасди.

Пол мамнун жилмайиб қўйди, аммо матбуотнинг бепарволигидан қўнғили қандайдир оғринди. Бу қарама-қарши икки ҳолатни бир-бирига қандай уйғунлаштиришни у билмасди.

Пол кун бўйи Лондон бўйлаб сайр этди-да, эрта овқатланиб, шахмат клубига жўнади.

Шахмат асрлар мобайнида асл инглизлар ўртасида унчалик шухрат топмади. Улар бундан кўра аввал айиқ овлаш, кейинроқ бокс ва футболни афзал кўришган.

Шахматга қизиқиш Европа қитъасидан чиққанларда кучлироқ бўлган. Улуғ Филлдор Лондонда узоқ йиллар истиқомат қилган, унинг атрофида ашаддий ихлосмандлари ва издошларидан бир гуруҳи тўпланган. Филлдор вафот этганда, унинг шогирдлари — ўқитувчи Саррот, муҳожир де Бурблан, архитектор Паркинсон ва мусиқа асбоблари сотувчиси Льюис Лондоннинг энг кучли шахматчилари бўлиб қолишди. Наполеон даврида кейинги Муқаддас иттифоқнинг реакцион фаолияти туфайли Европадаги эркин фикрнинг

бўғилиши натижасида Лондон сиёсий муҳожирларнинг янги тўлқини жой олган масканга айланди. Кўплаб руслар, поляклар, венгерлар, италянлар Лондондан макон топдилар. Улар орасида талайгина кучли шахматчилар ҳам бор эди. Муҳожирлар Лондондаги шахмат ҳаётига жонлангириб юбордилар. Ўнларча шахмат клублари бор эди, деярли ҳар бир кафедра шундай клуб фаолият кўрсатарди. Серсоқол поляк ва италянлардаги шахматга бўлган эҳтирос лондонликларга ҳам ўтди. Кафеларнинг биридан қандайдир жаноб Глидден кейинчалик “Девон” номи билан шуҳрат қозонган шахмат хонасини барпо этди.

Глидден Ковенгарден шахрининг Кинг-стриг кўчасида жойлашган тамаки дўконининг орқа томонидаги хонани шарқ услубида безаб жиҳозлади. У ўнларча шахмат комплектларини сотиб олиб, шахматчилар ихтиёрига бериб қўйди. “Девон”да, шунингдек, кофе ва бошқа ичимликлар буюриш мумкин эди.

XIX асрнинг ўтгизинчи йилларида иш авж олиб кетди, бинони кенгайтириш эҳтиёжи туғилди. Ўша даврнинг энг машҳур шахматчилари “Девон”да бўлишган. Бу ерда Топард, Фрээр, Даниэлс, Спен, Уильямс, Перригол, Александр ва бошқалар ўйнашган. “Де ля Режанс” кафесига ўтиб кетмасдан олдин ёш Лионель Кизерицкий ҳам ўз шахмат фаолиятини шу ерда бошлаган. Фахрийлардан Льюис ва 1833 йилда Лондон матбуотида биринчи бўлиб шахмат бўлимини очган Жордж Уокерларнинг доимий келиб турадиган жойлари “Девон” эди. Улар то вафот этгунларигача бу манзилни тарк этмадилар.

Говард Стаунтон шу жойда кучли рақиблар билан аввалига олдиндан от олиб ўйнашни бошлаган бўлса, кейинчалик замоннинг биринчи шахматчисига айланди.

Сент-Амон, Андерсен, Гаррвитц, Клинг сингари барча машҳур шахматчилар Лондонга келганларида муқаррар равишда “Девон”га боришарди. Уларнинг барчалари ҳам Лондоннинг етакчи шахматчилари Боден, Барнс, Бэрд, Лэве, Фалькбеер, Уормолд, Кэмпбелл, Брайен ва бошқалар билан дона суришган. 1851 йилдан бери Лондонда қолиб кетган Левенталь “Девон”да мунтазам равишда бўлиб турарди.

XIX асрнинг ўрталарида Лондон дунёнинг шахмат марказига айланади. Бошқа ҳеч қайси жойда бу шаҳардагидек кўп одам иштиёқ билан шахмат ўйнамади. “Девон”даги шахмат жанглари от пойгалари вақтида бўладиган эҳтиросларни эслатарди.

Хаттмэн деган жаноб “Девон” билан рақобат қила оладиган янги Весминтер шахмат клубини ташкил этди. Мазкур клуб ҳам шонли кунларни бошидан кечирди. 1833 йилда бу ерда Лабурдоннэ ва Мак-Доннель ўзларининг матчларини ўтказишган, клуб аъзоларининг сони уч юз кишига етган...

Лекин 1838 йилга келиб, жаноб Хаттмэн иқтисодий тангликка учради, Вестминстер клубининг эса иши юришмай қолди. Унда қанчалик кўп одам овқатланса, эгалари шунчалик кўп зарар кўра бошлади.

Иқтисодий ҳисоб-китоб нотўғри қилинганди, шекилли...

Хаттмэн карта ўйинини кечалари уюштири бошлади, бу эса клубнинг обрў-эътиборига дарҳол таъсир этди. Хаттмэн мусиқали кечалар ўтказа бошлагач, клубнинг асл муддаосидан узоқлашиб кетилди. Тез орада Хаттмэн инқирозга учраб, клуб ҳам ачинарли аҳволга тушиб қолди. Ниҳоят, Вестминстер клубининг қолган-қутгани “Девон”га кўшиб юборилди.

Элигинчи йилларда тиниб-тинчимас Жордж Уокер янги шахмат клуби ташкил этади. Мазкур клуб унинг шарафига Сент-Жордж-клуб деб юритилади. Клуб шаҳарнинг аристократлар яшайдиган Вест-Энд кварталлида иш бошлайди. Унинг аъзолари орасида Рочестерский, Ревенсворт, Чарлз Муррэй, Кларенс Пэджет, Брук-Гревиль сингари лордлар, дворянлар тоифасига кирадиган бошқа кўплаб мўтабар кишилар бор эди. Клубнинг 150 аъзоси бўлиб, уларнинг ҳар бири йилига маълум миқдор пул тўлаб турарди. Ташкилий масалалар билан ғоят ғайратли ва бадавлат бўлган жаноб Б. Смит шуғулланарди.

Лекин бу аристократик клубнинг умри ҳам узоқ эмас экан. Иқтисодий танглик рўй бериб, барча харажатларни ўз ҳаменидан тўлайвериш тез орада

жаноб Б. Смитнинг жонига теғди. Сент-Жордж клубнинг котиби Томас Гэмптон ҳатто унинг нормал ишлаши учун Кинг-стритдаги шахсий кенг-мўл уйини бериб туриши ҳам сўнгги нафасини олаётган клубни ҳалокатдан қутқазмади.

Вест-Энддагига ўхшаш машҳур клублар пайдо бўлар, маълум вақт гуркираб ривожланар ва инқирозга учрайверарди. Лондонда бир клуб бўлиб, у иқтисодий тангликни ҳам, инқирозни ҳам билмади. Уни оддийгина “Лондон шахмат клуби” деб аташар, шундоққина Ситининг қоқ марказида, давлат банки ёнида жойлашганди.

Шахматдаги улғу вазминлик билан биржа даллолларининг эҳтиросларини қандай уйғунлаштириш мумкин? Маълум бўлишича, бу дунёда мумкин бўлмаган ишнинг ўзи йўқ экан.

Мана, сершовқин Партелла ресторани. Биринчи қаватнинг ресторан ёнидаги хоналаридан биллиард шарларининг шақиллаши эшитилиб турарди.

Бир қават кўтарилсак, эски Лондонга, инглиз шахматининг бешигига чиқамиз-қўямиз.

Ўнг бурчақда клуб раиси, қатъиятли инсон, олим одам, бакенбардли жаноб Монгрэдъен ўтирарди. У Лондоннинг энг кучли шахмат ҳаваскорларидан бири. Монгрэдъен ўйиннинг бошини унчалик ўйнай олмаса-да, энг иложсиз вазиятлардан чиқиб кетишнинг устаси эди, тактик заковатига одам ҳайрон қоларди. Унинг ёнида клуб котиби жаноб Жордж Медлей ўтирарди.

Касб-эътибори билан биржа даллоли бўлиб ишлайдиган Медлей кўпинча бирор соатга биржадан кетиб, шахмат ўйнаб қайтарди. У биржа даллолларига хос тез ва шижоат билан ўйнади.

Мазкур клубнинг аъзолари заковатли ва умуман, дуруст одамлар эди. Эҳтимол, улар маълум ва машҳур одамлар эмасдир. Лекин банклардаги ҳисоб рақамлари талай нарсаларни сотиб олишга етиб ортарди.

Лондон шахмат клубида барча ишларда асқотадиган одамларни учратиш мумкин эди. Темир йўл қурилишига маблағ ажратилган дейсизми ёхуд хоҳлаган бошқа ишингизни моддий қўллаб-қувватлаш дейсизми, хуллас, уларга ёқиб қолсангиз бас — ишингиз юришаверади.

Бундай ўгирилсангиз, инглиз бозорининг норасмий қиролларига кўзингиз тушади. Улар инглиз савдосини денгиз ва океанлар оша олга силжитишади. Ана ўшалар Пекин дарвозалари олдида инглиз пушкаларини ишга солишди, жаҳон савдоси учун Японияни кашф этишди.

Уларнинг оталари Ҳиндистонни эгаллашиб, британ колониал империясига асос солишди. Болалари эса 1846 йилда галлага солинадиган юқори солиқларни бекор қилишга, савдони эркинлаштиришга эришишди. Бундай одамлар номи чиққан аристократларга қарата: “биз, ўрта синф вакиллари бўлган банкирлар, фабрикантлар, савдогарлар, Британиянинг кучи ва улғулиги бўламыз!” — дейишди.

Бу одамлар Ер шарининг ярмини талашнинг урдасидан чиқдилар, энди эса иккинчи ярми тўғрисида орзу қилишаётганди.

Ана шундай кишилар Лондон шахмат клубига асос солишди ва улар ҳеч қачон бу клубнинг йўқ бўлиб кетишига йўл қўйишмайди. Сити аҳли бундай одамлар тоифасига кирмайди: агар клубда битта аъзо қолгудай бўлса ҳам ўша одам охирги тийини қолгунча клубни қўллаб-қувватлайди.

Лондон шахмат клуби бундан эллик йил муқаддам, 1807 йилда ташкил топган. Унинг биринчи раиси жаноб Огастэс Хэнкей, ташкилотчи-аъзолари эса Астлей, машҳур хирург Иссак Лайон Голдсמיד ва бошқалар эди.

Клуб ҳали ўз биносига эга бўлмаган вақтларда унинг аъзолари Томас Корнхиллада “Галла ҳовлиси”даги кофехонасида йиғилиб туришди.

Кейин клуб ўз биносига эга бўлди. Бу бинода Стаунтон-Гаррвитц, Гартвитц-Горвиц, Гартвитц-Уильямс ва бошқа тарихий матчлар бўлиб ўтган.

Клубнинг энг кучли ўйинчилари Монгрэдъен, Слоус, Ж. Уокер, Мэдди, Моод, Гринэуэй ва Брэйнарлар ҳисобланишган.

Лекин шундай бўлса-да, Пол Лондонга келиши биланоқ, Лондон клубига

эмас, балки Сент-Жордж шахмат клубига йўл олди: у Бирмингэмда бўлиб ўтадиган Британия шахмат курултойи ташкилотчиларини шу жойда кўришни мўлжаллаганди.

Хаво айниди, жонга тегадиган, бадан-бадандан ўтиб кетадиган Лондон ёмғири қуярди. Пол қаттиқ шамоллаб қолганди, боши оғирди.

Сент-Жордж-клуб залига кириб борган Пол клуб котиби жаноб Томас Гэмптонни топиб, ўзини таништирди.

Бир дақиқа ўзини йўқотиб қўйган Гэмптон Полни бу ерда ўтирганларга баланд овозда таништирди. Уни ҳурмат билан кутиб олишди, лекин алоҳида қизиқиш билдиришмади. Пол Кўшма Штатларнинг чемпиони сифатида таништирилганди, бу эса ҳали унчалик баланд жарангламасди.

Лондонликлар қаршиларида турган нозиккина йигитчага назокат билан қараб туришар, унинг костюми ва ўзини тутишига диққат билан қарашарди. Пол доимо кийинишга кагга эътибор берарди. Янги Орлеан тикувчисига ўзига ёпишиб турган бежирим костюм тиктириб олганди. Кўйлаги чемоданда бироз эзилган бўлса-да, қордай оппоқ ва чиройли, эди. Болаларникидек кичкина оёқларига лакланган туфли кийиб олганди.

— У жентльменларга ўхшайди-ку! — деди клуб аъзоларидан бири бошқасининг қулогига.

— Лекин ўнгил болага ҳечам ўхшамайди! — деб тўнғиллади униси.

У ҳақ эди. Кичкинагина, нозик ва соқолсиз юзли Пол чапаниларча соқол қўйган, бакенбардли кишилар қаршисида жуда ғалати кўринарди. У инглизча костюм кийиб олган қиз болага ўхшарди. Соқол қўйганлар унга қизиқсиниб, ғалати қараб қўйишди.

— Жаноб Морфи! — деди Гэмптон саломлашишлар тутагач. — Биз бундан ўн кун олдин сизга мактуб йўллаб, унда курултой август ойининг иккинчи ярмига кўчирилганлигини билдирган эдик. Наҳотки, сиз хатни олмаган бўлсангиз?

— Чамаси, биз йўлда бўлганмиз, — кулиб жавоб берди Пол. — Лекин бунинг зарари йўқ. Мен Англияга келганимдан бахтлиман, орангизда бу бир ярим ой мобайнида яшашимдан мамнун бўламан.

— Сиз биринчи маротаба Европага келишингизми, жаноб Морфи?

— Ҳа, биринчи маротаба, жаноб Гэмптон, бу ерда кўп қизиқ нарсаларни кўраман деб умид қиламан. Эҳтимол, сиз енгил партиялар ўйнаш учун манга шерик топиб берарсиз?

Кучли ўйинчилардан ҳозир ҳеч ким йўқ эди. Жаноб Гэмптон бироз ўйлаб турди-да, Полнинг ёнига ёш юрист Льюисни олиб келди. Пол ўн дақиқада саранжом қилди. Бу унинг йигирма икки ёшга қадам қўяётган кундаги биринчи ғалабаси эди. Пол яна Гэмптоннинг ёнига келди-да, клубнинг кучлироқ ўйинчиларидан бири билан жон-жон деб дона сурардим, деди.

— Марҳамат, жаноб Морфи! — қувонч билан жавоб берди котиб. — Клубимизнинг кўзга кўринган аъзоларидан жаноб Барнса қарши ўйнашга нима дейсиз?

— Эътироз йўқ, жаноб Гэмптон.

— Жуда яхши. Ўртага қанча қўйилади?

Полнинг афти бужмайди.

— Ўртага пул қўймай ўйнаб бўлмайми, жаноб Гэмптон? — секин сўради Пол. Гэмптон Пола ҳайратланиб ва бироз нафратланиброқ /эҳтимол, Пола шундай туюлгандир?/ қаради.

— Маблағингиз йўқми, жаноб Морфи? — сўради у ҳам секингина. Пол қизишиб кетди, лекин шу ондаёқ ўзини қўлга олди.

— Маблағим бор, жаноб Гэмптон, лекин ўртага пул тикиб ўйнашни умуман ёқтирмайман! — деди у бўлиб-бўлиб. — Агар сизлар шунга одатланиб қолган бўлсангизлар мен истаган суммангизга розиман!

— Нега истаган сумма бўларкан? — мулоиймлик билан деди Гэмптон.

— Биз ўртага озгинагина маблағ тикишимиз мумкин. Масалан, ҳар бир партия учун беш фунгдан. Розимисиз, жаноб Морфи?

— Розиман.

— Жудаям соз. Сиз муомалага юрадиган одам экансиз, жаноб Морфи. Ташкилотчи сифатида мен учун жуда ёқимлидир. Ўйинни эртагаёқ бошласанглир бўлади. Ёки сиз сафардан кейин дам олишни афзал кўрасизми?

— Мен эртагаёқ ўйинни бошлаш тарафдориман, жаноб Гэмптон!

— Жуда соз. Мен Барнсни огоҳлантириб қўяман, эртага эрталаб соат саккизда етиб келишингизни илтимос қиламан.

— Эртагача хайр, жаноб Гэмптон!

Пол шундай деб клубдан чиқиб кетди. У оғир хаёлларга берилган ҳолда Стрэнд кўчаси бўйлаб борарди. Қандайдир номаълум Барнс билан учрашиш учун Атлантика океанини сузиб ўтиш шартмиди?.. Лекин бошқа иложи йўқ, ишни пастдан бошламоқ керак, акс ҳола Стаунтонга етиб бўлмайди. Қизиқ, бу Барнс дегани қандай ўйнар экан. Жин урсин, эртага мен унга шахмат ўйнаш қанақа бўлишини кўрсатиб қўяман!

Лекин эртасига ҳеч нарсени кўрсатиб қўя олмади. Барнс оёқлари узун, калласи отнинг калласига ўхшаб кетадиган шотланд экан. У қандайдир идорада хизматчи бўлиб ишлар, шахматдан келадиган даромадларга ҳам сидқидилдан ва жиддий муносабатда бўларди.

Барнс трубкани хўриллатиб чекканча, соатлаб тахта тепасида миқ этмай ўтира оларди. У Полнинг бутун ҳужумларини даф этди ва иккала партияни ўйиннинг охири — эндшпилда ютиб кетди.

Пол уйига ярим кечада бир ҳолатда қайтди. Мағлубиятнинг сабаби кайфиятнинг ёмонлигида деб ўзини оқламоқчи бўлди. Ахир у ютқазилган ҳар иккала партияни дуранг бўлади деб ўйлаганди, қандай қилиб буларни ютқазиб қўйди-я!

Пол анчагина миқдорда уйку дори ичди, ҳамма нарсени унутиб яхшигина ухлади.

Эртасига ҳам шу ҳолат қайтарилди. Барнс яна Полнинг барча ҳужумларини қайтариб, сўнг иккала партияни ҳам ютди.

Пол эрталабгача каравотида тўлганиб чиқди, уйку дори таъсир этмади. У ютқазган тўртгала партияни хаёлида ўнларча маротаба қайта тиклади. У бу партияларни бўш ўйлаганди, ўйнаши мумкин бўлган даражадан анча паст ўйнаганди. Пол Гэмптон хушмуомалалик билан унга ҳамдардлик билдирганини эслаб дод деб юборай деди. У ёстиқни тишлар, ўзини қўйгани жой тополмасди.

Ўйинни бир неча томошабин кузатиб турганди, натижа уларни ҳайрон қолдирмади. Болакайга шахмат ўйини қанақалигини кўрсатиб қўйиш керак-да. Бор-йўғи шу.

Наҳотки, Барнс Пол Морфи — Кўшма Штатлар чемпионидан кучлироқ ўйнайди? Наҳотки, шу ўртача хунарманд тажриба ва меҳнатсеварлиги эвазига унинг барча ҳаракатларини йўққа чиқарса, тамом бўлган шамдай ўчириб ташласа? Ахир бундай ўйинчилар бу ерда кўп, ўнлаб, юзлаб!..

Пол каравотдан туриб кетди, хонада қўйлакчан ҳолда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Унинг кўзи ярқ этиб очилди, ҳақиқат унга аён бўлди, бу ҳақиқат оддий ва шафқатсиз эди.

Европада яхши ўйнашарди, ўртача даражада, американикига қараганда юқори эди. Бутун жумбоқ шу. Европада яхши ўйнашарди, у буни ҳисобга олиши, ўйинини тезда қайта қуриши лозим эди.

Ахир Пол Морфи ўйиннинг охирини ўйнай олмайдами? Ҳужумга берилиб кетишдан ўзини тийса бас. Ўйиннинг охирини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик зарур. Ҳамонки, Европада шундай ўйнашар экан, у ҳам шу стратегияни билиб олмоғи, ўзлаштирмоғи талаб этилади. Бу зерикарли, лекин нима ҳам қилардинг.

Ойнадан ғира-шира тонг ота бошлагани кўринди. Пол Луизиананинг оппоқ тонглари элади. Ҳа, бу ерда нима нарса ўзгача, буни тушуниш ва ўзлаштирмоғи даркор. Бошқа йўл йўқ. Пол яна каравотига чўзилди ва тез орада мудрай бошлади. Уйкудан тетик ва кайфияти чоғ ҳолда уйғонди.

Қўйилган муҳим қадам, қимматли кашфиёт туйғуси уни анчагача тарк этмади.

Кечкурун у Барнсни икки маротаба осонгина ютди, кейинги кун эса яна икки партияни ўз фойдасига ҳал қилди.

Биринчи серия 4:4 ҳисоби билан дуранг тутаганлиги боис, улар иккинчи — ўн саккиз партиядан иборат серияни ўтказишга келишиб олишди.

Ўйин келаси куни бошланди. Пол ўзини яхши ҳис қилаётганди, шамоллагани ўтиб кетди, инглиз об-ҳавосига кўникиб қолгани сезилаётганди. У кетма-кет юта бошлади ва матчни 15:3 ҳисобида ишонч билан енгди.

Барнс дабдала бўлган эди. Пол яна ўзини тутиб олди, бир ҳафта олдин айни шу Бернсга қандай қилиб ютқазганини ўзи ҳам билмасди. Бу тамомила жумбоқли ва тушунарсиз ҳол эди.

Жаноб Томас Гэмптон истар-истамас ғалаба билан қутлаб, унга янги рақиб — Лондоннинг энг кучли шахматчиларидан бири Боден билан ўйнашни таклиф этди.

— Жаноб Морфи, шуни эътиборга олингки, — деди сирлироқ қилиб, — Боден ҳозир дунёнинг энг кучли шахматчиларидан бири. Жаноб Иоган Левенталь кексайиб қоляпти, биз эндиликда у Бодендан кучлироқ ўйнай олишига унчалик ишонмаймиз.

— Яхши, — деди Пол қуруққина қилиб. — Жаноб Боденнинг молиявий шарти қандай?

— Унинг ҳеч қандай шарти йўқ. Жаноб Боден яхши таъминланган одам. Унинг ягона шарти ҳар куни кечкурун бир партиядан ўйнаш.

— Жуда соз! — қувноқлик билан жавоб берди Пол. — Бунда ҳақиқий ўйин бўлади.

Қора мўйлабли калтабақай Боден Полни анча расмий, совуқроқ кутиб олди. У ўйнашни хоҳламаганди. Жаноб Гэмптоннинг илтижоларидан кейин шунчаки Лондон спорт шарафининг ватанпарвари сифатидагина рози бўлди.

У ўзининг ғалаба қозонишига шубҳа қилмасди, бу тўғрисида спорт репортерларига ҳам баёнот берди. Боден, шунингдек, ўйин томошабинларсиз, ёпиқ бинода фақат судья иштирокида ўтказилишини талаб этди.

Пол лондонлик шахмат устасининг барча истаklarига бажонидил рози бўлди. У ўйнаши керак эди, ҳар қандай шароитда ҳам ўйнай оларди.

Пол бир ҳафта мобайнида Боденни қақшатқич ҳисоб 5:1 билан енгди. Бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган воқеа эди. Жорж Уокер ўз газетасида кимки Боденнинг суробини шундай ҳисоб билан тўғрилаб қўйди деса, ўша одамни ёлгончи деб атаган бўлардим деб эътироф этди.

Боденнинг ўзи матч ҳисоби матбуот саҳифаларида эълон қилинганига ҳайрон бўлди. У матч норасмий, томошабинлар иштирокисиз ўтказилгани боис, натижасини эълон қилиш шарт эмасди, деб ҳисобларди. У бунда Полни айблади, улар ўртасидаги муносабат охиригача совуқ бўлиб қолди.

Аслини олганда, матч натижаси матбуотда тарқаб кетишига Пол айбдор эмасди. Пол бўш кунларида Сент-Жордж-клубида енгил партиялар ўйнарди. Шундай вақтлардан бирида унинг ёнига найнов Фред Эдж келди. Улар Нью-Йорк конгресси вақтида танишишган эди.

Хушомадғўй ва тиниб-тинчимас Эдж Полга ёпишди-қўйди ва Пол Европада бўладиган вақти мобайнида ўзини маошсиз шахсий котиб қилиб олишига кўндирди.

Эдж океан ортидан келган меҳмон ортида журналистик тирикчилиги ёмон ўтмаслигини қандайдир туйғу билан сезди. Унинг шилқимлигини қайтаришда Полда қатъий етишмасди. Уни котибликка таклиф этди, бу билан келажакда бўладиган айрим кўнгилсизликларга замин ҳозирлади.

Чамаси Морфи-Боден матчининг натижаси Лондон газетасига Эдж туфайли тарқаб кетган.

Ҳисоб жуда таъсирли ва салобатли эди, Пол тўғрисида барча газеталарда ёза бошлашди. Ҳатто жаврақи “Таймс” газетаси ҳам “ёш америкаликнинг шиддатли ўйини”ни эътироф этди.

“Ёш америкалик” эса шу вақт ичида лондонлик шахмат устасини ҳалокатли ҳисоб 6:0 билан енгди.

Пол англиз ҳаёт тарзига кўникди, ўйини кундан-кунга кучайиб бораётганини ўзи ҳам сезарди. Тобора кучга кираётганини, буни асраб-авайлаш лозимлигини тушунди. Пол ўз устозларининг ўғитларини яхши англаб, амал қилди ва улардан ўтиб кетди.

Стаунтон билан бўладиган матч ҳақиқатга айланиб бораётганди... Ҳозирча эса у тажрибали шахмат устаси Бэрд билан матч ўйнади.

Бу сафар ўнта ютуққача ўйнашга келишишди. Пол ўнинчи очкони кўлга киритганда Бэрдда бор-йўғи бир очко бор эди!

Ўн-у бир!

Энди барча газеталар шов-шув кўтаришди. Британиянинг спорт шарафи хавф остида қолмоқда. Муҳожирнинг жиловини қандай қилиб бўлса-да, дарҳол тортиб кўйиш керак эди.

Июл ойининг охирларида Пол Морфи билан халқаро миқёсда ном қозонган венгр шахмат устаси, эндиликда Лондонда истиқомат қилаётган Иоганн Левенталь ўртасида матч бошланди.

Америкалик болакайга агар англиз ўйинчилари қаршилик кўрсатиша олмаган бўлса, эҳтимол, кўпни кўрган венгр бу ишни амалга оширар.

Давоми бор.

*Раҳматилла ИНОҒОМОВ
таржимаси.*

БЕТАКРОР ЭДИ...

Шоир юраги уришдан тўхтади. Расул Ҳамзатов 2003 йил 3 ноябрда ҳаётдан кўз юмди. Бу машъум хабар ёруғ кундаги қора чақмоқдек қалбларимизни титроққа солди.

Дунё шоирларни кўп кўрган. Лекин Расул оға улар орасида энг дилбари ва бетакрори эди. Шоир деган унвонга муносиб ижодкор дунёда иккита бўлса, биттаси Расул оға эди.

Расул Ҳамзатов ўз шеъриятига Ғарб ва Шарқни бирдек маҳдиё қилди. Зеро, унинг қаламидан тўкилган мисралар ҳамиша дардга ва донишмандликка йўғриларди.

Расул оға ўзбек адабиётининг дўсти, устозларимизнинг сирдоши, биз ёшларнинг устозимиз эди. У юксак муҳаббатни олий мақомларда куйлаб ўтди, дунёнинг барча халқларига эзгулик ва тотувлик тилаб яшади.

Кечагина Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида улуг шоир таваллудининг 80-йиллик тўйи нишонланганлиги эсимизда. Қанчалар самимий сўзлар айтилган эди унда. Бугун бешафқат ўлим қалбларимизни мотам ғуссаларига лиммо-лим қилиб турибди.

Мажнунтол тагига ўтқазинг мени.

Энди у йиғласин, мен йиғлаб бўлдим, —

деган эдилар умрлари сўнгида устоз Миртемир. Расул оға эса Кавказ тоғлари бағрида мангу уйқута кетди. У куйлаб улгурмаган туйғуларни энди пурвиқор чўққилар куйласалар, не ажаб!

Мирнўлат МИРЗО.

SUMMARY

In November issue of the magazine was published the continuation of A. Munif's "Maraphone" and Frans Kafka's "Process".

In this issue was also presented for the readers the poems of Mayakovskiy, V.A. Turaev's publication "The global threaten for humanity", critic writer A. Rasulov's and Muhamed Ali's comment to the novel "Great empirot" and the play of Yevgeniy Zagoryanskiy "The novel of Morfy".